

Vallásosság és kultúra

Vallásosság és kultúra

MC
174.590

Agóra VIII.

Nemzeti Széchényi Könyvtár

Faludi Ferenc Akadémia

VALLÁSOSSÁG ÉS KULTÚRA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AGÓRA

VIII.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

VALLÁSOSSÁG ÉS KULTÚRA

A Fialat Vallás- és Értékszociológusok Körének tanulmánykötetete

Szerkesztette
Gereben Ferenc

FALUDI FERENC AKADÉMIA

Budapest, 2009

A kötetben szereplő írások részben a Faludi Ferenc Akadémia által Budapesten, a Párbeszéd Házában 2006. május 12-én rendezett „Vallásosság és kultúra” című konferencián elhangzott előadások szerkesztett és továbbfejlesztett változatai, részben pedig a Faludi Akadémia keretében működő Fialat Vallás- és Értékszociológusok Körének tagjai által egyéb alkalmakra írt tanulmányok.

MC 174.590

2009

Sorozatszerkesztő / Szigeti Szabolcs

Műszaki szerkesztő / Lindeisz Ferenc

© JTMR Faludi Ferenc Akadémia, 2009

© Szerzők, 2009

TARTALOM

Előszó
(7)

I. Vallásosság, értékrend, művelődési szokások

- Földvári Mónika Vallásosság és értékek együttjárása a magyar társadalom generációiban
(11)
- Rosta Gergely Ifjúság, vallás, kultúra
(35)
- Nagy Attila Vallás és olvasás (Pillanatfelvétel 2005-ből)
(55)
- Gereben Ferenc Olvasási-művelődési szokások és a vallásosság
(73)
- Bóné Veronika A „Regnum Marianum” katolikus (felnőtt) közösség vallási, nemzeti és kulturális identitása
(97)
- Görgőy Rita Vallási és kulturális beállítódás – interjúk tükrében
(121)
- ### *II. Felmérések a határon túli magyarság körében*
- Babos János A zágrábi magyarok nemzeti és vallási azonosságtudata
(141)

- Éhmann Gáborné
Havas Mária Olvasási szokások és értékrend a
székelyföldi Zetelakán
(173)
- Karczagi Alexandra – Vallásosság Zetelakán (Egy székely falu
Klausz Boriska vallási élete az ezredfordulón)
(191)
- III. Közép- és felsőfokú oktatás*
- Kern István Katolikus egyetemalapítási kísérletek
Magyarországon 1867-1918
(215)
- Rébay Magdolna Leány-középiskolák jogi szabályozása
1895-1945
(249)
- Vépy-Schlemmer Éva Nemek és igenek az oktatásban
(283)
- Révay Edit Felekezeti oktatásügy és a média
a rendszerváltozás után
(303)
- IV. Szerzetek és vallásfelekezetek*
- Bögre Zsuzsanna „Ruhát cseréltek, de szívet nem...”
(Szerzetesnők identitása 1950 előtt és után)
(321)
- Sziklai István Magyarországi keresztény felekezetek
különbözőségei és azonosságai
(337)
- Kamarás István Vallásosság, életstílus, kultúra
(353)

ELŐSZÓ

Tisztelettel és szeretettel köszöntöm az Olvasót! Talán egyetérthetünk abban, hogy tanulmánykötetünk témája napjaink egyik legfontosabb kérdése. „A kultúra az, ami által az ember emberebbé lesz” – szólitotta meg II. János Pál a UNESCO közgyűlését 1980. június 2-án. Ebből a definícióból következően világos, hogy a kultúra vallási elköteleződéstől függetlenül az emberi közösségek közös ügye. Később a pápa több egyházi dokumentumban is feladatokat, útmutatást fogalmazott meg katolikusok számára a kultúra területén. Például a *Centesimus Annus*-ban a következőket olvashatjuk: „A keresztényeknek azon kell dolgozniuk, hogy a kultúra vallásos dimenziójának teljes értéke láthatóvá váljék, hiszen amikor az Istenre és az élet misztériumára vonatkozó kérdések kizárásra kerülnek, akkor a kultúra és a nemzetek erkölcsi élete korrupttá válik.” Más helyen pedig ezt találhatjuk: „A kultúra dekadensé válik, ha önmagába fordul és elutasítja a párbeszédet vagy a vitát az emberi természet igazságairól.”

Ezzel kapcsolatban talán nem a saját álláspontomat fogalmazom meg, amikor úgy látom, hogy közösségileg és egyénileg gyakran úgy érezzük, hogy betonfalakba, merev elutasításba ütköznek próbálkozásaink. Máskor gyakran elszomorodva állunk meg modern világunk kulturális romhalmazai mellett, és szorongással telik meg lelkünk. Nagy költőinket olvasva azonban láthatjuk, hogy hasonló szorongást gyakran átélhettek az elmúlt évszázadokban is elődeink. Személyes meggyőződésem, hogy bármennyire mélyek és fájóak tapasztalataink, mégis csak a felszínét látjuk a bennünket körülvevő világnak, ami nyilvánvalóan nem állíthat meg bennünket abban, hogy az élet forrásai, az emberi alkotás szépségei után kutassunk. Úgy vélem, hogy való világunk betonfalai tele vannak számtalan repedéssel, amelyekbe erőfeszítéseink végül is gyökeret verhetnek és alkotó kapcsolódási pontokat találhatunk az isteni szeretet segítségével. Ehhez azonban két dologra feltétlenül szükség van. A megértő párbeszédre és a hiteles, embert szerető minőségi próbálkozásokra, alkotásokra. Kétségtelen tény, hogy sok esetben fáradhatatlan

missziós hozzáállásra van szükség, ami nem egykönnyen valósítható meg.

A jezsuiták Párbeszéd Háza és Faludi Akadémiája szeretne mindkét tevékenységnek teret adni. A megértést elősegítő minőségi párbeszédnek és a közös vagy akár egyéni alkotások kibontakozásának a közös érdekében. Erre hívjuk majd a jövőben is a tudomány képviselőit és az érdeklődőket is különböző jellegű rendezvényeink és kiadványaink segítségével. Ezért rendeztünk 2006. május 12-én a Párbeszéd Házában *Vallásosság és kultúra* címmel konferenciát, és ezért adjuk közre hasonló címmel ezt a kötetet. Ennek a konferenciának több (továbbfejlesztett, megszerkesztett) előadása is szerepel ebben a tanulmánykötetben, más tanulmányok mellett. Ezeknek az írásoknak közös jellemzője, hogy a Faludi Ferenc Akadémia keretében épp tíz éve működő, és főleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem egykori és jelenlegi szociológus hallgatóiból verbuválódó *Fiatal Vallás- és Érték-szociológusok Köre* (FIVÉSZ) műhelyében készült, akár egyes rendezvényeken elhangzott előadásként, akár szakdolgozatok, kutatási jelentések, doktori értekezések tanulságainak összefoglalásaként. Ez a kötet tehát úgy is értelmezhető, hogy a FIVÉSZ egy fontos, kevésbé kutatott kérdéshez történő, további vizsgálódásokra ösztönző hozzászólásával ünnepli tíz éves születésnapját.

Szigeti Szabolcs

I. Vallásosság, értékrend, művelődési szokások

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Földvári Mónika

VALLÁSOSSÁG ÉS ÉRTÉKEK EGYÜTTJÁRÁSA A MAGYAR TÁRSADALOM GENERÁCIÓIBAN

BEVEZETŐ

Közhelyszerűnek tűnik az a megállapítás, hogy ha valaki vallásos, az mást fog értéknek tartani, mint az, aki nem vallásos. De valóban olyan egyértelmű ez? Valóban mást tartanak fontosnak, jónak, kívánatosnak a „vallásosak”?

A vallásszociológusok korunkban a vallásosság „széteséséről” számolnak be: egyre kevésbé szoros a kapcsolat a vallásosság különböző dimenziói között, így például egyáltalán nem szükségszerű, hogy aki hisz Istenben, az rendszeresen imádkozik, és fordítva. Nyilvánvalóvá vált, hogy félrevezető volna egy-egy jellemző alapján vallási típusokat képezni. A vallásosság vizsgálatában e probléma megoldásával kapcsolatban jelentős előrelépést hozott a többváltozós statisztikai eszközök alkalmazása, mert ezáltal több dimenzió figyelembe vételével lehetett a vallási típusokat elkülöníteni, s így az elemzések érvényességét növelni.

Ez a fejlemény teremtett alapot ahhoz, hogy egyáltalán érdemben foglalkozni lehessen a kérdéssel: a vallásosság sokszínűvé válásával vajon hogyan alakulnak annak „érték-vonzatai”?

A magyar népesség különösen érdekes kutatási terep e kérdés szempontjából, hiszen a második világháborút követően és a rendszerváltással a társadalmi normákat, értékeket és a vallásosságot illetően is mélyreható változások játszódtak le, melyek rajta hagyták lenyomatukat a generációkon. A rendszerváltást követően új, a régiektől részben eltérő értékrendek, attitűdök alakultak ki. A vallásgyakorlás, lelki élet szabadabb teret kapott, a vallási piacon bárki szabadon válogathat: a vallásosság is átalakult, részben új formák jelentek meg, részben a hagyományos vallásosság is más tartalommal telítődött.

Még ma sem látni tisztán az értékrendi és vallási szférában zajló változásokat. Bár a magyar szociológiában időnként fel-felbukkan

a vallásosság és értékek kapcsolatának kérdése, a részletes vizsgálat mindezidáig váratott magára. A dolgozat ennek feltérképezésében kíván egy lépést tenni.

A téma vizsgálatának aktualitását elsősorban az adja ma Magyarországon, hogy az értékconszenzus megteremtése nem csupán az országhatárainkon belül, hanem Európai Unió tag-ságunk miatt is a gazdasági-társadalmi stabilitás alapvető kérdésévé vált. Ami a hazai viszonyokat illeti, Andorka Rudolf jóval a rendszerváltást követően is az értékek és normák súlyos, demokráciát és piacgazdaságot veszélyeztető válságáról számolt be, kiemelve a vallási értékek és normák jelentőségét az anómia leküzdésének szempontjából (Andorka 1996). Nem kétséges, hogy jövőnk alakításában a múltban rejlő értékekre kell építenünk.

Ebben a tanulmányban a Corvinus Egyetem Szociológia PhD programja keretében 2004 őszén benyújtott doktori értekezésem legfontosabb eredményeinek ismertetésére vállalkozom. A központi kérdés, amire disszertációmban választ kerestem, hogy a mélyreható gazdasági és társadalmi változások közepette miként alakult Magyarországon az egyes generációkban a vallásosság és az értékek viszonya, hogyan jelenik meg mindez az 1999-ben lekérdezett Európai Értékrend Vizsgálat (a továbbiakban EVS99 – European Value Studies) Magyarországra vonatkozó adataiban.

Ehelyütt nem térhetek ki az általam használt fogalmaknak és munkám elméleti háttérének részletes ismertetésére, hipotéziseim kifejtésénél azonban röviden összefoglalom az azokat megalapozó elméleti megközelítéseket és kutatási eredményeket.

I. FOLYTONOSSÁG ÉS/VAGY VÁLTOZÁS A VALLÁSOSSÁG ÉS AZ ÉRTÉKEK EGYÜTTJÁRÁSÁBAN? - KÉT HIPOTÉZIS

Az alább bemutatott hipotéziseket részben az aktuális elméleti kérdések és ismert empirikus kutatások, részben a hozzáférhető adatok alapján¹ fogalmaztam meg.

Mindegyik hipotézisnél röviden utalni fogok az azt megalapozó elméletekre és a témába vágó kutatási eredményekre.

1. Vallásosság és értékek együttjárásának hipotézise

Disszertációm alaphipotézise szerint a vallásosság különböző típusai eltérő értékrendi sajátosságokkal írhatók le. A hipotézis megfogalmazásánál abból indultam ki, hogy a vallásosság és az értékek egymást átfedő jelenségek, ezért valószínűsíthető, hogy különböző vallási és értékrendi minták együtt járnak (Thung 1985, Rokeach 1968).

A szekularizációs elméletek egy része által megfogalmazott gondolatok azonban kétségeket ébresztenek bennünk. Luhmann szerint a növekvő vallási és etikai pluralizmus és az elkülönült társadalmi alrendszerek modern világában ugyanis az egyénnek magának kell kialakítania saját világképét (Luhmann 1977, Casanova 1994). A szabad válogatás egyfelől azzal járhat, hogy a vallás és az értékek egyéni szinten a legkülönbözőbb elemekből épülhetnek fel², az egyéni döntés szerepének felértékelődése ezért a stabil együttjárás minták kialakulása ellen hat. Másfelől azonban a modern vallási változásban a személyes döntés felértékelődésével, a vallási individualizáció folyamatában azoknál, akik vallásosságukat egyénileg, tudatosan vállalják, az értékrendszer és vallásosság között egy erőteljesebb egybeesés figyelhető meg (Dubach – Campiche 1993), az egyéni döntés maga

¹ Az elemzéseim alapjául szolgáló EVS99 kutatásban feltett kérdések határt szabnak a megválaszolható kérdések körének.

² Lásd Jagodzinski és Dobbelaere „patchwork-hipotézisét” (Jagodzinski – Dobbelaere 1995).

után vonja, hogy ez a döntés korrelál az értékrenddel és a magatartással (Gabriel 1996).

Ami az empirikus eredményeket illeti, már Rokeach is tapasztalta, hogy a vallásosak más értékeket sorolnak előbbre, mint a nem vallásosak (Rokeach 1969). Rokeach kutatásának azonban két gyengéje is volt: egyfelől az értékeket külön egységként kezelte, másfelől a vallásosságot egy dimenzióban, felekezetek szerint vizsgálta (Fontaine et al.).

A többváltozós statisztikai elemzések megteremtették az előrelépés lehetőségét ezen a téren is, melynek lehetőségeit még távolról sem aknáztuk ki a magyar adatokra vonatkozóan.

Leginkább a vallásosság típusainak vizsgálatára vonatkozóan történtek előrelépések. Ma már általánosan elfogadott nézet, mely szerint a vallási mezőny nem kétpólusú (tehát nem csupán vallásos – nem vallásos kategóriák különülnek el benne), hanem három vagy akár annál több. Yves Lambert volt az egyike azoknak, akiknek elsőként sikerült empirikus úton elkülöníteni az úgynevezett „kulturális kereszténységet” az egyházhoz kötődő vallásosságtól és a vallástól elhatárolódó „világi humanizmustól”. Franciaországi eredményei szerint a „kulturális kereszténység” valószínűleg legalább olyan távol van az egyházakhoz kötődő kereszténységtől, mint a nem vallásos csoporttól.

A „hitvalló kereszténység” mindenek előtt egy személyes Istenben való hittel, egyházi szertartások rendszeres látogatásával, vallási közösségekhez tartozással és azzal jellemezhető, hogy az élet céljának Istent tekintik. A „kulturális kereszténység” bizonytalan hittel, ritka vallásgyakorlattal írható le. A bizonytalan hit együtt jár a vallási kultúra elemeiből való szabad egyéni választással, amelynek tipikus példája a New Age mozgalom lehetne, bár ennek a vallásosságnak legtöbbször épp az a jellemzője, hogy nem kötődik egyházakhoz, szektákhoz vagy mozgalmakhoz. A „világi humanizmust” a vallási hitek és gyakorlatok elutasítása jellemzi (Lambert – Michelat 1992, Földvári 1996, Földvári – Rosta 1999). E három típus a magyarországi

adatok MDS elemzésével is elkülöníthető (Földvári – Rosta 1999)

³.

További vizsgálatra szorul, hogy a vallásosság általunk kimutatott típusai mennyiben köthetők konkrét társadalmi csoportokhoz, továbbá hogy milyen értékrendi sajátosságokkal jellemezhetők.

II. A generációs váltások⁴ hipotézise

Az értékek és vallásosság összefüggésének tekintetében Magyarországon jelentős eltérés mutatkozik a különböző korcsoportok között. A kulturális diszkontinuitás elmélete szerint a felgyorsult társadalmi változások következtében a modern társadalmak egyre kevésbé képesek a kulturális hagyományok őrzésére, s a kulturális folyamatosság megszakadásával generációk közti törésvonalak jönnek létre (Hervieu-Lèger 1998). A második világháborút követően Magyarországon (és a volt szocialista országokban) több radikális gazdasági-társadalmi átalakulás következett be, melyek ugyancsak a kulturális folyamatosság megszakadásának irányába hatottak. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a szocialista rendszer időszakában átéltek következtében az emberek bizalmatlanná váltak mindenféle intézményes és netán központilag szabályozott kultúraátadással szemben (Tomka 1998). Mindezek arra utalnak, hogy a vallásosság és az értékek viszonyának vizsgálatánál a kor szerinti megoszlást kiemelten kell kezelnünk.

Empirikus adatok támasztják alá, hogy a vallásosság és az értékrendek terén is nagyobb, generációkhoz köthető váltások történtek (Hankiss et al. 1982, Füstös 1995, Roof 1995, Tomka

³ Elemzésünkben az ISSP (International Social Survey Project) 1991 és a RAMP (Religious and Moral Pluralism) 1997 adatait használtuk fel.

⁴ Ebben a munkában nem egymást követő generációkat, hanem (nagyjából 10 éves) korcsoportokat vizsgálok. Hogy itt mégis generációs váltásokról beszélek, annak az oka, hogy az értékrendi változásokban véleményem szerint meghatározó jelentősége van annak, hogy egy adott korcsoport tagjai a megelőzőkhöz képest jellegzetesen más körülmények között szocializálódtak. Az így értelmezett, korcsoportok között megmutatkozó törések egyúttal generációk, nemzedékek közti törést is kifejeznek.

1998), s hogy ezek összefüggnek a gazdasági-társadalmi változásokkal. Nem kétséges, hogy a generációs törések a vallásosság és az értékek vizsgálata szempontjából is alapvető jelentőségűek, sőt e törések alakulásában bizonyos párhuzamok is felfedezhetők. Kérdéses, hogy vallásosság és értékek együttjárásai mintáiban is felfedezhetők-e nagyobb váltások.

Tanulmányomban az alaphipotézis korcsoportok szerinti vizsgálatára helyezem a hangsúlyt: egyrészt görcső alá veszem a korcsoportról korcsoportra lejátszódott vallási és értékrendi változásokat, másrészt választ szeretnék találni arra, hogy a különböző korcsoportokban mennyiben járnak együtt a vallási típusok egy sajátos értékrenddel.

A generációs hipotézisre építve több feltevés is megfogalmazható, amelyek értékek és vallásosság magyar generációkban megmutatkozó összefüggésére vonatkoznak. Ezeket a kérdéseket csupán annyiban érintem, amennyiben vizsgálatuk hozzájárul az alaphipotézisben megfogalmazott összefüggés megértéséhez (a-c. alhipotézisek).

A második hipotézis egyik alete, mikor a vallási típusokat felekezetek szerint alakítjuk ki. Feltételezésem szerint

a. alhipotézis: a magyar értékrend és vallásosság tagolódása nem független az ország felekezeti megoszlásától.

Több elemzés is alátámasztja azt a nézetet, hogy a felekezeti tagolódás összefügg egyfajta kulturális, értékrendi tagolódással (Inglehart 1997, O'Dowd 1993, Jagodzinski – Dobbelaere 1995, Lenski 1961, Weber 1982, 1992), s hogy a vallásosság és értékek alakulása nem független ebben a tekintetben (Hamilton 1998, Weber 1982, 1992).

Kérdés, hogy létezik-e egy elkülöníthető, az értékek, attitűdök széles körét érintő, releváns katolikus illetve protestáns örökség Magyarországon, vagyis: a felekezeti megoszlásnak van-e valamilyen társadalmi tartalma? Ebben a tekintetben előre bocsáthatjuk, hogy bár a katolikus és protestáns felekezetek kezdettől

fogva nem különültek el olyan szinten, mint Nyugat-Európában⁵, széles körű és kézzelfogható kulturális és társadalmi különbségek mutatkoztak a felekezetek között a második világháború előtti társadalomban (Szekfű 1935).

Szántó János a TÁRKI 1991 tavaszi adatfelvételének adatait felhasználva ugyanakkor arra a következtetésre jutott, hogy ma a protestánsok és katolikusok nem különböznek lényegesen világfelfogás és értékkeplet tekintetében (ami a családi életre, munkára, házasságra vonatkozó attitűdöket illeti), s a felekezeti megoszlás nem hordoz különösebb társadalmi tartalmakat sem (az iskolai végzettség, a jövedelem, a települési jellegzetességek tekintetében) (Szántó 1998). A téma mindezülig nem tekinthető lezártnak.

Amennyiben a posztmateriális értékek Magyarországon is elterjedőben vannak, számolhatunk azzal, hogy a világnézetek terén nagyfokú nyitottsággal és toleranciával jellemezhető posztmateriális értékrendnek jobban megfelel egy protestáns szemlélet, ezért elképzelhető, hogy a generációk közti különbségek egy protestáns modell felé való elmozdulást jelentenek.

Sajnos, a felekezeti kérdést e dolgozatban csupán érinteni tudom, többek között azért, mert az EVS99-ben nem azt kérdezték meg a válaszadóktól, hogy melyik felekezetbe keresztelték, hanem azt, hogy melyik felekezethez tartozik. Számunkra azonban a felekezet, mint kulturális háttér vizsgálata volna érdekes.

b. alhipotézis: A huszadik század második felében lezajlott erőteljes gazdasági és társadalmi változások kevésbé érintették az értékeket, mint a vallásosságot.

E kijelentés a vallásosság és értékek együttjárás mintáinak alakulása szempontjából fontos. Ha ugyanis valamelyik területet

⁵ A hazai puritanizmus már kezdetektől fogva sokkal inkább kontemplatív jellegű volt, mint a Weber által leírt, Baxter-féle aktivisztikus vallásosság. Elterjedésében az egyházszervezetre és a társadalomra vonatkozó tanok (tehát a püspöki és világi urlomtól való függetlenség lehetősége) sokkal fontosabb tényezőt jelentettek, mint az életvitel és vallásosság megváltoztatásának igénye (Molnár 1994).

erőteljesebb váltások jellemzik, kérdéses, hogy az együttjárásokban ez milyen módosulásokkal jár.

A hipotézist egyfelől arra alapozom, hogy a szocialista rendszer politikusai kiemelt fontosságot tulajdonítottak a vallással szembeni küzdelemnek (Mészáros 1994), miközben a rendszerrel nem kompatibilis értékek kevesebb figyelemben részesültek. Másfelől Mady A. Thung és munkatársainak kutatási eredményeire támaszkodtam, miszerint a vallásossághoz köthető értékek⁶ jóval stabilabbak, mint a vallási hitek vagy értelmezések. A kutatócsoport eredményei adalékokat nyújtanak annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a generációk közti vallási és értékrendi változások mennyiben támogatták egymást. Adataik szerint azon válaszadók között, akiknek értékei szignifikánsan megváltoztak, igen magas volt a teljesen új meggyőződésűek aránya (Thung et al. 1985), vagyis az értékek változása jó alapot teremt a vallási meggyőződés megváltozásához. Kérdéses, hogy a Hollandiára vonatkozó tapasztalatokat mennyiben erősítik meg vagy cáfolják a magyar adatok.

c. alhipotézis: A vallási típusok érték-meghatározottságai összefüggésben vannak a típusok tagjainak társadalmi státuszával.

Köztudott, hogy a szocialista rendszerben a vallásosságukat vállaló emberek egy része hátrányos megkülönböztetésnek volt kitéve, aminek következtében a társadalom jelentős hányadát képező vallásosak gazdasági-társadalmi helyzet tekintetében rosszabb pozícióba kerültek (Tomka 1998). A hetvenes-nyolcvanas években megfigyelhető erős negatív korreláció a gazdasági-társadalmi helyzet és a vallásosság között mára lecsökkent (Tomka – Zulehner 2000), az értékek tekintetében ugyanakkor a társadalmi rétegek eltávolodása, az élet sok területén megmutatózó erőteljes polarizálódás ellenkező irányba mutat: az értékek és a gazdasági-társadalmi helyzet erősebb összefüggésének irányába.

⁶ Van Deth és Scarbrough is utalnak az értékek stabilitására, mégpedig nem csupán a vallásossághoz köthető értékek tekintetében (Van Deth 1995).

A kérdés a jelen kutatás összefüggésében úgy merül fel, hogy a vallási típusok értékrendi sajátosságai kapcsolatban vannak-e a válaszadók gazdasági-társadalmi helyzetével.

II. MÓDSZERTANI MEGÁLLAPÍTÁSOK

A témában végzett kutatások tapasztalataira építve a következő szempontokat tartottam szem előtt munkám során:

1. A vallásosság és az értékrend sokszínű, összetett, nehezen megközelíthető jelenségek, így csak akkor kaphatunk elfogadható képet róluk, ha sok szempontból egyszerre vizsgáljuk őket. Tapasztalatok szerint az értékek csoportokat, struktúrákat, egy értékrendszert alkotnak, s csak egymással való összefüggésükben vizsgálhatók, ha hiteles képet szeretnénk kapni alakulásukról (Hankiss et al. 1982, Van Deth – Scarbrough 1995), ugyanez jellemzi a vallásosságot is (Földvári 1996, Rosta 1996, Földvári – Rosta 1998, 1999).

2. Nem felejthetjük el, hogy az értékek és bizonyos mértékig a vallásosság is közösségi jellegűek, alakulásuk vizsgálatakor nem hagyhatók figyelmen kívül azok a közösségek és csoportok, melyekhez az adott jellemzőkkel bíró egyének tartoznak. Vagyis a társadalmi környezet, a változások kontextusának ismerete elengedhetetlen.

3. Még ha az értékrend, vallásosság és a gazdasági-társadalmi tényezők összefüggésének létét és jellegét illetően sok vitának lehetünk is tanúi, a téma messzemenően megköveteli a történelmi események és a hazai sajátosságok figyelembe vételét is: értékek, értékrendszerek és vallásosság kapcsolatát csak egy adott kontextusban lehet vizsgálni.

4. Az eredmények értelmezése szempontjából alapvető jelentősége van annak, hogy az egyes ember értékrendjének és vallásosságának alakulásában minek van meghatározó szerepe. Inglehart szerint a „formálódó évek”, vagyis az egyén ifjúkori szocializációjának időszaka a meghatározó ebből a szempontból, ami Hankiss és munkatársai egy régebbi elemzésében is hangsúlyt kapott (Inglehart 1997, Hankiss et al. 1982).

Mind a vallásosságot illetően, mind értékek tekintetében utalhatunk olyan vizsgálatokra, melyekben szülőket és utódaikat együtt vizsgálták (Pusztai 2003, Slomczynski K. M. et al. 1997), s így lehetőség volt arra, hogy az értékek és vallási sajátosságok átadásáról képet kapjanak. Ezek az elemzések aláhúzzák a családi környezet fontosságát a vallásosság és értékek alakulása szempontjából. A vallásosságot interjúk felhasználásával vizsgáló, és ezért az életútra is rátekintést nyerő szerzők szerint is döntő befolyása van a „nyitó” szocializációnak (Gereben 2003, Bögre 2002).

Ugyanakkor épp az életút-kutatások hívják fel a figyelmet arra, hogy számolnunk kell a fiatalkori szocializáción kívül más hatásokkal is. Magyarországon három nagy gazdasági-társadalmi megrázkódtatásról beszélhetünk (a kommunizmus megjelenése; a tsz-szervezés, városiasodás, a premodern társadalomból modernbe átlépés; végül a rendszerváltás során a nem demokratikus rendszerből egy plurálisba lépés), melyek során a normák fellazulása és ennek következtében az értékek nagyobb mértékű változása különböző mértékben ugyan, de minden generációt érintett.

Mindezek alapján amikor egy adott korcsoport vallási és értékrendi jellegzetességeit vagy a vallási típusainak értékrendi sajátosságait vizsgálom, a fiatalkori szocializáció időszakának gazdasági-társadalmi-történelmi körülményeit kiemelten kezelem, ugyanakkor szem előtt fogom tartom a korcsoport 1999-es adatfelvételig lejátszódott teljes életútját.

5. A feladat jellegéből adódóan országosan reprezentatív kutatások adatait kell felhasználnunk (az elemzések főként az 1999-es Európai Értékrend Vizsgálat adatainak felhasználásával készültek⁷), s az egyszerűbb elemzéseken túl ki kell aknáznunk a változók struktúrájának feltárásában nagy segítséget nyújtó többváltozós statisztikai módszerek lehetőségeit is.

A kutatási kérdés megválaszolásához első lépésként a vallásosság, illetve értékrend tekintetében is feltérképeztem azokat a

⁷ A nagy nemzetközi kutatás adatainak másodelemzése erénye is, gyengéje is ennek a munkának. Az országosan reprezentatív adatok felhasználásával végzett elemzések megbízható eredményeket szolgáltatnak a hazai népességre vonatkozóan, ugyanakkor a hozzáférhető adatok és változók jelentősen behatárolják a megválaszolható kérdések és alkalmazható módszerek körét.

típusokat, amelyek relevánsak a mai magyar társadalomban. Ehhez külön a vallásosságra és külön az értékekre vonatkozó változók bevonásával MDS (és az eredmények további megerősítése céljából) klaszteranalízist végeztem az EVS99 teljes magyar 1000 fős mintájára, és a generációkra vonatkozóan külön-külön is⁸.

Mind a vallásosságot, mind az értékeket sokféle kérdés segítségével világították meg az EVS99 kutatásban, ezért lehetőségem volt azok árnyalt, többféle dimenziót érintő vizsgálatára. A vallásosság esetében a vizsgálatba bevont változók az istenhitre, különböző hittartalmakra (halál utáni élet, menny, pokol), az ima és az egyházi szertartások látogatásának gyakoriságára és az egyházban való bizalomra vonatkoztak; az értékek esetében pedig az alapvető értékek (munka, család, vallás, politika, barátság, szabadidő) fontosságára, a gyermeknevelési elvekre, a különböző jövőbeli változások támogatottságára vonatkozó változókat és Inglehart négytétéles kérdését használtam fel. E változók nem eredeti formájukban, hanem átkódolva, dichotóm változókként szerepelnek az MDS elemzésekben és a klaszteranalízisben.

A korcsoportok kialakításánál törekedtem arra, hogy a határokat lehetőleg a leírt értékrendi és vallásosság terén megmutató törésvonalak mentén húzzam meg (Tomka 1998, Hankiss et al. 1982), másrészt, hogy a születés időtartamát tekintve nagyjából tíz éves időközöket kapjak. Az előzetesen kialakított határvonalak helyességének leellenőrzésére illetve azok pontosítására elvégeztem a vallási változókra vonatkozó MDS elemzést az 1928 előtt született korcsoportra, majd az 1918-27-ben született korcsoporttól kezdve a tízéves időszakot egy-egy évvel eltolva egészen az 1972-81-ben születettek korcsoportjáig⁹,

⁸ Ebben a tanulmányban terjedelmi okokból nem közlöm a korcsoportok vallásosságra és értékekre vonatkozó MDS ábráit. A vallásosságra vonatkozóan azonban azok megtekinthetők. Lásd Földvári 2004.

⁹ Maga a tíz éves időtáv azért látszik célszerűnek, mert ez a legkisebb olyan időtáv, amely esetében az egyes generációk elemszáma száz körüli, másrészt kerek, könnyen kezelhető érték. Ennél szélesebb időtávot pedig nem érdemes választani, mert jóval elmosódottabb képet kapnánk a változásokról, fontos információkat veszítenénk.

s megfigyeltem, hogy mikor jelentkeznek nagyobb konfigurációs váltások a vallási változók MDS terében.

Mindezek figyelembe vételével a következő felosztás látszott célszerűnek a további vizsgálatok számára: 1929 előtt születettek (a mintában 110 fő), 1929-38 között születettek (a mintában 142 fő), 1939-47 között születettek (a mintában 136 fő), 1948-1959 között születettek (a mintában 235 fő), 1960-1969 között születettek (a mintában 179 fő) és az 1969 után születettek (a mintában 198 fő).

Az egyes generációkban a vallási és értékrendi típusok feltárása lehetőséget nyújtott ahhoz, hogy a generációról generációra megfigyelhető vallási és értékrendi változásokat egymással párhuzamosan szemléljük, s összefüggésbe hozzuk a generációk életútjának keretét képező gazdasági-társadalmi-történelmi körülményekkel.

A vallási és értékrendi típusok összefüggését azonban statisztikai módszerekkel is meg szerettem volna vizsgálni, ezért minden egyes generációban, minden egyes vallási és értékrendi típusra főkomponens-elemzést végeztem azzal a céllal, hogy a típusokat alkotó változó-csoportosulásokat egy, vagy néhány változóval (főkomponenssel) helyettesíthessem. Miután adva voltak a vallási és értékrendi típusok főkomponensei, a teljes népességre és a generációkra vonatkozóan is elemeztem, hogy mennyiben járnak együtt a vallási és értékrendi főkomponensek, pontosabban, hogy a különböző vallási főkomponensek mellé milyen értékrendi főkomponensek rendelődnek. Ezen elemzések eszköze a főkomponensek közti (Pearson-féle) korrelációs együtthatók vizsgálata és a klaszteranalízis volt (lásd a melléklet első táblázatát).

Felmerült az kérdés is, hogy az MDS elemzésben kimutatott vallási és értékrendi típusok mennyiben köthetők össze konkrét társadalmi csoportokkal, mekkora a társadalmi kiterjedtségük. E kérdés megválaszolásához megvizsgáltam, hogy az egyes vallási és értékrendi típusok esetében a válaszadók mekkora hányada rendelkezett a típus jellemzőinek nagy részével.

Mivel a vallási és értékrendi típusok kiterjedtségének megbecslésénél problémát okoz a típusok eltérő konzisztenciája (az egyházas kereszténységnél például sokkal inkább lehet arra számítani, hogy egy válaszadó a típusnak egyszerre sok jellegzetességével bír, míg a kulturális kereszténységet éppen az jellemzi,

hogy a jellegzetességek nem járnak olyan gyakran együtt), az ebből adódó torzítás elkerülése céljából egy adott típushoz tartozás feltételét az adott típus konzisztenciájának függvényében határoztam meg. A konzisztencia számszerűsítéséhez a Chronbach-alfa mérőszámot¹⁰ használtam.

Miután becslést adtam arra, hogy kik sorolhatók az egyes vallási típusokba, lehetőségem volt vallásosság és értékek együttjárásának eddigiektől eltérő módon történő megvilágítására. Vizsgálhatóvá vált ugyanis, hogy mely értékek fontosabbak egyik vagy másik típusba tartozó válaszadók körében, vagyis, hogy milyen értékrendi meghatározottság jellemzi az egyes vallási típusokat (a teljes mintára vonatkozóan lásd a melléklet második táblázatát). Így vizsgálni tudtam bizonyos felekezethez tartozásra és társadalmi helyzetre vonatkozó feltevéseket is.

III. FOLYTONOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS – AZ EREDMÉNYEK

Az EVS 1999-es felvételének Magyarországra vonatkozó adatai alapján a vallásosság és az értékek együttjárására vonatkozóan a megfogalmazott hipotéziseinkkel kapcsolatban a következő alapvető megállapításokat tehetjük:

1. *A vallási típusok értékrendi sajátosságaira vonatkozóan* fontos tudományos eredmény, hogy eltérő vallási típusok eltérő értékrendekkel járnak együtt a magyar társadalomban.

Az *egyházas kereszténységet*, amely típusba vizsgálataink szerint a társadalom egytizede sorolható, mindenek előtt a közösségi-közéleti elkötelezettség, ezen túlmenően pedig a hagyományos, munka-és család-orientált értékrend jellemzi. A közéleti-közösségi elköteleződés fontossága e típusban felvetette azt a kérdést, hogy mennyi-

¹⁰ A Cronbach-féle alfa segítségével becsülhető változóink (illetve egy teszt) belső konzisztenciája. Amennyiben a tesztet alkotó itemek nem sztenderdizáltak, a mérőszám az itemek közti átlagos kovariancián, ha sztenderdizáltak, az átlagos korreláción alapul. Mivel korrelációs koefficiensként is interpretálható, értéke 0 és 1 közé esik. (SPSS Base 9.0 Applications Guide, [1999] SPSS Inc. USA; SPSS Professional Statistics 6.1., [1994]. SPSS Inc. USA).

ben áll ezen értékrendi sajátosság háttérében a katolikus társadalmi tanítás. Elemzéseink tanúsága szerint az egyházas vallásosság társadalmi elkötelezettsége nincs összefüggésben a katolikus társadalmi tanítással – a közéleti-közösségi elköteleződés inkább az intenzív bensőséges vallásosság sajátja (s nem a felekezet vagy egyházhoz tartozás a fontos ebből a szempontból). Ezt az is alátámasztja, hogy a közösségi-közéleti elköteleződés *minden generációban* azt a vallási típust jellemezte leginkább, amelynek karakterét a személyes Istenbe vetett hit adta meg. A 2/a. alhipotézisben megfogalmazott felekezeti kérdést ennyiben, a társadalmi tanítás szempontjából érintettük.

A *kulturális kereszténységet*, mely becsléseink szerint a társadalom legnagyobb részét, körülbelül felét képezi, a hagyományos, család- és munka-orientált értékrend jellemzi a leginkább. Ezzel kapcsolatban megvizsgáltuk, hogy vajon a hagyományos értékek dominanciája együtt jár-e az alacsonyabb társadalmi rétegekből származók magasabb arányával ebben a típusban (itt érintettük a 2/c., vallásosság és értékek együttjárás mintáinak társadalmi státusszal való kapcsolatát megfogalmazó alhipotézist). Eredményeink szerint a kulturális keresztényeket a többi vallási típushoz viszonyítva nem jellemzi a közép- és alsó társadalmi rétegek magasabb aránya. Társadalmi helyzet tekintetében a kulturális kereszténység összetétele átlagosnak mondható, tehát inkább arról van szó, hogy e típus vallási és értékrendi sokszínűségében az élet szempontjából alapvető család- és munka-orientált értékek jelentik a közös nevezőt.

Végül a *nem vallásos* típust, ahova a társadalom közel 30%-a sorolható¹¹, főként humanista és posztmaterális értékek jellemzik.

2. Az értékek és vallásosság együttjárásában megmutatózó generációs hipotézissel kapcsolatban a legfontosabb megállapítás, hogy (az 1929 után születettek esetében) a vallásosság és az értékrendek együttjárása generációról generációra relatíve stabil minták szerint történt

¹¹ Az Olvasónak minden bizonnyal feltűnt, hogy nem soroltunk be minden válaszadót a vallási típusokba. Itt csupán azok arányát adtam meg, akik *egyértelműen* besorolhatók valamely vallási típusba.

(melyek az imént, az első hipotézist érintő eredményeknél kerültek bemutatásra), ugyanakkor a gazdasági-társadalmi körülmények jelentős változása közepette e minták módosultak. Pont ezek a módosulások húzzák alá a generációk szerinti vizsgálat jelentőségét, s támasztják alá a második hipotézist.

A vallásosság és az értékrendek együttjárás mintáinak módosulása részben az egyházas kereszténységet, részben a nem vallásos típust érintette.

A kulturális keresztény típus 1929 után születetteknél kezdődő kiforrása azt jelentette, hogy az 1929 után születettek egyházasan keresztény és nem vallásos típusaiban ettől kezdve kevésbé meghatározóak a hagyományos értékek. Ez a változás egy határozott törést jelent az együttjárás minták alakulásában az 1929 előtt és azt követően születettek között.

Az 1939-47 között és az 1969 után születetteknél az egyházas kereszténységtől eltávolodott a személyes Istenbe vetett hit, s az első esetben a „magán-vallásosság”, a fiatalok esetében a „személyes, nem egyházas” típus fontos jellemzőjévé vált. Ez mind a két generáció esetében azt jelentette, hogy a személyes Istenbe vetett hithez köthető csoportok „átvették” a közösségi-közéleti érték-orientációt, miközben az egyházas kereszténységet ezekben a generációkban a hagyományos értékek dominanciája jellemzi.

Az 1939-47-es generáció sajátos mintázatában a vallásosakkal szemben megnyilvánuló erőteljes negatív diszkrimináció hatása, míg az 1969 után születetteknél részben a szülői minta, részben az alapjaiban megváltozott pluralista vallási szituáció, illetve a bizonyos fokig hazánkba is begyűrűző posztmodern változások (a vallási érdeklődés, a személyes tapasztalatok és a közösségiség felértékelődése) hatása valószínűsíthető. Arról van tehát szó ebben az esetben, hogy a vallásosságot alapjaiban érintő történelmi körülmények közepette az 1939-47 között születetteknél kialakult különleges mintázat kissé módosult formában tovább „öröklődött” az (1969 után született) utódokra.

A vallási és értékrendi típusok együttjárás mintáiban egy másik fontos módosulás a nem vallásos típushoz köthető. Az 1929-59 között születettek esetében a nem vallásos típusnál megjelenik a közéletiség, amely az 1948-59 között születetteknél inkább már

csak egy helyi közéletiségre korlátozódik. A középső generációk nem vallásos típusának közéleti orientációja a szocialista rendszernek a vallásos emberekkel szembeni negatív diszkriminációjával hozható összefüggésbe.

A vallásosság és értékrendek együttjárési mintáiban tehát lényeges módosulásokat figyelhetünk meg az 1929 után születettek esetében is, de azok kevésbé jelentenek olyan éles, minden vallási típust érintő határvonalat, mint az 1929 előtt és után születettek esetében. Az 1969 után születettek generációja sok tekintetben eltér az idősebbektől, a szülői hatás megjelenése miatt azonban a folytonosság is érzékelhető. Ez a folytonosság nem csupán a vallásosság és az értékrendi típusok együttjárásában, hanem a vallási típusok alakulásában is felfedezhető, amennyiben a szülői generáció mintáinak átvétele megfigyelhető nem csupán az 1960-69 között és az 1969 után születetteknel.

Mindezeket figyelembe véve adataink azt mutatják, hogy a rendszerváltás nem jelentett akkora traumát a kulturális folyamatosság megszakadása szempontjából, mint a második világháború (legalábbis ami a vallási és értékrendi minták átadását illeti), hiszen a rendszerváltás előtt és után szocializálódott¹² korosztályok között nem figyelhető meg akkora szakadás - sem a vallási és értékrendi minták alakulásában, sem azok együttjárési mintáit illetően -, mint a második világháború előtt és után szocializálódott korosztályok között.

Az imént bemutatott nagyobb ívű változásokon túlmenően megfigyelhetünk kisebb módosulásokat is a vallási típusokhoz tartozók értékrendi sajátosságait illetően. Mindenképp érdemes felfigyelni ezekre az egyelőre „színfalak mögött” zajló változásokra, mert fontos váltások előkészítői lehetnek.

Ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes generációkban és különböző vallási típusok tagjai között mely értékek a leghangsúlyosabbak,

¹² Ha az úgynevezett „formálódó éveket” tekintjük, a legfiatalabb generáció tagjai a rendszerváltás idején vagy néhány évvel azt követően töltötték be huszadik életévüket. Lehetséges azonban, hogy azok körében, akik gyermekkorukat is a rendszerváltást követően élték, a szocialista rendszerben felnőtt generációkhoz képest sokkal erőteljesebb változásokat fogunk tapasztalni.

egyértelmű, hogy a hagyományos, munka-és család orientált értékek a legfontosabbak *minden generációban és minden típusban*, vagyis a magyar társadalomban elsősorban ma is ezek az értékek a dominánsak. Ugyanakkor megfigyelhető egy modernizálódási folyamat, a hagyományos szemlélet kitágulása olyan értékek előtérbe kerülésével, mint a szabadidő és a barátság, továbbá a személyiség kibontakozásának fontossága.

A generációról generációra megmutatkozó nagyobb értékrendi váltásokban szintén modernizációs tendenciákra lehetünk figyelmesek: olyan értékek szorulnak háttérbe, mint a takarékoság, a hit és a munka. E tendenciákban megmutatkoznak a közösségiségnek és az élet minőségének a posztmodern átalakulásban hangsúlyossá váló szempontjai.

A modernizációs tendenciák nem egyformán érintik a vallási típusokat: a hitvalló kereszténységre, a személyes, nem egyházas típusra (különösképp az utolsó generációban) és a nem vallásos típusra határozottabban jellemzők mint a kulturális kereszténységre (a kulturális kereszténységnél leginkább az 1939-59 között születetteknél figyelhetünk meg modernizációs jegyeket).

Most röviden ki szeretnék térni a 2/b. alhipotézisben megfogalmazott, a vallásosság és az értékek eltérő természetére vonatkozó feltevésre, mert elemzéseink több támpontot is nyújtanak annak megítéléséhez. A vallási és értékrendi típusok feltárása során kiderült, hogy mind a vallásosság, mind az értékek terén jelentős váltások fedezhetők fel generációról generációra, de e váltások különösképpen a vallásosság tekintetében drasztikusak, hiszen a vallási változók tekintetében sokkal erőteljesebb konfigurációs változások fedezhetők fel az egymást követő MDS ábrákon. Mindez alátámasztani látszik azt a feltételezést, hogy az értékek stabilabbak, mint a vallásosság.

Egy másik erre mutató jel a „magán-vallásosság” kialakulásánál mutatkozott meg az 1939-47 között születettek generációjában. A magán-vallásosság közéletisége azt mutatja, hogy azok utalták a magánügy területére a vallásosságukat, akik számára fontos volt a közéletiség és akik számára lehetetlen lett volna a közéleti szerepvállalás vallásosságuk nyílt megélése mellett. A közéletiséget

fontosnak tartók nem értékeiken, hanem – adataink szerint nagy számban – inkább vallásosságukban igazodtak a körülményekhez.

Elemzéseim *összességükben* megerősítettek abban, hogy vallásosság és értékek jelentős mértékben együtt járnak korunk szétesettségében is. Kutatási eredményeink alapján azonban nem azt mondhatjuk, hogy „más fontos a vallásosoknak”, hanem inkább azt, hogy „más fontos a másképp vallásosoknak”.

A kérdés az, hogy ezen együttjárások azok-e, aminek látszanak, vagyis hogy tapasztalataink mennyiben jelentenek ok-okozati összefüggéseket. E kérdés megválaszolása jelöli ki a további kutatások irányát, s jelentené a továbblépést a téma vizsgálatában.

IRODALOM

- ANDORKA Rudolf (1996): *Merre tart a magyar társadalom?* Laki-telek, Antológia.
- BÖGRE Zsuzsanna (2002): *Társadalmi – politikai változások hatása a vallásos identitás alakulására Magyarországon (1948-1990) – különös tekintettel 1948-1964 közötti időszakra.* PhD értekezés. Budapest, BKÁE.
- CASANOVA, José (1994): *Public Religions in the Modern World.* Chicago, The University of Chicago Press.
- DUBACH, Alfred – CAMPICHE, Roland J. (1993): *Jede(r) ein Sonderfall? Religion in der Schweiz.* Zürich, NZN Buchverlag / Basel, Friderich Reinhardt Verlag.
- FONTAINE, Johnny R. J. – DURIEZ, Bart – LUYTEN, Patrick – CORVELEYN, Jozef – HUTSEBOUT, Dirk: *Consequences of a Multi-Dimensional Approach to Religion for the Relationship between Religiosity and Value Priorities.* Department of Psychology, Katolieke Universiteit Leuven. (Kézirat)
- FÖLDVÁRI Mónika (1996): *A vallásosság típusai Magyarországon.* Szakdolgozat. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia Tanszék.
- FÖLDVÁRI Mónika (2003): *A vallásosság típusai a mai magyar társadalom generációiban.* Szociológiai Szemle 2003. 4. sz.

- FÖLDVÁRI, Mónika – ROSTA, Gergely (1999): *Types of ideological position in post-communist Hungary*. Paper presented at IV. ISORECEA Conference. Budapest, Hungary.
- FÜSTÖS László (1995): *A társadalom értékrendjének strukturális mérőeszköze az összehasonlító vizsgálatokban*. Budapest, MTA Szociológiai Intézete.
- GABRIEL, Karl (1996): *Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung*. Güttersloh, Chr. Kaiser Güttersloher.
- GEREBEN Ferenc (2003): *Vallásosság és egyházkép – Interjúk tükrében*. Budapest-Csíkszereda, Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet.
- HAMILTON, Malcolm B. (1998): *Vallás, ember, társadalom. Elméleti és összehasonlító vallásszociológia*. Budapest, AduPrint.
- HANKISS Elemér et al. (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- HERVIEU-LÉGER, Danièle (1998): The Transmission and Formation of Socioreligious Identities in Modernity = *International Sociology* vol. 13 no. 2.
- INGLEHART, Ronald (1997): *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, Princeton University Press.
- JAGODZINSKI, Wolfgang – DOBBELAERE, Karel (1995): Religions and Ethical Pluralism. In: Jan W. Van Deth – Elinor Scharbrough (eds.): *The Impact of Values*. New York, Oxford University Press.
- LAMBERT, Y. – MICHELAT, G. (1992): *Crépuscule des religions chez les jeunes?*. Paris, L'Harmattan.
- LAMBERT, Yves (1994): La religion: un paysage en pleine évolution. In: Héléne Riffault (ed.) *Les Valeurs de Français*. Paris, PUF, 123-162. p.
- LENSKI, Gerhard (1961): *The Religious Factor*. New York, Doubleday.
- LUHMANN, Niklas (1977): *Funktion der Religion*. Frankfurt, Suhrkamp.
- MÉSZÁROS István (1994): *...Kimaradt tananyag... A diktatúra és az egyház*. Budapest, Márton Áron Kiadó.

- MOLNÁR Attila (1994): *A „protestáns etika” Magyarországon.* Debrecen, Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület.
- O'DOWD, Liam (1993): Religion and Economic Change in Northern Ireland. *Social Compass*, vol. 40 no.1.
- ROKEACH, Milton (1968): *Beliefs, Attitudes, and Values.* San Francisco, Jossey-Bass.
- PUSZTAI Gabriella (2003): Mai magyar felekezeti középiskolások vallásossága. In Rosta Gergely (szerk.): *Ifjúság Értérend Vallás.* Budapest, Faludi Ferenc Akadémia.
- ROKEACH, Milton (1969): Value systems and religion. *Review of Religious Research* 11.
- ROOF, Wade Clark et al. (1995): *The Post-War Generation and Establishment Religion.* Boulder, San Francisco, Oxford, Westview Press.
- ROSTA Gergely (1996): *A vallás mérése a dimenziók tükrében.* Szakdolgozat, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia Tanszék.
- SLOMCZYNSKI K. M. et al. (1997): Intergenerational Transmission of Values and Orientations. *International Journal of Sociology* vol. 27 no. 2.
- SPSS Professional Statistics 6.1. (1994): USA, SPSS Inc.
- SPSS Base 9.0 Applications Guide, (1999): USA, SPSS Inc.
- SZÁNTÓ János (1998): Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon. In: Nagy Péter Tibor (szerk.): *Vallásosság egy szekularizált társadalomban.* Budapest, Új Mandátum.
- SZEKFŰ Gyula (1935): *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- TOMKA, Miklós (1998): Coping With Persecution. Religious Change in Communism and in Post-Communist Reconstruction in Central Europe. *International Sociology* vol. 13 no. 2.
- TOMKA, Miklós – ZULEHNER, Paul M. (2000): *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost (Mittel) Europas.* Ostfildern, Schwabenverlag AG.
- THUNG, Mady A. et al. (1985): *Exploring the new religious consciousness.* Amsterdam, Free University Press.
- VAN DETH, Jan W. (1995): Introduction: The Impact of Values. In: Van Deth, Jan W.– Scarbrough, Elinor (ed.): *The Impact of*

Values. Beliefs in Government Volume Four. Oxford: Oxford University Press.

WEBER, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest, Gondolat.

WEBER, Max (1992): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1/2.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MELLÉKLETEK

1. táblázat Vallási és értékrendi típusok főkomponenseinek egymáshoz rendelődése az egyes korcsoportokban*

Szül. év	Klaszter	Vallási típus	Értékrendi típus		
I. 1929 előtt	1.	Vallásos	mentny-halal- ebiz1-ima1	Vallásos1 Személyiség-közponrú Politika1 Család-munka1	vallf1-hit onallo-ind1-techn1 szabad1-barat1- nmunka1-pol1- hataroz csale11-termel1- csalad1
	2.	Bizonytalan	Vfont-istnem- szert2-ima3	Vallásos2 Család-munka2 Anyagias1	techn2-ind2-helyi2- pol4-enged munka munka2
	3.	Nem vallásos	ima4-vfont4- istnem	Politika2 Anyagias2	szol1-kepzal-pol2- helyi1 szabad2-barat2- takarek-pol3-vallf2
II. 1929-38	1.	Egyházas kereszténység Kulturális kereszténység ²	szert1-halal- mentny-ima1 ima2-lelv	Vallásos, társadalmilag elkotelezett	hit-vallf1-barat1- arem1-npenz1
	2.	Kulturális kereszténység ¹	szert2-istlel	Biztonság-orientált Munka-orientált Család-orientált1 Család-orientált2 Közélet-orientált2	pol3-vallf3-barat2- rend1 techn1-szabad2- munka1 csale11-termel1-ind1 csalad1-udvar-felelos korm1-vallf4-munka4
	3.	Nem vallásos	istnem-vfont4- ima4-szert3	Közélet-orientált1	munka3-csalad4-pol1- helyi2
III. 1939-47	1.	Egyházas kereszténység	mentny-halal- pokol-ima1	Vallásos,elkotelezett1 Vallásos,elkotelezett2	barat1-szabad1-vallf1 pol4-arem1-takarek
	2.	"Magán- vallásosság"	istszem-vfont2	Humanizmus1	nonzo-vallf2-pol3
	3.	Kulturális k. 2 Kulturális k. 1	ima3-istlel istnem-szert2	Biztonság-orientált Humanizmus2 Család-és munka o.1 Család-és munka o.2	risztel-szabad2 npenz1-nonzo csalad1-nmunka3- felelos csale11-termel1-ind1
	4.	Nem vallásos	ima4-szert3- istnem	Politika-orientált	vallf4-szabad4- hataroz-barat4-pol1- szol1
IV. 1948-59	1.	Rurka gyakorlat 1 Rurka gyakorlat 2 Egyházas kereszténység	szert2-ima3 istszem vont1-ebiz1- ima1-menny- szert1	Család-és munka- orientált1 Közéleti-orientáció 2 Biztonság-orientált1 Közéleti-orientáció 4	Tekint1-csalad1- csale11-nmunka3- munka1 szabad1-barat1-pol1 szabad2-barat2-pol3- helyi3 termel3-csale3-hit- vallf1-szol1-korm1
	2.	Bizonytalan hit Nem vallásos	istnem-istlel ima4-istnem- szert3-vfont4	Biztonság-orientált2 Közéleti orientáció 1 Közéleti orientáció 3 Cs-és munka-o.2	npenz1-rend1 csale2-munka3- tekint3-csalad2- helyi2-kepzal techn3-ind3-helyi1 ind1-termel1

Szül. év	Klaszter	Vallási típus		Értéktrendi típus	
V. 1960-69	1.	Egyházas kereszténység	ima1-menny-pokol-vfont1-halal-istszem-szert1	Politika-orientált 2 Munka-és család-orientált 1 Helyi-anyagias1 Individualista 1 Biztonság-orientált 1	vallf1-hit-pol1-techn3 csalel1-índ1-rekint1- termel1 helyi1-enged-arem1 barat1-szabad1- hataroz helyi3-npenz1
	2.	Kulturális ker. 2	vfont3-szert2	Helyi-anyagias2 Biztonság-orientált2 Hedonista1 Hedonista2 M.és cs-orientált2	arem1-helyi2-vallf3 rend1 barat2-szabad3-pol3 npenz3 onallo-felelos
	3.	Kulturális ker.1 Nem vallásos	istlel ima4-szert3- vfont4-istnem	Individualista 2 Politika-orientált 1	pol4-vallf4 csalad4-munka4- barat4
VI: 1969 után	1.	Egyházas kereszténység Személyes, nem egyházas 1	menny-ima1-pokol-szert1- ebiz1 halal-lelv- istszem	Politika-orientált 2	hit-vallf1-nonzo-pol1- szabad3-korm1
	2.	Személyes, nem egyházas 2	vfont3-szert2- lev	Individualista 1	szabad2-barat2-pol3- rend1-munka2-vallf3
	3.	Bizonytalan hit	istnem-istlel	Anyagias 1 Politika-orientált1 Család-orientált 1 Család-orientált 2 Munka-orientált	barat1-szabad1- npenz3-arem1-enged pol2-helyi2-szol1 csalad1 csalel1-termel1- felelos-índ1 rekint1-techn1- nmunka3-munka
	4.	Nem vallásos	ima4-istnem- vfont4-szert3	Anyagias 2 Individualista 2	pol4-vallf4 helyi3-npenz1

* Az egyes főkomponensek megnevezése mellett szerepelnek az adott főkomponensek karakterét megadó változók nevei is.

A változók értelmezése a következő:

Az elemzésbe bevont vallási (dichotóm) változók:

istenhit: *istszem* (személyes Isten), *istlel* (lélek, vagy életerő), *istnem* (bizonytalan), *istnem* (nem létezik Isten, lélek vagy életerő); ima gyakorisága: *ima1* (naponta), *ima2* (legalább hetente, de ritkábban, mint naponta), *ima3* (ritkábban, mint hetente, de legalább évente néhányszor), *ima4* (ennél is ritkábban, vagy soha); vallási eseményeken való részvétel: *szert1* (havonta legalább egyszer), *szert2* (ünnepekkor, évente legalább egyszer), *szert3* (ennél is ritkábban, soha); vallás fontossága: *vfont1-vfont4* (nagyon fontos, elég fontos, nem nagyon fontos, egyáltalán nem fontos); hitek: *halal* (halál utáni élet), *pokol*, *menny*, *lev* (lélekvándorlás); egyházban való bizalom (V200): *ebiz1* (bizik)

Az elemzésbe bevont érték (dichotóm) változók:

mennyire fontos a válaszadó életében a munka, család, barátok, szabadidő, politika, vallás: *munka1* (nagyon fontos)-*munka4* (egyáltalán nem fontos), *csalad1-csalad4*, *barat1-barat4*, *szabad1-szabad4*, *pol1-pol4*, *vallf1-vallf4*; fontos gyermeknevelési elvek: *udvariasság-udvar1*, *önállóság-onallo1*, kemény munka-*munk1*, felelősség-*felel1*, képzelet-*kepz1*, tolerancia és mások tisztelete- *tisztel1*, takarékoság-*takarek1*, határozottság-*hataroz1*, vallásos hit-*hit1*, önzetlenség- *nonzo1*, engedelmisség-*enged1*; az ország szempontjából legfontosabbnak tartott cél: a rend fenntartása- *rend1*, az emberek fontos kormányzati döntéseibe való nagyobb beleszólási lehetősége-*korm1*, a növekvő árakkal szembeni harc-*arem1*, a szőlásszabadság védelme- *szol1*; a közeljövőben lehetséges változásokat mennyire tartja jónak:

kevesebb hangsúly a pénzen és az anyagi javakon: *npenz1*(jónak tartja)-*npenz2*(számára közömbös)-*npenz3*(rossznak tartja), a munka életben betöltött szerepének csökkenése: *nmunka1-nmunka3*, nagyobb hangsúly a technológiai fejlődésen: *tecbn1-tecbn3*, nagyobb hangsúly az individuuum kibontakozásán: *ind1-ind3*, nagyobb hangsúly a tekintélyen: *tekint1-tekint3*, nagyobb hangsúly a családi életen: *csale1-csale3*, egyszerű és természetesebb életstílus: *termel1-termel3*, a helyi autoritások nagyobb hatalma: *belyi1-belyi3*

2. táblázat Értékek támogatottsága a teljes minta vallási típusaiban**

Értékek	Értékek támogatottsága (%)			
	Egyházas kereszténység (N = 103 = 100%)	Kulturális kereszténység (N = 449 = 100%)	Nem vallásos típus (N = 286 = 100%)	Teljes minta (N = 1000 = 100%)
Munka	86,3	90,9	89,5	89,3
Család	98,1	99,3	86,4	98,4
Barátság	78,6	83,9	84,3	83
Szabadidő	68,6	83	81,3	80,5
Politika	31,1	15,6	17,5	18,9
Vallás	100	42,6	4,5	41,5
Udvariasság	71,8	69,3	71,7	71
Önállóság	47,6	79,7	75,5	72,2
Kemény munka	68,9	70,8	69,2	70,4
Felelősség	56,3	75,3	79	73,3
Képzelet	1,9	10,7	15,7	10,6
Tisztelet	71,8	65,7	65	65,6
Takarékosság	35,9	40,3	32,9	39
Határozottság	18,4	31,8	34,6	29,6
Hír	62,1	11,8	0,7	16,8
Önzerlenség	14,6	21,8	28,3	22,7
Engedelmesség	42,7	28,3	23,4	29,3
Pénz és anyagiak csökkenő szerepe	48,9	45,5	48,2	46,1
Munka csökkenő fontossága	14,3	19,6	24,5	19,4
Nagyobb hangsúly a technológiai fejlődésen	55,3	63,3	62,3	60,5
Nagyobb hangsúly az egyén fejlődésén	69,9	73,3	72,6	71,8
A tekintély nagyobb tisztelete	80,2	64,9	63,4	67,4
Nagyobb hangsúly a családi életen	97,8	93,2	87,6	92
Egyszerűbb és természetesebb életstílus	78,2	85,6	84,9	84,4
Helyi autoritások nagyobb hatalma	26,4	23,4	23	23,7
A rend fenntartása	54,1	55,1	49,1	52,7
Kormányzati döntésekbe való beleszólás	15,3	16,2	21,3	17,3
Az áremelkedés elleni küzdelem	29,6	27,8	26,7	28,2
Szólásszabadság	1	0,9	2,9	1,9

** A táblázatban az alapvető értékeket (munka ... vallás) fontosnak vagy nagyon fontosnak, a gyermek-nevelési elveket (udvariasság ... engedelmesség) a legfontosabbak között említők, a felsorolt változásokat (pénz és anyagiak csökkenő fontossága ... helyi autoritások nagyobb hatalma) jónak tartók és a megnevezett célokat (rend fenntartása ... szólásszabadság) az ország számára legfontosabbnak tartók aránya szerepel.

Rosta Gergely

IFJÚSÁG, VALLÁS, KULTÚRA ¹

Az Ifjúság2004 nagymintás ifjúságkutatásban egyebek mellett a 15-29 éves korosztály vallásosságára vonatkozó kérdések is szerepeltek. A 8000 fő megkérdezésén alapuló vizsgálat eredményei lehetőséget adnak a helyzetkép bemutatásán túl az Ifjúság2000 vizsgálat eredményeivel történő összehasonlításra (Rosta, 2002), valamint a vallásosság és más területek összefüggéseinek feltárására. Az alapeloszlások ismertetésére és a négy évvel korábbi eredményekkel történő összevetésére a kutatás gyorsjelentésében már sor került (Bauer–Szabó, 2005), így az alábbiakban erre csak röviden térünk ki. Jelen tanulmányunk célja egyrészt a vallásosság demográfiai összefüggéseinek elemzése, másrészt a vallásosság és más, a vizsgálat által felölelt témakörök összefüggéseinek bemutatása.

1. A VALLÁSOSSÁG MUTATÓI A 15-29 ÉVES KOROSZTÁLYBAN

A vallásosság önbesoroláson alapuló meghatározása nem mutat jelentős változást a négy évvel ezelőttiekhez képest. Továbbra is a megkérdezettek többsége vallásosnak tartja magát, ezen belül a többség (a válaszadók 48%-a) „maga módján” vallásos, míg 10% állítja, hogy az egyház tanításai szerint vallásos. A 2000-es felméréshez képest az előbbi kategória részaránya két százalékponttal nőtt, a másodiké változatlan maradt. A skála másik oldalán, a nem vallásosak számarányában sem történt összességében jelents változás, 37% sorolja magát az ilyen tartalmú két kategória valamelyikébe. Ugyanakkor a kategóriák között hangsúlyeltolódás

¹ A tanulmány alapjául a Faludi Ferenc Akadémia „Vallásosság és kultúra” c. konferenciáján 2006. május 12-én elhangzott előadás szolgál. Első megjelenés (Ifjúság és vallás, 2004. címmel): Új Ifjúsági Szemle, 2007 tavasz: 39-47. Az itt megjelent írás ez utóbbinak némileg átdolgozott változata.

mutatkozik a „határozottan más meggyőződésű”, azaz a vállaltan ateista nézőpont felé (2000-ben 8%, 2004-ben 13% volt a teljes népességhez viszonyított arányuk), bár még mindig kisebbséget képeznek a másik csoporttal, az „indoklás nélkül” nem vallásosakhoz viszonyítva. Ez utóbbi csoport aránya a teljes mintán belül 2000-ben 28%, 2004-ben pedig 24% volt.

Az Ifjúság2004 gyorsjelentésében már ismertetett módszertani okok² miatt a vallásossággal kapcsolatos többi kérdés esetében csak korlátozott az összehasonlítás lehetősége az Ifjúság2000 eredményeivel, így azokat csak önmagukban ismertetjük.

A fiatalok mintegy 18%-a állította, hogy nem érzi magát semelyik felekezethez tartozónak. Ha feltételezzük, hogy a „más meggyőződésű” nem vallásosak nagy többsége is elhatárolódik a felekezetektől – ami az Ifjúság2000 vizsgálat esetében 93%-os valószínűséggel volt igaz – akkor azt mondhatjuk, hogy *a 15-29 éves korosztály mintegy egyharmada nem rendelkezik felekezeti kötődéssel. A valamely felekezethez tartozók körében nagyjából visszaköszönnek a felnőtt felmérések felekezeti megoszlásai: 69%-uk római, 5% görög katolikus, minden ötödik református, míg az evangélikusok aránya 3%. Az összes többi egyházhoz, vallási csoporthoz tartozók együttesen a minta kevesebb mint 3%-át tették ki, és ezen belül egyetlen felekezet vagy csoport sem érte el önállóan az 1%-ot. E kisegyházak híveinek kb. kétharmada tartozik keresztény alapú közösséghez, míg a nem keresztény hagyományok³ követőinek részaránya összességében sem éri el a valamely felekezethez tartozók 1%-át.*

² A vallási blokk többi kérdését nem tették fel azok számára, akik az első kérdésre azt választották, hogy „nem vagyok vallásos, határozottan más a meggyőződésem”, míg az Ifjúság2000 vizsgálat esetében nem volt ilyen szűrés a kérdésfeltevésnél. Emellett a felekezeti hovatartozásra vonatkozóan 2000-ben két kérdés szerepelt, megkülönböztetve a születés kori keresztelést, bejegyzést, és a jelenlegi hovatartozást, míg a 2004-es vizsgálatban csak az utóbbira kérdeztek rá.

³ Buddhisták, mohamedánok, szcientológusok és Krisna tudatú hívők alkotják ezt a kategóriát. Az „egyéb felekezethez, vallási közösséghez” tartozó 24 megkérdezettől nem lehet eldönteni a kérdőív alapján, hogy mely vallási tradíciók alapján állnak.

A templomba járás gyakoriságára ugyanaz a kitétel vonatkozik, mint a felekezeti hovatartozásra, azaz a „más meggyőződésűek” ebben az esetben sem válaszoltak. Az Ifjúság2000 vizsgálat adatai szerint körülbelül 90%-uk soha nem jár templomba. Ezt figyelembe véve a 2004-es felmérés alapján azt mondhatjuk, hogy *a fiatalok mintegy 40%-a soha nem jár templomba*, kb. 45%-uk nem rendszeresen, legfeljebb évente néhányszor vesz részt misén, istentiszteleten, és 12-13% azok aránya, akik legalább havi rendszerességgel teszik ugyanezt. *A heti vagy gyakoribb templomlátogatók aránya 6%*. Ezek az adatok a fiatalok vallásgyakorlatának a felnőtt lakossághoz viszonyítva alacsonyabb szintjéről tanúskodnak.

A kérdőív vallási blokkja még egy kérdést tartalmazott, amely új volt a 2000-es vizsgálatához képest. Ez arra vonatkozott, hogy a kérdezettnek volt-e egyházi esküvője, vagy ha nem, akkor kíván-e a jövőben egyházi esküvőt kötni. A „határozottan más meggyőződésű” nem vallásosoknak nem tették fel ezt a kérdést sem, pedig itt lett volna igazán érdekes látni, hogy a tradíció tisztelete és a társadalmi elvárások milyen mértékben befolyásolják ennek a csoportnak a döntéseit. Mindenesetre úgy véljük, e kérdés esetében a legkevésbé indokolt a „más meggyőződésűek” automatikus besorolása a nemleges válaszok közé, főként mivel az „indoklás nélkül nem vallásosak” közel 30%-a is ragaszkodik az egyházi szertartáshoz a házasságkötés során. Az összes megkérdezett esetében 46% az egyházi esküvőt megtartók aránya.

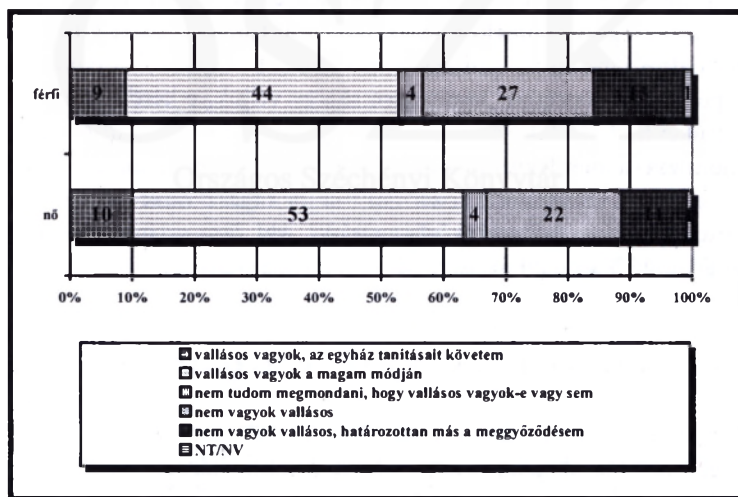
2. VALLÁSOSSÁG ÉS A SZOCIO-DEMOGRÁFIAI MUTATÓK

A vallásosság mutatójával a továbbiakban elsősorban az önbesorolás kategóriáit fogjuk alkalmazni, főként a többi kérdés fentebb már említett módszertani hiányosságai miatt. Ezen túl ahol indokoltnak látjuk, a vallásgyakorlat mutatóját is segítségül fogjuk hívni az eltérések szemléltetésére. Ugyanazokat a háttérváltozókat tekintjük az alábbiakban, mint a négy évvel ezelőtti tanulmányunkban, így az összefüggések változásait is vizsgálhatjuk. A szocio-demográfiai háttérváltozókkal mutatott összefüggések azonban többnyire

megegyeznek az Ifjúság2000 vizsgálat során tapasztaltakkal, ezért csak az ettől eltérő eredményekre hívjuk fel külön a figyelmet.

A nemi hovatartozás összefüggése a vallásossággal olyan módon mutatkozik meg, hogy a *leányok, nők 10 százalékponttal nagyobb arányban (63%) mondják magukat vallásosnak, mint a fiúk, férfiak*. Ez a különbség szinte kizárólag a „maga módján vallásos” kategóriában jelenik meg, míg az „egyház tanítása szerint” vallásosak aránya csupán egy százalékponttal magasabb a lányok esetében. Ennek megfelelően a nem vallásosak a fiúk körében mutatnak 10 százalékpontos többletet, itt azonban már mindkét kategóriában megjelenik a nemi alapú eltérés: a fiúk körében 6 százalékponttal magasabb az „indoklás nélkül” nem vallásosak aránya, és 4 ponttal magasabb a „más meggyőződésüké”.

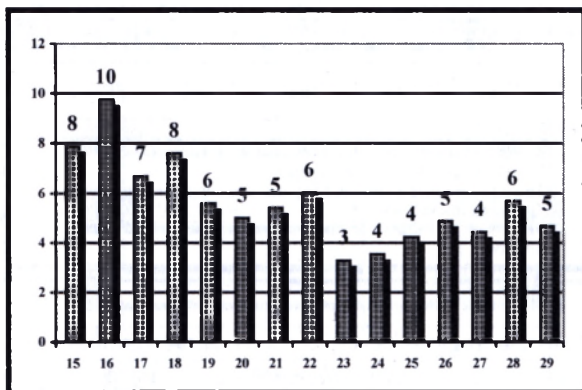
1. ábra Vallási önbesorolás nemenként (%)

A minta mérete megengedi, hogy az egyes korcsoportok vallásosságát külön-külön vizsgáljuk. A vallási önbesorolás alapján semmiféle tendenciát nem lehet felfedezni az adatokban, a középiskolás korúaknak és a legidősebbek (25-29 évesek) között ugyanúgy legfeljebb 1-2 százalékpontnyi különbség mutatkozik az

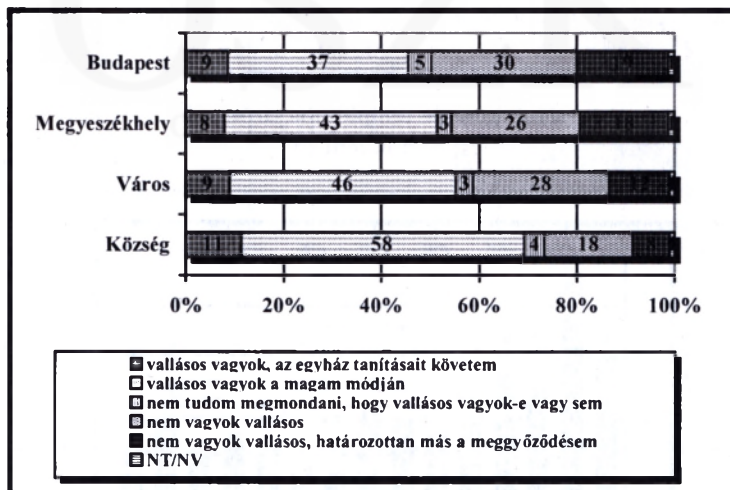
egyes kategóriák esetében, mint a többi korcsoporttal történő összevetés során. Mivel az Ifjúság2000 vizsgálatban azt tapasztaltuk, hogy mind a vallási önbesorolás, mind pedig a vallásgyakorlat rendszeressége a legfiatalabbak esetében magasabb intenzitást mutat, ez esetben megvizsgáltuk a vallásgyakorlat összefüggését is a korcsoportokkal. Az említett összefüggés itt már megmutatkozik, azaz *a legfeljebb 18 évesek közel kétszer akkora arányban állítják, hogy hetente járnak templomba, mint a 25-29 évesek.* Ezzel párhuzamosan a korról növekszik a vallásukat rendszertelenül – évente vagy annál is ritkábban – gyakorlók aránya, ugyanakkor nem változik a lábukat a templomba soha be nem tevőké. Úgy tűnik, a középiskolás kor elhagyása az intézményhez kötődő vallásosság gyakorlása tekintetben is sokak számára választóvonal. Amennyiben ezek a változások kizárólag az életkori hatás számlájára volnának írhatók, úgy azt mondhatnánk, hogy az érettségit követő tíz év alatt a hetente templomba járók amúgy sem túlságosan magas aránya közel felére csökken. Ugyanakkor ez az eltávolodás a vallási identitásban nem, vagy legalább is a kérdőíves szociológiai vizsgálat által megragadható módon nem mutatható ki.

2. ábra A legalább hetente templomba járók aránya életkori csoportonként (%)

A vallásosság elterjedtsége hagyományosan erős területi jelleggel bír. A felnőttek körében mutatkozó eltérések az Ifjúság2000 vizsgálatban is kimutathatók voltak. A 2004-es adatok vizsgálatából a változások területi jellege is kiolvasható. Továbbra is az „egyház tanítása szerinti” vallásosság mutatja a legkisebb eltérést a lakóhely településtípusa szerinti kategóriák között. Ugyanakkor a település méretének növekedésével párhuzamosan csökken a „maguk módján” vallásosak aránya, és növekszik – mintegy másfélszeresére – az „indoklás nélkül” nem vallásosaké, és duplájára a „határozottan más meggyőződésűeké”. A vallástalanság két kategóriáján belüli hangsúlyeltolódás az ateista attitűd irányába mindegyik településtípuson belül jelen van, tehát a községek körében megduplázódott, de a budapestiek körében is közel megkétszereződött e kategóriához tartozók számaránya az elmúlt négy esztendő során.

3. ábra Vallási önbesorolás lakóhelytípus szerint (%)

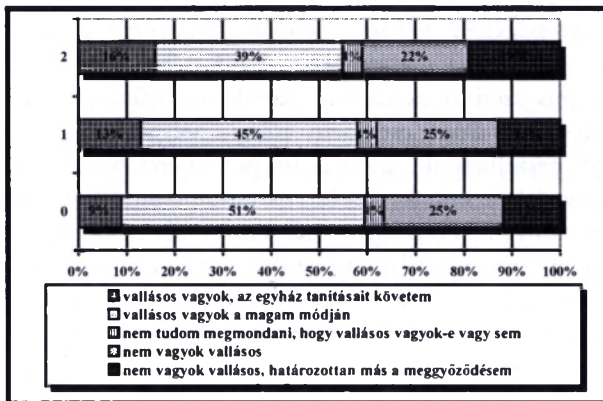
A vallásosság regionális eltérései is újratermelődnek a fiatal korcsoportok körében. A „legvallásosabb” régió Nyugat-Dunántúl, ahol a két vallásos kategória részaránya együttesen meghaladja a 70%-ot. Emellett Dél-Dunántúlon és Észak-Magyarországon is maga-

sabb a vallásosak aránya az országos értéknél, ezzel szemben a Budapestet is tartalmazó közép-magyarországi régióban alig haladja meg az 50%-ot a vallásos fiatalok aránya, és szintén meglehetősen alacsony a Dél-Alföldön.

A felnőttek körében végzett vizsgálatok egyik standard háttérváltozója az iskolai végzettség. Mivel jelen esetben a vizsgált korosztály igen heterogén a tekintetben, hogy életkoránál fogva mekkora lehetséges legmagasabb végzettsége (hiszen egy 16 évesnek nem lehet magasabb 8 általánosnál, míg egy 26 éves már diplomát is szerezhetett), fontosabbnak láttuk, ha a szülői háttér alapján vizsgáljuk a 15-29 éves korosztályt. A családi háttér esetében arra voltunk kíváncsiak, hogy a vallásosság milyen mértékben jellemzőbb vagy éppenséggel kevésbé jellemző a magasan kvalifikált rétegekre, és eredményeink alátámasztották az Ifjúság2000 ezzel kapcsolatos megállapításait: *az intellektuális háttér elősegíti a tudatos véleményformálást, legyen az a vallás melletti, vagy éppen azzal szembeni állásfoglalás.* A két diplomás szülővel rendelkezők esetében közel kétszer akkora az egyház tanításait követők aránya, és több mint másfélszer akkora a „határozottan más meggyőződésűeké”, mint a nem értelmiségi származásúak esetében. Ezzel szemben a „maga módján” vallásosság kevésbé jellemző a két diplomás szülővel rendelkezők körében.

4. ábra Vallási önbesorolás és a szülők iskolai végzettsége

(Az oszlopok azt mutatják, hogy a kérdezett szülei közül hányan rendelkeznek felsőfokú végzettséggel.)

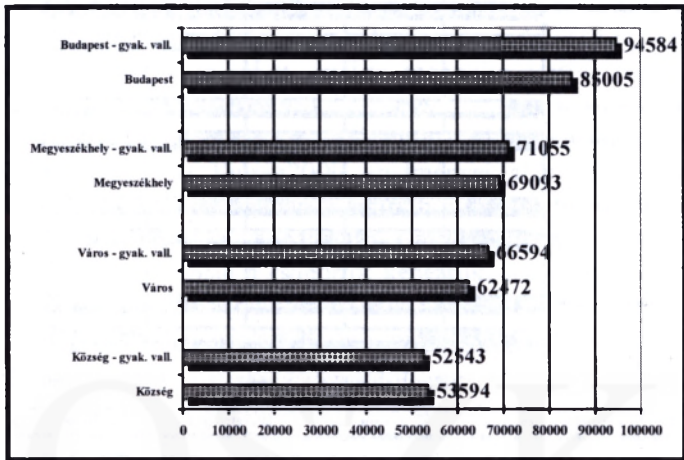

3. „EGYHÁZIAS VALLÁSUKAT GYAKORLÓK”

Az Ifjúság2004 eredményei lehetőséget adnak arra, hogy több szempontból körüljárjuk azt a kérdést, miszerint különböznek-e a vallásukat gyakorló és megvalló fiatalok kortársaiktól. Ezt a csoportot a négy évvel ezelőttihez hasonlóan az önazonosulás és a gyakorlat közös kritériumai alapján határoztuk meg, azaz azokat soroltuk ide, akik magukat az egyház tanítása alapján vallásosnak tekintik és legalább havonta járnak templomba misére, istentiszteletre. A minta 6%-át nevezhetjük „egyházias mának”, vagy „egyházias vallásukat gyakorlóknak”.

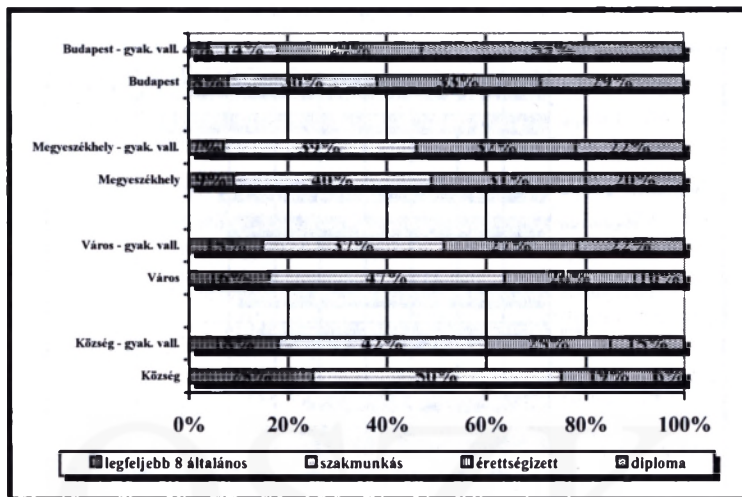
Az egyik fontos kérdés arra vonatkozik, hogy vajon kimutatható-e a fiatalok körében a vallásosak társadalmilag hátrányos, perifériális szerepe, amely egyfelől az ún. szekularizációs tendenciákra, másfelől a vallásosság rendszerváltozás előtti diszpreferáltságára vezethető vissza. Ez a korábban Tomka Miklós által megfogalmazott helyzetkép (Tomka, 1999) már a rendszerváltást megelőzően is, majd azután is csak a hátrányok csökkenésével együtt volt igaz (Tomka, 1990, Hegedűs, 2001), és az Ifjúság2000 vizsgálat eredményei alapján azt írtuk, hogy „Az egyházas mag a társadalmi helyzet szempontjából inkább az átlagosnál jobb helyzetűnek és polarizáltak tűnik” (Rosta, 2002: 238). Az átlagosnál jobb helyzet az Ifjúság2004 adataiból is kitűnik. Az anyagi helyzet több különböző mutatója alapján is úgy tűnik, összességében *jobbak a családi körülményei a rendszeresen templomba járó vallásos fiataloknak, mint kortársaiknak*. Az eltérést településtípus szerinti bontásban szemlélve kitűnik, hogy míg a kistelepüléseken élők esetében előny helyett inkább enyhe hátrányról beszélhetünk, addig a településméret növekedésével és az átlagjövedelem emelkedésével párhuzamosan nő a vallásosak jövedelmi előnye is. Figyelemre méltó mutatója a polarizáltságnak, hogy míg egy átlagos budapesti fiatal családjában az egy fogyasztási egységre jutó havi nettó jövedelem 1,59-szerese a faluhelyen lakókének, addig a gyakorló egyházasan vallásosak esetében 1,76 ugyanez a szorzó.

5. ábra Fogyasztási egységre jutó átlagos nettó havi jövedelem településtípus szerint (Ft)

A szülők iskolai végzettsége szerinti összetétel még jelentősebb eltéréseket mutat. Noha itt is látszik, hogy a településméret növekedésével párhuzamosan nő a családok átlagos iskolai végzettség szerinti státusza, mégsem mondható, hogy csak erre, és a vallásosságnak a lakóhely településméretével mutatott összefüggésére vezethető vissza a két változó közötti összefüggés. A gyakorló egyházián vallásos fiatalok mind a községekben, mind a városokban, mind Budapesten az átlagosnál jóval nagyobb arányban bírnak diplomás apával, és különösen a fővárosban kiemelkedő az eltérés, ahol a vallásosak több mint fele értelmiségi apai háttérrel rendelkeznek. Ha ehhez hozzávesszük a másik szülőt is, akkor *a budapesti vallásgyakorló fiatalok mintegy 70%-a értelmiségi háttérű, míg a teljes fővárosi fiatalságra nézve csupán 37% ez az arány.* Az említett polarizálódás itt is tetten érhető, hiszen a falusi és a fővárosi vallásos fiatalok összetétele közt jóval nagyobb eltérés mutatkozik – akár a diplomások, akár a legalább érettségizettek arányaiban tapasztalt különbséget nézzük – mint általában a községekben élő és a budapesti 15-29 évesek között.

6. ábra Az édesapa legmagasabb iskolai végzettsége településméret szerint

4. ÉRTÉKORIENTÁCIÓ

A családi háttér vizsgálatán túl három területet választottunk a vallásosak és a teljes korosztály összehasonlítására. Az egyik ilyen terület az értékek világa. A kérdés ez esetben az, hogy a vallási identitás és involváltság milyen mértékben mutatkozik meg az általános célokról, a fontosnak, jónak tartott fogalmakról alkotott verbális reflexiókban. Az Ifjúság2000 eredményei alapján nem vártuk, hogy egy speciális, a többségitől alapjaiban eltérő szubkulturális értékmintázat körvonalazódjék, de azt igen, hogy az ott tapasztalt enyhén magasabb általános értékpreferencia, valamint az egyes értékek esetében mutatkozó eltérések itt is tetten érhetőek lesznek. Emellett fontosnak tartjuk annak ismertetését, hogy a négy évvel ezelőtt hasonló értékeszt segítségével kapott eredményekhez képest milyen változást mutatnak az Ifjúság2004 eredményei.

Az összehasonlítás alapjául egy olyan értékeszt szolgált, amely kis eltéréssel szerepelt a négy évvel korábbi kérdőívben is. A kis

eltérés sajnos éppen azt az értéket érinti, amely alapján a legnagyobb eltérést regisztráltuk 2000-ben. Az akkori „elszakadás az evilági terhektől” megfogalmazás helyett a sokkal konkrétabbnak mondható „vallásos hit” került bele a 2004-es kérdőívbe. A teszt során a válaszadóknak minden esetben 1-től 5-ig kellett pontozniuk, hogy az adott értéket mennyire tartják a maguk számára fontosnak.

A 2004-es adatokat vizsgálva hasonló megállapításokat tehetünk, mint az Ifjúság2000 eredményei alapján. Az egyes értékek átlagos fontosságában a legtöbb esetben nem mutatkozik jelentős különbség, a legnagyobb eltérést éppen az az érték mutatta, amely alapján a csoportot képeztük, tehát a vallásos hit. Ezen felül azonban egyik érték esetében sem haladta meg az egyházas vallásukat gyakorlók és a teljes minta átlagértéke közti különbség a 0,3 pontot. *Valamivel magasabbra értékelték a vallásosak a tradíciók tiszteletét, a nemzet szerepét és a belső harmóniát,* míg a teljes korcsoportéhoz képest alacsonyabb átlagpontokat adtak a gazdagság, a hatalom és a változatos élet esetében.⁴ Ugyanakkor mindkét csoport esetében a család, a szerelem, a belső harmónia és a békés világ azok az értékek, amelyek a legmagasabb átlagpontszámot kapták. A 2000-es vizsgálathoz hasonlóan jelen esetben is valamivel magasabb volt a vallásosak általános értékpreferenciája a teljes ifjúságénál, (azaz az egyes értékek átlagpontszámának súlyozatlan átlaga), de az eltérés mértéke nem haladja meg a 0,1 pontot, és nagyrészt a „vallásos hit” értékének megítélésében mutatott eltérésnek köszönhető.

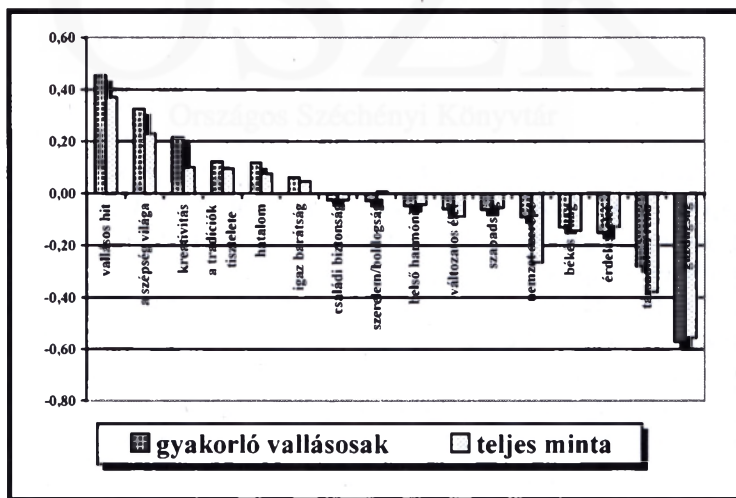
2000-hez képest változás, hogy valamivel jobban hasonlít a vallásosak átlagos értékítélete a teljes korosztályéhoz, igaz, a változás nem jelentős. Míg 2000-ben 0,79 volt a Pearson-féle korrelációs együttható értéke a vallásos és a teljes mintának az egyes értékekre adott átlagos értékeléseire nézve, addig 2004-ben

⁴ Meg kell jegyezni, hogy az ötfokú skála miatt nem is voltak jelentős eltérések várhatók, hiszen olyan általános értékek kerültek felsorolásra, amelyeket a többség vallástól függetlenül eleve fontosnak tart. Az Ifjúság2000-ben szereplő másik értékteszt, amely tízfokú skála segítségével vizsgálta az értékrendet, és amely segítségével faktoranalízis révén értékintázatok voltak kimutathatók, nem szerepelt a 2004-es felmérésben.

ez az érték 0,83 volt. Tehát ez alapján az értékteszt alapján nem állíthatjuk, hogy az „egyházias vallásukat gyakorló” fiatalok átlagos értékpreferenciái korcsoportuktól eltérő irányba változna.

A 2000-es és a 2004-es adatokat összevetve azt láthatjuk, hogy ha történt változás, akkor az hasonló volt a vallásosak és a teljes korcsoport esetében (a két csoport változásának mértékére nézve a korreláció értéke 0,97). Azt is észre lehet venni, hogy ha emelkedett egy érték átlagos fontossága, akkor annak mértéke a vallásosak esetében mindig nagyobb volt, mint a teljes mintán. *Nagyobb átlagos fontosságot tulajdonítanak a megkérdezettek a vallásos hitnek (de ez esetben lehet okozó az eltérő kérdésfeltevés is), a szépségnek, a kreativitásnak, a tradícióknak és a hatalomnak, ezzel szemben csökkent az átlagos fontossága a gazdagságnak, a társadalmi rendnek, az érdekes életnek, és a nemzet szerepének.*

7. ábra: Egyes értékek átlagos fontosságának változása, 2000-2004

5. OLVASÁSKULTÚRA

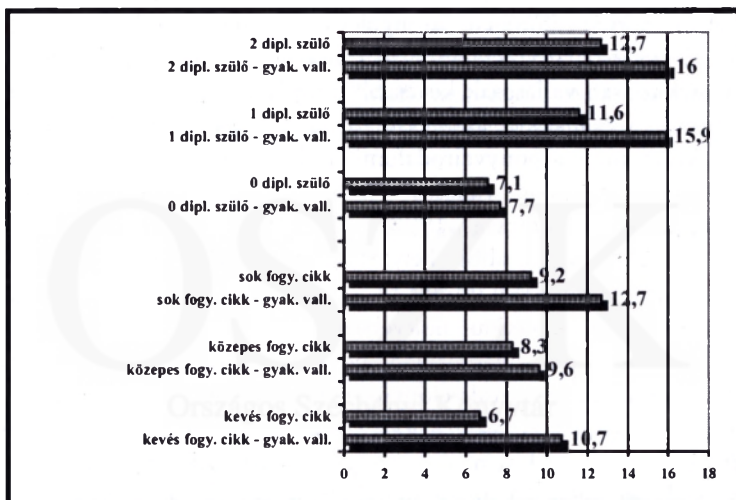
Az értékek világa mellett a kulturális fogyasztásban mutatkozó eltéréseket is vizsgáltuk a vallásos fiatalok és a teljes korosztály között. Ennek indítéka egyfelől az e téren a felnőttek esetében mutatkozó eltérések tesztelése, másrészt annak vizsgálata, hogy az esetleges eltérések vajon csak az eltérő intellektuális, illetve anyagi háttérre vezethetők vissza, vagy ezen hatások kiszűrése után is megmutatkoznak.

A felnőttek körében a nyolcvanas évek derekán végzett olvasásszociológiai vizsgálatok azt mutatták, hogy Magyarországon az egyházasan vallásosak kevesebb könyvet olvastak, mint a teljes népesség, ugyanakkor az olvasmányaik közelebb álltak a klasszikusokhoz, mint a ponyvairodalomhoz; legolvasottabbnak pedig az elkötelezetten nem vallásos („más meggyőződésű) kategória mutatkozott. (Gereben, 1998). Az eltelt évtizedek azonban módosították a korábbi helyzetet: a TÁRKI-OSzK 2005-ös reprezentatív felmérése immár az *„egyháziasan” vallásos felnőtt réteget* – a nem vallásosakkal holtversenyben – *az olvasási aktivitás élmezőnyében találta* olyanformán, hogy az olvasmányaik minősége terén korábban tapasztalt előnyük is megmaradt.⁵ Az Ifjúság2004 kutatás eredményei hasonlatosak voltak a 2005-ös felnőtt-vizsgálathoz, és azt valószínűsítik, hogy az össznépelességen belül az egyházasan vallásos kategóriában bekövetkezett pozitív változások a jövőben erősödni fognak. Akár a háztartásban található könyvek, akár a saját könyvek számát tekintjük, akár az elmúlt egy évben elolvasott könyvek számát választjuk az összehasonlítás alapjául, azt tapasztaljuk, hogy az „egyházias vallásukat gyakorló” fiatalok átlagosan nagyobb számot mondanak, mint korosztályos társaik. *Az elmúlt egy évben elolvasott könyvek számának átlaga pl. a vallásos fiatalok esetében 11,8; a teljes korcsoportra nézve pedig 8,5.* Gondolhatnák, hogy ez a különbség az eltérő családi háttérnek köszönhető, akár a kulturális, akár a gazdasági tőkét tekintve, hiszen a gazdagabbak könnyebben vásárolnak könyvet, és ahol a szülők

⁵ Lásd: Nagy, 2007. Az olvasáskultúra és a vallásosság kapcsolatának a felnőtt népességen belüli alakulásáról lásd e kötetben Gereben Ferenc írását!

képzettebbek, ott könnyebben nyúl a könyvhöz a gyerek is. Valóban összefüggést mutat mind az anyagi helyzet, mind a kulturális háttér az olvasással, de az ezek alapján a változók alapján képzett csoportokon belül is magasabb a vallásosak olvasási gyakorisága, mint a teljes korcsoporté.

8. ábra Könyvolvasás és vallásosság a család anyagi és kulturális háttérére kontrollálva⁶

Az olvasás tartalmát a könyvek esetében nem volt módunk vizsgálni, de szűkebb körű megfigyelések azt valószínűsítik, hogy a vallásosság intenzitásával nem csak az olvasás gyakorisága, hanem az olvasói ízlés szintje is növekszik.⁷ Az írott sajtó vonatkozásában

⁶ A szülők végzettségét a diplomás szülők számával operacionalizáltuk, az anyagi háttérrel pedig egy tizenkét tartós fogyasztási cikk birtoklására vonatkozó kérdésblokk kategorizálásával. Kevés = 0-3, közepes = 4-6, sok = 7-12. A könyvolvasás intenzitását az utóbbi évben elolvasott könyvek átlagos számával érzékeltettük. (Itt kihagytuk a nem túlságosan reális 200-as számnál nagyobb kötetsszámot mondókat, bár ez csak néhány tizeddel befolyásolta az eredményeket.)

⁷ A Kerkai Jenő Egyházsociológiai Intézet 2000-ben végzett országos reprezentatív felméréséből elkülönített (a 18-30 évesek kb. 250 fős)

mind a mennyiségről, mind a minőségről sikerült adatot gyűjteni. A napilapok olvasási gyakoriságában nincs eltérés a „vallásos mag” és a teljes 15-29 éves korosztály között: 40 illetve 39% olvas napi rendszerességgel, 17 illetve 18% hetente többször napilapot. Ellenben a preferált sajtótermékek összetétele jelentős eltérést mutat. Ugyan mindkét esetben *Blikk* a legolvasottabb lap, de míg a teljes korosztály esetében 42%-kal egyeduralkodó, addig a vallásosoknak csupán 25%-a olvassa. A vallásos csoport második leolvasottabb napilapja a *Magyar Nemzet* (23%), amely a teljes korosztályra nézve csak 6%-os olvasottsággal bír. Érdekeség ugyanakkor, hogy a *Népszabadság*-nak kb. azonos az olvasottsága mindkét esetben (vallásosok: 15%, teljes minta: 13%). A *Blikk*hez hasonló bulvárlap, a *Mai Nap* esetében nincs akkora eltérés az „egyházias vallásukat gyakorlók” és a többiek között, előbbieket 8%-a, míg a teljes korcsoport 11%-a olvassa.

6. TÁRSADALMI-POLITIKAI AKTIVITÁS

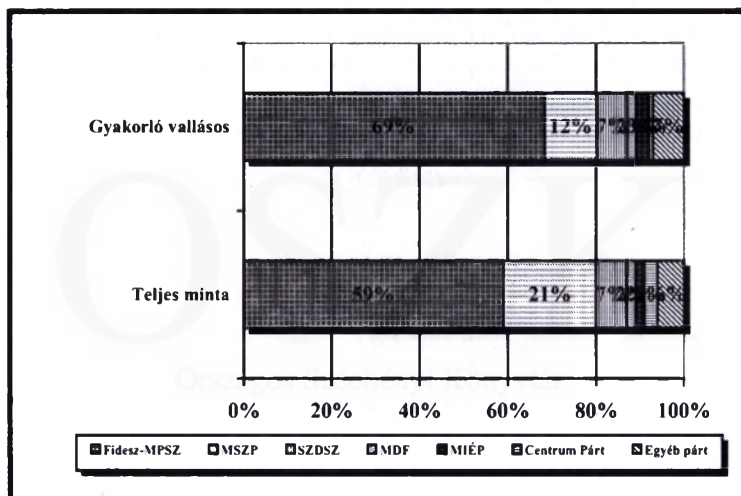
A harmadik olyan terület, amelyen az összehasonlítás hasznosnak mutatkozik, a társadalmi részvétel. A vallás hagyományosan a magyar politikai rendszer egyik legfontosabb törésvonala (Körösényi, 1996, Gázsó–Stumpf, 1997), és kérdés, hogy milyen mértékben reprodukálódnak ezek a törésvonalak a legfiatalabb korosztály körében. Ezen túlmenően azonban az is fontos kérdés, hogy a vallásosság együtt jár-e egy – ebből fakadó – erőteljesebb társadalmi aktivitással, felelősségvállalással.

A megkérdezett fiatalok 39%-a állította, hogy ha a megkérdezés hetének vasárnapján választásokat rendeztek volna, akkor elment volna szavazni. Ez az arány roppant alacsony a felnőttek körében végzett hasonló vizsgálatok eredményeihez képest. A vallásgyakorló fiatalok ugyanakkor jóval nagyobb arányban (57%) bizonyosak abban, hogy elmennének szavazni. A pártválasztásban is mutatkozik eltérés a vallásosok és a teljes minta között, de mivel e

részmintáján Asztalos Bernadett azt tapasztalta, hogy az erősen Isten-hívő, a gyakori templomba járó stb. fiatalok olvasói ízlésszintje a legmagasabb a vallásosság különböző kategóriái közül (Asztalos, 2006).

korcsoporton belül a vizsgálat idején nagy fölénnyel vezetett a Fidesz, így ez az eltérés nem mondható jelentősnek. *A teljes minta 40%-a, a valamilyen pártot választók 59%-a választotta volna a Fideszt, míg a vallásgyakorlók közül 51% illetve 69% szavazott volna a legnagyobb ellenzéki pártra.* Az MSZP támogatottsága a teljes mintára nézve 14%, illetve a vallásosak körében 9%. Az SZDSZ támogatóinak aránya mindkét csoport esetében 7%.⁸

9. ábra Pártválasztás és vallásosság

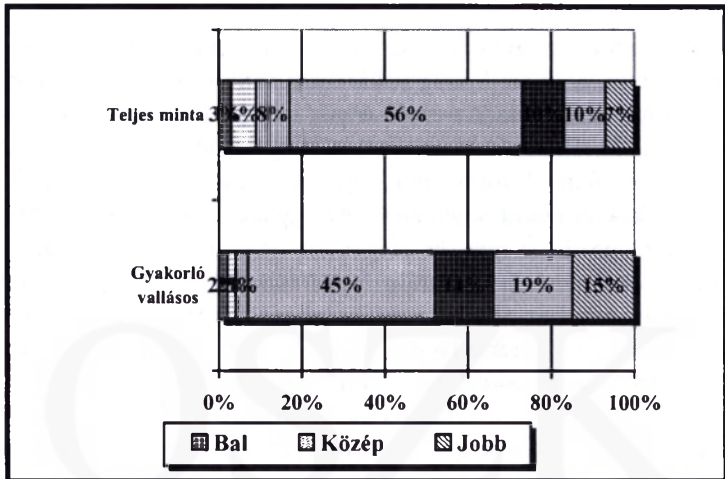

A politikai-ideológiai hívószavak többnyire működnek a legfiatalabbak körében, ezt jelzi, hogy a megkérdezettek háromnegyede el tudta magát helyezni egy bal-jobb skálán. A vallásos fiatalok körében gyakorlatilag nem létezik a „baloldaliság”, közel felük jobboldalra helyezi el önmagát, a többiek pedig középre. *A baloldali attitűd, vagy legalább is ennek a címkének a vállalása a 15-*

⁸ A pártválasztással kapcsolatos kérdéseket csak a 8000 fős minta felétől kérdezték meg, így a gyakorló vallásosak almintája 496 helyett csak 260 főből áll, ezért a mintavételből fakadó becslési hiba ebben az esetben nagyobb, mint korábban közölt eredmények esetében.

29 évesekre általában nem jellemző, annál inkább a középre húzás, az ideológiai semlegesség.

10. ábra Ideológiai önbesorolás és vallásosság⁹

A politika iránti mérsékelt, de a kortársakénál mégis csak valamivel intenzívebb érdeklődést jelzi, hogy egy ötfokú skálán értékelve az érdeklődés fokát, a vallásos fiatalok átlagosan 2,4-es osztályzatot adtak, a teljes korosztály átlagértéke azonban csupán 2,1.

A társadalmi szerepvállalás azonban nem merül ki a választásokon történő részvételben. Az egyházas vallásukat gyakorló fiatalok több mint kétszer akkora arányban (37%) tagjai valamilyen formális vagy informális civil, társadalmi, politikai, vallási, jótékonyági, sport- vagy kulturális szervezetnek, közösségnek, klubnak, körnek, mint kortársaik (15%). A leggyakrabban említett szervezet valamilyen egyházi közösség, de önkéntes szervezetben is közel háromszor akkora arányban vesznek részt, mint korosztályuk tagjai. Ezzel szemben a teljes minta esetében

⁹ A kérdezettek egy hétfokú skálán helyezhették el magukat, ahol a két végpont jelentette a „bal” és a „jobb” pólust.

leggyakrabban említett sportklubtagság kevésbé jellemző a vallásos fiatalokra.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

Az Ifjúság2004 nagymintás szociológiai felmérés újból alkalmat nyújtott arra, hogy az ifjúság valláshoz fűződő viszonyát közelebb-ről szemügyre vegyük. Az eredmények nagyban alátámasztották a négy évvel korábban végzett hasonló vizsgálat alapján leírtakat. A vallásosság a fiatalok többségére, ugyanakkor az egyházhoz kötődés csak egy kisebb részükre jellemző. Az egyházhoz kötődően vallásos fiatalok csoportja is igen heterogén, mind szocio-demográfiai, mind az értékek és a kulturális fogyasztás jellemzőit tekintve. A vallásosság mind az általános értékpreferenciák, mind a kulturális fogyasztás, mind a társadalmi részvétel és felelősségvállalás bizonyos formáinak magasabb szintjével jár együtt a fiatalok körében, de ezzel együtt sem állíthatjuk az eredmények alapján, hogy a vallásukat rendszeresen gyakorló, és magukat egyházuk tanítása szerint vallásosnak mondó fiatalok sajátos zárványt, szubkultúrát képeznének saját korosztályukon belül.

Az itt leírt eredmények csak megerősítik azt az igényt, hogy nagy szükség volna egy, a fiatalokra koncentrálnó vallásszociológiai vizsgálatra, amely révén pontosabb képet rajzolhatnánk a vallásosság különböző típusairól, és ezáltal a vallásosság és más területek – itt csupán felvázolt – összefüggéseiről.

IRODALOM

- ASZTALOS Bernadett: *Fiatalok, vallásosság, művelődés*. 2006. (Kézirat)
- BAUER Béla – SZABÓ Andrea (2005): *Ifjúság 2004 Gyorsjelentés*. Budapest, Mobilitás.
- BAUER Béla – TIBORI Tímea (2002): Az ifjúság viszonya a kultúrához. In: *Ifjúság 2000 Tanulmányok I.* Szerk.: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 180-201. p.
- GAZSÓ Ferenc – STUMPF István (1997): Pártok és szavazóbázisok. In: *Magyarország politikai évkönyve 1996-ról*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 515-531. p.
- GEREBEN Ferenc (1998): *Könyv, könyvtár, közönség: a magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
- HEGEDŰS Rita: A vallásosság a társadalomban. = *Századvég*, 2001. nyár (21), 51-68. p.
- KÖRÖSÉNYI András: Nómenklatúra és vallás. = *Századvég*, 1996. nyár, 67-93. p.
- MOLNÁR Adrienn – TOMKA Miklós (1990): Ifjúság és vallás. In: *Hívők, egyházak ma Magyarországon*. Szerk.: Lovik Sándor – Horváth Pál. Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 184-213. p.
- NAGY Attila (2007): Olvasás és értékrend. = *Könyvtári Figyelő* 1. sz., 9-27. p.
- ROSTA Gergely (2002): Ifjúság és vallás. In: *Ifjúság 2000 Tanulmányok I.* Szerk.: Szabó Andrea – Bauer Béla – Laki László. Budapest, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 220-239. p.
- TOMKA Miklós (1999): Vallási helyzetkép Magyarországról = *Credo, Evangélikus Műhely*, 3-4. sz. 11-16. p.
- TOMKA Miklós (1990): A vallás változása Magyarországon. In: *Hívők, egyházak ma Magyarországon*. Szerk.: Lovik Sándor – Horváth Pál. Budapest, MTA Filozófiai Intézet 262-318. p.

Nagy Attila

VALLÁS ÉS OLVASÁS
(PILLANATFELVÉTEL 2005-BŐL)

2005 őszén a TÁRKI egy 1992 óta folyó országosan reprezentatív, longitudinális kutatássorozathoz kapcsolódhattunk tíz, főként olvasásra, könyvtárhasználatra vonatkozó kérdéssel. A 2005. szeptember 16. és október 15. közötti hetekben felkeresett, összesen 3674, 18 éven felüli interjúalany válaszait elemezhettük az Országos Széchényi Könyvtárban. A hazai olvasáskutatás legnagyobb méretű vállalkozásának eredményeiről az érdeklődő kimerítően tájékozódhat a különböző folyóiratok (főként a Könyvtári Figyelő), nyomtatott és internetes változataiból. (Nagy – Péterfi 2006, Nagy 2006/a, Nagy 2006/b Nagy 2007/a, 2007/b) Jelen beszámolómban a nagyobb egészéből kiemelve, kizárólag a vallás és az olvasás összefüggéseiről szólunk.

Ilyen irányú vizsgálódásunk előzményei szerteágazóak. Elsőrendben Tomka Miklós hallatlanul gazdag (Tomka 1996, 2006), Gereben Ferenc (Gereben – Tomka 2000, Gereben 2004) és Kamarás István (Kamarás 2006) kutatásainak úttörő jellegét kell itt megemlítenünk és máshol sokkal részletesebben méltatnunk. Elsőként a vallásosság létét, mértékét kutató, az ötféle (2005-ben négyféle!) válaszlehetőségből önbesorolással választók megoszlásának tábláját tekintjük át! (1.táblázat)

Adataink értelmezését leginkább Tomka Miklós 1991 májusából származó vizsgálatának tényei segítik, melyben már 70%-osnak találta a vallásosság valamely kategóriájába önmagukat besorolók arányát. Tudós kollégánk akkori előrejelzése szerint „...a magyarországi vallási adatok európai összehasonlításban rendkívül erős életkori és társadalm szerkezeti polarizációt tükröznek. A hazai elvállaltalanodás üteme kimagaslóan nagy. (...) ...biztosan prognosztizálható a nem vallásosak társadalmi arányának gyorsuló ütemben történő növekedése...” (Tomka 1996: 603. p.) A 2005-ös táblázatunkban található 67 % áll szemben a már említett 70%-kal, s ez a minimális eltérés aligha minősülne bármilyen statisztikai

próba eredményei szerint szignifikánsnak. Tehát a fenti hipotézis sem saját adatainkkal, sem Tomka későbbi kutatási eredményeivel (Tomka 2006) nem igazolható. De ugyanakkor kötelességünk a következtetés fordított irányú megfogalmazása is: a szabadság jó másfél évtizede nem hozta meg az egyházi és vallási élet látványos megújulását, megerősödését.

1. táblázat

Mennyire vallásos Ön? (A válaszok megoszlása a kérdezettek százalékában)

	1985 ¹ N=973	2005 N=3674
Vallásos vagyok, az egyház tanításait követem	15	12
Vallásos vagyok a magam módján	45	55
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem	7	4
Nem vagyok vallásos	10	28
Más a meggyőződésem	21	(---) ²
Választ megtagadás	2	1
Összesen	100	100

Táblázatunkban a fenti hipotézis teljesülése talán egyedül az egyházas vallásosság kategóriájában lenne esetleg részlegesen igazolható. De ugyanakkor a maguk módján vallásosak részaránya viszont másfél évtized alatt egyértelműen, szignifikánsan 45%-ról 55%-ra növekedett. Kétségtelenül megnőtt a felekezeti iskolák száma, de ez egyelőre inkább csupán a lehetőségek világában, a jövőt illető esélyekben jelent változást, de sem a közéletben, sem a közbiztonságban, sem a kultúrában nem járt együtt a bizalom, a megbízhatóság, az adott szó hitelének javulásával, a fokozott normakövetés látványos, jól bizonyítható jeleivel. Vagyis a látszólagos változatlanság a rendkívül eltérő folyamatok eredőjeként, s nem a tényleges mozdulatlanság bizonyítékaként értelmezhető. (Öregedő népesség, kiürülő kistelepülések, felbomló kisközösségek

¹ Az 1985-ös adatot Gereben Ferenc kutatásaiból idéztük (Gereben 1998)

² Ez a kategória a 2005-ös vizsgálatban nem szerepelt.

helyett a nagyvárosi anonimitás gyakoribbá válása, kontra az egyházi oktatási intézmények számának tagadhatatlanul jelentős mértékű emelkedésével, a fiatalabb, iskolázottabb rétegek fokozódó vallás felé fordulása.) Tomka és saját, bemutatandó vallási adataink rendkívül erős életkori és társadalomszerkezeti polarizációt tükröznek.

2. táblázat Mennyire vallásos Ön? (N=3641)

Felekezet	Nem vagyok vallásos	Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem	Vallásos vagyok a magam módján	Vallásos vagyok, az egyház tanításait követem	Összes
római katolikus	303	83	1289	305	1980
sor%	15,30	4,19	65,10	15,40	100
oszlop%	29,53	56,08	63,50	69,79	54,38
Görög katolikus	8	7	59	10	84
sor%	9,52	8,33	70,24	11,90	100
oszlop%	0,78	4,73	2,91	2,29	2,31
református	70	16	372	84	542
sor%	12,92	2,95	68,63	15,50	100
oszlop%	6,82	10,81	18,33	19,22	14,89
evangélikus	14	5	72	20	111
sor%	12,61	4,50	64,86	18,02	100
oszlop%	1,36	3,38	3,55	4,58	3,05
egyéb vallás	2		21	15	38
sor%	5,26		55,26	39,47	100
oszlop%	0,19		1,03	3,43	1,04
nem tartozik egyházhoz	629	37	217	3	886
sor%	70,99	4,18	24,49	0,34	100
oszlop%	61,31	25,00	10,69	0,69	24,33
Összes	1026	148	2030	437	3641
sor%	28,18	4,06	55,75	12,00	100
oszlop%	100	100	100	100	100

Minden későbbi félreértést elkerülendő – részben a fentiek folytatásaként – közölnünk kell egy összetett táblázatot (2. táblázat), melyben a felekezeti megoszlás és a vallásosság cellánkénti megoszlása található. (Lássunk világosan! Hogyan is áll az elvallástalanodás mértéke a különböző egyházakban?) Az első sorban (félkövér), mindig abszolút számok, a megkérdezett, 18 éves vagy annál idősebb vizsgálati személyek mennyisége szerepel, a második sorban (*dőlt*), a felekezetenkénti százalékos eloszlás adatai találhatóak. Végül a 3. sorban lévő (álló) szám a függőleges irányú adatsor ugyancsak százalékos megoszlását mutatja. (A vallásossággal összefüggő kérdésre válaszolók szempontjából.)

Evidensnek mondható, hogy a magukat nem vallásosnak vallók legnagyobb arányban a felekezetnélküliek közül kerülnek ki (71%), majd a katolikusok 15,30 százaléka, továbbá a kálvinisták és a lutheránusok gyakorlatilag azonos (13 %-os) hányada állítja önmagáról ugyanezt; míg a görög katolikusoknál ez mindösszesen 9,5 %. Nem igazán látványos, de érzékelhető tendencia. A későbbiekben válik majd teljesen világossá ennek jelentősége, de most hadd ugorjuk át a közbenső oszlopokat és csupán az utolsó előtti, az egyháziasan vallásosak csoportjára figyeljünk! A teljes minta 1 százalékánál alig többet képviselő egyéb felekezetekhez tartozók intenzív elköteleződését (15 fő=39,5%) talán felesleges kommentálnunk. A kisközösségek erősebb kohéziója részben közismert, részben pedig csak intenzív mikro-kutatásokkal tárható fel egymástól is eltérő jellegük.

A történelmi egyházak sorát ebben a tekintetben („vallásos vagyok, az egyház tanításait követem”), az evangélikusok (18 %) vezetik, ettől kissé elmaradva a katolikusok és a reformátusok részesedése szinte hajszálpontosan megegyezik (15,4 –15,5%), s a görög katolikusok jól érzékelhetően hátrébb kerülnek ebben a rangsorban is (12 %). (Mint közismert, ez a csoport – alacsony reprezentációja mellett – többnyire a kevésbé iskolázott, szegényebb kelet-magyarországi régió, mezőgazdasági foglalkozású tagjaiból áll össze.) Újabb táblázatok sokaságával nem tesszük próbára az olvasó türelmét, de legalább néhány mondatban összegezzük azok tanulságait. Nevezetesen: minden felekezetben jól érzékelhető többségben vannak a nők (római- és görög katolikusok,

evangélikusok körében 7–7%-os, reformátusok esetében 12%-os előnnyel). Ezen a síkon maradvá, a településtípusonkénti közelítésben pedig a községekben lakik az egyházaik tanítását követők 45 százaléka, szemben a budapesti 13% százaléknai nagyságrenddel. (Kisebbszóródással, de az itt jelzett elrendeződést mutatják a maguk módján vallásosak is.)

Az életkori megoszlások adatsora szerint a kifejezetten nem vallásos kategórián belül a legfiatalabbak (18–29 évesek: 26%) vannak a legtöbben, a legidősebbek pedig a legkevesebben (70 éven felüliek: 7%). Míg az ellenpóluson, az egyházas módon vallásosak pedig az életkor előrehaladtával egyre inkább ebbe a kategóriába sorolták önmagukat. A vallásosság némi egyszerűsítéssel 2005-ben is jobbra a nők, a községben lakók és az idősebb emberek csoportjait jellemzi. Tomka Miklós kutatásaiból viszont módunk van a jelenség dinamikáját – nevezetesen a fiatalok növekvő részarányát – is alaposabban megismerni. (Tomka 2006).

3. táblázat Vallásosság és olvasásgyakoriság

(A kérdezettek soronkénti százalékában, N=3674)

	Egy könyvet sem olvasott az utóbbi 12 hónapban	1-3 könyvet olvasott az utóbbi 12 hónapban	Negyed-évente legalább egyet (de legfeljebb 11 könyvet)	Havonként legalább egyet elolvasott	Összesen
Nem vallásos	57	7	18	18	100
Nem tudja	73	4	16	7	100
A maga módján	61	8	15	16	100
Egyházas	58	8	15	19	100

Az 1985-ben mért tendenciáktól (Gereben 1998: 85) teljesen eltérően *a nem vallásos (1027 fő) és az egyház tanításait követők (435 fő) vannak egy szinten, ők a leginkább olvasók.* A bizonytalanok (148 fő) teljesítenek minden tekintetben a leggyengébben; s a legnépesebb (2030 fős) "maguk módján vallásosak" csoportja csaknem hajszálpontosan az országos könyv-olvasói átlagot jeleníti meg.

Nem a kérdőív, hanem az élet által feltett kérdés: „hol is vannak missziós terepeink?” mind a fogyatkozó olvasótábor felől, mind az egyházak oldaláról jogsznak tűnik. Hiszen a nem vallásosak és a

maguk módján vallásosak többsége (57% és 61%) egyaránt a könyvet nem olvasók táborát szaporítják. Egyébként a világnézeti bizonytalanságot kifejezők („nem tudja”), refrénszerűen minden kérdésben a leggyengébb kategóriába kerültek. (Vagyis köztük a legmagasabb a könyvet nem olvasók és legalacsonyabb a rendszeresen olvasók aránya.)

4. táblázat Vallásosság és iskolai végzettség
(A válaszolók száma, sor és oszlop %, N=3674)

Mennyire vallásos Ön?		legfeljebb 8 általános	szakinunkás- képző	érettségi	felsőfok	Összes
Nem vagyok vallásos	fő	240	300	340	153	1033
	s%	23,23	29,04	32,91	14,81	100
	o%	22,68	28,38	32,29	31,48	28,27
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem	fő	40	51	41	16	148
	s%	27,03	34,46	27,70	10,81	100
	o%	3,78	4,82	3,89	3,29	4,05
Vallásos vagyok a magam módján	fő	590	617	582	246	2035
	s%	28,99	30,32	28,60	12,09	100
	o%	55,77	58,37	55,27	50,62	55,69
Vallásos vagyok, az egyház tanításait követem	fő	188	89	90	71	438
	s%	42,92	20,32	20,55	16,21	100
	o%	17,77	8,42	8,55	14,61	11,99
Összesen	fő	1058	1057	1053	486	3654
	s%	28,95	28,93	28,82	13,30	100
	o%	100	100	100	100	

A fentiek után kissé részletesebben vesszük majd szemügyre az iskolai végzettség befolyásoló erejét. (4. táblázat) Gereben Ferenc már idézett kutatásából ismert az összefüggés, mely szerint a nyolcvanas években a nem vallásosak minden iskolai végzettségi fokozatban aktívabb olvasók voltak a vallásosoknál, kivéve a diplomások körét. Legutóbbi kutatásunk szerint az olvasás térvesztése egyértelmű (a könyvet nem olvasók aránya 5 év alatt 52%-ról 60%-ra emelkedett!), miközben a vallásosság mértéke stagnálni látszik. Kérdés tehát, hogy a két tényező korábban ismert relációja nem változott-e meg? Táblázatunk ismét 3–3 számot tartalmaz soronként: a válaszolók abszolút számát, a soronkénti, majd az oszloponkénti százalékokat. (Az olvashatóságot

könnyítendő, ismét soronként eltérő – félkövér, dőlt, álló – tipográfiát alkalmazunk.)

5. táblázat Könyvtárhasználat és vallásosság (N=3645)

Ön melyik állítással rudná magát a legjobban jellemezni?	Beiratkozott tagja könyvtárnak, ill. volt régebben könyvtártag?					
	Soha nem volt könyv- tári tag	Most nem tag, de régebben az volt	Jelenleg tag: egy könyvtár- ban	Jelenleg tag: több könyvtár- ban	Összes	
Nem vagyok vallásos	fő	442	455	103	30	1030
	%	42,91	44,17	10,00	2,91	100
Nem tudom meg- mondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem	fő	72	60	14	1	147
	%	48,98	40,82	9,52	0,68	100
Vallásos vagyok a magam módján	fő	901	915	175	41	2032
	%	44,34	45,03	8,61	2,02	100
Vallásos vagyok, az egyház tanításait követem	fő	208	173	43	12	436
	%	47,71	39,68	9,86	2,75	100
Összes	fő	1623	1603	335	84	3645
	%	44,53	43,98	9,19	2,30	100

Amint az adatok gondos áttekintése bizonyítja, a nem vallásos kategóriában legalacsonyabb a legfeljebb 8 általánost végzettek, legmagasabb az érettségizettek és diplomások aránya. A maga módján vallásosak sorában meglepően kis szóródással a szakmunkások (58 %), vezetik a mezőnyt s a diplomások adták a legkevesebb ilyen választ (51%). S végül rendkívül tanulságos a táblázat utolsó kategóriájában az oszloponkénti megoszlásokat szemügyre venni. Hiszen a legalacsonyabb iskolai végzettséggel jellemezhető csaknem egyhatoda (18%) egyháza tanításait követi, s hozzájuk legközelebb a diplomások csoportja áll (15 %) s a két középső iskolázottsági fokon állók csak jóval kisebb arányban (8,4% és 8,5%) vannak itt jelen. Holott az egyértelműen nem vallásosak táborában még az érettségizettek és a diplomások azonos (közel egyharmados) nagyságrendben képviseltették magukat, tehát a nagyon hasonló attitűdök feltételezése jogosnak tűnhetett a későbbi kategóriákban is. Vagyis a vallásos emberek körében tapasztalt átlagos, illetve gyengébb olvasói aktivitás mögött első rendben az iskolázottság alacsonyabb szintje sejtethető. Egyetlen

kivételt a főiskolai és/vagy egyetemi oklevelet szerzettek s egyúttal felekezeteik tanítását követők képviselnek.

5. táblázatunk szinte csak mellékesen (az olvasási kultúra szókapcsolat gazdagítása érdekében) szerepel adatsorunkban. Valójában szignifikánsnak mondható (5%-os) eltérést talán egyetlen ponton jelez, a könyvtárba soha még be nem iratkozottak esetében, a nem vallásos csoport javára, miközben az egy vagy több könyvtárat használók soraiban ismételten a nem vallásos és az egyházasan vallásosak két kategóriája egyaránt az élen áll.

6. táblázat A könyvolvasás gyakorisága felekezetenként
(A megkérdezettek felekezetenkénti százalékában N=3644)

Felekezet		Egyet sem olvasott az utóbbi 12 hónapban	Egyet elolvasott az utóbbi 12 hónapban	Legalább egyet negyed-évenként	Havonként legalább egy könyvet elolvasott	Összesen
Római katolikus	fő	1269	162	265	280	1977
	%	64,19	8,19	13,40	14,16	100
Görög katolikus	fő	65	5	8	5	83
	%	78,31	6,02	9,64	6,02	100
Református	fő	338	37	84	84	543
	%	62,25	6,81	15,47	15,47	100
Evangélikus	fő	64	10	15	23	112
	%	57,14	8,93	13,39	20,54	100
Egyéb vallás	fő	9	2	11	18	40
	%	22,50	5,00	27,50	45,00	100
Nem tartozik egyházhhoz	fő	445	60	194	190	889
	%	50,06	6,75	21,82	21,37	100
Összesen	fő	2190	276	577	600	3644
	%	60,10	7,57	15,83	16,47	100

Viszonyítási alapként fel kell idéznünk, hogy az országos mintában a könyvet nem olvasók (az utóbbi 12 hónapban egyet sem) 60%-os aránya mellett a rendszeresen olvasók 16%-ot képviselnek.

Ettől kezdve válik teljesen egyértelművé, hogy az egyházhhoz nem tartozók (889 fő) olvasási mutatói kiemelkedően a legjobbak: csak fele részük nem olvas, és több mint ötödük a rendszeresnek mondható könyvolvasó. Őket követi a hagyományosan polgári gyökerű (iparos, kereskedő ősskel rendelkező) evangélikusok 112 fős kis létszámú csapata, majd a már tekintélyesebb méretű (543 fő)

református réteg, és utánuk – a reformátusokkal majdnem holtversenyben – az 1977 fős római katolikus csoport olvasói arányszámai következnek. Egyértelműen a leggyengébben a görög katolikusak szerepelnek. (Egy jóval nagyobb létszámú adatfelvétel esetén külön elemzést érdemelne a görög katolikusok kelet-magyarországi, főként falusi, kevésbé iskolázott 83 fős almintája, valamint az egyéb felekezetekhez tartozók mindössze 40 fős csoportja.) Itt az alaposabb értelmezéshez ugyancsak szükséges ellenőriznünk a felekezetenkénti iskolázottsági mutatókat! Hiszen minden korábbi adatunk szerint az olvasáskultúra legerősebb meghatározó eleme éppen az iskolai végzettség. Lássuk az adatok felekezeti, soronkénti, iskolai végzettségi szintenként bontott arányait!

7. táblázat Iskolai végzettség felekezetenként
(100% = felekezetenként)

Felekezet		Legfelsőbb 8 általános	Szakmunkás-képző	Érettségi	Felsőfok	Összesen
Római katolikus	fő	630	615	514	226	1985
	%	31,74	30,98	25,89	11,39	100
Görög katolikus	fő	32	30	18	5	85
	%	37,65	35,29	21,18	5,88	100
Református	fő	178	138	160	67	543
	%	32,78	25,41	29,47	12,34	100
Evangélikus	fő	38	26	28	20	112
	%	33,93	23,21	25,00	17,86	100
Egyéb vallás	fő	7	12	12	9	40
	%	17,50	30,00	30,00	22,50	100
Nem tartozik egyházhoz	fő	176	238	318	161	893
	%	19,71	26,65	35,61	18,03	100
Összesen	fő	1061	1059	1050	488	3658
	%	29,00	28,95	28,70	13,34	100

Amint azt már korábban is tettük, az alacsony elemszám miatt az egyéb kategória adatainak kommentálásától eltekintünk, valamint a görög katolikus csoportnál pedig a keleti országrész, jobbára falusi lakosaival azonosítjuk őket. Egyébként pedig egy halvány protestáns fölény (evangélikus: 43%, református: 42%) mutatkozik az érettségizettek és a diplomával rendelkezők összesített szintjén a római katolikusokkal (37%) szemben.

Némileg tovább differenciálható a sorrend, ha kizárólag a diplomások arányait állítjuk rangsorba: evangélikus: 18%, református: 12%, római katolikus: 11%.

8. táblázat Az utolsó olvasmány stílusa és a vallásosság
(Százalékos megoszlás oszloponként N=1405)

Az utolsó olvasmány stílusa		Nem vagyok vallásos	Nem tudom	Vallásos vagyok a magam módján	Vallásos vagyok, az egyház tanításait követem	Összesen
Nem azonosítható	fő	22	0	34	7	63
	%	5,08	0	4,51	3,95	4,48
Romantikus (XIX. sz.): V. Hugo, Jókai, Bronte stb.	fő	11	2	26	8	47
	%	2,54	4,88	3,45	4,52	3,35
Realista (XIX. sz. és korábbi): Balzac, Tolsztoj, Dickens stb.	fő	20	3	40	21	84
	%	4,62	7,32	5,31	11,86	5,98
XX. sz. realista: Móricz, Molnár F. Tamási Á. stb.	fő	78	8	141	42	269
	%	18,01	19,51	18,70	23,73	19,15
Modern (értékes): Bulgakov, Ady, Bodor Ádám, Mészöly stb.	fő	23	6	23	7	59
	%	5,31	14,63	3,05	3,95	4,20
Szórakoztató (lektűr, bestseller stb.): Brown, Cook, King, Steel, Lawrence, stb.	fő	163	10	267	36	476
	%	37,64	24,39	35,41	20,34	33,88
Ismeretterjesztő: útleírás, emlékirat stb.	fő	65	5	128	28	226
	%	15,01	12,20	16,98	15,82	16,09
Szakkönyv, tudományos	fő	31	5	46	15	97
	%	7,16	12,20	6,10	8,47	6,90
Vallásos irodalom: Biblia és egyéb,	fő	0	0	10	10	20
	%	0,00		1,33	5,65	1,42
Ezotéria, életmód, Müller Péter, Szepes Mária stb.	fő	20	2	39	3	64
	%	4,62	4,88	5,17	1,69	4,56
Összesen	fő	433	41	754	177	1405
	%	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Nézzük meg az utolsó olvasmány stílusa és a vallásosság kapcsolatát bemutató táblázatot! (8. táblázat) Láthatjuk, hogy soronként haladva, *a romantika esetében talán van egy lebeletfinom eltérés az egyházasan vallásosak javára, a 19. század és korábbi klasszikusok esetében ez teljesen egyértelművé válik, a 20. századi realisták esetében is jól érzékelhető.* Az értékes, modern irodalomnál enyhén, de félreért-hetetlenül a nem vallásosak javára billen el a mérleg nyelve. Többször emlegettük már a bizonytalankodók csoportjába tartozók zavarba ejtően alacsony létszámát, de ebben az esetben mégis

feltűnő ez utóbbi kategória, a modern értékes olvasmányok iránti kiemelkedően magas (15 %-os) érdeklődése.

A jóval nagyobb elemszámú, vagy célzott mintán végzendő, további vizsgálgódás szükségessége tehát itt is nyilvánvaló.

A közvetlen szórakoztató, divatos, úgynevezett lektűrök és bestsellerek (Cook, King, Steel, stb.) vonatkozásában viszont már szinte kulturális szakadékról beszélhetünk: *a nem vallásos csoport csaknem 40%-ának volt legutóbbi olvasmánya szórakoztató irodalmi mű, míg az egyházi tanításokat követőknél ez az arány mindössze 20 %.* A magyarázat keresése alkalmával feltétlenül gondoljunk a korábbi táblázatok adataira, melyek szerint az egyházián vallásosak csoportjában két pillér feltűnő: a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezők aránya. (Miközben a maguk módján vallásosak bizony itt ismét az országos átlagot képviselik: 35 %.) Az ezotéria műfajában és a vallásos irodalom keresettségénél – igaz teljesen ellentétes irányból –, de mindkét esetben szinte „felborul a hajó”. Az ezotéria egyértelműen valláspótlékként működik a többség esetében, de még az egyház tanításait követők körében is van némi esélye. A vallásos könyvek két oszlopban (nem vallásos, nem tudja) is említetlenek maradnak, továbbá a maguk módján, illetve egyházián vallásos csoportok között ugyancsak jól érzékelhető az érdeklődés intenzitásának eltérése (előbbieknél 1, utóbbiaknál 6%).

Végezetül 2 darab 3 dimenziós táblázatot mutatunk be, miközben a korábbi alapmegoszlásokra éppen csak néhány szavas emlékeztetővel térünk vissza. Az utolsó olvasmányokat megnevező, tehát valódi könyvolvasónak minősülő, mi több még a vallásosság kérdésre is válaszolók alapmegoszlása feltűnő aszimmetriát mutat. Hiszen 581 férfi és 821 nő válaszait szállazuk a következőkben. Már önmagában, egyébként a hétköznapi életből ugyancsak jó ismert „aránytalanság” (kik és miért vannak többen a templomban, a színházban, operában, hangversenyen, múzeumban, könyvesboltban, könyvtárban?), megérne egy nagyszabású úgynevezett „gender role”, azaz a kultúrával kapcsolatos, nemi szerepekhez kötődő tevékenység- kötegek együttes, intenzív kutatását.

Az eltérő tipográfiával az adatkezelést, az értelmezést kívántuk segíteni. Az álló számsorok mindenütt az adott cellába került válaszok abszolút számát jelzik, míg az alattuk lévő dőlt számok az oszloponként számolt százalékos megoszlást jelenítik meg. A már bevezetőben emlegetett női többség közelebbi tartalmát nem egyszerűen a könyvolvasás nőiesebb mivolta, hanem ráadásul a vallásos érzületet kifejezők (a maga módján + az egyház tanításait követők) radikálisan női dominanciája, illetve e két tényező összehadódása fejezi ki a legpontosabban. Utóbbi mondatunk „aranyfedezetének” ellenőrzéséhez elegendő csupán táblázatunk utolsó sorának figyelmes átnézése.

Haladjunk oszloponként! Az öntudatosan nem vallásosak egyetlen kategóriában mutatnak kiemelkedő, mindenkit megelőző eredményt: az ide tartozó nők 41 százaléka a lektűr kategóriából választotta utolsó olvasmányait. Szemben az egyházasan vallásos nők 22%-os képviselésével! (Ugyancsak figyelemre méltó az említett kategóriák férfaitól származó adatainak egybevetése is: 34% kontra 18%.)

A válaszolók jóval alacsonyabb száma miatt sokkal bizonytalanabb összképet mutatnak magukról a határozatlanok, a keresők.

Amint azt már korábban jeleztük, az 55%-os többséget képviselő, maguk módján vallásosak szinte szükségképpen az átlagot jelenítik meg. Ellentétben az egyházasan vallásos csoporttal, ahol a leglátványosabb a tartózkodás a kortárs lektűr olvasásától, valamint kisebb részben az ezoterikus könyvek kedvelésétől.

Ugyanezen csoportból leginkább férfiak említik a XX. század realista, klasszikus alkotásokat (29,51%), valamint a szakkönyveket (13,11%), míg a hölgyek a vallásos művek (7,81%) olvasásában jeleskednek.

Tehát jól érzékelhetően eltérő férfias és nőies profilok, de egy határozott, a tradicionális és racionális értékekhez, s egyúttal a transzcendenciához kötődő értékrendszer körvonalai. Mindez az egyház tanításainak követéséről szóbeli tanúbizonyságot tevők oldalán.

A korcsoportonkénti részletes, hiteles adatbemutatás és elemzés meghaladja a rendelkezésünkre álló terjedelem kereteit. A gondo-

san elvégzett matematikai próbák eredménye szerint egyedül az alább közölt táblázat mutat szignifikáns eltéréseket. A részletes értelmezés előtt kénytelenek vagyunk korábbi, legfontosabb megállapításaink néhány elemét felidézni. Miszerint a négy lehetséges kategóriába sorolt olvasóink két csoportja – a vállaltan nem vallásosak és az egyház tanításait követők – a teljes mintát tekintve szoros küzdelemben, váltakozva végeznek az első helyen. Vagyis bizonyos rangsorokban a nem vallásosak, máskor pedig az egyházas módon istenhívők érnek el némileg jobb eredményeket. S a legnagyobb létszámú, a „maguk módján vallásos” önbesorolást vállalók csapata rendszerint az országos átlaggal egybe eső módon válaszolt.

Szociológiailag kifejezetten izgalmas a bizonytalanok, (a „Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem” állítást választók) sajnálatosan alacsony létszámú csoportja. 43 fő a 3674 válaszolót tartalmazó mintából! Ennek következtében csupán annak jelzésére szorítkozunk, hogy többségük (43-ból 30-an) a legfiatalabb korosztályhoz tartoznak, de válaszaik mélyebb értelmezésétől kénytelenek vagyunk a fentiek miatt eltekinteni.

Hol vannak jelentős különbségek? Már a romantika keresettségében is felfedezhető, de igazán a XIX. századi és korábbi klasszikusok, realisták kategóriája mentén válik meggyőzővé a tendencia: 7%-os nem vallásos válasz áll szemben a egyházasan vallásosak 20%-os arányával. Ellenkező előjelű, de értelmezési szinten azonos jelentésű a szórakoztató művek kedvelése (nem vallásos: 37%, kontra egyházasan vallásosak: 23,5%). Vagyis a klasszikusok vonzása csaknem háromszor erősebb, a direkt szórakoztatásé pedig jó harmadával gyengébb az egyházasan vallásos fiatal (18-39 éves) korosztályokban.

Hasonló, bár gyengébben elhatárolódó ellentéppárra bukkanunk, ha a szakkönyvek (nem vallásos: 8% – egyházasan gondolkodású: 12%), és az ezoterikus művek említési arányait vetjük össze (nem vallásos: 5% – egyházasan vallásos: 2%). Tehát a kiemelt 4 kategória mentén *igényesebben válogatónak tűnnek az egyházuk tanításait követők a nem vallásosakkal szemben*. Vagyis, ami a teljes minta vizsgálatakor még esetlegesnek tűnt, az ebben a 18-39 évesek korosztályában összefüggő tendenciaként jelenik meg!

10. táblázat Az utolsó olvasmány stílusa és a vallásosság a 18-39 évesek korcsoportjában

(A válaszolók száma, illetve oszloponkénti százalékos megoszlás)

		Nem vallásos	Nem tudja	A maga módján	Egyházas	Összesen
Nem olvas, ill. olvas, de nincs megnevezett olvasmány	fő	11	0	10	2	23
	%	5,12	0,00	3,22	3,92	3,79
Romantikus (XIX. sz.): V. Hugo, Jókai, Bronte	fő	2	2	8	2	14
	%	0,93	6,67	2,57	3,92	2,31
Realista, klasszikus (XIX. sz. és korábbi): Balzac, Tolsztoj, Dickens,	fő	16	2	15	10	43
	%	7,44	6,67	4,82	19,61	7,08
XX. sz. realista: Móricz, Molnár F. Tamási Á.	fő	37	3	52	8	100
	%	17,21	10,00	16,72	15,69	16,47
(Értékes) modern: Bulgakov, Ady, Bodor Ádám,	fő	15	6	14	2	37
	%	6,98	20,00	4,50	3,92	6,10
Szórakoztató (lektűr, best-seller stb.): Cook, King, Steel, I	fő	79	8	136	12	235
	%	36,74	26,67	43,73	23,53	38,71
Ism. terj.: útleírás, emlékirat, stb.	fő	28	4	42	6	80
	%	13,02	13,33	13,50	11,76	13,18
Szakkönyv, tudományos	fő	17	4	13	6	40
	%	7,91	13,33	4,18	11,76	6,59
Vallásos irodalom: Biblia és egyéb,	fő	0	0	2	2	4
	%	0,00	0,00	0,64	3,92	0,66
Ezotéria, életmód, Müller Péter, Szepes Mária	fő	10	1	19	1	31
	%	4,65	3,33	6,11	1,96	5,11
Összesen	fő	215	30	311	51	607
	%	100	100	100	100	100

Az egyik oldalon netán feltámadó önelégültség megelőzése érdekében egy gyengébb, ám mégis ellentétes irányú tendenciára kötelességünk figyelmeztetni. Nevezetesen a *kortárs értékes irodalom* rendkívül alacsony szintű kedvelése mentén, kizárólag ebben a korcsoportban, a *nem vallásosak alig érzékelhetően, de mégis magasabb aránnyal szerepelnek* (nem vallásos: 7% – egyházasan vallásos: 4%). Sportnyelven talán megengedhető lenne egy 5:1-es eredményhirdetés. Vagyis a *18-39 éves korosztályban meglehetősen egyértelműséggel rajzolódik ki az összefüggés az esztétikai igényesség és az egyházasan vallásos attitűd között.*

Mindent összevetve: az utolsó táblázat (10. táblázat) adatait szálaazva jobban érthetjük az Állami Számvevőszék idevonatkozó

jelentésének egyik súlyos megállapítását, miszerint a felekezeti iskolák – a korábbi megállapodások alapján számított – kötelező állami támogatásából 2,7 milliárd forint máig nem érkezett meg az egyházi oktatási intézményekbe.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az Állami Számvevőszék Jelentése a Magyar Köztársaság 2007. évi költségvetése végrehajtásának ellenőrzéséről.* 2008. augusztus
[http://www.asz.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/E8B19DEC4EE01E22C12574B7001EE101/\\$File/0824J000.pdf](http://www.asz.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/E8B19DEC4EE01E22C12574B7001EE101/$File/0824J000.pdf)
- FÖLDVÁRI Mónika (2007): Gondolatok és adatok a vallásosság alakulásáról (Szekularizációs elméletek pro és kontra). In: *Úton...* Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék, 267-281. p.
- GEREBEN Ferenc (1998): *Könyv, könyvtár, közönség. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtár-szociológiai adatok tükrében.* Budapest, OSZK.
- GEREBEN Ferenc – TOMKA Miklós (2000): *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben.* Budapest, Kerkai Jenő Egyház-szociológiai Intézet.
- GEREBEN Ferenc (2002): Olvasás- és könyvtárszociológiai vizsgálatok Magyarországon. In: *Könyvtárosok kézikönyve 4.* Szerk.: Horváth Tibor – Papp István. Budapest, Osiris K., 17-50. p.
- KAMARÁS István (2006): *Vallásosság és irodalomolvasás.* Budapest. (Előadás kézírata)
- NAGY Attila – PÉTERFI Rita (2006): Olvasás, könyvtár- és számítógép-használat. (Gyorsjelentés a TÁRKI és az OSZK 2005-ös vizsgálatáról) = *Könyvtári Figyelő* 2006. 1. sz. 31-44. p.
<http://www.ki.oszk.hu/kf/kfarchiv/2006/1/nagy.html>
- NAGY Attila (2006/a): Az olvasás mint kiváltság? = *Magyar Tudomány* 2006. 9. sz. 1113-1119. p.
<http://www.matud.iif.hu/06sze/10.html>

- NAGY Attila (2006/b): Szakemberek helyett gépek? (Változási tendenciák a könyvtárhasználati szokásokban). = *Könyvtári Figyelő* 2006. 4. sz. 457-467. p.
<http://www.ki.oszk.hu/kf/kfarchiv/2006/4/nagy.html>
- NAGY Attila (2007/a): Olvasás és értékrend (Változási tendenciák az olvasási szokásokban). = *Könyvtári Figyelő* 2007. 1. sz. 9-27. p.
http://www.ki.oszk.hu/kf/e107_plugins/content/content.php?content.37
- NAGY Attila (2007/b): Közelebb az olvasás és értékrend összefüggéseinek felderítéséhez = *Valóság* 2007. 11. sz. 61.-70. p.
- ROSTA Gergely (2007): A magyarországi vallási változás életkori aspektusai. In: *Úton...* Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék, 297-309. p.
- TOMKA Miklós (1996): Vallás és vallásosság In: *Társadalmi riport* 1996. Szerk.: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Budapest, TÁRKI – Századvég, 592-616. p.
- TOMKA Miklós (2006): *Vallás és társadalom Magyarországon. (Tanulmányok)* Budapest – Piliscsaba, Loisir.

Gereben Ferenc

OLVASÁSI-MŰVELŐDÉSI SZOKÁSOK ÉS A VALLÁSOSSÁG¹

Az Országos Széchényi Könyvtár olvasáskutató műhelyében még a rendszerváltozás előtti években kezdődtek meg azok a kutatások, amelyek a művelődésszociológiai nézőpontot a vallásszociológia irányába tágitották, abban a reményben, hogy a vallásosság különböző magatartásformáiban a művelődési-olvasási teljesítésszintek eltéréseinek egyik sajátos magyarázóelvé, befolyásoló-ját lelik föl. Az óvatos kezdemények azóta szárba szöktek, részben az azóta megszűnt műhely egykori kutatóinak a tudomány eme határmezsgyéjére vissza-visszatérő, immár több évtizedes kíváncsiszkodása nyomán, majd az idő előrehaladtával egyre inkább tanúi lehetünk annak az örömdetes ténynek, hogy a téma kutatásába egyre nagyobb intenzitással kapcsolódnak be fiatalabb kollégáink is.

Az alábbiakban megkísérlem röviden összefoglalni a korábbi kutatásoknak az olvasáskultúra és a vallásosság kapcsolatáról szóló, számomra legfontosabbnak tűnő üzeneteit, majd hozzájuk illeszttem az utóbbi években végzett (többek között az általam vezetett) felmérésekben rejtőző, eddig még kellően ki nem bányászott vizsgálati tapasztalatokat. Már jó előre kijelentem, hogy nem ígérhetem a téma egyértelmű lezárását, szentenciaszerű igazságok kimondásával sem kecsegtethetem az olvasót: vázlatos számvetésünk néhány tendenciaszerűen és visszatérően érvényesülő

¹ A Faludi Ferenc Akadémia által 2006. május 12-én rendezett *Vallásosság & kultúra* konferencián elhangzott, Asztalos Bernadettel közös előadásunk („Művelődési szokások és a vallásosság kapcsolata, különös tekintettel az ifjúságra”) jelentősen átdolgozott változata. A 18-30 éves fiatalokra a jelen dolgozat – Asztalos Bernadett háttértanulmányja alapján – csak érintőlegesen tér ki, mert ezt a korosztályt ebben a kötetben Rosta Gergelynek egy reprezentatív nagymintás adatfelvétellel támaszkodó írása tárgyalja. (A tanulmány lényegesen rövidebb – csak az olvasási teljesítésszintekkel foglalkozó – változata megjelent az *Embertárs* 2008/2. számában: Gereben 2008.)

halvány vagy középerős összefüggést fog felrajzolni, ellentmondások és dilemmák közepette.

Annak idején az OSZK olvasáskutatási műhelyében – nagyrészt a kutatói hajlamoktól vezérelve – kialakult bizonyos munkamegosztás. Ennek jegyében Kamarás István inkább a mű-befogadással, Nagy Attila főleg tizenéves fiatalok és a gyermekek olvasási szokásaival foglalkozott, e sorok szerzője pedig elsősorban a felnőtt társadalom olvasáskultúrájával. Ezek a témakörök jelentették később a vallásszociológiai „kalandozások” kiindulópontját is. (A többi, általam nagyra becsült kolléga témaorientációját azért nem részletezem, mert ők nem a vallásszociológia irányába, hanem más, ugyancsak nagyon fontos témák felé tettek eredményes lépéseket.)

AZ OLVASMÁNYOK BEFOGADÁSA

Kamarás István befogadás-vizsgálatai sorában (még a nyolcvanas évek első felében) *Bulgakov Mester és Margaritá*-ja volt az első, amelynek olvasataiban a kutató a vallásosság esetleges hatását kereste. A vizsgálati csoportok közé két vallásos kontroll-csoportot illesztett (az egyik középiskolásokból, a másik értelmiségiekből állt), és rendre összemérte teljesítményüket a hasonló réteghelyzetű, de nem vallásos csoportokéval. Kimutatta, hogy a vallásosoknak jobban tetszett a regény, árnyaltabbak voltak a szerepértelmezéseik, és érzékenyebben reagáltak a mű etikai és transzcendens üzeneteire, valamint erősebben is hatott rájuk Bulgakov alkotása. Ugyanakkor a vallásos olvasók egy részének nehezen volt feldolgozható a bibliai betét-regény apokrif volta, vagyis a vallásos olvasók olvasatában Kamarás szerint a világnézet *korlátozó és ösztönző* szerepe egyaránt tetten érhető volt. (Kamarás 1986: 221-223.)

Kamarás István ezek után minden befogadás-vizsgálatában, illetve azok továbbfejlesztett változataiban szerepeltette a vallásosságot mint független változót. (Kamarás 1996, 2002, 2007, 2008, 2009/a., 2009/b.) *Ottlik Géza Iskola a határon* c. regényének befogadását kutatva pedig már nem csak, vagy nem elsősorban a

vallásosság hatása, hanem a különböző vallásfelekezetek (mint különböző habitusok, „értelmező közösségek” (Kamarás 2007: 286) esetlegesen eltérő befogadási sajátosságai érdekelték. Több évtizedes és sokféle szerző (*Bulgakov, Örkény István, Sánta Ferenc, Ottlik Géza, József Attila, Pilinszky* stb.) művein csiszolt tapasztalata szerint *a befogadás során (főleg a művek értelmezésének tartalmát illetően) kimutathatóak vallásosság és felekezeti habitus által vezérelt vonások*, de ezek ereje a művektől függően erősen változhat, és általában nem éri el az ízlés befolyásoló szerepének mértékét (Kamarás 2008: 290, 294).

A FELEKEZETI ISKOLÁK KULTURÁLIS TÖKÉJE

Nagy Attila is még a nyolcvanas évek első felében párosított középiskolás mintájához két vallásos (a pannonhalmi bencés és a debreceni református gimnázium diákjaiból álló) kontrollcsoportot, és azt tapasztalta, hogy ezek meghaladják az országos középiskolás átlagot mind a posztmaterális és transzcendens értékek (szeretet, barátság, üdvözülés, megbocsátás, belső harmónia stb.) említésében, mind pedig az olvasáskultúra színvonalában (Nagy 1986). E tanulmány nyomában – főleg a rendszerváltozás után – a felekezeti iskolák kulturális hatásának kipuhatolására felmérések sora indult meg. Az ezredforduló után maga Nagy Attila is újból felvetette a kérdést egy 2001-ben, a középiskolások körében végzett új országos vizsgálatával. Kontrollcsoportként ismét a debreceni református és a pannonhalmi katolikus gimnázium diákjai szerepeltek. És ami igaz volt a rendszerváltozás előtt, az igaznak bizonyult jó egy évtizeddel utána is: *a művészetek kedvelésére is kiterjedő posztmaterális értékek választásában, az olvasáskultúra klasszikus vonulatának preferálásában, a nemzeti-történelmi hagyományok ápolásában* (Széchenyi, Kossuth, Szent István, Mátyás király, 1848 és 1956 magyar forradalmainak, a rendszerváltásnak „nagyra becsülteként” való megemlítésében) *a felekezeti gimnazisták messze megelőzték a nem egyházi középiskolák tanulóit* (Nagy 2003).

Az ezredfordulón nagyszabású, mintegy másfélezer fiatalra kiterjedő reprezentatív felmérés készült külön a felekezeti

középiskolák diákjairól, rendre összevetve teljesítményüket a megfelelő önkormányzati tanintézmények tanulóinak mutatóival (Pusztai 2004). Ez a vizsgálat ugyan nem tartalmaz közvetlenül megragadható olvasási adatokat, de a kulturális tőke számos változatában mutatja ki a felekezeti iskolák előnyét. Például abban, hogy ez az iskolatípus a jelek szerint *inkább képes a társadalmi hátrányok kiegyenlítésére*, mint az állami (önkormányzati) iskola! A kutatás másik fontos tapasztalata, hogy a magasabb teljesítményszintnek Magyarországon is a nemzetközi szakirodalomból ismert ún. „Coleman-hipotézis” lehet az egyik magyarázata. Ennek lényege, hogy a diákokat, tanárokat és a szülőket összefonó, a kölcsönös támogatáson, bizalmon és a normák hasonlóságán alapuló „szoros társadalmi kapcsolatrendszer, a generációkat összekötő zárt kapcsolati hálózat (...) társadalmi tőkét teremt, és ezáltal elősegíti az iskolai sikerhez elmaradhatatlanul szükséges kulturális tőke keletkezését” (Pusztai 2004: 292).

Az *Educatio* c. folyóirat tematikus különszámot szentelt a felekezeti iskolák kérdésének.² Az itt közölt írások egyike (Dronkers – Róbert 2005) a 2000-ben végzett nemzetközi PISA-vizsgálat olvasási (konkrétabban szövegértési) eredményeit elemzi, az iskolák fenntartóinak és az országoknak bontásában. Vagyis összehasonlíthatjuk országonként a független magániskolák, az államilag támogatott (felekezeti), és az állami iskolák 15 éves tanulóinak olvasási-szövegértési teljesítményét. Az eredmény egyértelmű: a kutatás mutatóinak összevetése után *leghatékonyabbnak szinte mindenütt a felekezeti iskolákat találták*. És ennek fő okát a kutatók nem a különböző szektorba tartozó iskolák eltérő tanulóiretegszerkezetében, hanem – Pusztai Gabriella fenti kutatási eredményével összhangban – *a kedvezőbb iskolai klímában találták meg*, amely többek között abban is megnyilvánul, hogy „a különböző társadalmi háttérű diákokat nagyobb valószínűséggel kezelik egyenrangúakként a felekezeti iskolákban, mint az államiakban.” (Dronkers – Róbert 2005: 532)

Pusztai Gabriella egy újabb kutatásában – amely a felekezeti iskolák hatását határon túlra (Partiumra és Kárpátaljára), valamint

² *Educatio* 2005/Ősz, szerk.: Pusztai Gabriella és Rébay Magdolna.

a középiskolások mellett a végzős egyetemistákra-főiskolásokra is kitérte – a felekezeti iskolák kulturális stimulációját (az olvasási többletet és az erősebb klasszikus-orientációt) észlelte ugyan, de már kissé elmosódottabbnak találta. A felekezeti iskolák „öregdiákjai” (az egyetemisták) esetében még jól érzékelhető volt az egykori iskola (az egyetemen nyilván továbbfejlesztett) többlete, de a jelenlegi középiskolások körében ez már inkább csak határon túl (Kárpátalján és a Partiumban) jelentkezett. A hazai (jelen esetben ez Kelet-Magyarországot jelent) diákok ízlésvilágán (a felekezeti iskolák tanulóin is) már erőteljes nyomokat hagytak a kommercializálódási jelenségek (Pusztai 2007, 2008).

FELEKEZETI KULTÚRÁK ÉS HABITUSOK

E sorok szerzője a nyolcvanas évek közepén végzett országos reprezentatív, a művelődési szokásokat vizsgáló OSZK- felmérésben szerepeltette – két értékeszt mellett – Tomka Miklós két vallásszociológiai kérdését. Az egyik a vallásosság mértékére, a másik a felekezeti hovatartozásra vonatkozott. Nagy Attila kezdeményezésére először a rendszerváltozás éveiben együtt töprengtünk el azon, hogy Magyarországon vannak-e a kultúrának érzékelhető regionális különbségei. Konkrétabban: különbözik-e egymástól Nyugat- és Kelet-Magyarország felnőtt és gyermek lakosainak értékrendje, olvasáskultúrája, vallásossága, felekezeti megoszlása? (Gereben – Nagy 1991, 1992) Úgy találtuk, hogy sok jel mutat az igenlő válasz felé (pl. „nyugat” inkább posztmaterális, humanisztikus, kedélyesebb és nyitottabb értékorientációja, vallásosabb volta; valamint a „kelet” szigorúbb és puritánabb anyagelvűsége, prakticizmusa és szekularizáltabb jellege), s hogy ezekben a különbözőségekből elég jelentős szerepet játszik Nyugat-Magyarország dominánsan katolikus, és Kelet-Magyarország relatíve erős református jellege. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a magyarországi kulturális régiók kutatása csak bevezetője volt a *határon túli* regionális különbségek vizsgálatának, amelynek realizálására az akkori friss történelmi változások adtak lehetőséget. Ennek jegyében került sor egy székelyföldi, egy

csallóközi és egy magyarországi kistérség összehasonlító kultúrszociológiai vizsgálatára 1991-ben, és a vallásosság-felekezeti kérdésé abban a felmérés-sorozatban is szerepelt /Gereben-Lőrincz-Nagy-Vidra Szabó 1993/.)

De most maradjunk még határokon belül! Egy-egy vallás, vallási felekezet kulturális miliője – a műbefogadás kérdésén túl is – izgalmas jelenség. Személyes mindennapi tapasztalatok alapján úgy véltük, hogy szociológiailag megragadható módon is létezik ez a jelenség. Empirikus kísérleteink oda vezettek, hogy valóban találtunk néhány jellegzetes különbséget: a katolikusok például számottevően többen és többit³ olvastak a reformátusoknál, de a reformátusok ízlése érték- és hagyományőrzőbbnek, tradicionálisabbnak mutatkozott: ők erősebben vonzódtak a klasszikusokhoz, mint a katolikusok. Az utóbbiak ízlése nyitottabb, „lágýabb” volt, s ebbe belefért némi hedonizmus is, a szórakoztató irodalom különböző műfajainak meglehetősen kedvelése. Kiderült az is, hogy ezek a különbségek lényegében a nem vallásgyakorló katolikusok és reformátusok között is fennállnak, vagyis feltehetőleg valóban valamiféle szocializációs mintákkal átörökített felekezeti mentalitásról lehet szó, amely átítatódik regionális ízekkel is. Később azt tapasztaltuk, hogy a klasszikusokhoz való vonzódás egyaránt nevezhető felekezeti (református) és regionális (kelet-magyarországi) kötődésnek, míg a különböző szórakoztató olvasmányok (lektúrok, bestsellerek) preferálása inkább katolikus vonás: Kelet- és Nyugat-Magyarországon kb. egyforma mértékben éltek vele a katolikusok (Gereben 1998: 196).

A felekezeti kultúrák vizsgálatában Nagy Attilával jó egy évtizeddel később ismét lépéseket tettünk. Újabb (ezredfordulós) reprezentatív felmérési adataink birtokában ismét megvizsgáltuk a nyugati és keleti, a katolikus és református ízlésvilágot, az olvasási és vallási buzgóság mértékét. Nyugat-Magyarország ismét többit olvasott, több könyvet halmozott fel az otthonokban, és vallásosabbnak is mutatkozott. De odalett Kelet-Magyarország hagyományőrző ízlése: ezt a régiót is utolérte a kommercializálódás,

³ Ez az eredmény később megkérdőjeleződött, lásd Nagy Attila e kötetben megjelent tanulmányát!

és így nivellálódott a két országrész ízléсарculata. Felmérés-technikai okokból, de feltehetőleg valóságosan is *csökkent a felekezeti ízlésvilágok közötti különbség* – eltűntek az erősebb kontúrok (Gereben – Nagy 2003). Ebben szerepet játszhatott a gyakorlati ökümené terjedő szellemisége, és a modernizáció egységesítő hatása egyaránt.

Szó esett már róla, hogy Kamarás István régóta kutatja az egyes vallásfelekezetek művészi alkotásokhoz való (befogadói és egyéb) viszonyát, kulturális habitusát. Kamarás A. Greeley felmérési eredményeiből indul ki. Ezek szerint az amerikai katolikusok képzeletvilága – a protestánsokhoz képest – gazdagabb képekben, történetekben és szertartásokban, jobban kedvelik a művészeteket és gyakrabban járnak szórakozóhelyre és társaságba, s valamivel optimistábban nézik a világot (Greeley 2000)⁴. Úgy tűnik, mintha a mi főntebb ismertetett szerény hazai tapasztalatainknak is lenne némi egybecsengése ezekkel az amerikai felmérési eredményekkel, de Kamarás István célzott vizsgálattal és nagy (de a reprezentatív mintákat nélkülözni kényszerülő) apparátussal eredt a kérdés nyomába. Legutóbbi könyvében (Kamarás 2009/a) a vallásosság és a kulturális viselkedés kapcsolatrendszerét rendkívül széles spektrumban tárgyalja. A Bourdieu-i habitus (életstílus) fogalmából kiindulva az indikátorok tömegét vonultatja föl és vizsgálja kérdőíveivel (humorral, szexualitással kapcsolatos beállítódások, értékrend, jövőkép, szabadidő-szerkezet és egyes szabadidős tevékenységek – kiemelt helyen az olvasás –, művészeti ízlés stb.), és ebben a komplex rendszerben keresi a vallásosság különböző dimenzióinak, és főleg a különböző vallásfelekezeteknek a helyét, valamint az „életstílus” indikátoraira gyakorolt hatását. A vizsgált vallási-felekezeti stb. csoportok választéka is nagyon (talán túlságosan is) gazdag: a katolikusoktól a reformátusokon, evangélikusokon, metodistákon és adventistákon át a buddhistákig és a két(!) krisnás csoportig terjed, sőt az eredetileg egy tucat csoport még kiegészült az izraelitákkal és a magyarországi muszlimokkal is. A szerző gyakorlatilag a különböző

⁴ Idézi: Kamarás 2009/a: 7-8, illetve Kamarás 2009/b. (Az utóbbit lásd ebben a tanulmánykötetben!)

vallásosság-típusokat és felekezeteket tekinti független, és az összes többi (a habitus kulturális rész-elemeit) függő változónak. Mindez arra szolgál, hogy választ adjon arra a kérdésre, hogy A. Greeley említett hipotézise a magyar körülmények között is megállja-e a helyét.

A kutatás legfőbb hozadéka, hogy – Greeley hipotézisét megerősítve – sikerült az egyes felekezetek (illetve felekezet-típusok) mögé egy többé-kevésbé jól körülhatárolható, sajátos habitusbeli és kulturális hátteret rajzolni. A katolikusok, valamint a protestánsok hagyományos európai változatai (evangélikusok és reformátusok) közötti különbségek viszonylag szerénynek, de jellegzetesnek bizonyultak: a katolikusok világlátása valamelyest derűsebb, szélesebb számukra a „szent jelenségek” (látványosságok stb.) köre, a közösség viszont a protestánsok számára volt fontosabb (Kamarás 2009/a: 94). Jelentősebb eltéréseket a kutatás a katolikusok és az újprotestánsok⁵ között tapasztalt (tehát lényegében abban a közegben, amelyben Greeley hipotézise is született): *„a katolikusok vallásossága érzelmekben gazdagabb, de kevésbé közösségi, habitusuk optimistább, derűsebb, nyitottabb, rugalmasabb és kevésbé konzervatív, a művészetekkel kapcsolatos beállítódásuk pozitívabb...”* (Kamarás 2009/a: 94).

A „KATAKOMBA-KERESZTÉNYSÉG” ÉS A KULTÚRA

A nyolcvanas évek derekán a felnőtt népesség körében végzett reprezentatív OSZK-felmérés (Gereben 1998) módot adott arra is, hogy az olvasási-művelődési aktivitás adatait szembesítsük a vallásosság Tomka Miklós által használt, önbesoroláson alapuló típusaival (Tomka 1991). E típusok közül kettő volt vallásosnak mondható (az „egyház tanítása szerint” és a „maga módján” vallásos), kettő a nem vallásos (az egyik közömbösségből és érdektelenségből, a másik meggyőződésből volt nem vallásos, ez utóbbit ateistának is nevezhetnénk). A két tábor közé ékelődött azoknak a csoportja, akik nem tudták eldönteni, hogy vallásosak

⁵ Adventisták, baptisták, metodisták, pünkösdiek, jehovisták.

vagy sem. 1985/86-os országos reprezentatív felmérésünk a felnőtt népességnek 60 százalékát találta vallásosnak, az „egyházias” és a „maga módján” típus 15, illetve 45 százalékos arányával (Gereben 1998: 84). Ezidőtájt (a nyolcvanas évek derekán és második felében) több reprezentatív felmérés készült, amelyek a vallásosak összesített arányát ugyancsak 60 % körülnek (57-63 százalékosnak) találta (Tomka 1991: 23). A jelek szerint a rendszerváltás előtti utolsó időszaknak ez volt a vallásosság stabilnak mondható mutatója, amely közvetlenül a történelmi változások bekövetkezése után, 1990-91-ben 68-70 százalékra emelkedett (Tomka 1991: 23).

Ami a vallásosság egyes típusainak könyvolvasási hajlandóságát illeti, a rendszerváltás előtti képlet nagyon markáns és egyértelmű: *a könyvolvasók legalacsonyabb arányával (46 %) és az olvasás legalacsonyabb intenzitásával az „egyháziasan” vallásosak között találkoztunk.* A vallásosság csökkenésével nőtt az olvasási aktivitás, legtöbben (87 %) és leggyakrabban a meggyőződéses nem vallásosak olvastak (Gereben 1998: 54). Bizonyos értelemben ez az összefüggés nem volt meglepő. A hetvenes-nyolcvanas években vallásszociológiai közhelynek számított, hogy akik magukat vallásosnak mondták, főleg ha az egyházakhoz való erősebb kötődést is vállalták, azok nagy eséllyel az alacsonyabb végzettségű, idősebb és falun élő rétegekhez tartoztak, vagyis azokhoz, akik a legkevésbé szoktak olvasni. A vallásosság és az olvasás kapcsolata mögött – meglehetősen kényszerítő erővel – ott munkáltak a szociológia kemény változói. Amikor megpróbáltuk kiszűrni például az iskolázottság hatását (ugyanazon végzettségi fokon vetettük egybe a vallásos és nem vallásos emberek olvasási teljesítményét), akkor is azt tapasztaltuk, hogy *a nem vallásosak minden iskolázottsági fokozatban többet olvastak a vallásosaknál – kivéve a diplomások rétegét,* amelyben a vallásosak tettek szert némi olvasási előnyre. Bár ez utóbbi nagyon fontos kivételnek számít, a településtípusok mindegyikében is megtalálható volt a vallástalanok olvasási többlete. Vagyis a vallásos és nem vallásos emberek eltérő rétegszerkezete csak másodlagosan okozhatta a kulturális különbségeket, a fő okot (helyesebben az erősebb okokat) másutt kellett keresni. Ezekből egyet legalább meg is leltünk a vallásos és

nem vallásos emberek jelentősen *eltérő értékrendjében*. Míg a nem vallásosak értékesztjeink (Rokeach, E. Noelle-Neumann) választékából az individualitás, az önérvényesítés, az információ- és kultúra-éhség, a kreativitás és életélvezet értékeit választották ki a vallásosaknál messze nagyobb arányban; a vallásos emberek értékvilága főleg a *belső értékekre* koncentrált (felebaráti szeretet, szerénység, önmérséklet, lelkiismeretes munka, transzcendenciára való ráhangoltság), és érzékelhetően idegenkedett a külső világ „zajától”, beleértve a kultúra világát is. Vagyis tipikus *katakomba-mentalitásról* volt szó, amelybe a több évtizedes kommunista uralom kényszerítette a vallásos emberek jelentős részét. De ez a mentalitás nem csak a leszorítottság érzését, hanem – szubdomináns jelleggel – a belső békét erősítő *minőségtudatot* is magában hordozta. Az olvasói ízlésszintek és a vallásossági kategóriák egybevetése során az derült ki, hogy a vallásos emberek – ha olvastak – hajlamosabbak voltak mellőzni a könnyebb szórakoztató, kommersz irodalmat, mint a nem vallásosak; s helyette inkább (főleg az „egyháziasan” vallásosak) a realista és romantikus klasszikusokhoz vonzódtak (Gereben 1998: 86).

EZREDFORDULÓS EREDMÉNYEK

2000 őszén a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet keretén belül egy olyan (1035 fős) országos reprezentatív kérdőíves vizsgálat elvégzésére volt módunk, amely a szellemi kultúra és a művelődés különböző területei mellett a vallási és hitélet több dimenzióját is feltárta. A vallási önbesorolás és a felekezeti hovatartozás mellett – Tomka Miklós nyomán – rákérdeztünk az egyháztagságra, az istenhit, templomba járás és imaélet intenzitására is.⁶

Előljáróban megjegyzem, hogy a vallásosság mértékével kapcsolatos önbesorolások kérdése ebben a vizsgálatban – az „Aufbruch” nemzetközi vallásszociológiai projekthez hasonlóan –

⁶ Az eredmények egy része (a vallásosság alapadataival) már korábban megjelent (Gereben 2003), de a kulturális magatartásmódok és a vallásosság kapcsolatát érintő tapasztalatok – egy rövid összefoglalást (Gereben 2008) leszámítva – most kapnak részletes bemutatást.

nem a hagyományos válaszlehetőségeket („egyházias”, „maga módján” vallásos stb.) tartalmazta, hanem egy ordinális skálához hasonlító kategóriarendszert („kifejezetten vallásos”, „valamennyire vallásos” stb.), amely így összevethető a 2007-es Aufbruch-vizsgálat magyarországi eredményeivel (Tomka-Zuhlechner 2008). (Ezt az összevetést a későbbiekben végezzük el.)

Az említett 2000. évi a Kerkai-vizsgálat során azt tapasztaltuk, hogy a legaktívabb könyvolvasók nem a „kifejezetten vallásos”, de nem is a „kifejezetten nem vallásos” csoportokban, hanem inkább a vallástalanság kevésbé elkötelezett, szolidabb kategóriájában („valamennyire nem vallásos”), és a vallásilag bizonytalanok (keresők?), vagyis a *középső kategóriákban* lelhetők fel. (A „kifejezetten vallásosak” 37 %-os könyvolvasói és 6 %-os rendszeres olvasói arányával szemben a „valamennyire nem vallásosak” 62 %-os olvasói és a bizonytalanok 14 %-os rendszeres olvasói hányada áll.) És a sor folytatható: az *istenhit* tekintetében sem az egyáltalán nem hívők, nem is az erősen (kételyek nélkül) hívők a legintenzívebb könyvolvasók, hanem azok, akik nem tudnak állást foglalni, vagy akik ugyan nem hisznek Istenben, de hisznek egy „felsőbb hatalomban”. És a *templomlátogatás*, valamint az *imáaktivitás* tekintetében is nem a „széleken” elkötelezett, hanem a ritkán vagy közepesen templombajárók (imádkozók) szerepeltek a legjobban az olvasás terén.

Sajátos, szinte jövőbe mutató tendenciaként az országos vizsgálat fiatal (18-30 éves) részmintájában már nem csak „középen” (az ingadozók között), hanem a „pozitív széleken” (az erősen hívők és gyakori templomlátogatók körében) találtuk a legnívósabb olvasói ízlésállapotot (Asztalos 2006).⁷

A 2000. évi Kerkai-vizsgálat módot adott arra is, hogy a könyvolvasáson kívül egyéb művelődési tevékenységek és fogékonyságok mennyiségének és minőségének mutatóin is megvizsgáljuk a vallásos beállítottság esetleges hatását. A *sajtóolvasással*

⁷ Ezt a részminta alacsony elemszáma (248 fő) miatt meglehetősen bizonytalan eredményt közvetve megerősíti Rosta Gergely e kötetben lévő tanulmánya is annyiban, hogy a nagymintás 2004-es ifjúsági vizsgálatban („Ifjúság2004”) a 15-29 éves korosztályon belül az egyházián vallásosak nyújtották a legjobb olvasási teljesítményt (Rosta 2009).

kapcsolatos tapasztalatunk némileg eltért a könyvolvasásától, és még a nyolcvanas évek modelljét idézte: az erősen vallásosak tartózkodtak leginkább a sajtótermékek olvasásától, és a napilapok, hetilapok, folyóiratok legintenzívebb olvasóinak aránya a nem vallásosak (s csak másodsorban a hitbelileg bizonytalanok) között volt a legmagasabb.⁸ (A mindenfajta sajtóterméktől *tartózkodók* aránya a „kifejezetten vallásosak” és a kétségek nélküli istenhívők egynegyedét tették ki, a „kifejezetten nem vallásosoknak” és a nem hívőknek pedig csak egytizedét. A napilapot, hetilapot, folyóiratot egyaránt *gyakran olvasók* aránya az erősen vallásos és hívő csoportokban csak 4-5 %-ot ért el, a nem vallásos és nem hívő kategóriákban viszont 14-15 %-ot.)

A sajtóolvasás minőségi színvonalának betájolására is kísérletet tettünk a 2000. évi vizsgálat során. Azt tapasztaltuk, hogy a felnőtt népességnek azon 15-16 százaléka mellett, akik semmilyen sajtóterméket nem olvasnak, 46 % csak nagyon szegényes sajtóválasztékkal élt (csak TV-újság vagy/és – főleg bulvár – napilap); egyharmad rész (34 %) sajtóválasztéka meglehetősen vegyes és közepes szintű volt; s mindössze 4% preferálta a kulturális és információs szempontból értékesnek mondható lapok szélesebb választékát. A sajtótermékek legszínvonalasabb összetételével a bizonytalanok istenhívők között találkoztunk (12 %, szemben a kétségek nélkül hívők 2 %-ával). A legszegényesebb sajtóválasztékot – eltérően a könyvolvasás minőségi mutatóitól – a „kifejezetten vallásosak” között tapasztaltuk, a közepes (vegyes) választékú sajtóolvasók aránya pedig a „valamennyire nem vallásosak” kategóriájában haladta meg az átlagot. Vagyis *a sajtóolvasás az ezredfordulón – sem mennyiségi, sem minőségi szempontból – nem tűnt a vallásos emberekhez közel álló műfajnak.* (Ez bizonyára összefüggésbe hozható a sajtópiac akkori választékának ideológiai-politikai jellegű összetételével is.)

2000. évi felmérésünk szerint a felnőtt népesség mintegy háromnegyede (74 %) hallgatott naponta *rádiót*, egytizede pedig nem szokott egyáltalán rádiózni. Megkíséreltük a rádióhallgatás

⁸ A sajtóolvasás évtizedről-évtizedre változó, majd a rendszerváltozás után erősen csökkenő adatait lásd: Gereben 2002: 25; Nagy-Péterfi 2006: 35.

minőségének „bemérését” is: eszerint a felnőtt népesség közel 60 százaléka a kommersz, szórakoztató műsorokat (kereskedelmi adókat) kedveli leginkább; közel egyharmada (31 %) vegyesen kedveli a szórakoztató típusú és a magvasabb műsorokat; és mindössze 1,5 % mutatkozott egyértelműen a nívós (komolyzenei, irodalmi, tudományos stb.) műsorok elkötelezett hívének. A vallásosság szempontjából nem túl markánsak az összefüggések, de a vallásilag ingadozók mintha az átlagosnál valamivel gyakrabban rádióznának. *A hitben-vallásban erősen elkötelezettek a rádiózás mellőzésében is valamelyest vezettek, de leginkább a kommercialitások elkerülésében (és a „vegyes” műsorszerkezet preferálásában) tűntek ki.*

Amint az alábbi összeállításunkból is látszik, a kilencvenes évek során – a választék (a műsorszórási csatornák) jelentős bővülésével, a kereskedelmi csatornák belépésével – erőteljesen megnőtt a televíziózás gyakorisága:

A felnőtt népességen belül ⁹	1985	2000
a nagyon sokat ¹⁰ tévézők aránya:	18 %	55 %
a nem, vagy nagyon keveset ¹¹ tévézők aránya:	17 %	4 %

A televíziózás minőségi színvonalának érzékeltetése céljából létrehozott közelítő kategóriáink arányszámait az ezredforduló előtti másfél évtized – ugyancsak nem függetlenül a kereskedelmi csatornák megjelenésétől – a „televízióízlés” nagy mértékű kommercializálódását hozta:

⁹ A szerző által vezetett kb. 1000 fős reprezentatív felmérések adatai.

¹⁰ Komplex pontszámú mutató alapján, kb. minden adásnapon legalább 3 órást tévézésnek felel meg.

¹¹ Átlagosan hetenkénti 1 órán belüli tévénézésről beszélhetünk.

A felnőtt népességben belül ¹²	1985	2000
nem tévéznek:	4 %	2 %
„kommersz” szint ¹³ :	47 %	72 %
„vegyes” (közepes) szint ¹⁴ :	40 %	24 %
„nívós” szint ¹⁵ :	9 %	2 %
Összesen:	100 %	100 %

A vallásosság indikátoraival készített keresztábrák azt sejtetik, hogy az istenhívő és *önmagukat vallásosnak tartó felnőttek valamelyest jobban ellent tudtak állni a televíziós kultúra földcsuszamlásszerű kommercializálódásának*: az átlagosnál kissé kevesebbet és jobb színvonalon tévéznek. (Az istenhitben bizonytalanok¹⁶, valamint az erős hitűek és a „kifejezetten vallásosak” tartják leginkább távol magukat a kommersz, bulvár jellegű műsoroktól illetve csatornáktól, de az ő esetükben is az e kategóriákat preferálók aránya a 60-65 % körüli többséget jelenti!) Ennek megfelelően a „televíziós ízlés” alsó (kommersz) szintjéhez legerősebben (75-80 százalékukra jellemzően) a nem hívő és a nem vallásos rétegek kötődtek. Vagyis a „hívő” és „nem hívő” tévzési szokások között nem találtunk radikális különbségeket, még ha a vallásos rétegek televízióval szembeni tartózkodóbb magatartását tényként könyvelhetjük is el. (A 15-29 évesek részmintájában ugyancsak észlelhető volt a vallásos fiatalok átlagosnál kevesebb tévzése: Asztalos 2006.)

¹² A szerző által vezetett kb. 1000 fős reprezentatív felmérések adatai.

¹³ Kereskedelmi (ill. más) adók „könnyű” (szórakoztató) műsorainak dominanciája.

¹⁴ Kereskedelmi és közszolgálati adókat, szórakoztató és nívós műsorokat egyaránt szívesen néznek.

¹⁵ Művészeti, dokumentációs, tudományos értékkel rendelkező műsorok kedvelésének dominanciája.

¹⁶ Ez jelen esetben a „nem hiszek egy személynél Istenben, de hiszek egy felső hatalomban” válaszlehetőség választóit jelenti.

Több évtizedre visszatekintve kísérletet tettünk a társadalom *film- és zenei ízlésének* operacionalizálására, ezen ízlésbeli beállítottságok alaptendenciáinak kipuhatolására. Most nem kívánjuk részletesen felidézni ezeket a próbálkozásokat, amelyek egyébként Bertalan Lászlóval és Helmich Dezsővel közös filmbefogadási vizsgálatunk során indultak útjukra, és amelyek végigkísérték reprezentatív művelődésszociológiai vizsgálatainkat¹⁷. A módszer lényege, hogy a kérdezettektől minél több információt igyekeztünk gyűjteni kedvelt, hozzájuk legközelebb álló (bárhol látott) filmjeikről, filmtípusaikról, rendezőikről, illetve az ugyancsak kedvelt (bárhol hallott) zenei műfajaikról, zeneműveikről és zeneszerzőikről. Ezekből az információ-együttesekből próbáltuk kikövetkeztetni a domináns ízlésbeli beállítódásokat. Az alábbiakban nem a teljes ízlésszerkezetet, hanem annak legjobban elkülönülő, legmarkánsabb kategóriáit ismertetjük csak, három országos reprezentatív vizsgálat százalékos adataival.

Az adatokból a zenei és a filmízlés vonatkozásában is egyértelműen kirajzolódnak a kilencvenes évek erőteljes kommercializálódási tendenciái. S ha rendszerünkbe bekapcsoljuk a vallásosság különböző dimenzióit mint független változókat, ismét megfigyelhetjük a vallásos-hívő mentalitás kommercialitásokat fékező hatását: *a kulturális folyamatok elbulvárosodása legkevésbé az erősen hívőket és a „kifejezetten vallásosakat”* (valamint a legalább havonként templomba járókat és a gyakori imádkozókat) *érintette*. A különbség azonban itt se túl nagy: az említett csoportoknak mintegy 10-15 %-kal kisebb hányadai sorolódtak a kommersz filmízlés-kategóriába, mint a nem vallásos csoportokénak. A zenei ízlés esetében hasonló tendenciát észleltünk, azzal az eltéréssel, hogy a zenei kommercialitások kedvelésében mintha kisebb lenne a különbség vallásosak és nem vallásosak között, ugyanakkor a

¹⁷ Valójában e közös inunka az olvasói és filmízlés-kategóriák kimunkálását hozta (Helmich-Gereben 1976: 35-36). A zenei ízlésszintek kialakítására és alkalmazására az OSZK reprezentatív felmérései során került sor (Gereben 1989: 55-62), felhasználva Losonczy Ágnes korábbi felmérési tapasztalatait és tipológiáját (Losonczy 1969: 194). Itt jegyezzük meg, hogy a filmnézés (és befogadás), valamint a vallásosság kapcsolatát már a nyolcvanas évek közepén Kamarás István is vizsgálta a *Stalker* c. film befogadása kapcsán (Kamarás 1989).

komolyzenei műfajok kedvelésében mintha markánsabban jelentkezne a vallásos csoportok előnye.

A felnőtt népességen belül ¹⁸	1978	1985	2000
„kommersz”, szórakoztató filmek, TV-sorozatok dominanciája:	41 %	49 %	70 %
kizárólag (vagy főleg) értékes filmek kedvelése:	8 %	8 %	1 %
ismeretközlő (dokumentum) filmek preferálása:	2 %	3 %	7 %
„könnyűzene” (sláger, tánczene, magyar nóta stb.) domináns kedvelése:	43 %	43 %	73 %
„komoly zene” (klasszikus és/vagy modern):	6 %	16 % ¹⁹	7 %

A fiatalok részmintájában – főleg a zenei ízlés vonatkozásában – hasonló tendenciák érvényesültek: minél erősebben volt vallásos vagy hívő a huszonéves fiatal (vagy minél gyakrabban járt templomba), annál nagyobb mértékben kedvelte az értékes filmeket és zenét. (De így is a kommercialitások hívei voltak túlsúlyban a fiatalok minden kategóriájában, csak a vallásosak között kisebb, a nem vallásosak körében nagyobb mértékben: Asztalos 2006.)

A LEGÚJABB TENDENCIÁK

A témakörünket (illetve azon belül konkrétan ismét a könyvolvasási szokásokat) érintő legfrissebb (2005-ből való),

¹⁸ A szerző által vezetett kb. 1000 fős reprezentatív felmérések adatai.

¹⁹ Ez a 10 %-os növekedés feltehetőleg egy másik, itt nem szereplő kategória, az operett- és népszerű operamuzsikát kedvelők 1978 és 1985 közötti jelentős csökkenésével, illetve „áthangolódásával” magyarázható.

impozáns méretű: mintegy 3600 fős felnőtt reprezentatív minta megkérdezésén alapuló felmérési eredményekkel Nagy Attila publikációi szolgálnak: Nagy-Péterfi 2006, Nagy 2007/a, 2007/b, 2009. Ezekből megtudhatjuk, hogy 2005-ben a felnőtt lakosságnak 67 százaléka mondta magát vallásosnak, ebből „egyháziasan” vallásos: 12 %. (Emlékeztetőül: a megfelelő 1985-ös adatok 60 és 15 % volt.) Tehát elmaradt, illetve lecsillapodott a rendszerváltás után várt nagyobb vallási fellendülés, de a „maguk módján” vallásosak arányának megnövekedése miatt nem beszélhetünk a vallásosság visszaeséséről sem, legfeljebb átalakulásáról.

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy időközben az egyes vallásossági kategóriák differenciáltabb tartalmát mélyinterjú módszerrel is megkíséreltük feltárni. Ez a kísérlet rávilágított, hogy a különösen sokat emlegetett, és immár a lakosság több mint felére jellemző „maga módján” vallásosság több, elég jól elkülöníthető altípusra osztható, az egyháztól mint szervezettől való távolságtartás, az individualitás mértéke, a spiritualitás mélysége stb. szempontok alapján. Ha a „maga módján” kategória egyházakhoz közelebb álló altípusát az „egyházias” típussal egyesítjük, akkor a felnőtt magyar társadalmat – az ezredfordulós survey-adatok segítségével hívásával – lényegében három elnagyolt, kb. egyforma nagyságú halmazra oszthatjuk: *az első egyharmad az egyházakhoz viszonylag közel álló vallási érzülettel és vallásgyakorlási praxissal jellemezhető; a második harmad individuálisan, egyházi intézményekhez nem (vagy alig) kötődően vallásos; a harmadik harmad pedig döntésképtelen vagy közömbös a vallási kérdésekben, illetve nem vallásos* (Gereben 2003: 36-41). Természetesen nem csak a „maga módján” típusnak, hanem a sokkal kisebb „egyházias” kategóriának is lehetnek altípusai: ugyancsak a mélyinterjúk tanulságaként mi magunk egy inkább tradicionális (közösségi szokások, hagyományok által vezérelt); egy inkább spirituális (személyesen megélt, bensőséges); valamint egy további, az előbbi kettőt egyesítő altípust véltünk felfedezni (Gereben 2003: 33-35). Hegedűs Rita – 2003-as adatok alapján – külön tanulmányt szentelt az egyháziasan vallásos csoport belső rétegződésének. Sajátos, az egyes kategóriák átfedéseit bizonyító, és egyben talán a változások irányát is jelző jelenségnek tartjuk, hogy kategória-rendszerében megjelent a

„maguk módján egyházasan vallásosak” csoportja is (Hegedűs 2007).

Visszaulva a friss (2007-es) Aufbruch nemzetközi kutatás és a hasonló kategóriákkal operáló 2000-es Kerkai-vizsgálat megfelelő adatainak összevetésére, a kétezres évek első évtizedének (tehát napjainknak) hazai vallási változásaihoz kaphatunk elnagyolt empirikus fogódzókat. 2000-ben a felnőtt népesség 23, 2007-ben pedig csak 16 százaléka választotta azt a válaszlehetőséget, hogy „kifejezetten vallásos”. Ez az arány a „valamennyire vallásosak” csoportjával együtt 2000-ben 49, 2007-ben 52 százalékot tett ki. Ugyanebben az időszakban a „kifejezetten nem vallásos” kategória 28 százalékról 21-re csökkent, s az itt is szereplő bizonytalan (dönteni nem tudó) kategóriához csatlakozók aránya viszont növekedett (15-ről 19 százalékra). (Tomka-Zulehner 2008: 158.) Vagyis az ezredforduló utáni évek során *a magyar társadalom vallással kapcsolatos vélekedése a „szélekről”, a határozott (igenlő vagy tagadó) álláspontok felől „középre”, a határozatlanabb, elmosódottabb kategóriák felé látszik elmozdulni.*

Nagy Attila 2005-ös adatai szerint az egyes vallásossági típusok olvasói aktivitása jelentősen megváltozott a nyolcvanas évekhez, de az ezredfordulóhoz képest is. A nem vallásosak ugyan most is az egyik legolvasottabb csoportnak számítanak, de az új idők jeleként 2005-re teljesen felzárkóztak melléjük az egykori sereghajtók, az „egyházasan” vallásosak(!), és leggyengébben a bizonytalanok teljesítettek (Nagy 2007/a, 2009). Megváltozott az egyes felekezetek olvasási aktivitásának a sorrendje is. Az evangélikusok (igaz, az alacsony elemszám miatt ezt nagyon bizonytalanul mondtuk ki) 1985-ben gyengén szerepeltek, 2005-ben viszont – egy jóval nagyobb mintában – az élre kerültek. A korábban élen szereplő katolikusok pedig egy árnyalattal a 2. helyen álló reformátusok olvasási teljesítményétől is elmaradtak, s így „bronzérmesek” lettek. (Mindez a római katolikusokra áll csak, mert a görög-katolikusok az említett három csoporttól messze elmaradnak: Nagy 2007/a, 2009.) Nehéz lenne megmondani, hogy ezek az eltérő eredmények a húsz év alatt történt változások eredményei, vagy a pontosabb mérőeszközből (a nagyobb mintából) adódnak-e. (Lehet, hogy mindkét tényezőnek szerepe van benne.) A

helyzetet bonyolítja, hogy az egyes felekezetek olvasási aktivitásának foka szinte hajszál pontosan követi iskolázottságuk mértékét (Nagy 2007/a, 2009), ami felveti annak lehetőségét, hogy az olvasói aktivitás különbségei inkább ebből, mint a felekezeti kultúrák ettől független eltéréseiből adódnak.

Nem kis talány, hogy miért van az, hogy 2000-ben még a „közép”, 2005-ben pedig már a „szélek” (az erősen és az egyáltalán nem vallásos csoportok) teljesítettek az olvasói átlag felett. A 2000. évi vizsgálat igazát a többoldalú, és hasonló eredményekkel járó megközelítés, a 2005. évi adatok hitelességét a mögöttük álló mintegy 3600 fős minta támogatja meg. Arra kell gondolnunk, hogy a szélek és a közép társadalmi rétegződésében történtek olyan átrendeződések, amelyek még további beható vizsgálatot igényelnek. El lehet képzelni pl. egy olyan processzust, amely a szélek felmorzsolódása mellett az ottmaradók minőségi feljavulásával is járhat, ugyanakkor a felpuhuló vélekedések középre áramlása a közép minőségi felpuhulását is magával hozhatta. Az első feltevést az újabb vallásszociológiai irodalom is megtámogatja, amely az „*egyházias*” *vallásosság elitizálásáról*, a magukat vallásosnak vallók rétegének fiatalabbá és képzetettebbé válásáról beszél. (Földvári 2007; Hegedűs 2007; Rosta 2007, 2008, 2009; Tomka 2006)

Ami az olvasás *minőségét*, az ízlés, illetve az olvasói érdeklődés főbb irányait, és ezeknek a vallásossággal való kapcsolatát illeti, ezen a téren sokkal nagyobb az összhang a két reprezentatív felmérés, valamint a már korábban megismert empirikus eredmények között: a kifejezetten vallásosak (erősen istenhívők, templomba járók stb.) a klasszikus realista és romantikus, illetve az ezek nyomán járó műveket-szerzőket; a vallástól-hittől kifejezetten távol állók pedig a lektűröket és a bestsellereket kedvelik átlag felett. (2005-ben ez utóbbi műfajok sajátos módon a „maga módján” vallásosak körében is erősen népszerűek voltak, ezáltal is jelezve, hogy az „egyházias” és a „maga módján” vallásosság között nem egyszerűen fokozati, hanem minőségi különbség valószínűsíthető: Nagy 2009.)

Mindez azt is jelenti, hogy *a vallásos emberek ízlésvilága Magyarországon minőségre törekvő, de domináns vonulatait illetően meglehetősen konzervatív.* (Ezek után nem lehet meglepő, ha az erdélyi

magyarok között, akiknek az értékrendje eleve tradicionálisabb, ezt a tendenciát még markánsabbnak tapasztaltuk: Gereben-Tomka 2000: 106). Az igényes kortárs irodalom, annak is főleg a nem hagyományos („modern” és „posztmodern”) vonulatainak olvasóközönsége – valószínűleg e tábornak az osztályadalmi reprezentatív mintákban alig mérhető kicsisége miatt – a vallásosság szempontjából nem rendelkezik élesen kirajzolódó profillal. A felmérések kissé elmosódott jelzései szerint ők talán inkább a nem tételesen („valamennyire”) vallásosak, és még inkább a vallásilag bizonytalanok között lelhetőek fel.

ZÁRSZÓ

Az értékkedvelő és hagyományokhoz ragaszkodó vallásos olvasó képe a téma mélyinterjúk vizsgálataiból is rendre kirajzolódik. Ugyanakkor ezek a megközelítések sokkal léletszerűbbek és kevésbé szemiatikusak, mint a nagy survey-vizsgálatok eredményei. Az interjúkban a kissé már közhelyessé vált általános vonások (pl. a vallásos emberek kulturális minőségre törekvése) mellett megjelenhetnek olyan rendhagyó egyedi esetek is, amikor például a vallási megtérési folyamat a kulturális érdeklődés drámai beszűkülését eredményezi, vagy amikor a két terület egy ember életében egymástól szinte teljesen elszigetelve létezik. (Görgöy 2001, 2009).

Mindez arra int minket, hogy két ilyen gazdag és önmagában is rendkívül összetett diszciplína, mint a vallásosság és a kultúra (illetve a kultúrának a művelődési szokásokkal és az ízléssel kapcsolatos szegmense) egymásra hatását, harmonikus, közömbös vagy konfliktusos viszonyát – amely ráadásul egy bonyolult és folyton változó társadalmi térben valósul meg – csak történetiségében, változásaiban és a végleges lezárás reménye nélkül lehet vizsgálni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- ASZTALOS Bernadett (2006): *Fiatalok, vallásosság, művelődés. Magyarország, 2000.* (Kézirat)
- DRONKERS, Jaap – RÓBERT Péter (2005): A különböző fenntartású iskolák hatékonysága: nemzetközi összehasonlítás = *Educatio*, 3. sz. („Ősz”)
- EDUCATIO (Főszerk.: Kozma Tamás) Egyházak és oktatás c. különszám: 2005. Ősz. (Szerk.: Pusztai Gabriella és Rébay Magdolna)
- FÖLDVÁRI Mónika (2007): Gondolatok és adatok a vallásosság alakulásáról. Szekularizációs elméletek pro és kontra. In: *Úton... Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére.* Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék, 267-281. p.
- GEREBEN Ferenc (1989): *A felnőtt népesség olvasási és olvasmánybeszerzési szokásai. Egy reprezentatív országos vizsgálat eredményei.* Budapest, OSZK-KMK.
- GEREBEN Ferenc (1998): *Könyv, könyvtár, közönség. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtár-szociológiai adatok tükrében.* Budapest, OSZK.
- GEREBEN Ferenc (2002): Olvasás- és könyvtárszociológiai vizsgálatok Magyarországon. In: *Könyvtárosok kézikönyve 4.* Szerk.: Horváth Tibor – Papp István. Budapest, Osiris K., 17-50. p.
- GEREBEN Ferenc (2003): *Vallásosság és egyházkép – interjúk tükrében (Vallomások a vallásról)* Budapest, Kerkai Jenő Egyházsociológiai Intézet.
- GEREBEN Ferenc: Mit tudunk az olvasás és a vallásosság kapcsolatáról? Szociológiai kutatások tegnap és ma = *Embertárs*, 2008. 2. sz.
- GEREBEN Ferenc – LŐRINCZ Judit – NAGY Attila – VIDRA SZABÓ Ferenc (1993): *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl.* Budapest, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete.
- GEREBEN Ferenc – NAGY Attila (1991): Adalékok Magyarországi olvasás- és értéktérképéhez = *Jelkép*, 3-4. sz.

- GEREBEN Ferenc – NAGY Attila, (1992): Regionális kultúrák? Adalékok Nyugat- és Kelet-Magyarország kulturális arcúlatához = *Vasi Szemle*, 4. sz.
- GEREBEN Ferenc – NAGY Attila, (2003): Korábbi és újabb adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez. In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Szerk.: Ábrahám Barna et al. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 257-280. p.
- GEREBEN Ferenc – TOMKA Miklós (2000): *Vallásosság és nemzetstudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest, Kerkai Jenő Egyházszociológiai Intézet.
- GÖRGŐY Rita (2001): Kulturális magatartás és vallásosság = *Protestáns Szemle*, 2-3. sz.
- GÖRGŐY Rita (2006): Vallási és kulturális beállítottság – interjúk tükrében. (Lásd ebben a kötetben.)
- GREELEY, Andrew (2000): *The Catholic Imagination*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.
- HEGEDŰS Rita (2007): Újabb adatok a magyar „egyházias vallásosság” társadalmi megjelenéséről. In: *Úton...* Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék, 283-296. p.
- HELMICH Dezső – GEREBEN Ferenc (1976): *Film, ízlés, befogadás. A Szerelem c. film befogadásának vizsgálata*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- KAMARÁS István (1986): *Utánam olvasó! A Mester és Margarita fogadtatása, értelmezése és hatása Magyarországon*. Budapest, Múzsák.
- KAMARÁS István (1989): *Zónák és átlépők (A Stalker és különböző világnézetű befogadói)*. Budapest, Vita.
- KAMARÁS István (1996): *Olvasatok*. Budapest, Osiris.
- KAMARÁS István (2002): *Olvasó a határon. Az Iskola a határon fogadtatásának és befogadásának vizsgálata*. Bp.-Szombathely, Pont K. – Savaria University Press
- KAMARÁS István (2007): *Az irodalmi mű befogadása (Szociológiai és szociálpszichológiai megközelítés)* Budapest, Gondolat.
- KAMARÁS István (2008): A vallásosság szerepe irodalmi művek befogadásában. In: *Ami rejtve van, s ami látható. Tanulmányok*

- Gereben Ferenc 65. születésnapjára. Szerk.: Császár Melinda, Rosta Gergely. Budapest – Piliscsaba, Loisir, 281-294. p.
- KAMARÁS István (2009/a): *Vallásosság, habitus, ízlés. Kutatási jelentés.* Budapest, Loisir.
- KAMARÁS István (2009/b): Vallásosság, életstílus, kultúra. (Lásd ebben a kötetben!)
- LOSONCZI Ágnes (1969): *Kinek mikor, milyen zene kell?* Budapest, Zeneműkiadó
- NAGY Attila (1986): A 15-18 éves fiatalok motivációs bázisáról = *Kultúra és Közösség*, 5. sz.
- NAGY Attila (2003): *Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata.* Budapest, OSZK – Gondolat.
- NAGY Attila (2007/a): Olvasás és értékrend = *Könyvtári Figyelő*, 1. sz.
- NAGY Attila (2007/b): Közelebb az olvasás és értékrend összefüggéseinek felderítéséhez = *Valóság*, 11. sz.
- NAGY Attila (2009): Vallás és olvasás. Pillanatfelvétel 2005-ből. (Lásd ebben a kötetben!)
- NAGY Attila – Péterfi Rita (2006): Olvasás, könyvtár- és számítógéphasználat. Gyorsjelentés a TÁRKI és az OSZK 2005-ös vizsgálatáról. = *Könyvtári Figyelő*, 1. sz.
- PUSZTAI Gabriella (2004): *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón.* Budapest, Gondolat.
- PUSZTAI Gabriella (2007): A felekezeti középiskola ujjlenyomata. Szektorspecifikus sajátosságok végzős egyetemi és főiskolai hallgatók körében. In: *Úton...* Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék, 327-345. p.
- PUSZTAI Gabriella (2008): Sola scriptura? Könyvolvasás egy határmenti térségben felekezeti és nem felekezeti iskolások körében. In: *Ami rejtve van, s ami látható.* Szerk.: Császár Melinda, Rosta Gergely. Budapest – Piliscsaba, Loisir.
- ROSTA Gergely (2007): A magyarországi vallási változás életkori aspektusai. In: *Úton...* Szerk.: Hegedűs Rita – Révay Edit. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék, 297-309. p.

- ROSTA Gergely (2008): Szekularizáció vagy privatizáció? A vallásosság változása Magyarországon a rendszerváltás utáni másfél évtizedben. In: *Ami rejtve van, s ami látható*. Szerk.: Császár Melinda, Rosta Gergely. Budapest – Piliscsaba, Loisir, 441-452. p.
- ROSTA Gergely (2009): Ifjúság, vallás, kultúra. (*Lásd ebben a kötetben!*)
- TOMKA Miklós (1991): *Magyar katolicizmus 1991*. Budapest, Országos Lelkipásztori Intézet.
- TOMKA Miklós (2006): *Vallás és társadalom Magyarországon. (Tanulmányok)* Budapest – Piliscsaba, Loisir.
- TOMKA Miklós – ZULEHNER, Paul M. (1999): *Religion in den Reformländern Ost(Mittel)Europa*. Ostfildern, Schwabenverlag
- TOMKA Miklós – ZULEHNER, Paul M. (2008): *Religionen und Kirchen in Ost(Mittel)Europa. Entwicklungen seit der Wende. Aufbruch 2007. (Tabellenband)* Wien – Budapest, Loisir.

Bóné Veronika

A „REGNUM MARIANUM”
(FELNÖTT) KATOLIKUS KÖZÖSSÉG VALLÁSI,
NEMZETI ÉS KULTURÁLIS IDENTITÁSA

Az egyre növekvő globalizáció és kommercializálódás – tudjuk, tapasztaljuk – rossz hatással van a társadalom kulturálódási szokásaira, egyéb értékválasztásaira. A mért tendenciák azt mutatják, hogy ezen a téren nem hogy javulás nem várható, de egy megállíthatatlannak tűnő folyamat vette kezdetét. Ez nem pusztán kulturális probléma. A tudást, műveltséget fontosnak nem tartó ember nem képes felelős, szuverén döntéseket hozni, a társadalom stabil építőköve lenni.

Fel kell tennünk a kérdést: léteznek-e olyan, az általános trendek ellen ható tényezők, amelyek képesek a fogyasztói tömegkultúra terjedését lassítani, meggátolni? Vajon képesek-e a társadalmi berendezkedés hibáit, hiányosságait bíráló intézmények, civil csoportosulások utat találni egy értelmesebb, értékesebb jövő felé?

Jelen kutatás kiindulópontja az az elterjedt vélemény volt, miszerint az egyház intézményének történelmi hagyományai, a társadalomba való beágyazottsága folytán rendelkezésére áll egy széles spektrumú, a személyes kapcsolatokra építve hatékonyan működtethető eszköztár. Ezért próbáltam meg az egyház keretein belül működő kisebb csoportban, a Regnum Marianumban megvizsgálni, hogy egy öntudatra, az értékek fontosságára nevelő közösség tagjai között a társadalomra érvényes tendenciák mennyire érvényesülnek.

A REGNUM MARIANUM KÖZÖSSÉG¹

A XIX. század végén a szemináriumban Prohászka Ottokár püspök körül kialakult egy olyan, kispapokból álló csoport, amely a fiatalok lelki gondozásában jelentkező hiányosságokat egy olyan ifjúságnevelő közösség alakításával próbálta meg kiküszöbölni, amely az ifjak egész életterére nyújt valláserkölcsi mintát. A Damjanich utcai házban élő papok céljuknak a környék leghátrányosabb helyzetű, sokszor csavargó gyermekeinek nevelését tekintették. Nemcsak a teológiai ismeretek bővítésével foglalkoztak, nagy hangsúlyt fektettek a művészeti képzésre, illetve a test fejlesztésére is. Az 1930-as években egyre fontosabb kérdéssé vált egy olyan szervezeti forma kialakítása, amely a fiatal korból kilépő tagokat tömörítené. Megalakult az egyetemi ifjúság számára a Regnumi Egyetemi Szövetség, célkitűzése az volt, hogy tagjait ne csak a múlt emléke tartsa meg a lelki mozgalomban, hanem a lendületes programok, a közös munkavégzés és szórakozás hatására a későbbi évek során is élő maradjon a kapcsolat. (Napjainkban a közösség ugyanezen problémával került szembe: az egyre növekvő felnőtt-tábor próbálja meg önmagát definiálni, a közösségen belüli helyét megtalálni.) A RESZ különböző munkacsoportokat hozott létre, amelyek hármas feladattal bírtak: önképzés, tényleges munka és az egész Regnummal való kapcsolattartás. A gazdasági, külügyi, pedagógiai, szervezési, szociális és társadalmi csoport mellett létezett kulturális csoport is, mely a kulturális fejlődés előmozdítását tűzte zászlajára – elsősorban a világháború alatt elpusztult regnumi könyvtár újraélesztésével. Kivált azt tartották lényegesnek, hogy a fiatalság érdeklődését az értékes olvasmányok felé tereljék.

A második világháború után egy nevelő közösségnek nyilvánvalóan nem sok reménye maradt a hivatalos működésre. A Regnum is elkezdte egy „Szellemi Ház” építését, hogy a lelkület akkor is továbbélhessen, ha a közösség megszűnik. A háború

¹ Forrás: DOBSZAY János: *Így - vagy sehoggy! Fejezetek a Regnum Marianum életéből.* Regnum Marianum, Budapest, 1991.; illetve: DOBSZAY János: *Mozaikok a Regnum életéből.* Corvinus Kiadó, Budapest, 1996.

utáni évek történéseiről nem tudunk sokat, nem maradt fent semmiféle irat, dokumentum. Némelyiket a hatóság kobozta el, némelyiket a tagok maguk semmisítették meg házkutatástól való félelmükben. A hatóság kezdettől fogva folyamatosan zaklatta a regnumi atyákat, kisebb szabálysértésekért ítélte el őket.² A Damjanich utcai házat 1951-ben kellett elhagyniuk, és ez maradandó változást hozott a közösség életében. Addig a papok – minthogy a házban laktak – szerves részét képezték a csoportéletnek, innentől kezdve a „földalatti-katakomba-egyházban”³ a civilekre hárult a felelősség nagy része. Kis csoportok alakultak, amelyek magánlakásokon találkozási civil vezetővel működtek tovább. Az eddig csak fiúkkal foglalkozó közösség életébe bekapcsolódtak a lánytestvérek is. A papi jelenlét nem szűnt meg, továbbra is ők voltak a szellemi irányítók, de az összejövetelekre nem tudtak gyakran ellátogatni.

Az ifjúságpasztorációval foglalkozó papokat és világiakat sújtó koncepciós perek három hullámban, 1961-től 1972-ig tartottak. Az első nagy egyházi perben (1961) papokat és civileket egyaránt egy és hét év közötti börtönbüntetésre ítélték, de 1963-ban néhányuk amnesztiával szabadult. Másfél év viszonylag szabadabb működés után 1965-ben új per következett. Ismét többévi börtönbüntetést szabott ki a bíróság.⁴

Közben a közösség folytatta nevelő munkáját, bár érthetően megcsappant létszámmal. Csak a nagyon bátor szülők merték regnumi csoportokba engedni gyerekeiket. Ők viszont olyan elkötelezetté váltak, hogy nagyrészt nekik köszönhető a Regnum Marianum 90-es éveket követő virágzása. Az 1971-es per során újabb vádlottakat idéztek be, hiszen akkorra még nem

² Ezen a ponton érdemes megmagyarázni, miért is használok következetesen „regnumi”-t a magyarosabban hangzó „regnumos” helyett. A közösség önmagát mindig is előbbi kifejezéssel emlegette, míg utóbbit a vallató tisztek használták. A „regnumos” kifejezés használata így rossz emlékeket ébreszt.

³ HATOS Pál: *Szempontok a magyar katolikus egyház 1945-1989 közötti történetéhez*. In: Ablonczy B. és társai (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*. BIP, Budapest, 2002. 205.

⁴ TOMKA Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945-1990 és az ügynök-kérdés*. Szent István Társulat, Budapest, 2005.

szabadultak ki az előző per elíteltjei. Ismét többévi szabadságvesztés lett az ítélet.

A 70-es évektől azonban megkezdődött a virágzás. Nem volt már az a ház, amely összefogta volna a tagokat, de nem volt már az a ház sem, amelyik korlátot szabott volna a növekedésnek. A koncepciók perек után pedig a Regnum olyan titkos hálózatot alakított ki, amelynek sokszor még a vezetettjei sem tudták, hogy Regnum-tagok. Tomka Miklós az egyház akkori helyzetéről a következőket írja: „Az üldözés ellenben nem csak vezetők és vezetettek között tette lehetetlenné a kapcsolatokat, hanem még az állam által illegálisnak nevezett csoportok, közösségek és akciók között is”⁵. Ez ebben az esetben azt jelentette, hogy sem a csoportok nem tudtak más csoportok létezéséről, sem a Regnum Marianum, mint szervezet nem jelent meg (legalábbis ezen a néven) sehol, még egyházi fórumokon sem. Mindeközben egyre több fiatalokat összefogó kezdeményezés jelent meg immár legalisan – többek között a nagymarosi ifjúsági találkozók sora is akkoriban kezdődött. Ezen események szervezésében, lebonyolításában számos regnumi részt vett, de még mindig csak magánemberként.

Minden titkolózás, bujkálás ellenére a Regnum vezetői igen aktívan működtek: intézményesítették a vezetést, strukturálták a csoportokat, egyszóval felkészültek a szabad életre. Az enyhülés idején már létrehozták a Regnum Marianum alapelveit tartalmazó *Constitutiot*, a 70-es években megkezdődött az alkotmány-rögzítés folyamata; megszületett a *Tételeink* és a *Jellemző törekvéseink*.

A rendszerváltást követően aztán a közösség a nyilvánosság elé lépett. Akkor sokakat meglepett, hogy hirtelen milyen aktivitást mutatott és milyen dinamikusan fejlődött, ám az előzőekben bemutatott rejtett múlt sok kérdésre választ ad.

⁵ TOMKA Miklós: *Egyház és vallásosság a mai Magyarországon*. BME-TGI, Budapest, 1994.

A REGNUM MARIANUM ELVEI

A közösség nevének jelentése (Mária Országa) utalás egyrészt a máriás lelkületre, amely az alapító atyákat jellemezte, másrészt ezzel az elnevezéssel a keresztény és nemzeti értékek egységét kívánták jelezni, emlékezve arra, hogy Szent István király Mária oltalmába ajánlotta az országot. A fiatalokat „emberebb emberré, magyarabb magyarrá, hívőbb hívővé” akarták formálni.

Mint azt már az előbbi történelmi áttekintésben említettem, három fő dokumentum rögzíti a közösség elveit. A Consitutio főbb tárgykörei a következők: a tagok lelki élete, a tagok tudása, a közös munka, a tagok helyzete és minősége, és a titoktartás fegyelme. Az alkotmányozók szándéka a közös regnumi eszme kialakítása volt. A Tétéleink, illetve a Jellemző törekvéseink tartalmazzák azokat az elveket, amelyek jelen dolgozatban kiindulópontként szolgálnak. A következőkben ezen dokumentumokból idézek.

Tétéleink:

1. A Regnum Marianum az Egyház része, elkötelezett közösség, de nem szerzetesrend.

5. A Regnum Marianum katekézisre hivatott közösség: a magyar ifjúság nevelését vállalja akkor is, ha az áldozatokkal jár. Ennek jelentőségét és súlyát tagjaiban tudatosítja.

7. A tagok kölcsönösen felelősek egymásért, ezért cselekedeteik értékelésénél az egész közösséget érintő hatásokat is mérlegelniük kell. A közösséghez való tartozás a magánéletben is kötelez.

10. A Regnum Marianumban mindenki tagja egy kiscsoportnak, annak életében korának, adottságainak, élethelyzetének megfelelő aktivitással részt vesz.

Jellemző törekvéseink:

11. Mindenki belső fegyelmezettsége és a közösség külső fegyelme is jellemezzon minket.

12. Mindenki mindig igyekszik jelen lenni azon az összejövetelen, amelynek munkájába, életébe a bekapcsolódást vállalta.

21. Törekszünk a nemzeti kultúra értékeinek ápolására és átadására.

22. A kulturált viselkedés szabályaira is nevelünk.

23. A fiatalokat a helyes értékrendre való neveléssel hozzásegítjük a hivatásuk megtalálásához

Ezek több évtizedes elvek. Azóta a közösség jelentősen megnőtt, megváltozott körülötte mind a politikai, mind a társadalmi helyzet. Akkor ezek az elvek mindenki számára magától értetődőek voltak. De vajon azok-e ma is? Megőrizte-e a Regnum a változások ellenére céljait, törekvéseit?

Ez a felmérés néhány, ámde igen lényeges területet vizsgál meg: magához a közösséghez való kötődést, hozzáállást, a nemzeti identitást, illetve a kulturálódási szokásokat. S bár minden részletre kiterjedő, átfogó választ nem kaphatunk, az eredmények rávilágíthatnak jellemző tendenciákra.

A MINTAVÉTEL MÓDJA, A MINTA LEÍRÁSA

Az adatfelvétel 2003 februárjában és márciusában történt. A kutatás alanyai, a *felnőtt* regnumiak, önkitöltős kérdőív segítségével a regnumi csoporttalálkozókon válaszolták meg a kérdéseimet. Előzetesen felvettem a csoportok vezetőivel a kapcsolatot, ők osztották ki a kérdőíveket, és ők jutatták azokat vissza nekem.

A kutatás előkészítésekor fontos szempont volt az összehasonlíthatóság korábbi hasonló tematikájú, de eltérő mintán végzett kutatások eredményeivel. Ezért a kérdőívben a szakirodalmi előzményekkel rendelkező kérdések szerepeltek. A vallásossággal kapcsolatos kérdéseket a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet keretében zajlott projektből⁶; a magyarsággal kapcsolatos kérdéseket a Gereben Ferenc által 1991 tavaszán vezetett, a

⁶ Ld.: GEREBEN Ferenc: *Vallásosság és egyházkép – interjúk tükrében*. Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, Bp. 2003. Az említett projekt viszont a vallásossággal kapcsolatos néhány fontos kérdését a Tomka Miklós felméréseiből kölcsönözte.

határon túli magyarság körében végzett felméréséből⁷; a nemzeti identitással, szimbólumokkal, a kultúrával kapcsolatos kérdéseket, illetve kódutasításokat szintén a fentebb említett Kerkai Intézet által készített kutatásból vettem át.

A vizsgálat során a legnagyobb kihívásokkal a minta kiválasztása során találkoztam. A reprezentatív minta meghatározásához ugyanis először az alapsokaság pontos ismerete szükséges. Arról azonban, hogy a Regnumba hányan járnak, nincs sem megbízható hivatalos, sem informális adat. Ez köszönhető egyrészt a már említett titoktartási kötelezettségnek, amelynek emléke még élénken él a felnőttekben, másrészt a közösség személyes jellegének, amely nem tartja szükségesnek a nyilván tartást. A felnőtt csoportok felderítésénél az egyedüli célravezető megoldásnak a hólabda-módszer tűnt, tehát az általam ismert tagokat megkérdeztem, hogy milyen csoportokról van tudomásuk, náluk is tovább folytattam az érdeklődést egészen addig, amíg úgy tűnt, a kör bezárult. Ezzel azonban még csak a számba jöhető csoportokat találtam meg, de nem derült ki az összlétszám, ugyanis a legtöbb közösség létszáma napról-napra változik. Vannak stabil tagok, akik köré az élet épül, és vannak – mindig szívesen látott – perememberek. Ezért úgy döntöttem, minden általam elérhető csoport vezetőjével felveszem a kapcsolatot, és véletlenszerű mintavétellel azok kerülnek bele a mintába, akik a kitöltés időpontjában jelen vannak. Ez abból a szempontból is megfelelőnek tűnt, hogy minden valószínűség szerint a hiányzók között több a peremember, aki kevésbé elkötelezett, így az aktív tagokból álló élő Regnumot tudtam feltérképezni. Az ily módon a tagokhoz eljuttatott 350 kérdőívből 218 érkezett vissza kitöltött állapotban, így – a nem megválaszolt kérdéseket és értékelhetetlen válaszokat is figyelembe véve – egy nagyjából 200 fős mintával tudtam dolgozni.

Ezen a ponton szükségesnek látszik tisztázni, mit is értek „felnőtt Regnum” alatt. A közösségen belül ez egy jól elkülöníthető kategória, ugyanis a csoportokat életkoruk alapján

⁷ GEREBEN Ferenc: *Értékvend, identitástudat, olvasás*. In: Gereben-Lőrincz-Nagy-Vidra Szabó: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Közép-Európa Intézet, Budapest, 1993.

ügynevezett „rétegekbe” sorolják. Ezt a növekvő létszám tette szükségessé, így látszott biztosíthatónak a 80-as években a személyesség megőrzése. Az egy rétegbe járó közösségek (kb. 10 csoport „rétegenként”) szorosabban tartják egymással a kapcsolatot, többször csinálnak közös programokat. Ám minél idősebb egy csoport, annál valószínűbb, hogy az új tagok különböző életkorúak legyenek. Így az eredeti beosztás felnőtt közösségek esetében nem mindig helytálló. Mindennek ebben az esetben azért van jelentősége, mert a kutatásomba azokat a közösségeket vettem be, akik a nevükben felnőtt „rétegekbe” tartoznak. Az ifjúságinak nevezett csoportok bevétele a kérdőívbe több okból sem látszott célszerűnek. Egyrészt a létszámuk miatt erőmet meghaladó mennyiségű adattal kellett volna dolgozni, másrészt a közelmúltban készült velük egy hasonló felmérés, és ez a válaszadási hajlandóságot mindenképpen csökkentette volna. A legfiatalabb felnőtt „réteg” tagjai közül a legfiatalabbak 25 éves koruk körül járnak, így mintámban csak az ennél idősebbek szerepelnek.

A legfiatalabb megkérdezett 24 éves, a legidősebb 72, összességében a minta átlag-életkora 43,2 év. A mintát életkor szerint kategóriákba osztottam oly módon, hogy egyrészt az eredmények összevethetők legyenek az ezekben a témákban eddig készült vizsgálatokkal, másrészt hogy mindegyik kategóriában legyen megfelelő nagyságú elemszám. Az így kialakított 4 kategória a következő: 30 év alattiak (19,3%), 31 és 40 év közöttiek (28%), 41 és 50 év közöttiek (21,1%), és az 50 évnél idősebbek (29,8%).

Ami a nemeket illeti, körülbelül azonos létszámban fordulnak elő férfiak és nők, előbbiek 47,2%-ban, míg utóbbiak 52,3%-ban vannak jelen. A kor és nem szerinti kereszttáblát vizsgálva az is látható, hogy az egyes életkori kategóriákban is nagyjából hasonló arányban szerepel a két nem.

A Regnum Marianum a kezdetektől elitképzésre törekedett, ami eleinte csak önmagát művelő, a helyét a világban megtaláló embereket jelentett, később azonban egyre inkább átfordult tényleges, végzettségben kimutatható elitképzéssé. (Gondoljunk csak végig: a 15-16 évesek már gyakorolják a kisközösségekben a

nevelőmunkát, később sokan ezen a pályán is maradnak pl. pedagógusként.) Ezért hát nem meglepő, hogy a minta 77,5%-a felsőfokú végzettségű, 17%-a érettségizett, és csak összesen 4,1% az, aki 8 osztályt vagy szakmunkásképzőt végzett. A későbbiekben, amikor néhány adatot ezzel a mutatóval vetek össze, két kategóriát használok: felsőfokú végzettségűek és nem felsőfokú végzettségűek.

VALLÁSOSSÁG

A vallásgyakorlás, illetve hit mérésére a Tomka Miklós által megalkotott kérdéseket használtam. A válaszok mind az imádság, mind az istentiszteleten való részvétel gyakoriságára vonatkozó kérdésben a két legnagyobb aktivitást jelző kategóriába estek. Arra a kérdésre, hogy *„Milyen gyakran szokott Ön imádkozni?”*, a válaszadók 80,3%-a jelölte be a „naponta (egyszer vagy többször)”, míg további 17%-a a „hetente egyszer vagy többször” választ. Arra a kérdésre, hogy *„Esküvőktől, keresztelesektől, temetésektől eltekintve mostanában milyen gyakran vesz Ön részt istentiszteleten?”*, a válaszadók 2,8%-a jelölte be a „naponta” míg 94%-a a „hetente egyszer vagy többször” válasz kategóriát.

Összesítve az adatokat tehát a közösségben 97-98% körüli a vallásukat rendszeresen gyakorlók aránya. Ennek tükrében érdekes a kérdőívben következő kérdésre adott válaszok megoszlása. Amikor ugyanis önmagukat kellett besorolni vallásosságuk foka szerint, 81,7% tekintette magát „kifejezetten vallásosnak” és 15,1% csak a „valamennyire vallásos” lehetőséget jelölte be. Két tényező is indokolhatja e különbséget. Elképzelhető, hogy rutinszerű imádságai és istentiszteleten való részvétele mellett a válaszadók életében ténylegesen nem a hit játssza a legnagyobb szerepet, de az is lehetséges, hogy egyfajta keresztényi alázat, a tökéletességre való törekvés mondatja velük a kevésbé elkötelezett vallásosságot. Ezen kérdés megválaszolása további, célirányos kutatást igényel.

Nemeket tekintve nincs jelentős különbség a válaszarányokban, bár a nők közül némileg többen mondták magukat „kifejezetten

vallásosnak”, mint a férfiak (férfiak: 81,2%, nők: 85,6%). (Ez a különbség – természetesen fordított arányban – megjelent a magukat „valamennyire vallásosnak” tekintő kategóriában is.)

Életkort tekintve érdekes összefüggésre derül fény. A négy életkori kategóriában ugyanis egyre csökken a magukat kifejezetten vallásosnak tartók aránya. Míg a 30 év alattiak közel 92,7%-a sorolja magát ebbe a kategóriába, a 31 és 40 év közöttiek 86,7%-a, a 41 és 50 év közöttiek 80,4%-a, az ennél idősebbek már csak 78,1%-a. Ez megerősíteni látszik azt a tézist, hogy az ilyen témájú önbesorolásoknál inkább a vallásosság típusa, mint a mértéke lehet a döntő. A fiatalok ugyanis már egy új típusú, tudatosabb vallásosság képviselői, és az életük minden területén jellemző magabiztosságuk, öntudatuk ezen a téren is jelentkezik. Megjegyzendő még, hogy az országos, illetve nemzetközi vizsgálatokban mindenütt egy fordított tendencia tapasztalható, tehát minél fiatalabb a válaszadó, annál kevésbé vallja magát vallásosnak, illetve annál kevésbé gyakorolja a vallását.

Az iskolai végzettséget tekintve a felsőfokú végzettségűek 10%-kal többen jelölték be a kifejezetten vallásos kategóriát, mint az alacsonyabb végzettségűek (86% – 76,1%). Ez szintén az országos tendenciák ellen hat, megerősítve azt a sejtést, miszerint valóban egy speciális csoportról van szó, amely nemcsak a vallásosság mértékében, hanem jellegében is különbözik a társadalom egészétől.

EGYÉN A KÖZÖSSÉGBEN

A „Mit jelent az Ön számára regnuminak lenni?” kérdéssel a közöshöz tartozás személyi dimenzióit szerettem volna megtudni. Természetesen három sorban nem lehet tökéletesen meghatározni a kötődés lényegét, mégis, a nyílt kérdés lehetőséget adott a főbb hangsúlyok feltárására. A válaszokat, ismételten tartalomelemzés útján, a következő kategóriákba soroltam: hivatás (a Regnumba tartozás szolgálatot, munkát, gyermeknevelést jelent); közös értékrend (hasonló gondolkodású emberekkel együtt fogadalmi közösség tagja lenni); egyházi kötelék (az egyházhoz a Regnumon

keresztül kapcsolódni); erőforrás (háttér, támogatás a mindennapi élethez); barátság (gyermekkorban kötött kapcsolatok, hagyományok őrzése); magától értetődőség (életforma, identitásuk fontos része).

Azt, hogy a Regnum számukra *erőforrást* jelent, biztonságérzetet, a valahova tartozás érzését a mindennapokban, 72% említette meg. Közel sem ennyien, de még mindig sokan tartották fontosnak a *közös értékrend meglétét* (52,3%). A másik 4 kategória 12% és 22% közötti említéssel áll. Tanulságos, hogy a felsorolás utolsó helyén szerepel a Regnumot hosszú ideig jellemző két kategória: a magától értetődőség, illetve a hivatástudat. Az e két kategória válaszai között ilyeneket találunk: „nem tudom, még nem próbáltam nem regnumi lenni”, „nem tudom, még csak 30 éve vagyok tagja”. Visszaemlékezésekből tudjuk, tagnak lenni életformát jelentett. A tagok számára egyik oldalon létezett a Regnum, másik oldalon létezett a külvilág. A Regnumba tartozás magától értetődő volt, a benne végzett munka, hivatás kötelező. Ez az attitűd, úgy tűnik, a felnőtt közösség növekedésével eltűnőben van, és lassan kettéválik a gyermeknevelést fontosnak tartó, illetve a felnőtt életét élő, ahhoz támaszt kereső rész.

Országok Székelyi Könyvtár

NEMZETI IDENTITÁS

A „*Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*” nyitott kérdést a Gereben Ferenc és társai által először 1991-ben Székelyföldön és Csallóközben felvett kérdőívből vettem át, amely kutatást a későbbiekben – 1991 és 1995 között – 7 ország, majd az ezredforduló éveiben 5 ország magyar nemzetiségű lakosai között megismételték.⁸ Az akkori kérdőív tartalomelemzésre vonatkozó kódutasításait a jobb feldolgozhatóság értelmében néhány ponton összevontam. Így az eredetileg 24 elemből álló válaszlehetőség közül 8-at használtam, magyarnak lenni: rossz érzés, hátrány,

⁸ GEREBEN Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Osiris Budapest, 1999., illetve GEREBEN Ferenc: *Olvassáskultúra és identitástudat - határon innen és túl*. In: Ablonczy B. és társai (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés*. BIP, Budapest, 2002. 459-473.

közömbös; közösséghez tartozás, hazaszeretet; ősök, család, szülőföld tisztelete; nyelv, kultúra, történelmi hagyomány; pozitív jellemvonásokat, érzéseket jelent; büszkeség, hűség; feladat, áthagyományozás szükségessége; más népek megbecsülése is.

A következőkben nézzük meg részletesen a megfogalmazások elemeit: Az említésszámok alapján a következő sorrend alakult ki: közösséghez tartozás, haza (66,1% említette), nyelv, kultúra, történelem (54,1%), ősök, család, szülőföld (50,5%), büszkeség, hűség (41,7%), feladat, áthagyományozás szükségessége (28%), pozitív jellemvonások, érzések (17%), illetve negatív, közömbös; illetve más népek megbecsülése (1,7-1,7%).

A rétegspecifikus különbségeket megnézve kiderül, hogy a felsőfokú végzettségűek az átlagosnál nagyobb arányban említették más népek megbecsülését, illetve a nyelv, kultúra, történelem fontosságát (mindkettő valóban inkább értelmiségi attitűd), míg a maximum 12 osztályt végzettek az átlagosnál nagyobb arányban említették a magyarsággal járó negatívumokat. A férfiak számára inkább a közösségi elem fontos, illetve az áthagyományozás szükségessége, a nők a pozitív érzéseket, büszkeséget hangsúlyozták nagyobb mértékben. A korosztályi megoszlásról elmondható, hogy a legidősebbek (51 év felett) számára kevésbé dominálnak a pozitív érzések, ők az áthagyományozás szükségességét említették. Meg kell még említeni, hogy a nyelv, kultúra, történelem szerepét mind a legidősebb, mind a legfiatalabb (30 év alatt) kor-osztály kevésbé tartotta fontosnak, mint a középkorosztály. Ez tökéletesen érthető, hiszen az emberi életciklust figyelembe véve ők azok, akik jelenleg éppen saját gyermekeiket nevelik – így a hétköznapi életben ők találkoznak legtöbbször ezen eldöntendő, megválaszolendő kérdésekkel.

A következőkben – a már említett vizsgálatok kódolási különbségei miatt (a válaszokat különböző számú szöveg-elemre bontották/bontottam) – az egyes elemek előfordulási arányai helyett, helyezési számaikat hasonlítottam össze. (Bár az összevetés több tekintetben sántít, mégis rejthet magában tanulságokat, ha speciális mintacsoportunk identitás-vonásait a

határon inneni és túli magyarság átlaghoz közel álló eredményeivel is összevetjük)

1. táblázat

A magyarság motívumainak Regnum Marianum-beli sorrendje és az 1991-95-ös vizsgálat adatai

RM	Felvidék	Kárpátalja	Erdély	Vajdaság	Szlovénia	Ausztria	Mo. vidék	
1	közösség haza	pozitív jellemvonások, érzések	pozitív jellemvonások, érzések	pozitív jellemvonások, érzések	pozitív jellemvonások, érzések	pozitív jellemvonások, érzések	pozitív jellemvonások, érzések	
2	nyelv, kultúra, történelem	büszkeség, hűség	büszkeség, hűség	büszkeség, hűség	ősök család szülőföld	ősök család szülőföld	büszkeség, hűség	ősök család szülőföld
3	ősök család szülőföld	ősök család szülőföld	ősök család szülőföld	feladat, árhagyományozás	büszkeség, hűség	büszkeség, hűség	nyelv, kultúra, történelem	közösség haza
4	büszkeség, hűség	nyelv, kultúra, történelem	feladat, árhagyományozás	nyelv, kultúra, történelem	nyelv, kultúra, történelem	nyelv, kultúra, történelem	ősök család szülőföld	feladat, árhagyományozás
5	feladat, árhagyományozás	feladat, árhagyományozás	nyelv, kultúra, történelem	ősök család szülőföld	feladat, árhagyományozás	feladat, árhagyományozás	közösség haza	nyelv, kultúra, történelem
6	pozitív jellemvonások, érzések	közösség haza	negatív, közömbös	negatív, közömbös	negatív, közömbös	közösség haza	negatív, közömbös	büszkeség, hűség
7	negatív, közömbös	negatív, közömbös	közösség haza	közösség haza	közösség haza	negatív, közömbös	feladat, árhagyományozás	negatív, közömbös

Az 1991 és 1995 között 7 ország magyar identitást vállaló lakosai között végzett vizsgálatnál e jelenlegi eredményeket összevetve kiderül, hogy míg a Regnum Marianum tagjai számára a közösség, haza a legfontosabb, az összes többi régióban a vezető elem a pozitív érzések megléte volt. (Figyelembe véve, hogy az akkori magyarországi mintában a haza, közösség szintén elég magas helyezési számot kapott, ez is megerősíti azt a tendenciát, mely szerint az itthon élő magyarok sokkal stabilabb kötődéssel rendelkeznek a „haza”-fogalomhoz, míg a kisebbségi lét inkább a kultúrnemzeti összetartozás képét erősíti.) Ezzel szemben míg minden, az 1. táblázatban szereplő régióban a büszkeség, illetve az egyéb pozitív érzések említése a leggyakoribb, a Regnum Marianumban ezek meglehetősen hátul helyezkednek el. Ebben a mintában előkelőbb helyet foglalnak el a „nyelv, kultúra, történelem”, illetve az „ősök, család, szülőföld” elemek. Oka lehet ennek a különbözőségnek többek között az is, hogy pozitív érzéseiket ők nem általánosságban fogalmazták meg, hanem

kulturális tényezőket említettek. (Már láttuk, hogy a felsőfokú végzettségűek többen említették a „nyelv, kultúra, történelem” fontosságát, s minthogy a mintában az országos átlagnál jóval nagyobb arányban szerepelnek értelmiségiek, ez is befolyásolhatja az eredményeket.)

Vessük össze a Regnum Marianum eredményeit egy későbbi vizsgálattal. (2. táblázat) A magyarországi népesség tekintetében csökkent a hazához kötődés, a szülőföld, ősök tisztelete, megnőtt viszont a büszkeség eleme. Az „ősök, család, szülőföld”, illetve a „pozitív jellemvonások, érzések” tényezőknél minden vizsgált régióban csökkenést tapasztaltak.

2. táblázat

A magyarság motívumainak Regnum Marianum-beli sorrendje és az 1998-2000-es reprezentatív vizsgálatok adatai

	RM	Felvidék	Kárpátalja	Erdély	Vajdaság	Mo.
1	közösség, haza	büszkeség, hűség	feladat, áthagyományozás	feladat, áthagyományozás	nyelv, kultúra, történelem	büszkeség, hűség
2	nyelv, kultúra, történelem	pozitív jellemvonások, érzések	büszkeség, hűség	büszkeség, hűség	büszkeség, hűség	pozitív jellemvonások, érzések
3	ősök, család, szülőföld	feladat, áthagyományozás	pozitív jellemvonások, érzések	pozitív jellemvonások, érzések	pozitív jellemvonások, érzések	ősök család szülőföld
4	büszkeség, hűség	nyelv, kultúra, történelem	nyelv, kultúra, történelem	nyelv, kultúra, történelem	feladat, áthagyományozás	közösség, haza
5	feladat, áthagyományozás	ősök, család, szülőföld	ősök, család, szülőföld	ősök, család szülőföld	negatív, közömbös	nyelv, kultúra, történelem
6	pozitív jellemvonások, érzések	közösség, haza	közösség, haza	közösség, haza	közösség, haza	feladat, áthagyományozás
7	negatív, közömbös	negatív, közömbös	negatív, közömbös	negatív, közömbös	ősök, család szülőföld	negatív, közömbös

Ha a Regnum Marianumban tapasztalt említési sorrendet a korban közelebb lévő (1998-2000) magyarországi mintával részletesen összehasonlítjuk, megállapíthatjuk, hogy az országos eredmények szerint a „büszkeség, hűség”, a „pozitív jellemvonások, érzések” kapott jobb helyezési számot, míg az általam

vizsgált közösségben a „közösség, haza”, a „nyelv, kultúra, történelem”, illetve a „feladat, áthagyományozás szükségessége” szerepel viszonylag előrébb. Eszerint bár Magyarországon egyre jelentősebb mértékű a magyarsághoz való leegyszerűsítő, kevésbé tudatos hozzáállás, a regnumi minta nemzeti identitása tudatosság tekintetében inkább az elszakadt országrészekhez hasonlít.

OLVASÁS

A sajtóolvasásra vonatkozó kérdésnek nem volt célja az újságolvasás részletes felderítése. Általános, leíró jellegű felmérést szerettem volna készíteni arról, hogy milyen arányban tájékozódik az újságokból, és mely orgánumokat olvassák. Mivel a kérdés újságtípusra vonatkozó része nyílt volt, több válaszlehetőséget is meg lehetett adni, ezért kigyűjtéses módszerrel elemeztem a válaszokat.

A megkérdezettek 73,4%-a szokott valamilyen (napi- és/vagy heti-) lapot olvasni. (A legtöbb országos vizsgálatban a napi- és hetilapok külön kérdésben szerepelnek, ezért ezt az adatot nem tudtam országos viszonylatban elhelyezni.) Ha megnézzük a nemek szerinti megoszlást, arányaiban a férfiak olvasnak többet (79,4%-uk válaszolt igennel, míg a nőknek csak 68,4%-a). A korosztályokat tekintve pedig minél idősebb valaki, annál nagyobb eséllyel tartozik az újságolvasók közé: a 30 év alattiak még csak alig több mint a fele olvas lapokat (59,5%), az idősebb kategóriákban egyre több az igen válasz (31 és 40 között 70,5%, 41 és 50 között 78,3%), 50 év felett pedig már 82,8% az újságolvasók aránya.

A legolvasottabb napilapok a következők: a *Magyar Nemzet* vezet 53,2%-os aránnyal, a másik három még megemlített újság (*Népszabadság*, *Magyar Hírlap* (a régi!), *Mai Nap*) összesen 6,4%-ot kapott. (A Szonda Ipsos 2003. év I. félévi országos adatai alapján az itt meg sem említett *Blikk* vezet, ezt követi a *Népszabadság*, majd a *Metro*, a *Nemzeti Sport*, és csak ötödik az itt első helyen szereplő *Magyar Nemzet*.)

A hetilapok sorát a *Heti Válasz* kezdi (32,1%), azt követi az *Új Ember* (22%), a *Demokrata* (15,6%), és a *HVG* (7,8%). A további lapok aránya 2% alatt van. Az országos eredmények ebben a kategóriában a *Story Magazin*, a *Kiskegyed* és a *Nők Lapja* főlényét mutatják. Mindez azt jelenti, hogy míg az országos tendencia az, hogy az olvasók a napilapot, a heti lapot (némi politikai, közéleti, kulturális tájékoztatói szándék mellett) főleg szórakozás céljából veszik kezükbe. A regnumi gyakorlat ellenben az, hogy mindkét típusú lapból nem a bulvárt, hanem az értékrendjükhöz közel álló információközlő eszközt választják.

A magyarországi reprezentatív olvasásszociológiai vizsgálatok eredményeiből tudjuk, hogy a magyar társadalom egyre kevésbé számít „olvasó népnek”⁹. Most nézzük meg, a *Regnum Marianum* tagjai mennyire számítanak annak! A kérdőíven rákérdeztem, hogy évente hány könyvet olvasnak átlagosan, illetve hogy az elmúlt egy évben mennyit olvastak. Ez utóbbi kérdésre a válaszok átlaga 8,89 volt, és ennek megfelelően legtöbben (40 %) az évente 4-11 könyvet olvasók kategóriáját jelölték be. Míg a 2000-es magyarországi adatok¹⁰ azt mutatják, hogy a magyar felnőtt népességnek csak 12%-a rendszeres könyvolvasó (havi legalább egy könyv), a regnumiak egynegyede tartozik ebbe az olvasói körbe. Legmeggyőzőbb a különbség a nem olvasók között: az országos adatok szerint 52% egyáltalán nem olvas könyvet, a *Regnumban* ez az arány csak 4%. Azonban ha a *Kerkai Intézet* országos kutatásának értelmiségiekre vonatkozó eredményeit vizsgáljuk, a regnumi olvasáskultúra már nem tűnik ilyen kimagaslónak. Az értelmiségi nem olvasók aránya ugyan jóval magasabb országosan (16%), mint a regnumi felnőttek között (4%), ám a rendszeres olvasók kategóriájában már valamivel magasabb az országos, mint a regnumi adat (28-24 %).

Mínthogy a regnumi minta lényegesen iskolázottabb az országos átlagnál, ezért az eredményeket hasonlítsuk össze először ezzel a háttérváltozóval. Meglepő, az országos tapasztalattól

⁹ Ld. GEREBEN Ferenc: *Olvasás és könyvtárszociológiai vizsgálatok Magyarországon*. In: Horváth Tibor, Papp István (szerk.): *Könyvtárosok kézikönyve* 4. kötet. Osiris, Budapest, 2002. 17-50. 9.

¹⁰ I.m.

eltérő, hogy ebben a közösségben nincs szoros kapcsolat a végzettség és a könyvolvasás gyakorisága között. (Az országos vizsgálat kimutatta, hogy a magasabb végzettség minőségibb olvasáskultúrát is jelent.) Sőt, még a humán értelmiségiek javára sem mutatható ki számottevő különbség.

A korosztálybeli tendenciákat kutatva sem találtam szignifikáns eltérést olvasási gyakoriságban. Az országos reprezentatív vizsgálatnál egy ponton egyeznek az én eredményeim: ebben a közösségben is kimutathatóan többet olvasnak a nők, mint a férfiak.

A kérdőívben a konkrét olvasmányokon kívül (melyekről a következőkben lesz még részletesebben szó) általánosságban is rákérdeztem a kedvelt olvasmányok típusára, jellegére. Minthogy ez is nyílt kérdés volt, a kiértékeléskor az egyes létrehozott kategóriák említési arányai (egy válaszadó több olvasmánytípust is említhetett) gyakoriságát lehet összevetni: legtöbben a szépirodalmat kedvelik (49,5%-os említés), azt követi az életrajzi, történelmi témájú érdeklődés (46,8%), majd az ismeretterjesztő és ismeretközlő irodalom (28%), a vallásos-lelki irodalom (15,6%), majd végül a szórakoztató-irodalom (10,6%) következik.

A kódolás egyedisége miatt az országos vizsgálatok százalékpontjaival nem, csak arányaival tudom összevetni a regnumiak kedvelt olvasmánytípusait. Az 1991 és 1993 között a vidéki Magyarországon felvett vizsgálatok¹¹ az általam „szórakoztató” kategóriába sorolt típusok (krimi, szerelmes regény, kalandregény) vezető helyét mutatják. A különböző ismeretterjesztő olvasmányok szerepelnek a második helyen, majd a történelmi életrajzi témájú könyvek és csak a sor végén jön az általában vett szépirodalom. Megállapítható tehát, hogy a regnumi közösség tagjai egyértelműen az igényes olvasók táborába tartoznak, és ebből a szempontból jelentősen elütnek az országos átlagtól.

A korosztály szerinti megoszlásokat nézve kiderül, hogy az idősebbek inkább ismeretterjesztő, illetve lelki olvasmányokat választanak, a szépirodalmi könyvek olvasói viszont leginkább a fiatalok (86,8%-os említési arány!). Tekintve, hogy az országos

¹¹ GEREBEN Ferenc: *Könyv, könyvtár, közönség*. OSZK, Budapest, 1998.

eredmények ezen a téren is erőteljes csökkenést mutatnak, reménykeltő a regnumi fiatalok körében jelentkező igényesség.

Az előző, általánosabb válaszok után a *legolvasottabb szerzőkre* vonatkozó kérdés már jobb rálátást biztosít a közösség kultúrájára. Az eredmények elemzésekor érdemes figyelembe venni a Regnum személyes kapcsolatokra és gyakori találkozókra épülő rendszerét, mely lehetőséget nyújt arra, hogy a tagok rendszeresen ajánljanak egymásnak szerzőket, műveket. A regnumi válaszokban leggyakrabban *Wass Albert* nevét említették, őt *Szabó Magda* és *Márai Sándor* követi. Látható, hogy egyrészt csak magas értékeket képviselő szerzők találhatók a legnépszerűbbek között, másrészt jobbára magyarok. A magyarországi reprezentatív vizsgálatok¹² ezzel szemben a szórakoztató irodalom képviselőinek előretörését (2000-ben az első három helyen szereplő D. Steel, R. Cook és Lőrincz L. László a regnumi mintában összesen egy említéssel állnak), és a listán szereplő nem magyar nyelven írók számának növekedését mutatják.

A határon túli magyarság olvasáskultúrájának vizsgálata rávilágított arra, hogy a kisebbségben élő magyarok jobban ragaszkodnak az értékes irodalomhoz, erősebb bennük a hagyományőrző attitűd, és inkább választják a nemzeti irodalmat. A Regnum Marianum tagjai az értékőrzés és a magyar irodalomhoz való ragaszkodás tekintetében inkább a határon túli magyar népesség választásaihoz hasonlítanak, azzal a különbséggel, hogy az élő magyar szerzők (Nemeskürty, Jókai Anna, Kertész Imre) iránt is számottevő érdeklődést mutatnak.

¹² Gereben 2002.

3. táblázat

A regnumi minta és öt ország felnőtt magyar könyvolvasóinak legolvasottabb szerzői

	RM	Mo. 2000	Erdély 1998	Kárpátalja 1999	Felvidék 1999	Vajdaság 2000
1.	Wass A.	Steel, D.	Jókai M.	Jókai M.	Jókai M.	Jókai M.
2.	Szabó M.	Cook, R.	Wass A.	Rejtő J.	Steel, D.	Rejtő J.
3.	Márai S.	Lőrincz L. L.	Mikszáth K.	Mikszáth K.	Cook, R.	Steel, D.
4.	Nemeskürty I.	Jókai M.	Móricz Zs.	Szilvási L.	Rejtő J.	Gárdonyi G.
5.	Saint-Exupery	Moldova Gy.	Gárdonyi G.	Dumas, A.	Dallos S.	Móricz Zs.
6.	Puskely M.	Smith, W.	Rejtő J.	Mitchell, M.	Mitchell, M.	King, S.
8.	Jókai A.	Fable, V.	Petőfi S.	Neimere I.	Móricz Zs.	Zilahy L.
9.	Kertész I.	Courths-Mahler, H.	Steel, D.	Gárdonyi G.	Christise, A.	Kosztolányi D.
10.	Dosztó jevszkij	Dallos S.	Sütő A.	Móricz Zs.	Berkesi A.	Mikszáth K.
11.	Fekete I.	King, S.	Tamási Á.	Berkesi A.	Heller, J.	Cook, R.

A magyarországi reprezentatív vizsgálatoknak a *legemlékezetesebb olvasmányokra* vonatkozó eredményei az ifjúkori meghatározó olvasmányélmények dominanciáját hozták. Az 1978 óta mindig jelentős előnnyel *Gárdonyi: Egri csillagok* című könyve szerepel az első helyen; a legkedveltebbek között van két Jókai-mű; Molnár: A Pál utcai fiúk; illetve néhány bestseller.

A Regnum Marianum tagjai által adott válaszok nagy része szintén ifjúsági élményekre vezethető vissza (Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*; Sienkiewicz: *Quo Vadis*; Ottlik Géza: *Iskola a határon*; Victor Hugo: *Nyomorultak*), de nagy arányban szerepelnek egyértelműen felnőttkori olvasmányélmények is (Wass Albert: *A funtinelli boszorkány*, *Elvásik a vörös csillag*; Márai Sándor: *A gyertyák csonkig égnek*). Ez azt mutatja, hogy a közösség tagjai számára meghatározó, értékrendformáló olvasmányélményekkel való találkozás nem csupán az ifjúkorra szűkül le; fontosnak tartják a folyamatos, egész életen át tartó önnevelést, és főleg értékonzervatív irányban tájékozódó ízlésük szintentartását.

4. táblázat
Legkedvesebb olvasmányélmények

	RM		Mo 2000	
1	Wass Albert	A funtinelli boszorkány	Gárdonyi Géza	Egri csillagok
2	Gárdonyi Géza	Egri csillagok	Jókai Mór	Az arany ember
3	Ottlik Géza	Iskola a határon	Dallos S.	Aranyecset + A nap szerelme
4	Sienkiewicz	Quo Vadis	Jókai Mór:	A kőszívű ember fiai
5	Márai Sándor	A gyertyák csonkig égnek	Mitchell, M.	Elfújta a szél
6	Wass Albert	Elvásik a vörös csillag	Molnár F.	A Pál utcai fiúk
7	Wilder	A teremtés nyolcadik napja	Hugo	Nyomorultak
8		Biblia		
9	Hugo	Nyomorultak		
10	Steinbeck	Édentől keletre		

MÁS MŰVELŐDÉSI TERÜLETEK

A kedvelt filmtípusokra vonatkozó nyílt kérdés („Milyen fajta filmeket szeret Ön leginkább megnézni moziban, tévében, videón?”) válaszait is oly módon osztottam tartalomelemzéssel kategóriákba, hogy egy válaszadó egyszerre több kategóriába is kerülhetett. Ez alapján a regnumiak körében a legkedveltebbek a szórakoztató filmek (43,1%-os említési arány), második helyen szerepelnek az igényes filmek (37,6%), harmadikok azonos említés-számmal a történelmi-, illetve a dokumentumfilmek (25,7%), ezeket követik a művészfilmek (11%), illetve a vallásos-lelki témájú filmek (2,8%)

Meglepő módon a fiatalabb korosztály az átlagosnál nagyobb hajlandósággal néz két, egymástól gyökeresen eltérő kategóriába tartozó filmet: szórakoztató-, illetve művész-filmeket. Filmválasztási viselkedésükben a kikapcsolódási vágy váltakozik az elvont iránti érdeklődéssel. Igényes filmeket a felsőfokú végzettségűek,

illetve a nők néznek gyakrabban. Annak ellenére, hogy az igényes filmek előkelő pozíciót foglalnak el, megállapítható, hogy a regnumi közösség filmkultúrája korántsem olyan színvonalas, mint olvasáskultúrája. A (többnyire televízión keresztül „fogyasztott”) filmet inkább a könnyedebb szórakozás eszközeként tekintik, és az elmélyülésre többnyire a könyvet választják.

A zenei ízlésre vonatkozó kérdés („Milyen jellegű zenét, illetve mely zeneszerzők alkotásait szereti Ön leginkább hallgatni?”) válaszainak elemzésekor ismét értékesebb választásokra akadunk, de ezek sem érik el az olvasáskultúra színvonalát. Ebben a kérdésben három kategóriát készítettem annak alapján, hogy döntően igényes, szórakoztató vagy vegyes műfajokat, előadókat, zeneszerzőket jelöltek meg. A besorolás szubjektív, bár alkalmazkodtam a társadalomban elfogadott, általános értékítélethez. Legtöbbször (49,1%) az igényes kategóriába kerültek, tehát döntően klasszikus zenét, népzenei, megzenésített verseket szeretnek hallgatni; 36,7% került a vegyes kategóriába, végül szórakoztató zenét (operett, magyar nóta, könnyűzene) 6,9% kedveli. Jól megfigyelhető az országos minta értelmiségi adataihoz¹³ a Regnum javára mért különbség: eszerint az értelmiségiek 25%-a hallgat értékesnek tekinthető zenét, és 48%-a választja a könnyedebb műfajokat.

A regnumi mintában némileg igényesebbek a nők és a felsőfokú végzettségűek a többiekénél. Korosztályos megoszlásban érdekes rajzolatot látunk. Az idős kortól a fiatalabb kor felé haladva csökken az értékes zenét hallgatók aránya, de a mélypont a 31 és 40 év közöttiekénél van, az alatt ismét a nagyobb igényesség a jellemző. Ez az a korosztály, amelynek gyermek- és ifjúkora a 70-es, 80-as évekre esik, amikor megjelent és átütő sikereket ért el Magyarországon a könnyűzene, és amelynek nosztalgia-hulláma még ma is hatalmas piacformáló erő.

A regnumiak az országos értelmiségi átlagnál kevesebbet hallgatnak rádiót (64,2% naponta, hetente egyszer vagy többször 22,9%, annál kevesebbször 11,9% kapcsolja be készülékét).

¹³ A mostani és a későbbi országos adatok a 2000. évi Kerkai-projekt kéziratosa adatai.

Országosan az értelmiség 81%-a tartozik a rádiót napi rendszerességgel hallgatók közé.

A megemlíttet rádióadókat 3 kategóriába soroltam. Az első csoportba a főbb állami (közszolgálati) rádiók kerültek (Kossuth, Bartók, Petőfi), a második csoportba a hírrádióként működő Info Rádió, míg a harmadik csoportba került az összes kereskedelmi adó. Az állami adókat hallgatja a regnumi minta 76,6%-a, az információs adót 25,7%, míg az országos felmérések szerint vezető kereskedelmi adókat csak 11,5% említette. Már ez az adat is azt mutatja, hogy a rádióhallgatási tendenciákban is az értékeket kereső attitűd jelenik meg, ám még inkább látszik ez a hallgatott műsorokon. A hírműsorok után ugyanis olyan (a MR átalakítása előtti) riportműsorok, magazinműsorok a legkedveltebbek, amelyek értékközvetítők (Vendég a háznál, Aranyemberek, Magyarországról jöttem, stb.).

A közösség tagjai közül 37,6% naponta, 34,8% hetente egyszer vagy többször, 17,4% ritkábban, illetve 9,6% soha nem néz *televíziót*. Egy-egy adásnapon a válaszadók nagy része (41,7%) 1-2 órát, míg 40,4%-a 1 órát vagy kevesebbet tölt a készülék előtt. Ezek az adatok az átlagtól jelentősen elmaradó tévénézési intenzitásról tanúskodnak. A kedvelt csatornáknál a rádióhoz hasonlóan a közszolgálati csatornák vezetnek: 46,8%-os említési aránnyal áll első helyen a Duna TV, szorosán utána 43,1%-al a Magyar 1 és 2. Sokan néznek még ismeretterjesztő (21,1%), illetve hírcsatornát (18,3%). Az országosan legnépszerűbb kereskedelmi adók kerülése – szintén a rádiónál már megfigyelt tendencia – itt is érvényesül (összesen 11,1%-os említés).

A Gereben Ferenc által kialakított pontszámok¹⁴ alapján a két kérdésre adott válaszokat összevontam. Ez alapján a legtöbben a nagyon keveset tévézők csoportjába tartoznak (40,4%), 33% közepesen sokat, 10,6% keveset tévéznek, míg a két szélsőséges csoportba tartozók közül 9,6% egyáltalán nem, 0,9% viszont nagyon sokat tévéznek. Az országos eredmények ezzel szemben jóval több átlagos televíziónézésről számolnak be, a pontértékek

¹⁴ Gereben 1998. 56.: Először külön-külön pontszámot kapott a tévénézési gyakoriság (0-6-ig, súlyozva) és az alkalmankénti időmennyiség (0-4-ig). Ezt a két értéket összeadva alakultak ki a végső kategóriák.

átlaga 3,37, a regnumi 1,85-höz képest.¹⁵ Bár az országos vizsgálatok a (regnumos mintához közelebb álló) értelmiség körében alacsonyabb televíziónézési gyakoriságot mutatnak, a különbség így is látványos: az értelmiségiek közül 42% tévéznek nagyon sokat; a nem, illetve keveset tévézők közé pedig csak 5% tartozik.

Bár a regnumiak tévénézésének mennyiségére vonatkozó számszerű adatok jóval alacsonyabbak, mint az országos átlag, de a tendenciákban már hasonlóságok is felfedezhetők: az idősebbek, illetve az alacsonyabb végzettségűek nézik többet a televíziót. Ám csak részben érvényesül az a megfigyelés, miszerint a szélsőségek ártanak az olvasási kedvnek. Igaz ugyan, hogy a túl sokat tévézők kevesebbet olvasnak, de a televíziót egyáltalán nem nézőkről – a regnumiak körében – ez már korántsem mondható el. Ez arra enged következtetni, hogy itt nem ugyanaz az attitűd jelentkezik a televíziót mellőzők körében: nem a kultúra minden területével szemben fellépő közönyösség, sokkal inkább egy minőségelvű, szelektáló hozzáállás van jelen.

ÖSSZEFOGLALÁS

Eredményeim kétségtelenül rámutattak az országos tendenciákkal szembeforduló ellenkultúra létezésére, amelyről erősen feltételezhető, hogy ez kapcsolatban áll a regnumi közösség szellemiségével, céljaival. De nem tudjuk, hogy megjelenik-e ez az értékconservativizmus más lelkeségi mozgalmakban is, avagy speciálisan regnumi jelenség? Vajon jellemzik-e ezek a vonások a teljes katolikus (vagy vallásos) értelmiséget, vagy csak ebben a közösségben vannak jelen? Ezekre a kérdésekre csak a további vizsgálatok adhatják meg a választ.

Az is megkérdőjelezhetetlen azonban, hogy míg bizonyos területeken (így például vallásosság, illetve olvasáskultúra területén) az említett értékconservativizmus szembeáll, addig a kultúra

¹⁵ Számított válaszkategóriák: 0: egyáltalán nem, 1: nagyon keveset, 2: keveset, 3: közepesen, 4: sokat, 5: nagyon sokat televíziózik.

más szegmenseiben ez a tendencia nem jelentkezik annyira látványosan. Bár a zenei ízlésük az országos átlagnál jóval igényesebbnek bizonyult, olvasáskultúrájuk szintjét nem éri el. A filmpiac alkotásaiból pedig még kevésbé választanak értékorientáltan, ezen a területen hasonulnak leginkább a tömegízléshez. Ez komoly figyelmeztető jel, hiszen mindennapi életünkben ez utóbbi műfaj egyre dominánsabban van jelen. Üzenete hat a szellemiségre, befolyásolja az egyén életvitelét, céljait, az élet egyéb területén történő választásait. Közvetve visszahat többek között a dolgozat megelőző részeiben taglalt olvasáskultúrára, identitásra is.

Összességében tehát megállapítható, hogy a Regnum Marianum által képviselt érték-központú elvek megjelennek a mindennapok kulturális választásaiban, ám figyelmeztető jelekkel is találkozhatunk. Ha pedig egy közösség nem figyel oda minden területen az értékmegőrzésre, könnyen eredménytelenné válhat a munkája. A kultúra ugyanis szerves egész, olyan lánc, melynek megtartó ereje pontosan akkora, mint amilyen erős a leggyengébb láncszeme.

Görgőy Rita

VALLÁSI ÉS KULTURÁLIS BEÁLLÍTÓDÁS – INTERJÚK TÜKRÉBEN

BEVEZETÉS

Kutatásunkban vallásosság és kultúra viszonyát vizsgáló mélyinterjúk elemzésére, eredményeinek értékelésére vállalkoztunk. Interjúink a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet „Vallásosság és kultúra” című, 2000-ben végzett kutatásának keretében készültek. Témánk a Protestáns Szemle 2001/2-3. számában¹ megjelent tanulmányunkéval azonos, melynek félstruktúrált kérdőívei két korábbi Kerkai-projektben születtek. Jelen kutatásunk így bizonyos szempontból a hivatkozott elemzés kibővítésének, illetve esetleges megerősítésének is tekinthető. Az alábbiakban értékelt adatbázisunkat teljes egészében interjúk képezik, melyek csupán egy előzetes beszélgetés-vázlat alapján készültek. Interjúalanyaink kivétel nélkül valamely egyház tagjaként vannak bejegyezve.

Kutatásunk a magyar állampolgárok vallásossága és kulturális magatartása közötti viszony vizsgálatában továbbra is „útkereső” munkának tekinthető. Célja egyrészt, hogy a 21 interjú értékelésével magukat az interjúalanyokat megszólaltatva hiteles és többé-kevésbé jellemző eseteket mutasson be az emberek vallásosságának és kulturális szokásainak, választásainak viszonyát illetően, másrészt – mintegy tipizálva e különböző tudati rendszerek kapcsolatát – hozzájáruljon hipotetikus tendenciák megrajzolásához.

Módszertani szempontból mindenképpen hangsúlyoznunk kell, hogy a vizsgált csoportot képező 21 interjúnak természetesen semmiféle reprezentatív jelleget nem tulajdonítunk, statisztikai megoszlásaink ugyanakkor több szempontból a megkérdezettek

¹ Lásd: Görgőy Rita: Kulturális magatartás és vallásosság. In: Protestáns Szemle 2001/2-3. szám, 149-174. o.

sokféleségéről vallanak. Interjúalanyaink csoportja az átlagosnál képzetesebb és fiatalabb, de megszólaltattunk alacsonyabb iskolázottságú, és idős embereket is. Megkérdezetteink döntő többsége római katolikus (rajtuk kívül egy református, egy görög katolikus, egy baptista és egy buddhista beszélgetőpartnerünk volt), továbbá jelenleg főként városban (azon belül is nagyrészt Budapesten) élnek interjúalanyaink. Foglalkozásukat tekintve jelentős részben pedagógusok (11 fő), de van köztük mérnök, teológus-lelkész, festő, szociális munkás, védőnő, zenészkarmester, friss diplomás, illetve egyetemista is.

Interjúalanyaink vallásosságát elsősorban felekezeti hovatartozásuk, valamint vallási és hitbéli önbesorolásuk alapján vizsgáltuk,² de rákérdeztünk a vallásgyakorlatra illetve az imaéletre is.

A megkérdezettek kulturális „arcképe”-nek, kulturális szokásainak, választásainak bemutatása érdekében érdeklődtünk a rádiózási és televíziózási szokások, preferenciák, az olvasói ízlés, gyakoriság (ezen belül könyv-, illetve sajtótermékek esetén), olvasástörténet, zenei ízlés és az egyéb szabadidős elfoglaltságok (mozi, színház, opera, múzeumlátogatás stb.) felől. Interjúink egy része – lényegében a kulturális beállítódás részeként – vizsgálja válaszadóink nemzeti identitását is.

Vallásosság és kulturális beállítódás viszonyának kutatása során fő kérdésünk az volt, hogy befolyásolja-e (illetve ha igen, hogyan, milyen mértékben) a vallásosság a kultúrához való egyéni viszonyulást, illetve hogy felfedezhető-e markánsabb kapcsolat a vallási és kulturális magatartás között. Interjúalanyainkat válasszaik, sok esetben egészen bonyolult és mély eszmefuttatásaik alapján három típusba soroltuk be. Megkülönböztettük azokat, akiknek vallásossága és kulturális ízlése, magatartása szinte

² Utóbbiakhoz interjúkészítőink többnyire Tomka Miklós skáláit hívták segítségül. Tomka Miklós megidézett skálái a következők: Vallásos vagyok, egyházzal tanítását követem; Vallásos vagyok a magam módján; Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e vagy sem; Nem vagyok vallásos; Más a meggyőződésem, illetve az istenhit elutasításától („nem hiszek Istenben”) a feltétlen hitig („tudom, hogy Isten ténylegesen létezik, efelől nincs kétségem”) terjedő skála. Ehhez lásd: Tomka Miklós: Magyar katolicizmus, Budapest, 1991, ill. Tomka Miklós: Csak katolikusoknak, Corvinus Kiadó, Budapest, 1995.

teljesen függetlennek mutatkozott egymástól (három válaszadót soroltunk ide); azokat, akiknek vallásossága érzékelhető kapcsolatot mutat kulturális szokásaikkal, választásaikkal (13 interjúalanyt soroltunk ide); s végül azokat, akiknek egyértelműen vallásosságuk rajzolja meg kulturális arcképüket, illetve akiknek esetében e két dimenzió nem választható el egymástól (5 fő került ebbe a csoportba).

AZ INTERJÚK

Az alábbiakban ismerkedjünk meg magukkal interjúalanyainkkal, illetve mondandójukkal. Egyrészt „hallgassuk meg”, hogyan vallanak vallásosságukról különböző életkorú, iskolai végzettségű, foglalkozású, nemű, felekezetű és lakóhelyű megkérdezetteink. Másrészt vizsgáljuk meg kulturális szokásaikat, választásaikat. Idézett interjúalanyaink kiválasztásakor két fő szempontot tartottunk szem előtt: megszólaltattuk a kutatási kérdésünk tekintetében értékelhető, úgymond „beszédese” interjúkat, ugyanakkor igyekeztünk a típusokon belüli sajátosságokra is rámutatni.

Először is bemutatunk két olyan interjúalanyt, akiknek vallásossága és kulturális beállítódása véleményünk szerint függetlennek tekinthető egymástól.

Egy 49 éves, két gyermekes férjezett *gépészmérnök asszony* (foglalkozására nézve „technikai igazgató”) római katolikus nevelést kapott, de nem érzi magát egyik felekezethez tartozónak sem. Elmondása szerint, bár nem száz százalékban, de hisz Istenben, szentmisén alkalomszerűen vesz részt. A Miatyánkot és az Üdvözlégyet el tudja mondani, de inkább „fohászkodni” szokott, amikor valami bántja, vagy szomorúság érte, illetve ha valamit nagyon szeretne, hogy megvalósuljon. Nehéz helyzetekben vagy zenét szokott hallgatni (elsősorban ezoterikus zenét, de el tudja képzelni Chopint, Mozartot vagy Bachot hallgatva is a relaxálást), mert „az mindenféleképpen megnyugtat”, vagy szépirodalmat („ami érdekes, lebilincselő, de nem zaklatott valami”) olvas, vagy egyszerűen szép természetképeket tartalmazó

képes újságokat, folyóiratokat lapozgat. A rádióban napszaktól függ, hogy melyik adót hallgatja, a televíziót alapvetően nem szereti, mégis nézi minden nap (a Híradót, a vetélkedőket, egy-egy jó filmet élet- illetve családragényeket, természetrajzfilmeket), a Spectrumot, az HBO-t, ahol „mindig nívós műsorok vannak”). A televízióval kapcsolatos ellenérzésének oka, hogy véleménye szerint a politikai műsoroknak nem lehet hinni, valamint hogy a televízió vibrál, csak felzaklatja az embert (sok reklám, műsormegszakítás). Leginkább a romantikus zenét szereti, de a „mai [zenét] is nagyon szívesen hallgatja”, csak ne legyen hangos (pl. Havy metal). A számítógép mindennapos munkaeszköze (szövegszerkesztés, e-mail, Internet), de otthon játszik is rajta „szolidabb” játékokat, meg logikai játékokat. Szokta olvasni az országos napilapokat (Népszabadság, Magyar Nemzet, Magyar Hírlap), de nem minden nap, olvas szakmai hetilapokat, illetve nem szakmai hetilapokat (HVG, Nők Lapja), valamint szakmai és nem szakmai havi lapokat is (Szép Házak, Lakáskultúra). Könyvolvasói szokásaival kapcsolatban elmondja, hogy szeret olvasni, de sok ideje nincs rá. Családragényeket, útleírásokat olvas, illetve „amiről azt tudom mondani, hogy jó könyv, azt mindent szívesen elolvasok”. A „jó könyv” definíciója meghatározása szerint a következő: „hagyja magát olvasni ... leköti a figyelmet, kapok belőle valami újat, valami élettapasztalatot, valami érdekességet, valami olyat, ami az ember számára úgy érzem, hogy fontos” (példának Müller Péter, Szepes Mária könyveit és Kepes András egyik könyvét említi). Legkedvesebb írói: Arany János, Móra Ferenc, Gárdonyi Géza, olvasói ízlésének fejlődése kapcsán Fekete István műveihez való vonzódását hangsúlyozza. Kulturális választásain belül olvasmányai kiválasztásában számára a pályaválasztás, illetve a „szakma” a meghatározó, és ugyanakkor egyre kevesebb szépirodalmat olvas.

Egy 62 éves, nős, vidéki származású, de jelenleg budapesti, *római katolikus*, két diplomás (*villamosmérnök* és szervezői szakmérnök) férfi vallásossága – fenti interjúalanyunkéhoz hasonlóan – sajátos, hiszen noha római katolikus nevelést kapott (8 évig tanult hittant, ministrált 12 éves koráig, az államosításig egyházi iskolába járt),

és legkedvesebb könyve a Szentírás, az „egységes transzcendencia elvét” vallja. „Viszonyítási pontról”, „kontrollról”, „külső fogódzóról, működési erőről” beszél, „amire például ha bajban vagyok vagy valamin töprengek, önkéntelenül kiszalad a számon, hogy istenem”. De „ez lehet egy eszme is. Tehát itt nem emberi alakban megszemélyesített transzcendenciára gondolok ... tulajdonképpen pszichésen jól esik ezt [ti hogy „istenem”] mondani, mert tulajdonképpen úgy érzi az ember, hogy nincs egyedül”. Nem jár szentmisére, mert egyrészt fiatalkorában „gyakorlatilag politikailag sem volt ez kívánatos”, másrészt amikor még többször elment szentmisére, legtöbbször csalódott, feleslegesnek érezte a misén való részvételt, mert nem mondtak neki semmi újat a megítélése szerint felkészületlen, tájékozatlan papok. Műveltsége színvonalas, illetve kiemelkedően sokrétű, különösen a történelem érdeklő, de szereti az irodalmat, a képzőművészetet, a szociológiát, a kultúr- illetve vallástörténetet, a filozófiát és gyakori múzeumlátogató is. Olvasmányai közé tartozik A Vatikán című könyv, Freud művei, a Római Katolikus Egyház struktúrájának illetve irányításának a története, Spinoza levelei, Seneca művei, Szepes Mária könyvei (ez utóbbival kapcsolatban elmondta, hogy érdeklik az emberi viselkedést, reakciókat kutató-magyarázó, ugyanakkor az emberi élet teljességét bemutató könyvek). Kedvenc írója Prohászka Ottokár, legkedvesebb könyvei a Szentírás mellett F. W. Foerstertől Az élet művészete, és Noszlopi Lászlónak az Emberismeret című könyve, valamint Az intelligencia lelki gondozása című könyv. Kiemelte, hogy a Szentírást és a hozzá tartozó szentírás-magyarázatokat már igen korán elkezdte forgatni. Könyvtárában „általában az emberi léttel kapcsolatos munkák [vannak] ... megtalálhatók a jelentősebb aforizma-gyűjteménytől kezdve” nagy gondolkodók munkái, lexikonsorozatok, egyetemes történelem, magyar történelem, továbbá szépirodalom elsősorban Ady, Petőfi, Shakespeare összes művei, Robert Merle, Balzac (az Emberi színjáték egész sorozata), Zola, és Szerb Antaltól a Világirodalom története. A televízióban természetfilmeket és kultúrtörténeti emlékeket bemutató műsorokat szeret nézni, zenei

téren „Beethoven-párti”, a számítógép mindennapi életének a része (munkához és kikapcsolódásképpen egyaránt használja).

A továbbiakban ismerkedjünk meg hat megkérdézzel, akiknek vallásossága érzékelhető kapcsolatot mutat kulturális magatartásukkal. Az alábbiakban igyekszünk a kategórián belüli sajátos aspektusokra is rámutatni.

Ebbe a csoportba sorolható egy 30 év körüli *felvidéki származású bencés szerzetes*, aki matematika-számítástechnika szakon végzett, de mivel elsősorban hittanár szeretne lenni, jelenleg teológiai főiskolára jár. Önjellemzésében elmondja, hogy vallásossága nem mindenben, de nagymértékben meghatározza érdeklődési körét, ugyanakkor egy új dimenziót is említ vallásosság és kultúra viszonyának vonatkozásában: „azt tapasztalom, vagy hát az a nézetem, hogy amit az ember megél a vallásban, azt nyilván a kultúrában, az irodalomban szavakba önti”. Továbbá „nem gondoltam arra, hogy egy-egy lírai, vagy bármely irodalmi műben vallási kérdések után kutassak ... ami igazából a vallásomhoz kapcsolódik, az nyilván egy picit távolabb van az irodalomtól, távolabb van a kultúrától. Ugyanakkor természetes, hogy például Mécs László” verseinek választása (jobban) kötődik vallásosságához. Illetve alább: „...ami gyújtópont, vagy amit igazából a vallás kiváltott belőlem az érdeklődési területemet illetően, az már messze van az irodalomtól. Az már kicsit olyan lélektan, kicsit a lelkiéletnek a tere”.

Interjúalanyunk vallásos nevelésében nagymamájának, szüleinek és gyerekkori plébánosának nagy szerepe volt. Szándéka szerint hitén keresztül igyekszik előmozdítani a magyar-szlovák kiengesztelődést, valamint „arra törekszem, hogy egész életem egy imádsággá alakuljon”. Olvasói ízlésével kapcsolatban megtudtuk, hogy nagyon szereti a regényeket, a verseket, a lélektannal, emberismerettel és pszichológiával kapcsolatos műveket, valamint a teológiával és a lelkiélettel kapcsolatos olvasmányokat, „amelyek segítenek az önismeretben, segítenek abban, hogy Istennel és embertárssal szorosabb kapcsolatot alakítsak ki”. Olvasmányélményei közül Jókai Mór „Enyém, tied, övé”, és Arany János Toldi című munkáját emelte ki. Jelenleg

Gyökössy Endre könyveit veszi sorra, Kübler Ross-nak a halál körüli gondolataival, valamint az ökumenizmus kérdéskörével foglalkozik (Gál Péter: *New Age* keresztény szemmel). Legkedvesebb írói illetve költői között Mécs Lászlót, Arany Jánost és József Attilát említette. A sajtón belül helyi, illetve regionális újságokat, országos napilapokat (pl. a Népszabadságot) is olvas, de elsősorban folyóiratokat (Mérleg, Vigília). A számítógépet minden nap használja (dolgozatírás, munkaeszköz, Internet, e-mail), színházba többször el szokott jutni. Zenei téren a komoly (Mozart, Bach, Vivaldi) és a könnyűzenét (Republic) egyaránt kedveli. Televíziózásra (esetleg egy-egy vallási műsor) és rádiózásra (néha Déli Krónika, vagy délutánonként egy katolikus műsor) nem nagyon van ideje, illetve előbbi a házirend sem igazán engedi meg. Nemzeti identitására vonatkozó kérdésünk kapcsán a következőképpen fogalmaz: „abban látom a magyarságomat, hogy a magyar történelemhez, azon belül a magyar kultúrához való ragaszkodás, ugyanakkor a Felvidéken pedig ... együttélés az emberekkel.” Másutt pedig. „Nyilván nem ... egy mellődöngető identitás”.

Egy *42 éves diplomás férfi* (főiskolásoknak hindu- illetve buddhista filozófiát, nyelviskolában pedig német nyelvet tanít) szintén árnyalja egy kissé vizsgált kategóriánkat. Vallásosság és kultúra viszonyára vonatkozó kérdésünk kapcsán bonyolult, ugyanakkor színvonalas, érdekes eszmefuttatásokba bocsátkozik. Beszélgetésünk során személyiségéről sajátos kép rajzolódik ki, elemzésében vallásos tartalom és „vallási világ”, illetve egyéni és társadalmi szint kettéválasztását hangsúlyozza.

Vallásosságával kapcsolatban így fogalmaz: „nem tartom magam elkötelezettnek egynek [ti egyháznak], de úgy gondolom, hogy sok közöm van a vallásokhoz, a vallásossághoz”, valamint: „elég sok valláshoz közel érzem magam... Nagyon közel áll hozzám a” kereszténység, a hinduizmus, bizonyos pontokban a buddhizmus, a görög hitvilág, de a kereszténység előtti barbár pogányság is. A krisztusi tanítással rokonszenvezik, de magát az egyházi intézményrendszereket intoleránsnak tartja és elhatárolódik tőlük.

Vallásosság és kultúra témakörén belül az egyéni és társadalmi szint megkülönböztetésével gondolatai a következők: „A vallásos tartalom nem választható el a művészettől, sőt gyaníthatólag ez már a kezdetektől összefonódott... De ha társadalmi szinten nézed, hogy van egy művészi kulturális világ, meg egy vallási világ, akkor ezek ... olyan fokig különállóak, hogy nem érintik egymást”. Következtetése: nem tudja bekebelezni a vallás a művészetet, illetve művészet a vallást. Szintén az említett két szint elkülönülésével kapcsolatban az alábbiakat mondja: „A belső megélése a vallásosságnak ... elemi módon összetartozik a művészeti kreativitással, a művészi tevékenységgel ... valahol a művészi alkotásnak Európában – és máshol is persze – folyamatosan mindig vallásos tartalma van. Tehát amikor egy művész alkot, még az a művész is, aki nem vallásos művet hoz létre, a belső megélése nagyon rokona a vallási célkitűzéseknek...”.

Nemzeti identitásról esetében tulajdonképpen nem beszélhetünk, életében nincs szerepe a nemzeti kötődésnek, ugyanakkor színvonalas műveltségről tesz tanúbizonyságot. Gondolatmenete során említésre kerül Borhes, Bulgakov, Dosztojevszkij, Belgyejev, Jeszenyin, Pasolini, Hemingway, Dante, Rilke, Bach, Tagore, egy Swedenborg nevű misztikus, Arany János, József Attila, Radnóti Miklós, Ady Endre és Pilinszky János. Az identitására vonatkozó kérdésre többek között az alábbiakat válaszolta: „az ember ... ha megfelelőképpen művelt és nyitott szemmel jár a világban, akkor alapvetően multi-kulturális a szó pozitív értelmében ... rengeteg sokféle kultúrának lehet igenis hordozója és szubjektuma. És ezeket egymás mellé el tudja rakni, rendbe rakni ugyanúgy, ahogy a könyvek sem ütik le egymást a polcra...”.

Szintén vallásosságának kulturális ízlésére vonatkozó nem feltétlen, de nagy mértékű befolyásáról vall egy *50-60 év közötti katolikus, érettségizett festőnő*, szó szerint a következő szavakkal: „elsősorban a hitem nagyrészt befolyásolja, hogy mi után érdeklődöm, vagy mit szeretnék megalkotni ... azt hiszem, az egész életemet ez úgy nyolcvan százalékban befolyásolja”.

Ugyanakkor – szintén egy új szemponttal gazdagítva témánk vizsgálatát – hozzáteszi, hogy „meg van határozva, hogy milyen iránnyal van az érdeklődésed, milyen az alaptermészeted. Nyilván ahhoz megfelelően próbálsz építkezni, ha odafigyelsz”. Elmondása szerint a művészekről fel tudja mérni a művei alapján, „hogy valóban hívő ember, vagy nem”. Ez ugyanúgy vonatkozhat könyvre, zenére, stb. „A kijelentése, az elmondása vagy egyáltalán a hozzáállása, tehát ahogy azt tálalja, azt [ti hogy vallásos-e] nem lehet eltitkolni”. Továbbá véleménye szerint minden művész és tudós (akár nem hívőként is) egyszer eljut arra a pontra, „hogy létezik valaki, aki őt is olyan szinten befolyásolja, hogy kénytelen térdet hajtani”.

Vallásosságáról megtudjuk, hogy római katolikus, és ökumenikus gondolkodású, már 4-5 éves korában felolvasott neki a Bibliából a nagymamája, és 12-13 éves korától már önállóan olvasta a Bibliát. Kifejezetten vallásosnak vallja magát, Isten létében nem kételkedik, hetente jár szentmisére, és naponta (reggel és este) imádkozik. Kulturális habitusa színvonalas, és összetett. A kultúra minden területén (képzőművészet, zene, stb.) igyekszik tudni a művészekről, ezen kívül olvas útleírásokat, verseket illetve „az irodalom nagyjait (Ady Endre, Sík Sándor, Radnóti Miklós, Weöres Sándor stb.), csillagászzal, geológiával kapcsolatos írásokat. Az ásványok iránt gyerekkora óta vonzódik, ezzel kapcsolatban hozzáteszi, hogy „legnagyobb mesternek a természetet tartom, vagy az alkotóját legfőképpen”. Jelenlegi olvasmányai: Ősi Mexikó és az Egyiptom című könyvek. A sajtótermékek közül Magyar Nemzetet (azon belül is elsősorban a kulturális oldalt), kulturális lapokat (Kapu, Múzsza), valamint katolikus lapokat (Új Ember, Jel) illetve egy svájci havi lapot (Ethos) olvas, A Kossuth és a Petőfi rádiót hallgatja (többek között komolyzenét), a televízióban a Duna Televíziót, az M1-et, az M2-őt és a Spectrumot (természettudományos filmek, a múlttal vagy a jelennel foglalkozó tájékoztatók) szokta figyelemmel kíséreni. Zenei téren elsősorban komolyzenét (Bach, Bartók, Vivaldi), orgona-, hegedű-, és esetleg hárfamuzsikát hallgat. Moziba nem jár, számítógépe nincs.

Egy 25 éves, magyar-angol szakot végzett, római katolikus nő vallásosság és kulturális beállítódás viszonyára vonatkozólag kiemelte, hogy „Valószínűleg olyan műveket részesíték előnyben, amik valamiféle értékeket hordoznak”, illetve hogy „Ami elrettentő és értéktelen, gusztustalan, azt világos, hogy az ember nem szívesen olvassa... Ez független attól, hogy keresztény vagy nem keresztény”. Ugyanakkor az, hogy nem vallásos egy író, az nem riasztja vissza. Önjellemzéséhez hozzáteszi továbbá, hogy „elégge érdeklődő vagyok. Egy kérdőjelet lehetne helyettem rajzolni, ha jellemezni akarnának. Minden érdekel”. Kijelentését alátámasztja kulturális szokásait és vallásosságát leíró válaszaival. Moziba szeret járni (Szinbád, Tabán, Művész, Metró, Puskin), de nem jár annyit, mint amennyit szeretne (lásd: pénzhiány, vagy a barátai nem érnek rá, családját nehéz mobilizálni). Videó filmek közül például nagyon tetszett neki két „komolyabb” film: „Az angol, aki dombra ment föl és hegyről jött le”, és a „Halász király legendája”. Nagyon szereti a komoly zenét (pl. Vivaldi): „Amikor valami komolyabb dolgot csinálok, írnom kell, vagy valami tudományos olvasnivalót olvasok ... akkor inkább olyan zenét szeretek, amiben nem énekelnek, és valami halkabb és lágyabb”. Táncházba szívesen elmegy, ha van lehetősége, de hallgatni magyar népzene-t keveset szokott, esetleg külföldi népzene-t (pl. az ír népzene-t nagyon szereti). Időnként jár operába is, az egyházi könnyűzene azonban nem igazán áll közel hozzá, mert túl karizmatikusnak, agyonhangszereltnek, romantikusnak tűnik, de egy-egy dal esetleg tetszik, mert elgondolkodtató. Olvasástörténetéről elmondta, hogy egész kis korától olvas (kötelezők: Tüskevár, Egri csillagok, Kincskereső kisködmön), „rengeteget” olvasott: „Volt idő, amikor mindent faltam: krimet, romantikus könyveket...”. Gimnáziumban szintén inkább a kötelező olvasmányokat olvasta, egyetemi éveit alatt szinte meg is utálta az olvasást, „mert futószalagon kellett mindent” olvasni. „Azóta [azonban] nagyobb örömmel vágok neki a könyveknek, mint előtte”. Kedvelt olvasmányai közül kiemelte a nyugatosokat, Karinthyt, Tolsztojt, Ibsent, Radnótit. Verseket csak akkor olvas, ha „olyan hangulata van”, Márai Sándor Naplója nagyon tetszett,

de Kassai Őrjárat című művét nagyon unalmasnak tartja. Sokszor félbehagyja a könyveket (pl. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél), legutóbb végigolvasott könyvei Hrabal Őfelsége pincére voltam című műve, illetve Hrabal kisebb novellái voltak. Időnként olvassa a Magyar Nemzetet (a kultúra-rovatot, vagy érdekes aktuálpolitikai dolgot, publicisztikát) és a HVG-t, ha valamilyen téma különösen érdekli, akkor megnézi, hogy a Népszabadság mit ír róla. A HVG-n kívül a hetilapok közül néha elolvassa a Nők Lapját és régebben az Élet és Tudományt forgatta (biológia, természettudomány miatt). Vallásos hetilapokat is olvas időnként, az Új Embert, vagy a városmajori Mozaik című lapot. Sem a rádióhoz, sem a televízióhoz nem kötődik igazán, szinte csak a hírek érdeklik, illetve a rádióban háttérzeneként zenei csatornákat hallgat.

Egy 28 éves zenetanárt (római katolikus, városi férfi) igazából az ún. „lelkiolevasmányok” foglalkoztatnak (pl. Hivatás és küldetés, Az élet játéka című könyvek), főleg vallásos irodalmat illetve pszichológiával kapcsolatos könyveket olvas, mert egyrészt „merít belőlük”, másrészt „adni is tud az ember”. Ezzel kapcsolatban hozzáfűzi, hogy „Nekem most erre van szükségem”. Ugyanakkor arról vall, hogy „katartikus” vallásos élményeket embereken keresztül kapott, nagyon fontos számára a személyes benyomás.

Vallásosságáról megtudjuk, hogy teljesen egyértelmű számára, hogy Isten létezik, hogy vallásos közösségbe jár hetente egyszer, és hogy minden nap jár misére, és utána egy vagy fél órát imádkozik. Olvasáskultúrájával kapcsolatban elmondja egyrészt, hogy évente több könyvet elolvas, de „nagyon kevés időt” tud olvasásra fordítani, másrészt, hogy „nekem az olvasás mindig egy picit munka is”, illetve hogy egy kicsit mindig meg kell erőltetnie magát, hogy szánjon a (könyv) olvasásra időt. A Fokoláre mozgalom újságja (Új Város) jár neki, mert „elég sokszínű. Van benne pszichológia, hétköznapi történetek, amik valóságok. És iránymutató arra, hogy hogyan élje meg az ember a hitét a mindennapokban. Tanítás is van benne, meg útmutató ... elég kulturális ... kvázi egy egészet ad abból, amire nekem szükségem

van”. Régebben ezen kívül olvasta az Eposz című protestáns folyóiratot, számítógépe van otthon, de csak hetente használja.

Vallásosság és kultúra kapcsolatának egy újabb összetevőjét emelte ki egy 62 éves, *katolikus*, falusi születésű, jelenleg vidéken élő és dolgozó nő. Noha döntő jelentőségű számára hite, illetve vallásossága („istenkeresés”), mégsem határozza meg feltétlenül illetve kizárólagosan kulturális szokásait, választásait. Új (vagy legalábbis eddig nem ennyire hangsúlyozott) dimenzióként a nevelés szerepének fontosságát hangsúlyozza a kulturális szokások kialakulásában. Ugyanakkor vallásosságának és személyes műveltségének kapcsolatáról – mintegy összegzésként – úgy fogalmaz: „egységet alkot az én lelkemben”, de ezen nem gondolkodni kell, hanem egyszerűen Istennek tetsző módon kell élni.

Identitásával kapcsolatban egy kettősségre hívja fel a figyelmet, ti hogy az ember egyrészt magyar, ugyanakkor Isten gyermeke. Magyarságtudatával kapcsolatban egyik legemlékezetesebb olvasmányélményeként Gárdonyi Géza Egri csillagok című művét említi. Legkedvesebb írói Jókai Mór, Tamási Áron, illetve „az összes nagyon jó magyar író”, nagyon szereti a mesekönyveket, zenei téren pedig „mindenevőként” jellemzi önmagát (dzsessz, cigány zene, „régi zene”, komoly zene, modern zene), ugyanakkor kiemeli kedvenc zeneként a gregoriánt.

Végül említsünk meg négy interjúalanyt, akiknek vallásossága és kulturális magatartása egyértelmű és erős kapcsolatban van egymással.

Ebbe a csoportba soroltunk egy 52 éves *római katolikus*, nős, *zenész-karmester férfit*, aki zenetanári diplomája ellenére (korkedvezményes nyugdíjasként) jelenleg két alapítványnál dolgozik. „Megtérése”, illetve egy lelkiségi mozgalommal való találkozása hatására radikális életmódváltáson esett át, azóta kulturális ízlését egyértelműen vallásossága határozza meg („[azóta] keresztény szemüvegen keresztül látom a világot”), illetve tulajdonképpen azóta érdeklődési területe jelentősen

beszűkült. Bár egy 22 évig tartó, töretlenül felfelé ívelő zenei pályát tudott maga mögött, „a zene hirtelen nem vált annyira fontossá, mint amilyen korábban volt”, sőt „attól kezdve nem jártam egyáltalán koncertekre sem, a rádiót ki se nyitottam”, illetve megtérése óta a kultúra más területei sem érdeklik, csak vallásos témájú könyvekkel, vagy esetleg természetgyógyászattal foglalkozik, de ezekkel is csak a kora miatt. Vallásossága úgymond „a zene fölé kerekedett”, „mint a gyerek, mikor kinötte a baba-korszakot, már a babája nem érdekli, eldobja, nem játszik vele, nincs rá szüksége... Továbbra is tudom, hogy a zene nagyon értékes dolog az ember életében, de engem a végső dolgok érdekelnek, a végső kérdések”.

Vallásosságát „egy magasabb rendű szellemi tevékenységként” határozza meg, ökumenikus gondolkodású, az örök élet létezésével kapcsolatban semmi kétsége nincs, vasárnaponként (néha hétköznap is) jár szentmisére, a vallásos irodalomban tájékozott (pl. Tertullianustól, Andre de Lubacktól, illetve a II. Vatikáni Zsinat határozataiból idéz). Gyermekkorában járt hittanra, elszálló volt, de akkor még nem fogta föl a vallásosság lényegét, „igazán fontossá felnőtt koromban vált a vallás”. Elmondása szerint többször tapasztalta a „Természetfölöttinek” beavatkozását az életébe. Nemzeti identitása „abszolút nincs”, „Mert én az egész emberiséget egészben látom, minden ember Isten képmására van teremtve”.

Egy 44 éves baptista teológus-lelkész, üzemgazdász diplomával rendelkező férfi érdekességként etimologizálással szemlélteti kulturális tevékenység és istencicséret/istentisztelet szétválaszthatatlanságát: „a latin colo ige ... egyszerre jelent művelést, ... művelni a földet, meg kultuszt is, mint Istent tisztelni ... a Biblia szemléletében ez a kettő nem kettő. Az embert teremtette az Úristen..., hogy tisztelje az Urat és művelje a földet, és ebből származik minden kultúra és kultusz... Közbejön a bűneset..., amikor mindezt a sátán ... megrontja. Szétválasztja hamis módon a dolgokat, illetve szembefordítja. Azt mondja, hogy most vagy művelődni fogsz, vagy vallásos leszel. Vagy kultúrember leszel, vagy bigott ember leszel... Az egész művészetet, a kultúrát képes

szolgálatába állítani a Sátán. Holott az eredeti rendeltetése az, hogy Isten szolgálatában az emberi élet kiteljesedésére, Isten dicsőségére, az emberlét javára szolgáljon”.

Másrésről viszont interjúalanyunk megemlíti, hogy Isten megértésében segítik a Biblián kívül egyéb (nem vallásos tárgyú) olvasmányai is. Kulturális arcképével kapcsolatban elmondható, hogy értékekben gazdag, illetve identitásával kapcsolatban, hogy magyarságát „nagy értéknek” tartja. Nagyon tiszteli a műalkotásokat, „amihez hozzájutok, azt csodálom és alázattal magasztalom érte a Jóistent”.

Isten létezésében hisz, ugyanakkor vallási szempontból keresőnek tekinthető egy 68 éves, római katolikus, közgazdász-tanár, budapesti elvált nő, akinek jelenleg ez a „keresés”, a transzcendenciával és a halállal kapcsolatos kérdései határozzák meg olvasmányait (pl.: Bhagavad Gita, Moody: Élet a halál után; Akasha krónika) illetve elfoglaltságait. Kérdésünkre, hogy vallásosnak tartja-e magát, a következőt válaszolta: „igyekszem ezeket a parancsokat [valószínűleg a katolikus egyházéit] megtartani”. Csalódott gyermekkori plébánosában, ami vallomása szerint olyan „mély sebet okozott”, hogy azóta sem jár misére. Második válása után depressziós lett, és bár nem jár istentiszteletre, de elkezdett be-betérni egy templomba, továbbá ezoterikus dolgokkal foglalkozott (agykontroll tanfolyam, test- illetve talpmasszázs tanfolyam, Reiki), mert „kerestem valamit”, „hogyan visszahozzam magam egy túlhajszolt életből és ... menjek valami vonalon, amíg megnyugszom”. Közben „felfedezte, hogy bal keze „gyógyító kéz”, és akinek szüksége van rá, annak segít. Öt éve asztrológiát tanul, valamint jelenleg a reinkarnációval foglalkozik. Elmondta, hogy „keresem a templomot és keresem azt az áhitatot, ami engem megfog”, véleménye szerint a görög katolikus templomokban van valami plusz: „több életet látok én ott”. Művelődési szokásaival kapcsolatban megtudtuk, hogy gyermekkorában csupán egyetlen könyv – egy Zola mű – volt otthon a családban, 6 éves kora óta mégis „eszméletlen sokat” olvas, kezdetben a parókián talált (elsősorban vallásos tárgyú) könyveknek, illetve folyóiratoknak köszönhetően. Asztrológiai

tanulmányai óta – a fentiekben már említett – transzcendentális kérdésekkel kapcsolatos olvasmányai mellett főként asztrológiai műveket forgat. Bibliáin kívül három – öt polcnyi, az élet nagy kérdéseivel (Miért élünk?, Miért követjük el a hibákat?, stb.) foglalkozó könyve van. Interjúalanyunk nem mindig a szakmájában dolgozott, hanem vendéglátósként is tevékenykedett (művészklubokat vezetett). Így – bár 18 éves koráig még rádiót sem hallgatott – felnőttként sok érdekes művészemberrel találkozott, sűrűn járt színházba, operába. Elmondta továbbá, hogy a „véres amerikai filmeket” már képtelen megnézni, illetve hogy a Csillagok háborúja stílusú filmeket sem szereti, „mert azokat meg nem hiszi el”. Az identitására vonatkozó kérdésünket elutasította, mondván: haragszik a magyarságra, mert „a magyar ember irigy”.

Egyértelműen vallásossága határozza meg kulturális szokásait egy 54 éves római katolikus hittanár nőnek is, aki, mióta elkezdett teológiára járni, radikális életmódváltáson esett át, a korábbiakkal ellentétben elsőrendűvé vált istenkapcsolata. Ugyanakkor a fentiekben bemutatott zenész-karmester interjúalanyunkkal szemben, e teológus hölgy válaszai összetett, és igen színvonalas kulturális beállítottságról tanúskodnak, messze nem mondható tehát, hogy életmódváltása óta kulturális kulturális tájékozódása jelentősen beszűkült volna.

Bár korábban nagyon sok szépirodalmat olvasott, teológiai tanulmányai megkezdésével szinte csak a vallásossággal kapcsolatos könyveket (ami az evangéliumokhoz, Jézus életéhez, az adott történelmi korhoz kapcsolódik, valamint elbeszéléseket például Karl Rahnertől, Thomas Mertontól, illetve a szentek életét) olvas, illetve „más szemszögből” olvas például szépirodalmat is: „Elsőrendűvé vált, hogy az istenkapcsolata milyen is ennek az embernek? ... Mindig azt keresem most már ezekben a könyvekben, hogy hogy is állt az ő hite, milyen is ez az ember?”. A Szentírást napi rendszerességgel olvassa, illetve „olyan könyveket szeretek olvasni, amelyek nem kavarnak fel”, „ami megnyugtat”, hiszen a „rosszból olyan elegem van”. Példaként kiemelt egy Kis Szent Teréz életét bemutató könyvet: „ami

nekem példa is, hogy milyen is lehet az ember, és ilyennek kell lenni. Nagyon-nagy mértékben hat az emberre. ...megváltozik ezzel az embernek a személyisége ... nagyon felfokozott életmódot folytattam, nagyon futottam, szaladtam, gyorsan beszéltem, rögtön volt véleményem. Most már sok mindenre úgy gondolom, hogy nem fontos.”

Másutt elmondta, hogy mióta elkezdett tanítani „inkább ... egyszerű, nagyon tiszta magyar írókat kezdtem olvasni, meg újraolvasni: Gárdonyit, Tömörkényt, nagyon szeretem Fekete Istvánt, akiknek az egyszerű írásában rá lehet találni Istennek a jelenlétére. Nagyon szerettem azért a könyveiket, mert ... tiszta emberekről szóltak, ... tiszta emberi értékekről...”. Olvasástörténetéből különleges élményként emelte ki Verne, Jókai és Thomas Mann műveit („aminek a hangulata maradt meg bennem”), nők sorsáról szóló könyveket (pl. A skarlát betű), és a Tamás bátya kunyhója című könyvet.

Elmondása szerint olvassa az Új Embert (Vasadi Péter, Rónay László és mások cikkeit, könyvismertetések, megemlékezéseket egy-egy művészről, Kocsis Imre evangélium-magyarázatait, más egyházak történetéről, életéről írt beszámolókat), és a Demokratát. A Kossuth Rádióban a Katolikus Krónikát, a Vasárnapi Újságot, a Magyarország hangja című műsort és más egyházak műsorait szokta hallgatni, zenei téren a klasszikusokat kedveli („amelyek megnyugtának”: Mozart, Beethoven) illetve orgonamuzsikát és magyar népdalt hallgat szívesen. A számítógép csak munkaeszköz a számára.

Vallásosságával kapcsolatban a következőképpen vall: „nagyon fontos a vallásom, a hitem, és ebből merítem az erőmet és sokat imádkozom” (pl. a Rózsafüzért). Ha teheti, hétköznapi is jár szentmisére, lelkigyakorlatra is rendszeresen jár, és igyekszik élni is a hitét: „ha beszélgetek emberekkel, mindig tudom mondani, hogy van vigasztalás és van remény. Az Isten meghallgat bennünket. Igaz, hogy néha nagyon sokat kell imádkozni ezért a meghallgatásért, vagy hát az események elfogadásáért... De ha el tudjuk fogadni azt, ami velünk történik, az is egy kegyelem, ...másokra hat az ember ... attól, hogy vallásos az ember, valami feladatot kap ... azt gondolom, hogy az én feladatom az, hogy

azok felé elinduljak, akik igénylik azt, hogy megismerjék az Evangéliumot, vagy valami vigasztalást kapjanak.”. Hangsúlyozza továbbá, hogy „nagyon fontos, hogy imádkozzunk másokért”, illetve, hogy „szól hozzánk az Isten”.

ÖSSZEGZÉS

Összegzésként elmondható egyrészt, hogy a vallásosság jelentős, illetve interjúalanyaink többségénél meghatározó szerepet tölt be kulturális szokásaik kialakításában, másrészt úgy tűnik, hogy színvonalas (sok esztétikai értéket felsoroló) kulturális beállítódás általában színvonalas világnézeti állásfoglalást indukál akkor is, ha az interjúalany nem „kifejezetten vallásosnak” vallja magát, illetve ha esetleg nem kötődik kizárólagosan valamely egyházhoz/felekezethez. Ez utóbbi válaszadóink *keresőknek* tekinthetők, foglalkoznak az élet értelmével, transzcendentális kérdésekkel stb., és jól átgondolt kételyeiket általában igényesen, logikusan fogalmazzák meg.

Végül – ahogy már bevezetőnkben is kiemeltük – ezúton is hangsúlyozni szeretnénk, hogy kutatásunk a vallásosság és a kulturális magatartás közötti viszony vizsgálatában „útkereső” munkának tekinthető. Célja elsősorban az volt, hogy a 21 interjú értékelésével magukat az interjúalanyokat megszólaltatva hiteles és többé-kevésbé jellemző eseteket mutasson be az emberek vallásosságának és kulturális szokásainak, választásainak viszonyát illetően.

II. Felmérések a határon túli magyarság körében

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Babos János

A ZÁGRÁBI MAGYAROK NEMZETI ÉS VALLÁSI AZONOSSÁGTUDATA

ELŐSZÓ

A külföldi és a hazai társadalomtudományi szakirodalmat olvasva – a téma '50-es évekbeli feltűnésétől kezdődően – rendkívül sok munka jelent meg az identitással és a nemzeti azonosságtudattal kapcsolatban.¹ Az utóbbi évtizedekben – a fogalom elméleti értelmezésén túl – számos identitással, vallással, értékszociológiával kapcsolatos vizsgálatot végeztek nem csak a magyarországi, hanem a határainkon túl élő magyar népesség körében is.² Ezen kutatások többsége az erdélyi, szlovákiai, vajdasági és kárpátaljai magyarságot érinti. A horvátországi magyarokkal kapcsolatban azonban –

¹ A teljesség igénye nélkül e helyütt csupán a legfontosabbakat említem meg: *Erikson, E. H.*: *Childhood and Society*. New York, 1950; *Wylie*: *The self-concept*. I-II. kötet. London, 1979; *Gurin-Miller-Gurin*: *Stratum identification and consciousness*. Hely nélkül. 1980; *Robertson, Holzner*: *Identity and authority*. Oxford, 1980; *Edwards, John*: *Language, society and identity*. Oxford, 1985; *Tajfel, Henri*: *Human groups and social categories*. Cambridge, 1981; *Krappman, L.*: *Az identitás szociológiai dimenziói*. Budapest, 1980; *Pataki Ferenc*: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest, 1982; *Csepeli György*: *Csoporttudat, nemzettudat*. Budapest, 1987; *Csepeli György*: *Nemzet által homályosan*. Budapest, 1992; *Gereben Ferenc*: *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest, 1999; *Gereben Ferenc-Tomka Miklós*: *Vallásosság és nemzettudat*. *Vizsgálódás Erdélyben*. 2. kiadás. Budapest, 2001.

² *Csepeli György*: *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Budapest, 1985; *Csámpai Ottó*: *Viharvert nemzettudat*. *Az identitástudat és érzésvilág problémái* Zoboralja magyar falvaiban. Pozsony, 1994; *Cserniczkó István*: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, 1998; *Gereben Ferenc*: *Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben*. *Empirikus vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében*. In: *Protestáns Szemle* 3 (1995); *Veres Valér*: *Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében*. In: *Szociológiai Szemle* 4 (2000); *Mirnicz Károly*: *Asszimilációs tényezők és asszimilációs politika Jugoszláviában (Vajdaságban)*. In: *Regio* 2 (1998);

néhány, inkább történeti, demográfiai ismertetés³ kívül – alig találunk tanulmányt, publikációt.⁴ Éppen ezért nélkülözhetetlen, hogy az eddig szinte fehér foltnak tűnő horvátországi magyarokról minél több információt, adatot gyűjtsünk, felzárkózva ezzel más tájegységek magyarjairól folytatott kutatásokhoz, illetve ezáltal is lehetőséget adva más vizsgálatok eredményeivel való összevetésre.

Jelen tanulmány keretei között a zágrábi magyarság nemzeti azonosságtudatát vizsgálom a vallásosság és az értékválasztás tükrében.

AZ IDENTITÁS FOGALMA

Az identitásról és az azonosságtudat fogalmáról szóló szakirodalom alapján a következőkben arra próbálok választ adni, hogy mit értünk identitástudaton, milyen dimenziói vannak ennek a fogalomnak, hogyan köthető ehhez a nemzeti azonosságtudat fogalma, s milyen megközelítési módjai, milyen empirikus mérési lehetőségei vannak a nemzeti identitásnak.

Az identitás szó jelentése: azonosságtudat. Ez – bizonyos életkorra – minden emberben kifejlődik. Szociálpszichológusok

³ *Arday Lajos*: Az északnyugat-horvátországi szórványokról. In: Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből. Szerk. Arday Lajos. Budapest, 1994; *Mák Ferenc*: Magyarok Horvátországban. In: Magyar Kisebbség 3-4 (1997); *Sebők László*: A 2001-es horvátországi népszámlálás magyar nézőpontból. In: Népszámlálási körkép Közép-Európából (1989-2002). Szerk. Gyurgyík László és Sebők László. Budapest, 2003; *Faddi Zsolt*: A horvátországi magyarság számának változásai az 1800-as évek második felétől a 2001-es népszámlálásig I. In: Horvátországi Magyarság I (2004) 27-38. oldal.

⁴ E témában talán ritka kivételként említhetem meg a Gereben Ferenc által vezetett, és a Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság segítségével megvalósított adatfelvételt, illetve az ebből készült tanulmányt: *Gereben Ferenc*: A horvátországi magyarok identitástudata. Amilyennek egy szociológiai felmérés tapasztalta. In: Kisebbségkutatás 4 (1998). Megjegyzem továbbá, hogy az említett szerző *Identitás, kultúra, kisebbség* című könyvében helyenként szintén felhasználja a felmérés adatait: *Gereben Ferenc*: Identitás, kultúra, kisebbség. (1. jegyzet) 19. oldal. Illetve: *Gráfik Imre*: A nyelvhasználat és az identitás összefüggése a horvátországi szórvány magyaroknál. In: Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi konferencia előadásai. Szerk. Borbély Anna. Budapest, 2000.

bizonyították, hogy az ember szocializációja során előbb kialakul az "én-kép", majd az "ők" és a "mi-kép".⁵ A kialakult csoporttudat legtagabb formája a társadalmi tudat. E közé a két szélső pólus (egyén és társadalmi struktúra) közé épül be az identitás, mint közvetítő elem, "amely az egyén-társadalom viszonyt reflexív módon és szimbolikus formában építi fel".⁶ Ezen identitáskonstruálási művelet lényege: önelhelyezés a szociális térben, és pedig az adott társadalomban a kultúra szerves részeként, objektumaiként működő "identifikációs igények", "identitásmodellek" felhasználásával.

Sokak szerint az identitás fogalma napjainkban kezd pejoratív válni, hiszen az egyre bővülő emberi jogok, és a jogállamok világában problematikusá válik az értelmezése.⁷ A modern kori kihívások következtében az identitás fogalma széttöredezetté vált; így napjainkban számos identitás-típusról lehet hallani, úgymint a lét és tett identitása, vagy partikuláris- és értékidentitások, vagy akár különböző kulturális identitások.

Gereben Ferenc szerint azonosságtudatot vertikális és horizontális értelemben is rétegzettnek tartjuk.⁸ Vertikális értelemben: az egyén elhelyezi magát a lépcsőzetesen táguló társadalmi struktúrában, és kiépíti kapcsolatait a társadalmi csoportok különböző képviselőivel, például a lokális, szakmai, vallási, és nemzeti közösségekkel. Az identitás horizontális megközelítési módja bemutatja az egyén előbbi csoportokhoz, közösségekhez való viszonyának egymás melletti színtereit, motívumait, a kollektív önképet, a vallási, kulturális identitást, stb. Mindehhez még egy időbeli dimenzió is kapcsolódik, amely segítségével a különböző társadalmi csoportok azonosságtudatának múlta, jelenre és jövőre irányuló motívumait tárhatjuk fel.

⁵ Eliot R. Smith-Diane M. Mackie: Szociálpszichológia. Budapest, 2001. 133-371. oldal.

⁶ Erre és az alábbiakra: Pataki Ferenc: Az én és a társadalmi azonosságtudat. (1. jegyzet) 300. oldal.

⁷ Predrag Matvejević: Identitás-betegségek. In: Regio 1 (1995) 3-6. oldal.

⁸ Az alábbiakra vonatkozóan: Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. (1. jegyzet) 58. oldal; illetve: Gereben Ferenc: Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában. In: Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. Szerk. Ábrahám Barna et al. Piliscsaba, 2003. 48-60. oldal.

Az identitás-fogalom tisztázása után lehetőség adódik a nemzeti azonosságtudat bemutatására. A szocializáció során létrejött csoporttudathoz az egyének különböző szimbólumokat, sztereotípiákat, kulturális mintákat társítanak.⁹ Ezek nem légüres térben helyezkednek el, hanem történelmi kontextusba ágyazódnak, és nemzeti-etnikai mintákkal párosulva járulnak hozzá a nemzeti identitás kialakulásához. Mivel a történelmi környezet, az identitás alapjául szolgáló diszpozíciók állandóan változnak, a nemzeti azonosságtudat is egy szervesen alakuló, többretű, a tudatosság különböző szintjein reflektált képződmény, melyet különböző politikai, állampolgári, kulturális-történelmi mozzanatok határoznak meg.¹⁰

A nemzeti azonosságtudatnak is több típusát lehet megkülönböztetni.¹¹ Mivel nem feladatom a különböző azonosságtudat-típusok bemutatása, a tanulmány alábbi fejezeteiben – egy rövid módszertani ismertetés után – inkább a nemzeti hovatartozás-tudat funkcióival (értékkörzés, értékteremtés; választás, vállalás; üzenet: múlt-jelen-jövő kapcsolata; pozitív érzések és értékek; tradíciók elfogadása, racionális kritika) foglalkozom.

A KUTATÁS HELYSZÍNE ÉS MÓDSZERTANA

Mielőtt rátérek a kutatás eredményeinek ismertetésére, szükségesnek tartom, hogy röviden bemutassam a horvátországi, azon belül pedig a zágrábi magyarság történetét.¹² Könyves Kálmán horvát királlyá koronázása óta a két ország története bő 800 éven át összefonódott. Ennélfogva természetes, hogy a középkortól kezdve a magyarok mindig megtalálhatóak voltak a történelmi és a mai

⁹ *Pataki Ferenc*: Élettörténet és identitás. Budapest, 2001. 407-419. oldal.

¹⁰ *Pataki Ferenc*: Nemzetkarakterológia? In: Magyar Tudomány 2 (1997) 169-179. oldal.

¹¹ *Csepeli György*: Nemzet által homályosan. (1. jegyzet) 108-119. oldal; illetve: *Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor*: Magyarság-szimbólumok. Budapest, 1999. 60-61. oldal.

¹² Erről részletesebben: *Arday Lajos*: A horvátországi magyarok története. In: Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből. Szerk. Arday Lajos. Budapest, 1994.

Horvátország különböző területein. A legjelentősebb magyarlakta terület Szlavónia volt, ahol a XV. századig egyenletesen növekedett a magyarok száma.¹³ A török hódoltság okozta pusztítás után legközelebb a kiegyezést követően indult növekedésnek a horvátországi magyarok létszáma. A gyarapodás mértékére jellemző, hogy 1900-ra a horvát-szlavónországi magyarok száma elérte a 90 ezer, sőt 1906-ra a 106 ezer főt.¹⁴ Mivel Horvátország-Szlavónia akkor még a Magyar Királyság társországa volt, a városokban, a megye- és járásszékhelyeken számottevő magyar népesség lakott. Így 1910-ben Zágrábban is 4028 magyart regisztráltak.¹⁵

A horvátországi magyarok asszimilációja azonban már ekkor is jelentős méreteket öltött, és 1921-re létszámuk 70 ezerre csökkent. Ebben érthető módon a vesztes világháború és a trianoni békediktátum is közrejátszott. A magyarság nagy része korábban és ma is szórványokban él Horvátországban, ami szintén kihat az egyre gyorsuló beolvadásra. Ehhez járul, hogy a két világháború között nem maradt egyetlen magyar tannyelvű elemi iskolájuk sem.¹⁶

Az 1991-ben kirobbant délszláv testvérháború azonban új helyzetet teremtett. Egy átmeneti emelkedés után a magyarok lélekszáma ismét csökkenni kezdett, így az 1991-es népszámlálás szerint a magyar nemzetiségűek száma 22 355 fő volt.¹⁷ A horvát

¹³ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984; *Sinkovits István*: A inagyar nagybirtok élete a XV. század elején. Budapest, 1933.

¹⁴ *Arday Lajos*: A horvátországi magyarok története. (5. jegyzet) 15-17. oldal. Ezeket az adatokat egészíti ki : *Sebők László* a fejlődés más állomásaival, kissé talán erőteljesebb növekedést feltételezve: ő 1890-ben 78 ezerre, 1910-ben pedig 123 ezerre becsüli a inagyarok száinát Horvátországban. *Sebők László*: A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Szerk. Arday Lajos. Budapest, 1994. 138. oldal.

¹⁵ *Sebők László*: A 2001-es horvátországi népszámlálás magyar nézőpontból. (3. jegyzet) 143. oldal.

¹⁶ *Sebők László*: A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. (7. jegyzet) 141. oldal.

¹⁷ Az 1991-es népszámlálási adatokra: *Sebők László*: A 2001-es horvátországi népszámlálás magyar nézőpontból. (3. jegyzet) 144. oldal. Itt jegyzem meg, hogy a Kárpát-medencei magyar kisebbségek általában anyanyelv szerint többen vannak, mint nemzetiség szerint, csak a horvátországi magyaroknál van

városok közül Eszék után Zágrábban élt ekkor a legnagyobb számú magyar kisebbség (1033 fő).¹⁸

Az 1991-es népszámlálás adatainál is aggasztóbb a kép, ha a legutóbbi, 2001-ben készült népességi statisztikákat vesszük szemügyre. Nem kis mértékben az akkor kezdődő háború okozta veszteségnek és kivándorlásnak köszönhetően 2001-ben a horvátországi magyarság már csak 16 595 lelket számlált. A városi magyarság létszáma is jelentős mértékben csökkent ez alatt az egy évtized alatt: Eszék magyar lakossága 1344 főről 1154-re, Zágráb magyar lakossága pedig 1033-ról (az esetleges átmeneti növekedés ellenére!) 841 főre esett vissza. Egyes vélemények szerint ez annak tudható be, hogy a magukat magyar nemzetiségűnek, de más anyanyelvűnek vallók esetében már nyelvi asszimiláció történt, melyet nagy valószínűséggel rövid időn belül követni fog a nemzeti (etnikai) asszimiláció is.¹⁹ Mindez fokozottan érvényes a városokban és szórványban élő - különösen a zágrábi - magyarokra.

Mindebből láthatjuk a horvátországi, azon belül pedig a zágrábi magyarság szomorú demográfiai helyzetét, talán még szomorúbb jövőképét. De vajon e népességstatisztikai adatok mögött milyen összefüggések fedezhetők fel a nemzeti azonosságtudat tekintetében? Csakugyan fenn áll a jelentős nyelvi, valamint az azt követő etnikai asszimiláció veszélye? Ezekkel és hasonló kérdésekkel

fordítva, ez azt valószínűsíti, hogy a horvátországi magyaroknak sajátos, más területek magyar népességétől némileg eltérő etnikai identitásuk lehet.

¹⁸ Más adatok szerint 1208 magyar élt Zágrábban 1991-ben. *Sebők László*: A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. (7. jegyzet) 144. oldal. Az adatok eltérése adódhatott a népszámlálás és a háború miatt menekülők befogadása közti időeltolódásból is. A népszámlálás idején a horvát területek még Jugoszlávia részét képezték, az adatokat viszont később dolgozták fel, így a népszámlálási statisztikákba nem estek bele az idő közben korábbi lakóhelyükről elmenekülők.

¹⁹ *Szilágyi N. Sándor*: Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. In: *Magyar Kisebbség* 4 (2002) 64-96. oldal. Hasonlóan vélekedik a helyzetről *Sebők László* is, amikor azt mondja, hogy "a horvátországi magyarság mintegy fele olyan körülmények között, s annyira elszórtan él, hogy asszimilációjuk csaknem bizonyosra vehető". *Sebők László*: A 2001-es horvátországi népszámlálás magyar nézőpontból. (3. jegyzet) 150. oldal.

foglalkozom a tanulmány következő részeiben, a zágrábi magyar kisebbség szempontjából.

A készülő tanulmány előmunkálataként 2003. december elején egy kutatócsoport segítségével kérdőíves felmérést végeztünk Zágráb magyar lakossága körében. Ennek során 156 magyar nemzetiségű, 18 éven felüli személyt kerestünk fel lakásukon. A kérdezőbiztosok mindegyike szociológus, vagy társadalomtudományokkal foglalkozó szakember volt. Munkájukat segítette egy – a kutatás előtt végzett – írásbeli és szóbeli felkészítés. A kérdőívek megszerkesztésekor a már többször kipróbált Tomka Miklós és Gereben Ferenc által készített kérdőíveket vettük alapul.

A kutatás során a véletlen kezdőpontú szisztematikus mintavételt kombináltuk a kvótás mintavétellel. Noha a felmérés elkészítésekor törekedtünk a reprezentativitásra, sajnos a vizsgálat idején nem ismertük az alapsokaság – mely eleve az átlagosnál valamelyest "aktívabb identitású" zágrábi magyarok köréből került ki – pontos életkorbeli, iskolázottsági stb. összetételét. A vizsgálati populációt két zágrábi magyar szervezet (Ady Endre Kulturális Egyesület, illetve Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság) cím-és névlistájának egyesítése során kaptuk meg. Az egyesített névjegyzék – mintavételi keret – 237 nevet tartalmazott, melyek nagy részében a családfő volt feltüntetve.²⁰ A listán szereplő neveket alfabetikusan rendeztük, majd minden negyediket kihagyva megkaptuk a mintát. A lekérdezéskor két dolgot tartottunk szem előtt: egyrészt figyelembe vettük a területi elvet, vagyis a város minden kerületében – a körülbelüli (magyar) népsűrűséghez igazodva – kerestük fel a családokat (természetesen

²⁰ A két szervezet úgy állította össze a név- és címlistáját, hogy a – tudomásuk szerint – Zágrábban élő összes inmagyart értesítették tevékenységükről, és automatikusan regisztrálták őket. A listák azonban tartalmaztak olyan neveket is, akik korábban aktív tagjai voltak valamelyik szervezetnek, de már bizonyos okokból nem járnak el a rendezvényeikre. Ebből kifolyólag elfogadható, hogy a két szervezet névjegyzéke (szinte) teljesen lefedi a zágrábi magyar kisebbséget, és nem csak az aktív tagokat tartják nyilván. Erre a következtetésre juthatunk akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az egyes családokban általában több magyar nemzetiségű is élt – noha erre vonatkozólag nem rendelkezünk pontos információkkal. (A kérdezőbiztosok azonban megerősítették, hogy családonként általában 3-4 magyar nemzetiségű családtaggal találkoztak.)

minden családban csak egy embert kérdeztünk).²¹ A visszautasítás, illetve egyéb ok miatt megghiúsult lekérdezések száma minimális (4-5) volt. Másrészt pedig – a kvótás mintavétel szabályai szerint – ügyeltünk arra, hogy a férfiak és a nők aránya a feltételezetteknek megfelelő legyen, ezért a családokban lehetőség szerint egyszer a női, másszor a férfi családtagot kérdeztük meg. Ennélfogva elértük, hogy a nemek aránya nagyjából azonos legyen. Így sikerült tulajdonképpen egy, a zágrábi magyarság körében viszonylag aktívabb, szerepvállaló közösségi tagokra nézve – korlátozottan – reprezentatív lekérdezést megvalósítani. Meg kell azonban jegyez-nem, hogy az alacsony elemszám miatt néhány vizsgált megoszlás megbízhatósága behatárolt, ezért a tanulmányban csak a módszertanilag elfogadható megoszlásokat elemzem.

Az alábbiakban közlöm a lekérdezés során nyert legfontosabb alapmegoszlásokat. A megkérdezettek többsége, közel 52 százaléka a női nemet képviselte. Általában elmondható, hogy a mintacsoportban rendkívül kevés a fiatal és a szokásos értelemben vett középkorú, ezért a későbbiekben a következő összevonásokat alkalmazom: a 18-35 éveseket tekintem fiatalnak (20 %), a 36-66 éveseket középkorúnak (49 %),²² illetve a 66 év felettieket időseknek (31 %). A megkérdezettek több mint fele (54 százaléka) volt házasságban, vagy élt élettársi közösségben. Az özvegyek és elváltak együttes csoportja a megkérdezettek közel egynegyedét tette ki.

Már tettem említést a zágrábi magyarság magas fokú iskolázottságáról. Noha a mintacsoportban valószínűleg felül vannak reprezentálva a főiskolát és egyetemet végzettek a valóságos arányukhoz képest, ez nem változtat előbbi megállapításomon. A diplomások a megkérdezettek 60 százalékát teszik ki, ugyanakkor az alsó három kategória (nem befejezett általános iskola, befejezett általános iskola, illetve szakiskola) összesen nem éri el a 10

²¹ Ezt úgy értük el, hogy az alapsokaság címeit – melyeket az egyesített névlista tartalmazott – előzetesen egy Zágráb térképre felvittük. A mintaelemek kiválasztásakor ügyeltünk a fent említett szempontunkra.

²² A középkorúak felső korhatárának – a megszokottól eltérő – kitolására azért van szükség, mert a mintacsoport, de a vizsgált populáció is magasan kvalifikált, ezért általában tovább tekinthető szellemileg és fizikailag is aktívnak.

százalékot, ezért ezeket a későbbiekben összevonom. A magas iskolázottsági mutatókat részben az magyarázza, hogy az elmúlt mintegy másfél évtizedben jelentős térbeli mobilitás zajlott le a volt Jugoszlávia és a mai Horvátország területén.²³ Ezt a tényt támasztja alá, hogy 1991 előtt a mintacsoport 60 százaléka nem Zágrábban élt, és Zágrábba költözésének elsődleges oka a tanulás, az egyetemi tanulmányok elvégzése volt (52 említés). A nem tősgyökeres zágrábiak közül egyébként harmincheten említették a család-egyesítést és a házasságot, tizenegyen pedig a háborút, menekülést és egyéb politikai okokat, mint Zágrábba költözésük okát.

Összefoglalóan megjegyezhetjük tehát, hogy a válaszadók bő fele él valamilyen tartós családi kapcsolatban, alig egyötöde még hajadon vagy nőtlen, és egynegyedük él egyedül (jórészt özvegyen). A mintacsoport ötöde 35 év alatti, ugyanakkor majdnem fele középkorúnak tekinthető. A megkérdezettek közel harmada viszont idős. Mindez egy erősen elöregedő magyar kisebbségi társadalmat tükröz. A helyzet akkor válik még kritikussá, ha már az 55 év felettieket is az idősek közé soroljuk. (Ebben az esetben már a zágrábi magyarságnak több mint a fele tartozik ebbe a kategóriába.) Ezzel együtt a mintacsoport 60 százaléka főiskolát, egyetemet végzett, 31 százaléka pedig középfokú oktatási intézményt.

VÉLEKEDÉSEK A NEMZETI HOVATARTOZÁSRÓL

A nemzeti azonosságtudat fontosabb összetevőinek megragadása céljából kérdeztük meg a mintacsoport azon tagjaitól, akik legalább is részben (kettős identitásuk egyikeként magyarnak vallották magukat, hogy „*Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*” A nyitott kérdésekre adott válaszokat utólag kategorizáltuk egy, már kész kategóriarendszer alapján.²⁴ Mindezek után a zágrábi

²³ Erre vonatkozólag közöl adatokat: *Gereben Ferenc: A horvátországi magyarok identitástudata. Amilyennek egy szociológiai felmérés tapasztalta.* (4. jegyzet) 408. oldal.

²⁴ Gereben Ferenc 2002-es erdélyi (zetelaki) felméréséhez tartozó kódutasítás alapján.

magyarság identitástudatának szerkezetéről a következők mondhatók el: sajnálatos módon nagy volt a *válaszmeztagadók* aránya (22 %), ugyanakkor a válaszolók között nem akadt, aki a kérdésre az identitás *negatív kategóriájába* sorolódott volna. A *közömbös identitásúak*, illetve azok aránya, akik szerint magyarnak lenni *természetes* dolog („véletlen adottság, amibe beleszülettünk”) is csak 12 % volt. A *tartozni valahová* (nemzethez, hazához, szűkebb környezethez, vagy egy nyelvi-kulturális közösséghez) érzése a válaszolók 22 százalékára volt jellemző. 30 százalékuk valamilyen *pozitív érzést* (büszkeséget, örömet, megtiszteltetést, jó, szép, dicső dolgot) jelölt meg, és több mint harmaduk szerint magyarnak lenni elfogadást, *vállalást, feladatot* jelent. (Minimális, 1 % volt a nem értelmezhető válaszok aránya.)

Mindez valamelyest eltér az 1997-es kutatás eredményeitől,²⁵ hiszen akkor Zágráb és környékének magyarságából a legtöbben a *valahová tartozás* érzését választották (a megkérdezettek 33 százaléka). A következő elem a *pozitív érzés* volt (25 %), és csak ez után következett a *vállalás*hoz, elfogadáshoz kapcsolódó identitás típus (23 %), ami 6 év múlva már domináns érzéssé vált.

A „*Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*” kérdésre adott válaszokat – a kategorizáláson túl – tartalomelemzésnek is alávettem.²⁶ Ennek során a válaszokban előforduló motívumokat számláltam össze. Ezáltal lehetővé vált az előbbi kategorizált válaszok finomítása, megerősítése, részletesebb tipológia kialakítása, valamint a válaszok többszintűségének érzékeltetése. Az így kapott eredmények is megerősítik azt az állítást, miszerint a kisebbségi (de általában a közép-európai) magyar azonosságtudat három fő elemből építkezik: kulturális értékekből (nyelv, hagyomány, vallás), morális elkötelezettségből („a nehézségek ellenére vállalás” motívuma), és erős érzelmi kötődésből (büszkeség, pozitív érzések).²⁷ Ha a két említett érzelmi motívumot összevonnuk, akkor a zágrábi magyarság esetében is megállapítható,

²⁵ Ld.: Gereben Ferenc: A horvátországi magyarok identitástudata. Amilyenek egy szociológiai felmérés tapasztalta. (4. jegyzet) 410-411. oldal.

²⁶ A tartalomelemzés kategóriáit szintén a zetelaki kutatásból vettem.

²⁷ Gereben Ferenc: Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában. In: Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. Piliscsaba, 2003. 52. oldal.

hogyan az érzelmi töltés adja az ottani magyarok identitástudatának domináns motívumát, míg ezt a kultúrával, anyanyelvvel kapcsolatos elemek követik. Gereben Ferenc szerint az anyanyelvhez, kulturális hagyományhoz való ragaszkodás, mint identitás-elem azért értékelődhet fel ennyire, mert hiányértékké vált az anyanyelvi iskoláztatás terén elmaradt horvátországi (és a zágrábi) magyarság körében.²⁸

Most nyílik mód egy érdekesnek ígérkező összehasonlítás közlésére. Mint már említettem, több identitás-kutatás is zajlott a Kárpát-medence magyarjainak körében. Néhány esetben szintén elvégezték a fenti kérdésre a tartalomelemzést. Így például a 2000-ben Budapesten végzett kérdőíves felmérés alkalmával.²⁹ A budapesti és a zágrábi felmérés összehasonlíthatóságával kapcsolatban merülhetnek fel aggályok, hiszen Budapesten a magyarok nem kisebbségi és nem szórvány helyzetben élnek. Mindazonáltal több hasonlóság is van a vizsgálatok között. Egyrészt körülbelül azonos időben készültek (Budapesten 2000-ben, Zágrábban pedig 2003-ban), másrészt nagyjából azonos elemszámúak a mintacsoportok (Budapesten 185 fő, Zágrábban 156 fő). Ezen kívül növeli az összehasonlíthatóságot az a tény, hogy mind Budapest, mind Zágráb nagyváros. Tehát a fenti fenntartások figyelembe vételével vizsgáljuk meg, hogy miként vélekedik ugyanarról a kérdésről a magyarországi főváros lakossága és a horvátországi főváros magyar szórvány-kisebbsége (1. táblázat).

A táblázatból kitűnik néhány szembeötlő különbség a két mintacsoport között. Az első az, hogy a zágrábi magyarokkal ellentétben Budapesten nagyobb volt azok aránya, akik nem adtak érdemi választ, illetve rossz, negatív érzést jelent számukra magyarnak lenni, illetve akik számára a magyarsághoz tartozás csupán *beleszületés* dolga. A haza, nemzet mint vonatkoztatási pont tekintetében a budapestiek adtak számot erősebb kapcsolódásról, hiszen mind a *valahová tartozás érzése*, mind a *nemzetnek tagja lenni*

²⁸ Gereben Ferenc: A horvátországi magyarok identitástudata. Amilyenek egy szociológiai felmérés tapasztalta. (4. jegyzet) 412. oldal.

²⁹ A kutatást Gereben Ferenc végezte a Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet keretei között.

motívumok esetén jóval nagyobb arányban találkozhatunk budapesti, mint zágrábi említéssel.

I. táblázat

„mit jelent az ön számára magyarnak lenni?” kérdésre adott válaszok tartalomelemzéssel feltárt szöveg-elemeinek %-os aránya budapest és zágráb felnőtt magyar lakossága körében³⁰

Sor-Szám	Motívum	Budapest	Zágráb
1.	<i>Nincs érdemi, besorolható válasz</i>	9,2	1,0
2.	<i>Rossz, negatív érzés, dolog, nehéz sors, széttagoeltság, hontalanság, kirekesztettség, hátrányos helyzet, stb.</i>	5,9	0,0
3.	<i>Közömbös érzés, semmi különös, mindegy, épp olyan, mint más nemzetiségűnek lenni</i>	1,6	3,8
4.	<i>Természetes, magától értetődő állapot, beleszületettünk</i>	21,6	7,1
5.	<i>Valahová tartozás, összetartozás érzése</i>	17,3	1,9
6.	<i>Közelebből meg nem nevezett közösséghez tartozás (pl. barátok, ismerősök)</i>	2,7	6,4
7.	<i>Származás, ősök tisztelete</i>	2,2	1,3
8.	<i>Család, szülők, családi nevelés („magyarnak neveltek”)</i>	1,6	5,8
9.	<i>Szülföld tisztelete, említése</i>	1,6	0,0
10.	<i>Nemzetnek tagja lenni, nemzetiséghez, néphez, népcsoporthoz, baráboz tartozni</i>	18,4	1,9
11.	<i>Anyanyelv, nyelvi közösség</i>	3,8	12,8
12.	<i>Közös kultúra, iskoláztatás, művészet, tudományos ismeretek, kulturális eredmények</i>	3,2	14,7
13.	<i>Közös bagyományok, szokások, mentalitás, gondolkodásmód, életmód („magyarul élni”)</i>	2,7	3,2
14.	<i>Közös történelem, magyar történelmi/nemzeti ünnepek megtartása</i>	4,3	2,6
15.	<i>Közös vallás, felekezet, (magyar) egyház</i>	0,5	1,3
16.	<i>Magyarnak lenni pozitív jellemvonásokat, erkölcsi követelményeket, értékeket jelent (tisztesség, becsület, összetartás, hűség, stb.)</i>	2,2	0,0
17.	<i>Bizkeség, önértzet</i>	5,4	19,9
18.	<i>Egyéb pozitív érzések (jó, felemelő, megnyugtató, örömteli, szeretem, becsülöm, tisztelem népemet, nemzetiségemet)</i>	15,7	19,9
19.	<i>Hűség a szülföldböz, „nem tudnék, nem akarnék más néphez tartozni”, „nem hagyom el szülföldemet” stb.</i>	11,4	5,1
20.	<i>Valami olyan azonosságtudat, amit meg kell tartani, meg kell örízni, vállalni kell, ki kell állni érte, tartani, ragaszkodni kell hozzá</i>	8,1	23,1
21.	<i>Megtartása feladat, tenni kell érte, cselekvést, munkát, ápolást, áldozatot, leküzdést, harcot stb. jelent</i>	2,2	4,5
22.	<i>Vágy, törekvés a szabadságra (szabad életre, szabad nyelvhasználatra), jog- és esélyegyenlőségre</i>	0,0	0,0
23.	<i>Átbagyományozás szükségessége, kötelezettsége, törekvés az identitás, nyelv, kultúra stb. átadására a következő generációknak</i>	0,5	7,7
	Összesen:	142,1 %	144 %

³⁰ Az 5-10 %-os különbségeket a nagyobb érték kurziválásával, a 10 %-nál nagyobb különbséget pedig félkövér szedéssel jelöltük. Egy válaszadó több szöveg-elemet is említhetett, ezért az összeg több, mint 100 %.

A kulturális kötődés (*anyanyelv, nyelvi közösség, közös kultúra*) iránti igény azonban sokkal inkább a zágrábi magyarok sajátja. Ugyanezt tapasztaljuk, ha a *büszkeséget* érzők csoportját hasonlítjuk össze. A kisebbségi lét következménye lehet, hogy a *megtartandó azonosság-tudat* kategóriájában a zágrábi magyaroknak kiugróan magasabb az arányuk, hiszen Budapesten ez sokkal természetesebb dolog lehet – nem kell nap mint nap harcot vívni a megmaradás, fennmaradás és az identitás megőrzése érdekében. A *szülőföldre való hűség* ugyanakkor mintha a budapesti mintacsoportban lenne erősebb, amiben közrejátszhat, hogy a zágrábi magyarok között számos olyan akad, aki korábban elhagyta, vagy el kellett hagynia szülőföldjét. Így a szülőföld iránti hűség érzése az ő körükben valamelyest meggyengülhetett.

Összefoglalóan: a budapestiek körében nagyobb hangsúlyt kaptak az identitás beleszületésen, (adminisztratív) odatartozástudaton alapuló elemei, valamint a kérdés lazább, sőt elutasító kezelése is a pestiek "specialitásának" mutatkozott; míg a zágrábi kisebbségi magyarok válaszai a kulturális, emocionális és etikai kötődések lényegesen erősebb voltáról tanúskodtak.

ÖSSZEFOGLALÓ KÖNYV

NEMZETI ÖNKÉP ÉS HETEROSZTEREOTÍPIÁK

A nemzeti önarcképről, másképp autosztereotípiáról számos elmélet alakult ki az elmúlt évtizedekben.³¹ Le Vine és Campbell nyomán Csepeli György úgy határozta meg az autosztereotípiát, mint ami képletszerűen tartalmazza mind azt a jót, amit egy-egy nemzet vagy etnikai csoport önmagáról hisz. Ugyanakkor Csepeli szerint a heterosztereotípiá az azon negatív, rossz tulajdonságok összessége, amelyeket egy-egy csoport a vele konfliktusban levő, idegen csoportnak tulajdonítanak.³² Ezzel szemben más kutatók szerint az autosztereotípiák egy-egy nemzeti-etnikai csoport magáról alkotott

³¹ *Le Vine, R. A.-Campbell, D. T.*: Ethnocentrism. New York, 1972; *Csepeli György*: Nemzet által homályosan. (1. jegyzet); *Putaki Ferenc*: Nemzetkarakterológia? Magyar Tudomány 2 (1997)

³² *Csepeli György*: Szociálpszichológia. Budapest, 1997. 479-480. oldal.

önképei, de ez nem jelent kizárólag pozitív tulajdonságokat. Ennélfogva a heterosztereotípiá Pataki Ferenc megfogalmazásában az idegen – de nem feltétlenül ellenséges – nemzetről, etnikai csoportról alkotott pozitív és negatív tulajdonságok együttese.³³ A következő fejezetben a zágrábi magyarok önmagukról alkotott autosztereotípiáit, illetve a horvátokról és a magyarországi magyarokról alkotott heterosztereotípiáit fogom tanulmányozni (mindkettőt Pataki Ferenc definíciója értelmében).

Az alábbi nyitott kérdést intéztük a mintacsoport tagjaihoz: „*Véleménye szerint vannak-e olyan tulajdonságok, amelyek a zágrábi magyarokat általában jellemzik?*” A kérdezettek 19 százaléka nem válaszolt a kérdésre, és magas volt azok aránya is (30 %), akik szerint a zágrábi magyarok nem rendelkeznek semmiféle jellemző tulajdonsággal. Szinte egyenlő arányban szerepelt a válaszok között kizárólag pozitív (20 %), vagy kizárólag negatív (21 %) tulajdonság. Azok, akik szerint a zágrábi magyar kisebbséget egyaránt jellemzik a pozitív és negatív (vagy semleges) tulajdonságok, a mintacsoport 11 százalékát tették ki.

A nemzeti önkép milyenségét több társadalmi tényező befolyásolja. A fiatalok az átlagosnál jobban hajlanak arra, hogy ne említsenek semmiféle (vagy legalábbis pozitív) tulajdonságokat. Az idősebb korosztályok felé haladva a kollektív önkép pozitívabbá válik. Az iskolai végzettség által rajzolt mintázat eltérései is elég jól kivehetők: az alacsonyabb végzettségűek nemzeti önképében terjedelmes fehér folt található, az iskolázottabbak viszont (ön)kritikusabbak: nagyobb arányban neveznek meg csupa negatív tulajdonságot.

A legtöbb említést kapott pozitív tulajdonság a *magas képzettség*, illetve a *megvallják magyarságukat* (16-16 említés), a következő a *barátságos, összetartó* (14 említés), míg a *jószívű, vidám, vendégszerető* együttesen 10 említést kapott. A negatív tulajdonságok közül összesen 22 említést kapott a *zárkózottság, közönyösség, irigység és az összetartás hiánya*. 10-szer említettek a válaszadók (általában negatív felhanggal) valamilyen, az asszimilációval kapcsolatos jelenséget

³³ Pataki Ferenc: Életrajz és identitás. (8. jegyzet). 407. oldal.

(például: *lemondanak magyar nevükről, nem elég aktívak a magyarság megtartásában*).

A más népekről alkotott képpel kapcsolatban a többségi nemzetet alkotó horvátokra, illetve az anyaországi magyarokra kérdeztünk rá ("Véleménye szerint vannak-e olyan tulajdonságok, amelyek a horvátokat/magyarországi magyarokat általában jellemzik?"). A kérdezettek 18 százaléka nem tudott, vagy nem akart válaszolni, 24 százalékuk szerint nincsenek a horvátokra jellemző tulajdonságok. A mintacsoportra ezúttal is jellemző volt, hogy vegyes (pozitív és negatív) tulajdonságot viszonylag kevesen (6 %) említettek. Ugyanakkor a kizárólag negatív tulajdonságot említők pont kétszer annyian voltak, mint a csak pozitív jellemvonásokat mondók (17 %).

A válaszolók közül a zágrábi magyarság minden korkategóriájában a negatív jellemzők a dominánsak a horvátokról alkotott kép tekintetében. Ezen túlmenően a fiatalok csaknem harmada kizárólag negatív tulajdonságokat mondott; vegyesen jó és rossz attitűdöket egyedül a középkorúak említettek, míg kizárólag pozitív tulajdonságokat az idősek 44 százaléka mondott. A horvátok legtöbbit emlegetett negatív tulajdonságai a *zárt, barátságtalan, széthúzó, pökhendi, lusta* (összesen 25 említés) voltak, míg a legjellemzőbb pozitív vonásaik: *melegszívű, barátságos, összetartó, szorgalmas, segítőkész, vendégszerető* (összesen 22 említés).

A magyarországi magyarokról alkotott heterosztereotípiák már egy kicsit másképpen festenek. A három csoport közül az anyaországi magyarok esetében volt a legnagyobb a nem válaszolók (28 %) és azok aránya, akik szerint a magyarországi magyaroknak sincs jellegzetes vonása (21 %). Megjegyzem, ez valószínűleg annak is köszönhető, hogy a zágrábi magyarok nemigen tartják a kapcsolatot az anyaországiakkal, nem jut el hozzájuk kellő információ, így nem tudnak róluk olyan képet festeni, mint a többségi horvát nemzetéről, akikkel mindennapi életük során számtalanszor kerülnek interakcióba. A másik ok az lehet, hogy negatív véleményüket akarják leplezni. A többi kategória esetében egyébként meglehetősen kiegyenlített volt a válaszok aránya: a mintacsoport 18 százaléka említett csak pozitív, 19 százaléka csak negatív, és 14 százaléka vegyesen jó és rossz tulajdonságokat. A

magyarországi magyarok rossz tulajdonságai közül a *széthúzás, a lenézés és a szemtelenség* kapta a legtöbb szavazatot (együttesen 21 említés). A legtöbbet emlegetett pozitív tulajdonságaik a *szorgalmas, víg, vendégszerető, becsületes, barátságos, segítőkész* (összesen 26 említés) voltak. Érdekes továbbá, hogy a horvátokra 22-szer mondták, hogy – kisebb-nagyobb mértékben – nacionalisták, míg a magyarokra kilencszer.

NEMZETI JÖVŐKÉP ÉS TÖRTÉNELMI TUDAT

Fontos eleme a nemzeti azonosságtudatnak a saját etnikai csoportról alkotott jövőkép milyensége, hiszen a nemzeti jövőkép megmutatja, hogy a vizsgált társadalmi csoportok vagy egyének milyen a nézőpontból szemlélik a jövőt, milyen céljaik vannak. Ez persze visszahat jelenlegi helyzetükre, életminőségükre is.³⁴ Ezért tartottuk fontosnak a zágrábi magyarok jövőre vonatkozó gondolatainak vizsgálatát. Kérdésünk így hangzott: "*Hogyan látja Ön az országában élő magyarok/általában a magyarok jövőjét?*" (1. ábra)

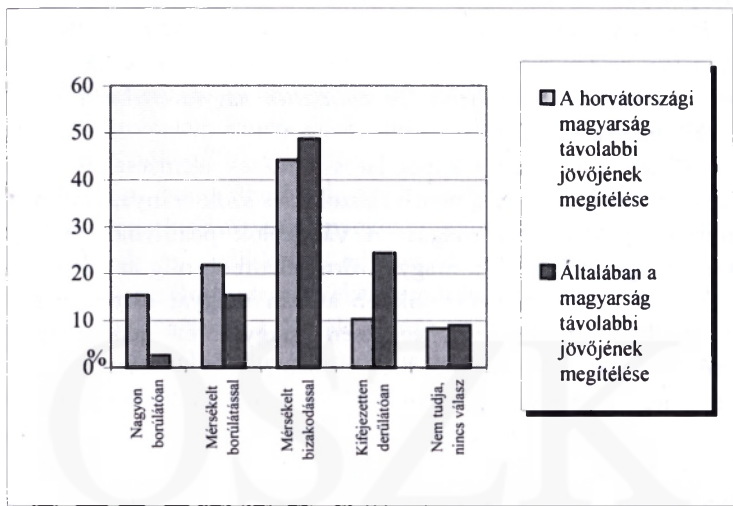
Az 1997-es felmérés megállapította, hogy a horvátországi magyarok igen borúlátóan látják saját jövőjüket, magukat "szinte teljesen leírják"; általában a magyarság távlataira vonatkozó válaszaik viszont kifejezetten derűlátóak. Vagyis sokkal pozitívabbnak látják a magyarság jövőjét összességében, mint a magukét.³⁵ A megállapítás a 2003-as kutatás keretein belül megkérdezettekre is elmondható: nagyjából azonos mértékű válaszhány mellett a mintacsoport saját jövőjét illetően sokkal inkább borúlátó, mint általában a magyarság jövője tekintetében. A mérsékelt bizonyság csoportja szinte megegyezik, bár ebben a kategóriában is a saját jövőjükre nézve optimisták vannak kevesebben az általános esélymegítéléssel szemben. Ezen kívül jóval nagyobb azok aránya, akik általában a magyarok jövőjét ítélik meg kifejezetten derűlátóan, mint akik a saját jövőjüket.

³⁴ *Andorka Rudolf*: Változások és állandóságok a magyar társadalomban a rendszerváltozás óta. In: *Magyar Szemle* 10 (1994) 1012-1023. oldal.

³⁵ *Gereben Ferenc*: A horvátországi magyarok identitástudata. Amilyenek egy szociológiai felmérés tapasztalta. (4. jegyzet) 417. oldal.

1. ábra

"Hogyan látja Ön az országában élő magyarok/általában a magyarok jövőjét?" A zágrábi magyar nemzetiségű felnőtt válaszadók megoszlása.

A fiatalok inkább voltak hajlandók borúlátóan szemlélni a horvátországi magyarok jövőjét. A kifejezetten derülátók csoportjában pedig az idősök fordulnak elő leggyakrabban. Mindez megegyezik a más országok magyarsága körében végzett felmérések tendenciózus eredményeivel.³⁶ Azt is megállapíthatjuk, hogy a negatív vagy közömbös identitásúak inkább hajlamosak a jövőkép rosszabb megítélésére és pesszimizmusra, míg a pozitív érzésekkel teli és felvállaló identástípus képviselői inkább képesek a derülátásra.

Mint már említettem, az egyén nemzeti identitásának kialakulásához vezető úton jelentős szerepet játszik az a történelmi kontextus, melybe a sztereotip önminősítések, kulturális modellek,

³⁶ Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. (1. jegyzet) 126-127. oldal; illetve Gereben Ferenc: A horvátországi magyarok identitástudata. Amilyenek egy szociológiai felmérés tapasztalta. (4. jegyzet) 418. oldal.

mint általános előfeltételek, diszpozíciók ágyazódnak.³⁷ Ezt a történelmi kontextust nevezhetjük az egyén (vagy etnikai, nemzeti csoport) történelmi tudatának is. Az alábbiakban a történelmi tudat szociológiai dimenzióit vizsgálom a nemzeti identitás szempontjából. A felmérés során két kérdést tettünk fel erre vonatkozóan ("Vannak-e olyan történelmi személyiségek, akiket Ön kifejezetten nagyra becsül/ellenzenvesnek tart?" illetve "Vannak-e olyan történelmi események, amelyeket Ön kifejezetten nagyra értékel/szégyenletesnek és tragikusnak tart?").

A történelmi tudattal kapcsolatos kérdések elemzésekor sajnos megállapíthatjuk, hogy a nem válaszolók és azok aránya, akik nem említettek példát, elég magas. A válaszolók pozitívnak értékelt személyiségeket inkább a magyar történelemből, míg az ellenzenves történelmi személyeket inkább a nem magyar történelemből vették. Érdekes, hogy a vegyesen magyar és nem magyar történelmi példák aránya mindkét esetben rendkívül alacsony.

Mindez a történelmi eseményekről már nem mondható el. Egyrészt megnőtt a egyes említések száma, másrészt a tragikusnak vélt eseményeknél szintén több a magyar vonatkozású. Ennek az lehet az oka, hogy a magyarság történelmének eddigi talán legtragikusabb eseményei (Trianon, az '56-os forradalom és szabadságharc leverése, a bácskai szerb vérengzés) oly mértékben ivódott bele a hazánktól elszakított magyarok tudatába, hogy még nemzedékek múltán is fájó sebként emlékeznek meg ezen eseményekről. Ezt bizonyítja a 2. táblázatban leggyakrabban előforduló történelmi események sora is.

Azonban mielőtt erre rátérek, fel kell hívjam a figyelmet egy másik problémára is. A már említett Mirnics Károly is utalt a kisebbségi sorsban lévő családok utódnemzedékeit érintő veszélyekre.³⁸ A nem válaszolók, példát nem említők között túlsúlyban vannak a fiatalok. Ugyanakkor a 18 és 35 év közöttiek

³⁷ Erről bővebben: *Pataki Ferenc*: Élettörténet és identitás. (8. jegyzet) 410-417. oldal; illetve *Csepeli György*: Nemzet által homályosan. (1. jegyzet) 81. oldal.

³⁸ *Mirnics Károly*: Asszimilációs tényezők és asszimilációs politika Jugoszláviában (Vajdaságban). (2. jegyzet) 41-63. oldal. A szerző szerint ilyen, a fiatalabb korosztályokat érintő veszély többek között az anyanyelvi oktatás romlása, mely hozzá járul e fiatal nemzedék identitásvesztéséhez, asszimilációjához.

negyede említett példát kizárólag nem magyar történelemből, és mindössze 6 százalékuk [!] mondott csak magyar történelmi eseményt. Ez különösen akkor riasztó, ha figyelembe vesszük, hogy mind az időseknek, mind a középkorúaknak több mint a fele említett részben vagy egészben magyar vonatkozású nagyra becsült történelmi eseményt. Mindez valószínűleg a kellő ismeretek (vagy az érdeklődés) hiányával magyarázható.³⁹ Következésképp az is valószínűsíthető, hogy az anyanyelvhasználat beszűkülésén kívül a nemzeti történelem ismeretének, tudásának hiánya is hozzájárulhat az asszimilációhoz.⁴⁰

Általában elmondható, hogy pozitívnak tartott, kizárólag magyar vonatkozású eseményeket inkább mondtak a nők, a középkorúak és a főiskolát, egyetemet végzettek. A csak nem magyar történelmi eseményeket említők esetében már más a helyzet: itt a nők és a férfiak aránya megfordul, a magasabban kvalifikált rétegek pedig éppen fele-fele arányban említettek ilyen példát. Mindezek után következzenek a leggyakrabban megnevezett pozitív és negatív történelmi személyek, események (2. táblázat).

A konkrétan megnevezett történelmi példák elemzésére térve megállapíthatjuk, hogy a zágrábi felmérés adatai illeszkednek a már korábban végzett határon túli kutatások tendenciáiba.⁴¹ A pozitívnak értékelt történelmi személyek közül a zágrábi magyarság körében is Kossuth Lajos, illetve gróf Széchenyi István viszi el a pálmát.⁴² A negatívan megítélt történelmi személyek esetében sem a megszokott sorrend alakult ki, mert – bár a legtöbbször Hitler

³⁹ Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. (1. jegyzet) 150. oldal.

⁴⁰ Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a lehetőséget sem, hogy az életkor előrehaladtával a kisebbségben élő magyarok "felfedezik" történelmüket, s ez csökkenti az ismeretek hiányát, egyúttal a nemzeti identitás megerősödéséhez is hozzájárulhat.

⁴¹ Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. (1. jegyzet) 160-165. oldal.

⁴² Gereben Ferenc kutatásaiban a két történelmi személy sorrendje többször is felcserélődik. Az általa vizsgált hét ország magyar nemzetiségű megkérdezettjei négyyszer Széchenyit, háromszor pedig Kossuthot juttatták előkelőbb helyre. Gereben Ferenc: Identitás, kultúra, kisebbség. (1. jegyzet) 161. oldal. Itt jegyzem meg azt is, hogy a zágrábi magyarok körében népszerű Ady Endre kivételesen előkelő helyezése valószínűleg az Ady-kultúrkör munkájának eredménye lehet.

nevét említették – Sztálint ezúttal megelőzte a magyarországi kommunizmus leghírhedtebb alakja, Rákosi Mátyás is. Érdekes, hogy Sztálintól nem sokkal lemaradva, a negyedik legtöbb említést kapta a szerb diktátor, Milosevics. Ami a pozitívnak tartott eseményeket illeti, az első helyen az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc áll, ezt pedig az 1848-49-es forradalmi események követik. Nagyfokú háborúellenességet tapasztalunk, ha az említett tragikus történelmi eseményeket vizsgáljuk: a legtöbb említést a háborúk, világháborúk kapták. Rögtön ez után – noha jelentősen lemaradva – következik a trianoni békediktátum, majd az 1956-os forradalom leverése.

2. táblázat

A kérdőívben leggyakrabban szereplő pozitív/negatív történelmi személyek és események sorrendje (zárójelben az említések száma)

Sor-szám	Nagyra értékelt történelmi személyek	Ellenszenvesnek tartott történelmi személyek	Nagyra értékelt történelmi események	Tragikusnak tartott történelmi események
1.	Kossuth Lajos (30)	Hitler (42)	1956 (41)	Háborúk (43)
2.	Széchenyi István (25)	Rákosi (25)	1848/49 (27)	Trianon (16)
3.	Szent István (18)	Sztálin (15)	Rendszerváltás (10)	1956 leverése (11)
4.	Petőfi Sándor (16)	Milosevics (14)	Horvátország függetlensége (9)	1944-es bácskai vérengzés (10)
5.	Ady Endre (9)	Szálasi Ferenc (8)	Berlini fal ledöntése (7)	Szerb-horvát háború (8)
6.	Deák Ferenc (8)	Tito (7)	Francia forradalom (6)	Fasizmus (6)
7.	Antall József (7)	Jellasics (5)	Szigetvár védelme (5)	Kommunizmus (6)

VALLÁSOSSÁG ÉS NEMZETI IDENTITÁS

A vallásosság és a nemzeti identitás összefüggésére vonatkozóan több meggyőző érv született az elmúlt évek kutatásai alapján.⁴³ Ezek szerint a valláshoz fűződő viszony fontos eleme nemzeti azonosságtudatunknak – persze anélkül, hogy a kettő egymásba olvadna, vagy teljesen egybeesne. Vagyis a vallásosság azon esetei, melyek az átlagosnál mélyebben megélt, aktívabb vallásosságot jelentenek, a nemzeti identitásnak is aktívabb, pozitívabb formáival járnak együtt. Ezt a megállapítást támasztja alá, hogy egy sor olyan – a nemzeti azonosságtudat részének tekinthető – elemmel is kapcsolatba lehet hozni a vallásosság különböző társadalmi formáit, mint a nemzeti önkép, a nemzeti jövőkép és a történelmi tudat. A 2003-ban végzett felmérés vallásosságra vonatkozó főbb megoszlásai a következők: a mintacsoport 94 százalékát bejegyezték, vagy megkeresztelték valamilyen vallásfelekezet tagjaként (6 embert nem kereszteltek meg, és hárman nem akartak vagy nem tudtak válaszolni). A megkeresztelték 96 százaléka katolikus, 4 százaléka pedig református (kálvinista) vallású. A zágrábi magyarság általában véve vallásosnak (82 %) mondható és viszonylag kevesen vannak a kevésbé (6 %), vagy nem vallásosak (12 %).⁴⁴ A már

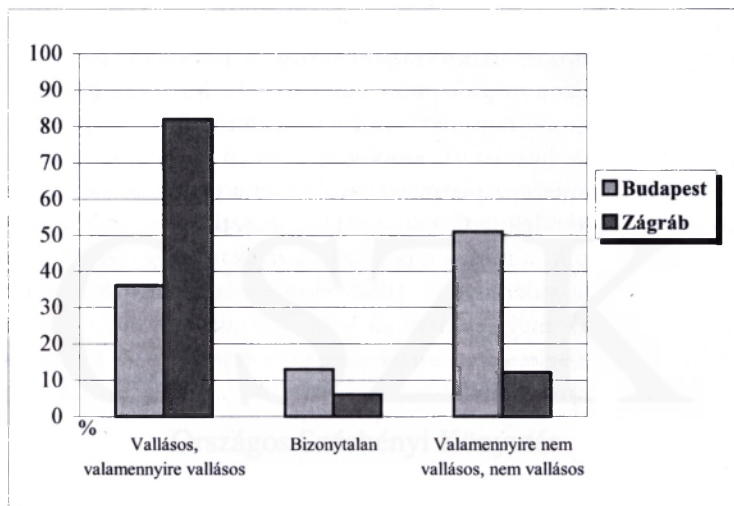
⁴³ Gereben Ferenc: Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. Empirikus vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében. (2. jegyzet); Gereben Ferenc-Tomka Miklós: Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben. (1. jegyzet); illetve: Tomka Miklós: Vallás és nemzeti tudat. Kézirat.

⁴⁴ Az összehasonlíthatóság kedvéért közlöm néhány határon túli magyar kisebbség hasonló vonatkozású adatait: a kárpátaljai magyarok 83 százaléka, a vajdasági magyarok 72 százaléka, az erdélyi magyarok 66 százaléka, a felvidéki magyarok 65 százaléka mondta magát valamilyen mértékben vallásosnak. (Az anyaországi népességen belül ugyanez az arány mindössze 54 % volt a vizsgált időben.) Az adatokra vonatkozólag: Tomka Miklós: Vallás és nemzeti tudat. (Kézirat) 14-16. oldal. A már említett, 1997-es horvátországi magyarok körében végzett felmérés adatai is hasonlóak a most bemutatott zágrábi adatokhoz: 1997-ben a horvátországi magyarok 87 százaléka mondta magát valamilyen mértékben vallásosnak. Gereben Ferenc 1997-es vizsgálata a horvátországi magyarok körében. Kézirat. Ugyanakkor a zágrábi magyarok vallásosságát a budapestiek vallásosságával is össze vethetjük: a zágrábi

említett módszertani megköötésekkel az alábbi grafikonon összehasonlítom Budapest népességének, illetve Zágráb magyarjainak vallásosságát (2. ábra).

2. ábra

A vallásosság mértéke Budapest népessége és Zágráb felnőtt magyarsága körében százalékban kifejezve

Az ábrából tisztán kivehető a két mintacsoport vallásosságának különbözősége. A zágrábi megkérdezettek jóval nagyobb vallásossága a budapestiekhez képest – az alább bemutatandók értelmében a nemzeti azonosságtudattal is erőteljesebb kapcsolatot mutat. A vallásosság következő mércéje lehet az istentiszteletek látogatásának gyakorisága. A megkérdezettek csaknem negyede mondta, hogy hetente egyszer vagy többször jár misére, további 14 százalékuk nyilatkozta, hogy havonta legalább egyszer, 22 százalé-

mintacsoport majdnem harmada (30 %) kifejezetten vallásos, és bő fele (52 %) valamennyire vallásos. A budapestiek 17 százaléka kifejezetten vallásos, és ennél alig vannak többen (19 %) körükben a valamennyire vallásosak. A budapesti adatokat a 2000-ben, a Kerkai Jenő Intézetben végzett reprezentatív felmérés adataiból vettem.

kuk, hogy évente többször látogat istentiszteletet. Ennél ritkábban jár misére a mintacsoport 26 százaléka, és soha nem volt (vagy nagyon régen és csak minimális alkalommal volt) a megkérdezettek 13 százaléka.⁴⁵ A többiek nem válaszoltak a kérdésre. A templomba járó válaszolók nem egész harmada mondta azt, hogy főleg magyar nyelvű istentiszteleteket látogat, negyedük arról számolt be, hogy kiegyensúlyozottan jár horvát és magyar nyelvű istentiszteletre, és 44 százalékuk nyilatkozott úgy, hogy főleg horvát nyelvű istentiszteleteken szokott részt venni.

Visszatérve a vallásosság és a nemzeti azonosságtudat különböző dimenzióinak vizsgálatára, a vallásosságot először az identitástudat főbb típusaival hasonlítom össze.⁴⁶ A nem vallásosak között a legtöbben a negatív, közömbös, vagy természetes identitással rendelkezők vannak, ugyanakkor a közepesen vallásosak között leginkább a magyarságot felvállaló csoport képviselőit találjuk meg, és jóval kisebb arányban a negatív/természetes identitásúakat. Az egyháziasan vallásos válaszadók körében is a negatív, természetes identitás fordul elő a legkevésbé, és a büszkeséget érzők vannak a legtöbben. A felvállaló típus itt a második helyre szorult vissza. Érdekes, hogy a valahová tartozni vágyók és az identitásukat akár küzdelmek árán is felvállalók leginkább a közepesen vallásosak körében fordulnak elő.

⁴⁵ A két szélső kategória értékei az előbb említett vidékek magyarjai körében: Magyarországon a társadalom harmada soha nem jár templomba, 14 százalékuk viszont legalább hetente vagy annál többször. A Felvidéken a templomba nem járók aránya kevesebb, mint a magyarság egyötöde, ellenben 36 százalékuk legalább heti rendszerességgel megy istentiszteletre. A kárpátaljai magyarok majdnem 9 százaléka soha, 34 százaléka viszont hetente vagy annál többször vesz részt istentiszteleten. Erdélyben a magyarok 6 százaléka nem jár templomba, azonban 37 százalékuk legalább hetente. A vajdasági magyarok 10 százaléka soha nem jár templomba. *Tomka Miklós: Vallás és nemzeti tudat. (Kézirat) 17-18. oldal.*

⁴⁶ A következő állítások alapjául szolgáló kereszt táblák módszertani kifogáshatósága miatt (a kevés esetszám következtében néhány cella minimum várt értéke nem érte el a minimálisan szükséges ötöt) a fenti kijelentések csupán hipotetikus módon fogadhatók el. A tendenciák közlését mégis azért tartom elfogadhatónak, mert azok illeszkednek számos – már említett –, több ezres nagyságú mintákon bemutatott eredményekhez.

A nemzeti jövőkép és a vallásosság összefüggése tekintetében a következő megállapításokat lehet tenni: az egyházasan vallásosak, sőt a maguk módján vallásosak is inkább derűlátóan tekintenek a Horvátországban élő magyarok jövője elé. Azokat viszont, akik nem tudják megmondani, hogy vallásosak-e vagy sem, és az egyáltalán nem vallásosakat inkább a nemzeti jövővel kapcsolatos borúlátás jellemzi.

A vallásosság és a nemzeti önkép is hasonló tendenciákat mutat, ugyanis az „inkább vallásosak, mint nem vallásosak” 60 százaléka említett pozitív tulajdonságot a zágrábi magyarokról, és 40 százaléka mondott kizárólag negatív jellemzőket. Ugyanakkor az inkább nem vallásosak 90 százaléka számolt be valamilyen negatív vonásról, és csupán tizedük említett kizárólag pozitív tulajdonságokat. A vallásosak hajlandóbbak voltak kizárólag magyar vonatkozású nagyra becsült eseményt említeni, ellenben a közepesen vallásosak és a nem vallásosak között jobbra olyat találtunk, aki vagy nem válaszolt, vagy nem említett példát, vagy pedig kizárólag nem a magyar történelemből említett pozitívnak tartott eseményt. Az inkább vallásosak 64 százaléka üli meg nemzeti ünnepeinket rendszeresen, az inkább nem vallásosaknak csak 36 százaléka.

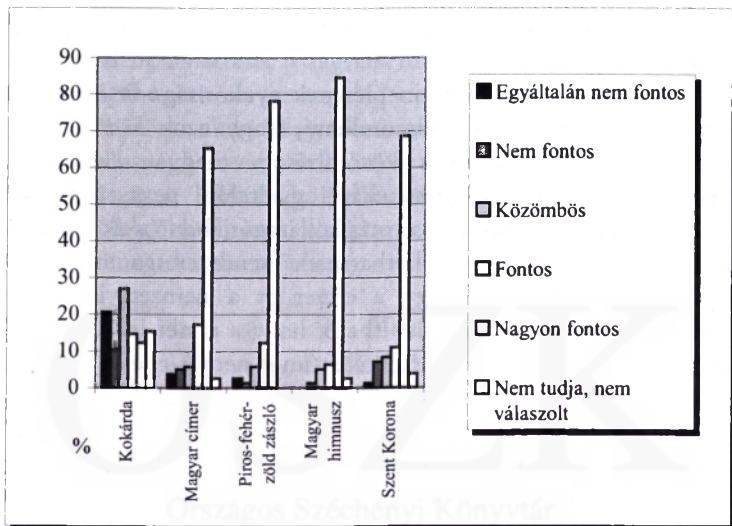
Összességében azt mondhatjuk el, hogy a vallásosság és a vizsgált változók között általában pozitív előjelet tapasztaltunk a derűlátóbb nemzeti jövőkép, a pozitívabb nemzeti önkép, az erősebb történelmi tudat és a markánsabb identitás-típusok is pozitívabb megítélés alá esnek a vallásosok körében, mint azok esetében, akik nem vallásosak.

NEMZETI SZIMBÓLUMOK ÉS HAZA-FOGALOM

A következő fejezetben két olyan kérdéskörrel foglalkozom, melyek szintén képet adhatnak egy etnikai csoport nemzeti azonosság-tudatáról. A válaszadóknak egy általunk felállított ötfokú skálán kellett "osztályozniuk" öt – a magyarságot jelképező – nemzeti szimbólumot, aszerint, hogy az adott szimbólum mennyire fontos a számukra. (3. ábra)

3. ábra

"Mennyire tartja a magyarsághoz tartozás szempontjából fontosnak az alábbi szimbólumokat?" kérdésre adott válaszok százalékos megoszlása

A válaszok arról tettek tanúbizonyságot, hogy a mintacsoport számára a magyar himnusz a legfontosabb nemzeti szimbólum, ezt pedig a piros-fehér-zöld zászló, a Szent Korona és a magyar címer, legvégül pedig a kokárda követi.⁴⁷ A válaszadók majdnem harmada szerint a kokárda egyáltalán nem fontos, vagy nem fontos. A kérdezettek további 27 százaléka viseltet közömbös érzelmekkel a kokárda iránt. Mindez arra utal, hogy a zágrábi magyarok tudatába nem épült bele szervesen ez a nemzeti szimbólum, nincs olyan mértékben rögzülve, mint a másik négy nemzeti jelkép (a mintacsoport több mint tizede nem is tudta, hogy mi az a kokárda). Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha a fenti szimbólumok

⁴⁷ A Szent Korona és a címer között azonban olyan kicsi a különbség, hogy ha a rangsorolásba a "fontos" kategóriát is beszámítjuk – vagy a szimbólumok átlagos fontosságát vizsgáljuk – a két nemzeti jelkép sorrendje megfordul.

átlagos fontosságát vizsgáljuk. A kokárda átlagos fontossága a legalacsonyabb (2,86); ezt követi – ugrásszerű emelkedéssel – a magyar címer (4,39), majd a Szent Korona (4,44); s a két legfontosabb: a nemzeti zászló (4,62) és a magyar himnusz (4,79). A különbség ezúttal is jól látható: a kokárda jelentősen le van maradva a másik négy nemzeti szimbólumhoz képest, míg ez utóbbiak – átlagos fontosságuk alapján – szinte homogén csoportot alkotnak.

A nemzeti ünnepek megünneplésének gyakorisága és a magyar címer közötti kapcsolatról elmondható, hogy azok között, akik számára nem fontos, vagy közömbös a magyar címer, 42 százaléknyi a nemzeti ünnepeket egyáltalán nem ünneplők részaránya. Ezzel ellentétben a másik kategóriában (akik számára fontos a címer) szereplők kétharmada rendszeresen megüli a magyar ünnepeket. Ugyanígy a címer és a nemzeti identitás-típusok összevetésekor megállapítható, hogy a címer iránt közömbösek és azok körében, akik számára címer nem bír jelentőséggel, csupán 25 százalék az olyanok aránya, akik egyúttal a büszkeség és vállalás azonosságtípus kategóriájába tartoznak. Ugyanezek aránya a címert fontosnak tartók esetében viszont 60 százalék.

A nemzeti szimbólumokkal kapcsolatos vélemények után – ugyanolyan módszerrel – megkérdeztük a mintacsoport tagjait, hogy hat földrajzi egység közül melyiket milyen mértékben érzik hazájuknak (*"Ön az alábbi földrajzi egységek közül melyiket milyen mértékben érzi hazájának, melyikhez milyen mértékben érzi magát odatartozónak?"*). A feltüntetett földrajzi egységek a következők voltak: a település, ahol a kérdezett született, Zágráb és környéke, Horvátország, Magyarország, Kelet-közép Európa, Európa. Az egyes földrajzi egységek átlagos fontosságával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a mintacsoport Zágrábot és környékét (fontosság átlagpontszáma: 4,17) érzi leginkább magához közelállóknak, legkevésbé pedig Kelet-Közép-Európát (3,49). A szülőföld átlaga 3,64 lett, ezt alig múlja felül a Magyarországhoz vonzódás mértéke (3,71); Európa viszont (Horvátország után) a harmadik legnagyobb átlagot kapta a sorban (3,95). Mindez csak részben egyezik a korábbi, már említett kutatások eredményével. A legnagyobb eltérés, hogy a kérdezettek máshol (például Erdélyben)

leginkább a szülőföldjükhöz ragaszkodnak. A zágrábi magyarok esetében ez valószínűleg azért nincs így, mert viszonylag fiatalon elszakadtak szülőföldjüktől, s Zágrábba költözésük óta életük nagy részét a horvát fővárosban éltek. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a mintacsoportból épp úgy hiányzik a kelet-közép európai összetartozás-tudat, mint más elszakított országrészek magyarságából. Magyarországhoz mint „hazához” való ragaszkodás visszafogottságában is hasonlatosak a zágrábi magyarok a környező országok magyarságához.

Azok között, akik Magyarországot nem érzik hazájuknak, a fiatalok többségben vannak bármely más korcsoporthoz képest. A Magyarországot hazájának érzők kategóriájában a középkorúak vannak a legtöbben, azok között viszont, akik nagyon odatartozónak érzik magukat, az idősek.

ÖSSZEGZÉS

Az eddig bemutatott adatok – reményeim szerint – ha nem is teljes, de mindenképp jellegzetes képet mutatnak a mintacsoport (és bizonyos megszorításokkal a zágrábi magyarság) nemzeti azonosságtudatáról. A kutatás eredményeit befolyásolták a mintacsoportban – de az alappopulációban is – jelenlévő társadalmi tényezők (mint például a kérdezettek magas átlagéletkora, kiugróan magas kvalifikáltsága). Nem a pesszimizmus, hanem a tapasztalatokból leszűrt realitás szól belőlem, amikor vázolom a zágrábi magyarság nemzeti azonosságtudatának megőrzését erőteljesen – és többnyire hátrányosan – befolyásoló főbb momentumokat.

Az egyik ilyen demográfiai tényező a már említett magas átlagéletkor. Ahogy haladunk a fiatalabb korosztályok felé, egyre csökken a korcsoportok lélekszáma. Ez önmagában a természetes fogyás irányába mutat, melyet nagyon nehéz megállítani.

A másik momentum, amit meg kell említenem: a szórványhelyzet. Zágráb magyar lakossága hatványozottan szórványhelyzetben él, így az élet szinte minden területén a többségi társadalom nyelvét használják, s ez olyan kényszerítő

erővel bír, ami miatt a saját anyanyelvük háttérbe szorul, másodlagossá, helyettesíthetővé válik. A nyelvi asszimiláció elkerülése vagy lassítása érdekében támaszkodni lehetne azokra a biztató eredményekre, tendenciákra, amelyeket fentebb már vázoltam. Ezek szerint a generációk közti kapcsolatot erősítve talán el lehetne érni, hogy a fiatalok az idősebbektől mind a magyar nyelvvel, mind a magyar kultúrával kapcsolatban több információhoz jussanak, így keltve fel bennük az érdeklődést és készséget a nemzeti azonosságtudat megőrzésére. Ezen túlmenően nagyon fontos szerepe van a civil szervezeteknek és az anyanyelvápoló tanfolyamoknak is, melyek szervezett, összehangolt munkával szintén lassíthatják az anyanyelvi asszimilációt.

A nemzeti identitás megőrzéséhez nem csak a nyelvápoláson, hanem a történelmi hagyományok ápolásán, a történelmi emlékek őrzésén keresztül is vezet az út. Sajnos úgy tűnik, hogy a mintacsoport nagy részében a történelmi tudat is erodálódni kezdett, hiszen ezeknél a kérdéseknél többször megemelkedett a nem válaszolók aránya, és azoké is, akik kizárólag nem magyar történelmi eseményeket vagy személyeket említettek.

A nemzeti önarckép, illetve a nemzeti jövőkép vizsgálata is arról tett tanúbizonyságot, hogy a zágrábi magyarok identitása veszélyben van. Nagy volt azok aránya, akik (csak) negatív tulajdonságokat soroltak fel a horvátországi magyarok jellegzetes vonásaiként, és azok aránya is, akik kisebb-nagyobb mértékben borúlátóan tekintettek saját és kisebbségi helyzetben lévő magyar társaik jövője elé.

A felsorolt tényezők együttes jelenléte a zágrábi magyarok körében még jobban hangsúlyozza az amúgy is romló tendenciákat. Sajnos az ennek ellentmondó – és a dolgozatban ismertetett – megállapítások együttvéve is alig befolyásolják a szomorú öszképet. Mindebből az következik, hogy a kisebbségiek által beszélt nyelv ápolásának, képzésének, az anyanyelven való nevelésnek a hiányosságai, az érintettek tájékoztatatlansága, szókincsük elszegényedése miatt az önmegélés és önmeghatározás területén bizonytalanság, esetenként identitás-zavar léphet fel, és emiatt, valamint a nyelvromlás következtében a kisebbségnek

nehézségei támadhatnak a nemzeti közösséggel való kapcsolat-tartásban, s mindez együttvéve elősegítheti az asszimilációt.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a felvázolt folyamatot nagyon nehéz megállítani. A tanulmány célja azonban nem az olvasó pesszimizmusba kergetése, hanem figyelmeztetés a fennálló negatív előjelű tendenciákra, és felhívás a további romlás lassítására, megakadályozására. Ebben támaszkodni lehet a tanulmányban is bemutatott ellenerőkre, hatásokra, melyekről ma még nem tudjuk pontosan, hogy milyen irányban és milyen mértékben befolyásolják a zágrábi magyarok nemzeti azonosságtudatát. A felmérés tapasztalatai szerint egyébként is megvan az igény a kérdezettek körében az identitás valamilyen formában való fenntartására, őrzésére. Hogy ezt miként lehet megvalósítani, további kutatások tárgykörébe tartozik.

BIBLIOGRÁFIA

- ANDORKA Rudolf (1994): Változások és állandóságok a magyar társadalomban a rendszerváltozás óta. = *Magyar Szemle* 10. sz.
- ARDAY Lajos (1990): A jugoszláviai magyarság demográfiai helyzete 1944-től napjainkig. In: *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve 1989*. Főszerk.: Juhász Gyula. Budapest.
- ARDAY Lajos (1994/a): A horvátországi magyarok története. In: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Szerk.: Arday Lajos. Budapest, Közép-Európa Intézet – Teleki László Alapítvány.
- ARDAY Lajos (1994/b): Az északnyugat-horvátországi szórványokról. In: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Szerk.: Arday Lajos. Budapest, Közép-Európa Intézet – Teleki László Alapítvány.
- BODÓ Barna (2003): Identitás és szórványdiskurzus. = *Kisebbségkutatás* 2. sz.
- CSÁMPAI Ottó (1994): *Viharvert nemzettudat. Az identitástudat és érzésvilág problémái Zboralja magyar falvaiban*. Pozsony, A szerző kiadása.
- CSEPELI György (1984): *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Budapest, Múzsák.

- CSEPELI György (1987): *Csoporttudat, nemzettudat*. Budapest, Magvető.
- CSEPELI György (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég.
- CSEPELI György (1997): *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris.
- CSERNICSKÓ István (1998): *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.
- EDWARDS, John (1985): *Language, society and identity*. Oxford, Blackwell.
- ERIKSON, E. H. (1950): *Childhood and Society*. New York, Norton
- FADDI Zsolt (2004): A horvátországi magyarság számának változásai az 1800-as évek második felétől a 2001-es népszámlálásig I. = *Horvátországi Magyarság* 1. sz.
- GEREBEN Ferenc (1995): Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. Empirikus vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakossága körében. = *Protestáns Szemle* 3. sz.
- GEREBEN Ferenc (1996): Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben. Egy határon túli magyarok körében végzett kérdőíves felmérés adatai alapján. In: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Szerk. Cserniczkó István – Váradi Tamás. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- GEREBEN Ferenc (1998): A horvátországi magyarok identitás-tudata. Amilyenek egy szociológiai felmérés tapasztalta. = *Kisebbségkutatás* 4. sz.
- GEREBEN Ferenc (1999): *Identitás, kultúra, kisebbség*. Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely
- GEREBEN Ferenc (2000): A horvátországi magyarok nyelvhasználati szokásai. In: *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. A 10. Élőnyelvi konferencia előadásai. Szerk. Borbély Anna. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya
- GEREBEN Ferenc – TOMKA Miklós (2001): *Vallásosság és nemzet-tudat. Vizsgálódás Erdélyben*. 2. kiadás. Budapest, Teleki László Alapítvány – Corvinus Kiadó.
- GEREBEN Ferenc (2003): Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában. In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*.

- Szerk. Ábrahám Barna et al. Piliscsaba, Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- GÖNCZ Lajos (1999): *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest – Újvidék, Osiris – Forum Kiadó.
- GRÁFIK Imre (2000): A nyelvhasználat és az identitás összefüggése a horvátországi szórvány magyaroknál. In: *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi konferencia előadásai*. Szerk. Borbély Anna. Budapest, 2000.
- GURIN, P. – MILLER, A. H. – GURIN, G (1980): Stratum identification and consciousness. = *Social Psychology Quarterly*, vol. 43 30-47. p.
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (1999): *Magyarságszimbólumok*. Budapest, Európai Folklor Központ.
- KISS Jenő (2002): *Társadalom és nyelvhasználat*. (2. kiadás) Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KRAPPMAN, L. (1980): Az identitás szociológiai dimenziói. = *Szociológiai Füzetek* 55-56. p.
- LE VINE, R. A. – CAMPBELL, D. T. (1972): *Ethnocentrism*. New York, Wiley.
- MÁK Ferenc (1997): Magyarok Horvátországban. = *Magyar Kisebbség* 3-4. szám, 237-293. p.
- MÁLYUSZ Elemér (1984): *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest, Gondolat.
- MATVEJEVIĆ, Predrag (1995): Identitás-betegségek. = *Regio* 1 – 2. sz.
- MIRNICS Károly (1998): Asszimilációs tényezők és asszimilációs politika Jugoszláviában (Vajdaságban). = *Regio* 2 (1998).
- PATAKI Ferenc (1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest, Kossuth.
- PATAKI Ferenc (1997): Nemzetkarakterológia? = *Magyar Tudomány* 2. sz.
- PATAKI Ferenc (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris.
- PÉNTEK János (1996): Szociolingvisztikai dilemmák. = *Korunk* 9. sz. 36-42. p.
- ROBERTSON, R. – HOLZNER, B. (eds.) (1980): *Identity and Authority*. Oxford, Blackwell.

- ROMSICS Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris.
- SEBŐK László (1994): A horvátországi magyarok a statisztikák tükrében. In: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Szerk.: Arday Lajos. Budapest, Közép-Európa Intézet–Teleki László Alapítvány.
- SEBŐK László (2003): A 2001-es horvátországi népszámlálás magyar nézőpontból. In: *Népszámlálási körkép Közép-Európából (1989-2002)*. Szerk.: Gyurgyík László – Sebők László. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- SINKOVITS István (1933): *A magyar nagybirtok élete a XV. század elején*. Budapest.
- SMITH, Eliot R. – MACKIE, Diane M. (2001): *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris.
- SZILÁGYI N. Sándor (2002): Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. = *Magyar kisebbség* 4. sz.
- TAJFEL, Henri (1981): *Human groups and social categories*. Cambridge, Cambridge University Press.
- VERES Valér (2000): Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében. = *Szociológiai Szemle* 4. sz.
- WYLIE, R.C. (1979): *The self-concept: Theory and research on selected topics*. Lincoln, NE, University of Nebraska Press.

Éhmann Gáborné Havas Mária

OLVASÁSI SZOKÁSOK ÉS ÉRTÉKREND A SZÉKELYFÖLDI ZETELAKÁN

I. BEVEZETŐ

A határon túli magyarok olvasási kultúráját 1990-ig csak lokális szinten, egy-egy városban, faluban vagy nagyritkán régióban lehetett vizsgálni, s ott is korlátozott körülmények között. Kevés szisztematikus, hivatalos intézményekre támaszkodó vizsgálat folyt, az egyéni kezdeményezések pedig szűk körre korlátozódtak, és az eredmények nem voltak összehasonlíthatóak. Az anyaországi kutatóknak sokáig csak a passzív megfigyelésre, a határon túli folyóiratok vonatkozó közleményeinek szemlélésére volt lehetősége.

1998-ban a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet a vallás mellett az identitás és az olvasás témakörére is kiterjedő, reprezentatív felmérést végzett Erdélyben. (Gereben-Tomka 2001.) Tanulmányunkban elsősorban ezen kutatás eredményeinek fényében értelmezzük adatainkat. Az eredmények összevethetősége korlátozott, de az eltérések, egyezések irányadónak tekinthetők. Továbbá kiegészítésképpen más lokális erdélyi vizsgálatokkal és magyarországi adatokkal is összehasonlítjuk a zetelaki mutatókat.

Jelen dolgozat pillanatkép egy székelyföldi magyar falu ezredfordulós társadalmának kulturális életéről. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy változásban lévő folyamatba pillanthatunk bele. A tanulmányunkban felhasznált zetelaki adatok a 2002-es helyzetet rögzítik, míg a mélyinterjúk a 2004-es állapotba nyújtanak betekintést.

Feltételezésünk szerint a megnövekedett anyanyelvi televíziózási lehetőségek mellett többek között az életmód s az értékrend változása is befolyásolja az olvasási, művelődési szokásokat. Az alaphipotézisünk az volt, hogy Zetelakán egy lassan modernizálódó, de hagyományaihoz még erősen ragaszkodó, és a kulturális értékeknek nagy jelentőséget tulajdonító falusi társadalmat találunk. Ez az olvasási szokások terén abban nyilvánul meg, hogy bár a korábbi

erdélyi mutatókhoz képest csökkent az olvasási kedv, még az értékes, nemzeti klasszikusnak számító szerzők és művek vannak erős túlsúlyban az olvasmányok között.

II. A FELMÉRÉS ÉS ANNAK TEREPE

A tanulmány az erdélyi Zetelaka olvasásszociológiai vizsgálatát tartalmazza. Zetelaka 4476 fős nagyközség Romániában található, Hargita megyében. Aszfalozott út és rendszeres autóbuszjárat köti össze Székelyudvarhellyel. (Hetente kétszer Budapestre is indulnak járatok.) A község a térségben meghatározó szerepet tölt be. (Sepsiszéki Nagy 2003: 54.) A község keletkezésének időpontja ismeretlen. Zetelaka falu mai helyére telepedésének ideje valószínűleg a tatárjárás utáni újjáépítés korára esik. A falu elnevezését a hagyomány Zete hun vezérrel hozta összefüggésbe. (Deák 2000: 59-63.)

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológus hallgatói 2002 nyarán Gereben Ferenc vezetésével kutatásokat végeztek Zetelakán. A hallgatók egyéni kutatásaik mellett 403 kérdőívet is lekérdeztek, amely a vallásosság, nemzettudat és olvasási szokások témakörével foglalkozott.

A kérdőívek adatait 30 mélyinterjúval egészítettem ki, amelyeket 2004 tavaszán vettem fel Zetelakán. Az interjúalanyokat többségében Deák Ferenc nyugdíjas tanár ajánlotta, akinek köszönettel és hálával tartozom segítségéért.

A 403 fős minta reprezentatív Zetelaka tizennyolc éven felüli lakosságára. A mintába kerülő személyeket szisztematikus mintavételi eljárással választották ki a kutatást végzők (a zetelaki lakónyilvántartás minden tizedik címe minősült egy portának), majd a népszámlálási adatok alapján kontrollálták², hogy mely (nemű, korú) családtaggal vegyenek fel kérdőívet a kérdezőbiztosok.

¹ A népszámlálási adatok alapján a 20 éven felüli lakosságra lett beállítva a kvótátáblázat, de a kérdezőbiztosok a 18 év fölötti lakosokat keresték föl.

² A nemek aránya a mintában az egész zetelaki lakosságra mért népszámlálási adatok alapján lett kiszámítva.

Zetelaka színmagyar³ katolikus falu. (A faluban 16 ember vallja magát románnak, és 137 fő más vallású, de ők is részt vesznek a nagyobb katolikus ünnepeken, mert azok egyben az egész falu ünnepei is.)

A foglalkozás terén a városi munkahelyekre való ingázás (620-630 személy), a gazdálkodás és a fafeldolgozás a meghatározó. Földműveléssel és állattartással a városba ingázók közül is sokan foglalkoznak. Jelentős a falusi turizmus, egyelőre csak jövedelemkiegészítő tevékenységként. (Sepsikszéki Nagy 2003: 58-59.) A faluból számos ember dolgozik, vagy dolgozott Magyarországon.

Fejes Ildikó, csíkszeredai szociológus tereptapasztalatai alapján figyelemreméltó változásokról számol be: "Zetelaka – saját tapasztalatom szerint – nem egyszerűen egy a sok más székely falu közül, hanem egy olyan, ahol a modernizációs folyamatok sokkal inkább elindultak és láthatóak, mint máshol. (...) A beszélgetésből és a látottakból számomra egyértelműen az derült ki, hogy a falu hatalmas változásokat él át. Minden második-harmadik háztartás falusi turizmusra rendezkedett be, építkeznek, modernizálják a háztartásokat, a nők gazdasszonyképző tanfolyamra járnak, és főként dolgoznak reggeltől estig szezonban. (...) A turisták azonban nem csupán pénzt hoznak, és időt vesznek el, hanem mentalitást is, abból a modernizált mentalitásból, amitől a többi falvak el vannak zárva. (...) Mindezek alapján úgy gondolom, hogy Zetelaka nem egy székely közösség a sok közül, hanem számtalan olyan sajátos vonással rendelkezik, amelyek az elmúlt években kerültek felszínre." (2004-es levélrészlet)

Fejes Ildikó észrevételeit saját, és a kutatásban részt vevő hallgatók, tanárok tapasztalatai alapján is megerősíthetem. Zetelaka sajátosságának kérdésére még később visszatérek.

A dolgozatban ismertetett eredmények legalább 95%-os szignifikanciaszinten érvényesek.

³ A kérdezőbiztosok nem regisztrálták külön, hogy ki cigány etnikumú, csak a kérdezettek által vallott identitást, ami a magyar. A mintegy 4500 fős településen egyébként kb 400 fős cigány etnikumú közösség él.

III. SAJTÓ- ÉS KÖNYVOLVASÁS

A sajtó- és könyvolvasás mennyiségére vonatkozó megfigyeléseinket már részletesebben kifejtettük másutt (Éhmann Gáborné 2008), ezért itt csak a legfontosabb információkra térek ki.

A megkérdezettek közül azok, akik könyvet olvasnak, szinte csak magyar nyelvű könyveket forgatnak (93%-uk kizárólag vagy túlnyomórészt magyar nyelven olvas). 1998-ban is hasonló adatokat mértek Erdélyben (88%). (Gereben-Tomka 2001: 91.) Egy 2000-ben kolozsvári magyar lakosok között végzett vizsgálat⁴ szerint a kutatást megelőző évben olvasott könyvek 85%-a magyar nyelvű volt. (Miklós-Kiss 2000a: 26.) A zetelaki mutatók azért magasabbak, mert azokon a településeken, ahol a magyarság számaránya meghaladja a 90 %-ot, más erdélyi településeken is átlagot meghaladó volt az anyanyelvi olvasmányok aránya. (Gereben-Tomka 2001: 36-37.)

A korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy a határon túli magyarság nagyobb arányban olvas napilapot, hetilapot és folyóiratot is, mint az anyaországiak, bár mindkét helyen csökkenő tendenciát mutat az újságolvasók száma. (Gereben 2002b: 460.; Gereben 2002a: 26.)

A zetelakiak mintegy kétharmada szokott napi- illetve hetilapot olvasni, és mintegy 40 %-uk havilapokat. Zetelakán a hetilapot olvasók, akárcsak az anyaországban, szorosán felzárkóztak a napilapot olvasókhoz.

Az olvasott lapok szinte teljes mértékben magyar nyelvűek (többnyire magyarul olvassa a napilapokat 98,5%, a hetilapokat 97,3%, illetve a folyóiratokat 96,4%), ahogy ez a korábbi vizsgálatok alapján is várható volt. (Gereben – Lőrincz – Nagy – Vidra Szabó 1993: 47.) Tehát az olvasáskultúra erősen anyanyelv-domináns Zetelakán.

⁴ Miklós Tünde és Kiss Dénes, erdélyi kutatók, 2000 novemberében végeztek reprezentatív olvasásszociológia felmérést Kolozsvár magyar lakosságának körében. A felmérés során 550 15 év feletti személyt kérdeztek meg, akiket nem, életkor és iskolai végzettség szerint rétegzett kvótás minta szerint választottak ki.

A zetelakiak 2002-ben sokféle lapot olvastak, és legnagyobb arányban helyi lapokat. (1. sz. táblázat) Ez a helyi sajtótermékek gazdag kínálatának köszönhető. Minden erdélyi megyében van magyar nyelvű megyei lap, és a számottevő magyar nemzetiségű lakossal rendelkező városokban is van egy vagy több helyi újság. (Lampl – Sorbán 1999: 237.) A Magyarországról származó lapok olvasói között elsősorban nők találhatók.

Az abszolút kedvencek a hetilapok között találhatók. A listában alapvetően a bulvár jellegű lapok dominálnak.

1. sz. táblázat

Népszerűbb lapok az említések számával (3 említésig) (2002)

Népszerűségi sorrend	Napilapok	Hetilapok	Folyóiratok, havilapok
1	Erdélyi Krónika (97)	Udvarhelyi Híradó (149)	Európai Idő (12)
2	Hargita Népe (88)	Heti Hirdető (101)	Hitélet (7)
3	Híradó (70)	Nők Lapja (45)	Dolgozó Nő (5)
4	Romániai Magyar Szó (16)	Kiskegyed (20)	Keresztény Szó (4)
5	Hirdető (16)	Tina (12)	
6		Vasárnap (9)	
7		Székely Hírmondó (6)	
8-10		Meglepetés (4), Nemzeti Sport (4), Keresztény Élet (4),	
11-12		Story (3), Bravo (3), Erdélyi Napló (3)	

Megállapítható, hogy azok, akik olvassák a különböző sajtótípusokat, gyakrabban olvasnak könyvet, mint azok, akik nem.

Míg egy kolozsvári magyar lakos átlagosan 12 könyvet olvasott el a kutatást megelőző évben, a modális könyvolvasó pedig 10-et (Miklós-Kiss 2000b: 26.), a zetelakiak átlagosan 6 könyvet olvastak, a modális könyvolvasó pedig a nem olvasó.

A kilencvenes években Erdélyben is csökkent az olvasási kedv a korábbi adatokhoz képest. (Gereben – Tomka 2001: 88.) A magyar

nyelvű sajtótermékek számának gyarapodásával és az anyanyelvi televíziózási lehetőségek növekedésével a könyv már nem olyan kitüntetett szerepű a magyar nyelvű kultúra és a nemzeti azonosságtudat építőkövei között.

A könyvolvasók (akik egy év alatt legalább egy könyvet elolvasnak) aránya még mindig jelentősen több az anyaországínál, azonban a rendszeresen (havi átlagban legalább egy könyvet) olvasók aránya szinte ugyanakkora. Persze a zetelaki és az összmagyarországi adatok összevetése csak irányjelzésre alkalmas. Ezért a zetelaki adatokat a hasonló nagyságú magyarországi települések mutatóival hasonlítottuk össze. (2.sz. táblázat) Az összevetésből kitűnik, hogy az ezredforduló táján Zetelakán lényegesen többet, és valamelyest gyakrabban olvastak, mint egy hasonló nagyságrendű átlagos magyarországi községben.

2. sz. táblázat.

A könyvolvasás mértéke 18 éven felüli lakosságon belül (%)

Gyakorisági fokozatok	Zetelaka (reprezentatív vizsgálat) 2002	Magyarország (2 – 10 ezres lakosú települések) 2000*
Könyvolvasó	55	37
Rendszeresen olvasó	13	11

*Kerkai Intézet kutatása

IV. OLVASÓI ÍZLÉS

Az olvasói ízlés szubjektívebb, de tartósabb képet ad az olvasók érdeklődéséről. Igaz, ez jobbára nem a jelenlegi, hanem inkább a múltbéli olvasói érdeklődést tükrözi. Ezt az olvasókhöz különösen közel álló, kedvelt szerzők, nagy olvasmányélmények, kedvenc olvasmánytípusok feltárásának segítségével kutatják.

A különösen kedvelt – tehát nem csak aktuálisan olvasott – művek, szerzők, olvasmányfajták együttesen már nem csak az aktuális olvasói érdeklődésről közölnek valamit, hanem egy tartósabb, "a személyiség értékrendjébe ágyazott szűrő, illetve válogatórendszerrel: az ízlés milyenségéről vallanak". (Gereben

2000: 118.) Az előbb említett három változó alapján soroljuk be az olvasókat különböző ízléstípusokba a domináns elemek alapján. (3. sz. táblázat)

Világosan látszik, hogy a "klasszikus" ízléskategória jellemzi a zetelaki olvasók legszámottevőbb részét. Ez a "romantikus" kategóriával együtt már (58 %-nyi) domináns szerepet kap, míg az anyaországban (a 2-10 ezres lakosú településeken) lényegesen kisebb (33%) arányban képviselteti magát a két kategória. Ellenben a szórakoztató irodalom két kategóriája (a "bestseller II." és a "lektúr") Magyarországon jut markánsabb szerephez.

3. sz. táblázat
Olvasói ízléskategóriák százalékos megoszlása

Ízléskategóriák*	A felnőtt magyar könyv olvasók százalékában	
	Zetelaka (reprezentatív vizsgálat) 2002	Magyarország** (2-10 ezer lakosú település) 2000
"Modern" (az értékes kortárs irodalom dominanciája)	2	2
"Klasszikus" (a XIX-XX. sz.-i realista klasszikusok dominanciája)	33	14
"Bestseller I." (a "nagy" irodalom látszatát keltő félművészi ill. álművészi irodalom dominanciája – értékes művek társaságában)	18	16
"Bestseller II" (bestseller kedvencek öninagukban, ill. a szórakoztató irodalom társaságában)	7	22
"Romantikus" (a XIX. sz.-i romantika dominanciája)	25	19
"Lektúr" (a szórakoztató irodalom direkt műfajainak dominanciája, esetleg romantikával)	6	16
"Ismeretközlő" (kizárólagosnak tűnő non-fiction érdeklődés)	9	9
Besorolhatatlan	0	2
Összesen	100	100

* Gereben Ferenc kategóriái alapján. Ld. részletesebben Gereben 2000: 118-119.

** Forrás: Kerkai Intézet kutatása

Az ismeretközlő irodalom elkötelezett hívei egyforma arányban vannak jelen Zetelakán és a magyarországi településeken. De az aktuális olvasmányok között lényegesen kisebb arányt tesznek ki az ismeretközlő művek, mint az anyaországi listán. A "bestseller I". és a "modern" kategória mutatói megközelítőleg megegyeznek az anyaországgal. Azonban az egyes ízléskategóriák („klasszikus”, „bestseller II, „lektúr”) jelenlétében mutatkozó nagy eltérések mutatják, hogy a zetelaki olvasáskultúra tradicionálisabb és értékőrzőbb, mint a magyarországi községeké.

A korábbi tapasztalatoknak megfelelően a "modern", az "ismeretközlő" és a "lektúr" kategória a férfiakhoz, míg a "bestseller" kategóriák a nőkhez állnak közelebb. Az ismeretközlő és lektúr-irodalom nagyobb népszerűségnek örvend a ritkán olvasók körében, míg a modern irodalmat inkább csak a rendszeresen olvasók kedvelik.

V. OLVASÓI SZOKÁSOK ÉS ÉRTÉKVILÁG

Az erdélyi magyarság értékrendjét és életviszonyait erősen befolyásolja a magyar nemzettől való elszakított helyzete. Az eddigi kutatások kimutatták, hogy "a kisebbségi identitástudat önmegegyezéses céljából hajlamos erőteljesebben támaszkodni a hagyományokra, a kulturális és vallási értékekre, miközben regionális jegyeket is felmutat". (Gereben 1999: 27.)

Az értékrendet a nevelési értékelvek segítségével vizsgáltuk. A kérdőívben a Noelle-Neumann-féle nevelési értékteszt szerepelt. A 16 értékelvet tartalmazó listából 5-öt kellett kiválasztani az interjúalanyoknak az alapján, hogy mit kell egy gyereknek a szülői házban megtanulnia, mely értékeket kell egy gyermeknek a későbbi életére útravalóul adni. (4. sz. táblázat)

Mivel az 1998-as reprezentatív erdélyi vizsgálat során a kutatók másfajta értéktesztet használtak, ezért a zetelaki adatokat a 2000-es reprezentatív magyarországi és korábbi határon túli adatokkal tudjuk összehasonlítani, bár az összevethetőség itt is korlátozott.

Magyarországon az utóbbi évtizedekben csökkent a hagyományos, közösségi-önkorlátozó értékek (takarékoság, munkaerkölcs

stb.) presztízse, viszont nőtt az anyagias szemléletre, az individualizációra, a pragmatikus-rationális beállítottságra való hajlandóság, de a kreativitásra, az információ-éhségre, sőt a toleranciára utaló jegyek szaporodtak. (Gereben 2003: 9.)

4. sz. táblázat
Nevelési értékelvek (a kérdezettek százalékában)

Nevelési értékelvek	Zetelaka 2002	Magyarország* 2000
Munkáját rendszeresen és lelkiismeretesen végezni	79,5	65,9
Egészséges életmód	71,1	53,2
Udvariasság és jó magaviselet	61,4	47,7
Pénzzel takarékosan bánni	55,9	45,1
Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	38,2	44,4
Emberismeretet a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	34,1	32,6
A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	33,3	27,3
Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	31,9	11,2
A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	22,8	30,2
Szerénynek és tartózkodónak lenni	17,4	20,8
Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	15,4	28,9
Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	14,9	14,2
Technikai szakértelem, a modern technika megértése	6,9	7,1
A sok tévénézés mérséklése	6,7	6,6
Kedvét lelteni a művészetekben	6,4	8,5
Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	3,6	5,0
Összesen:	499,5	448,7
N=	390	1035

* Forrás: Kerkai Intézet kutatása (Gereben 2003: 11.)

A magyarok lakta régiók közül Erdély (és Kárpátalja) értékvilága a legarchaikusabb. Kiemelt fontosságú több tradicionális érték (pl. a vallásos hit), viszont átlagosnál alacsonyabb szintet ér el a toleranciára való készség. A kultúrához, tudáshoz való viszonyulás azonban Erdélyben kedvezőbb, mint Kárpátalján. (Gereben 1999: 41.)

Zetelakán 2002-ben, akárcsak a '90-es években minden közép-európai magyarok lakta régióban, a munka, az egészséges életmód és az udvariasság⁵ állt a rangsor elején. (Gereben 1999: 39.) A takarékoskodás szorosan felzárkózott Zetelakán az udvarias magaviselet mögé. Új fejleményként az érvényesülési vágy is viszonylag nagy jelentőséget kapott, bár ez elmarad a magyarországi mutatótól.

Zetelakán több közösségi érték (lelkiismeretes munkavégzés, udvariasság) és posztmateriális érték (szilárd hit, vallási kötődés) hangsúlyosabb, mint 2000-ben Magyarországon. Ez elsősorban a zárt, tradicionális faluközösséggel és a vallás, illetve az egyház hangsúlyozott jelenlétével magyarázható.

Jelentősen kisebb az információkra és a másokra való nyitottság Zetelakán, ha a magyarországi adatokhoz mérjük. A művészetek és az olvasás szeretete, a kultúra Zetelakán és az anyaországban is kevésbé hangsúlyos a nevelés szempontjából. Korábbi vizsgálatok során kimutatták, hogy a hagyományos-közöségi értékek kevésbé járnak együtt az individuális „színezetű” „a humanista nyitottság” értékeivel (tolerancia, művészetek, olvasás, közelet iránti érdeklődés). (Gereben 1999: 30-36.)

Nem meglepő módon az olvasás gyakoriságával együtt nő az olvasás szeretetét nevelési értéknek megnevezők köre. És ez fordítva is kimutatható. Ugyanez elmondható a tudásszomj esetében is. A tudásszomj megnevezése nevelési értéknek az értékesebb irodalmat olvasókra jellemző. A takarékoskodás, az udvariasság és alkalmazkodás említése fordítottan arányos az olvasási aktivitással.

⁵ Személyesen is tapasztaltuk, hogy az udvariasság követelménye erősíti az interperszonális kapcsolatokat Zetelakán. Elvárják, hogy az ember, ha ismerőssel találkozik az utcán, boltban stb., akármennyire siet is, szóljon pár szót hozzá a köszönésen kívül is.

Feltételeztük, hogy Zetelaka társadalmának értékrendje egy kezdődő átmeneti állapotot tükröz a hagyományos és a modern társadalom között.⁶

Már idéztük Fejes Ildikó megfigyelését, amelyben kiemeli Zetelaka sajátos vonásait, speciális helyzetét az erdélyi községek között. Ő úgy tapasztalta, hogy Zetelakán a turisták által beszüremkedik a modern gondolkodásmód, amitől a többi falu jobbára el van zárva. De ezek a változások az értékrendben még nem kimutathatóak az eltelt idő rövidsége miatt. Az értékeszt egy erősen tradicionális társadalom képét tárja elénk.

A zetelakiak életmódjában nagy változások történtek, és a zetelaki háztartások technikai felszereltsége nagyjából megfelel egy hasonló nagyságú magyarországi település felszereltségének.

Azonban – nem meglepő módon – a fogyasztási szokások és az életmód gyorsabban változtak, mint az értékrend. Zetelakán még kifejezetten erősek a közösségi és önkorlátozó értékek, még a '90-es évekbeli erdélyi adatokhoz képest is, nem lett hangsúlyosabb az individuális, önérvényesítő értékorientáció, de csökkent a humanista nyitottság értékeinek szerepe. Ez az olvasáskultúra szempontjából nem nevezhető szerencsésnek.

Az értékrend-vizsgálat azért fontos az olvasás szempontjából, mert az olvasás egyre inkább „premodern” értéknek tűnik. "Sajátos módon a kevésbé modernizálódott keleti térségek (Erdély, Kárpát-alja) tradicionálisabb értékrendjének szellemi talaján nagyobb olvasási aktivitás terem, mint a modernizáltabb felvidéki, vagy délvidéki, valamint a magyarországi magyarság köreiben." (Gereben 2002b: 96-97.)

⁶ A hagyományos és modern társadalom közti különbségekről, illetve az erdélyi társadalom állapotáról e szempontból részletesebben ld.: Gereben-Tomka 2001: 35-46.

VI. ÖSSZEGZÉS HELYETT: A ZETELAKI OLVASÁSKULTÚRA AZ INTERJÚK TÜKRÉBEN

A kisebbségi sorsból fakadóan az azonosságtudatot védelmező funkciók erősebbek, mint Magyarországon. Könnyebben konzerválódik az értékrend, és hangsúlyosabb a hagyományos közösségi és transzcendentális, illetve a kulturális értékekhez való kötődés. Azonban Zetelakán is megkezdődött az értékrend átalakulása, a kultúrához, az olvasáshoz való viszony megváltozása.

Az egyéni életsorsokat nézve sok interjúalany a falusi életmóddal járó rengeteg munkában látta az olvasási kedv megcsappanásának okát, a nők közül többen a családalapításhoz kötik az olvasás mennyiségének csökkenését. De az is kiderül, hogy régebben sem állt az érdeklődés középpontjában az olvasás.

"Falun laktunk, s örökké, általában van mit csinálni. Szóval nem volt olyan, hogy most egy délután, ilyen szép napsütéses időben, bent a házban leüljek, s na nyugodtan nézzük meg. Elég ritka falun ez a pillanat." (26 éves férfi, bolttulajdonos)

"Hát faluhelyt a munka, ugye, az olvasás az téli időtöltés, általában. De télen is a faluknak a programja, már az őszi időktől kezdődően, úgy volt megszervezve, tehát nem olvasás-centrikusan, tehát én a multságokra gondolok. Meg az ehhez hasonló dolgokra. Hát a falu nem így szervezte meg olvasás-központúlag, nem olvasás-központúlag. De viszont azért vannak kivételek, vannak olyan személyek, akik szeretnek valóban olvasni." (46 éves férfi, igazgatóhelyettes, román nyelv és irodalom tanár)

"Ó, minden könyvet jónak találtam volna, csak nem volt időm rá, hogy olvassak. Volt, hogy egyszer rákapcsolódtam, s hát a munka nem ment. Le kellett tenni." (47 éves nő, ruhakészítő)

42 éves nő, könyvelő válasza arra a kérdésre, hogy mikor csökkent az olvasott könyvek száma: "Hát mikor a gyerekek jöttek. Úgy, úgy."

Az erdélyi magyarok életmódja és értékrendje több szempontból megváltozott. Ezt mutatták a zetelaki vizsgálat adatai is. A tévzés egyre népszerűbb tevékenység, mióta lehetővé vált az anyanyelvi tévzés a Duna TV széleskörű elterjedése és a műholdas

kereskedelmi csatornák révén. Több interjúalany szerint ez az olvasási kedv csökkenésének elsődleges oka.

"Én régen nagyon-nagyon sokat olvastam. Rengeteget. Ugye, én régen jobban is bírtam, éjszakákat olvastam. És anélkül nem tudtam lefeküdni, hogy egy-két órát ne olvassak. S ugye, hogy bejött a kábeltévé, sajnos, sokat maradt ki az olvasás. Ma csak újságokat olvasok, híreket olvasok. (...) Nincs is annyi időm most már. A tévé lefoglal." (36 éves nő, háztartásbeli)

Egy fiatal férfi azt jelezte, hogy az ő életében könyvek szerepét szinte már teljesen átvették az internet, a számítógépes cd-k.

78 éves nyugdíjas természetismeret és földrajz tanár, több helyismereti könyv szerzője, aktív közösségi ember és rendszeres olvasó felelete arra a kérésre, hogy állítson fel fontossági sorrendet a tévé, rádió, számítógép és könyvek között: "Hát egyelőre most már a tévé, mert az annyira hozzánk nőtt, hogy nem tudom, mi lenne, ha nem volna. (...) Úgyhogy most már, most már nagyfiúk vagyunk a tévében, úgyhogy van mit nézni."

"Tényleg a Duna TV-t a legtöbbet nézzük. (...) Hát mondjuk, ennek mondhatjuk, hogy valahogy az emberek életét megváltoztatta. Hogy lett a Duna Tévé. Addig tényleg az ember mindenhová kívánczozott. De most annyira leköti így a családokat, nem csak minket, hanem úgy általában mindenkit. Hogy így visszagondolva, hogy régen mennyit mentünk. Előadásokra, Udvarhelyre színházba. Most minden úgy megcsappant. Hát lehet, azért is, mert idősebbek vagyunk, hát nem tudom, a fiatalok mennyit járnak. De azért úgy nagyon sok mindenkit a tévé köt le. Mondjuk tényleg, ez egy nagy dolog, hogy megadatott. Mert tényleg mi csak román tévét nézhettünk '89-ig, s azt is este 8-tól 10-ig. Csak akkor volt adás. S akkor legtöbbször még villany se volt..." (41 éves rokkantnyugdíjas nő)

36 éves háztartásbeli nő válasza arra a kérdésre, miért nem jár már könyvtárba: "Nincs is annyi időm már rá. A tévé lefoglal. Annyi, hogy este megnézzük a kedvenc műsorunk, s azzal lefekszünk."

A könyvtárosnő a tévézés népszerűségéről az olvasással összehasonlítva: "s ez fáj nekem, mert ugyanazon az emeleten van a kábeltévé is, és ahogy mennek oda az emberek, és fizetik be, és

haraguszna, mert sokat kérnek, és rossz a szolgáltatás. S ott a könyv, ami tényleg ingyen van, és bizony hát ez nekem fáj..."

A zetelaki tapasztalatok összecsengenek a kolozsvári kutatás eredményeivel a könyv és a különböző médiumok összehasonlítását tekintve. "A könyv megmarad a klasszikus magaskultúra hordozójának, az elektronikus médiában a hír és szórakoztató jellegű műsортípusok dominálnak..." (Illetve Kolozsváron "a tudományos és szórakoztató műsorok közötti határon mozgó ismeretterjesztő- és dokumentumfilmek" is.) (Miklós – Kiss 2000b: 14.)

De a legutóbbi olvasmányok különböző szempontok szerinti listázása és az olvasói ízléstípusok százalékos megoszlásai alapján a kommercializálódási tendencia kezdődő kibontakozását követhetjük nyomon. Az amerikanizálódás irányába mutató jelek is feltűntek Zetelaka olvasástérképén.

E tendenciák jelentkezésének okai az áru kínálat bővülésében – a könyvesboltok áru kínálata és árszínvonala nem sokban különbözik a magyarországitól –, és a modernizáció megindulásában keresendő.

Míndezek ellenére megállapíthatjuk, hogy erős az anyanyelvhez és a tradíciókhoz való ragaszkodás. Akár az olvasmányok nyelvét, akár a legutóbbi olvasmányok szerzőit, vagy a nagy olvasmányélmények, illetve kedvenc szerzők listáit vizsgáljuk, mindenhol a magyar nyelvhez és kultúrához, és ennek regionális változatához való erős kötődést találjuk.

Így vallanak kedvenc szerzőikről és könyveikről a zetelaki olvasók:

"Aztán Jókai, az minden. Az a kedvencem, az első. (...) Hát olyan meseszerűen írja le, vagy hogy, mit lehet tudni. Az hogy olyan szórakoztató, Szórakoztató az egész." (51 éves férfi, tűzoltó)

"...Egy időben bolondultam Móricz Zsigmond regényeiért. A Boldog embert átolvastam legalább négyszer-ötször. Az annyira tetszett. Akkor volt egy Mikszáth-időszakom. Az ő nyelvezete, az adomázó hangnem az nagyon-nagyon tetszett. (...) Senki sem tud olyan szépen írni." (57 éves magyar-francia szakos tanárnő)

50 éves eladónő Wass Alberttől: "...olvastam vagy három éve, a (...) most jusson eszembe, Wass Alberttől az Adjátok vissza a hegyeimet. Azt olvastam, de kiolvasnám az egész sorozatot. (...)

Hát, úgy kaptam valakitől, és mondták, olvasd ki, mert nagyon jó, de nem is tudtam letenni. (...) Az emberek között hogy tud kialakulni ez a borzasztó gyűlölet, és hogy ez létezik. Hogy tényleg megélték ezeket az őseink, vagy mit tudom én, azért lehetne erről olvasni, mert mindig azok írnak."

"Wass Albert pedig, hogy tényleg az itteni erdélyi létet, az erdélyi világot a maga valóságában bemutatja." (24 éves, óvónő, a könyvtárosnő lánya)

"Hát kérem szépen a Sütő-könyveket. A Tamásit azt feltétlenül. Mert azzal ismeri me, Sütőn és Tamásin keresztül, a magyarságnak, a székelységnek, Tamásival kimondottan a székelyeknek az életét, ugye." (78 éves nyugdíjas természetismeret-földrajz szakos tanár)

"Tamásiba belenőtt az ember lényegiben. A mi vidékünk embere volt. (...) Wass Albert hát igen, belement ebbe a világháborús dolgokba, eseményekbe, amik hát esetleg nem mindenkit egyformán érdekelnek. Tamási egyetemesebb ilyen szempontból, én úgy gondolom. (...) Tehát a székelységnek az ünnepi arcát mutatja be talán, de ez is benne van. Nem éppen ez a jellemző ránk, de ez is benne van." (46 éves férfi, igazgatóhelyettes, román nyelv és irodalom tanár)

57 éves magyar-francia tanárnő Tamási Ábel című trilógiájáról: "Igazán magunkénak éreztem. A hangnemet, a világot, amit ábrázol, az nagyon tetszett."

43 éves férfi, községi jegyző az Ábel-trilógiáról: "(...) úgy érzi az ember – legalábbis a székely ember – mintha ő szerepelne benne, ő lenne a főszereplő."

A zetelaki olvasók igényesebbek esztétikailag, mint a magyarországiak. Látható, hogy az olvasás hatással van a véleményformálásra, az identitás felvállalására.

Végezetül álljon itt néhány gondolat, vallomás az olvasásról. :

"A filmekkel úgy van az ember, hogy nagyon kevés marad meg, csak a pillanatnyi élmény. Szerintem a könyvek mindenképpen maradandóbbak." (41 éves férfi, gépészmérnök, az RMDSZ helyi képviselője)

"Mondjuk a Fordulópont, ami pontosan az olvasásról szól. És azt úgy érzem, mindenki kellene tudja. Abban le van írva gyönyörűen, hogy mit jelent a könyv. Oda nem kell elektromos áram, oda nem

kell semmi külső, hanem a kezembe veszem, és elpillantom a szemem, aztán úgy is, egy másodpercre már vissza tudok nézni." (51 éves nő, községi könyvtáros)

"Hát van, amikor szeretném, hogy csend legyen, akkor olvasok." (28 éves nő, készruhágyári dolgozó)

"Hát szerintem egy könyv, tehát az..., mindenféleképpen szerintem az egy szórakozás. Ha olyan könyvet is olvas az ember, amit szeret, hát általában olyat olvas, akkor az egy élmény is." (43 éves férfi, községi titkár)

"Legszebb percek az életben, leülhet az ember egy könyv mellé, akkor egy külön világ tárul elé. Azok mind ihletett, boldog pillanatok, az olvasás percei, ez biztos." (57 éves nő, magyar-francia szakos tanár)

"Mondjuk én, ha a könyvre gondolok, hát mondjuk anélkül nem is tudom elképzelni, hogy lehet anélkül élni. Tehát akinek ez hiányzik az életéből. Másrésztől pedig most ugye, hogy az öregség felé halad az életem, egy remény van abba, hogyha tudja az ember, ha fizikailag nem tud dolgozni, vannak barátai, akik várják a polcon, megporosodva is. Különben most nincsenek megporosodva a könyveim, mert most festettem a szobát, és minden egyes könyvet ki kellett hordani, és most aztán egy pár hónapig azzal foglalkoztam, hogy rendszereztem, és rendbetettem, és helyre-raktam." (67 éves férfi, katolikus pap)

"A könyvekben is meg a mesékben is beleírják az írók az igazságot, úgy valahol elrejtve, mint az álarcosbálban, hogy nem mondhatják ki, de mégis a koldus, ugye, gazdagnak öltözik, tehát amire vágyik, vagy ami a valóság, vagy sértő lehet, azt belerejti. (...) Az olvasás az olyan, az olvasás nélkül olyan az ember, mintha fél lába lenne, hát megy, megy, de hát azért nem az igazi. (67 éves férfi, nyugdíjas kántor)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- DEÁK Ferenc (2000): *Zetelaka*. Székelyudvarhely.
- ÉHMANN GÁBORNÉ HAVAS Mária (2008): Zetelaka művelődésszociológiai vizsgálata. In: *Ami rejtve van s ami látható*. Szerk.: Császár Melinda és Rosta Gergely. Budapest – Piliscsaba, Loisir, 147-166. p.
- FEJES Ildikó (2004): levélrészlet (kézirat).
- GEREBEN Ferenc (1999): *Identitás kultúra kisebbség*. Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- GEREBEN Ferenc (2000): *Könyv, könyvtár, közönség*, Budapest, OSZK.
- GEREBEN Ferenc (2002a): Olvasás és könyvtárszociológiai vizsgálatok Magyarországon. In: *Könyvtárosok kézikönyve*. Szerk.: Horváth T.-Papp I. Budapest, Osiris, 17-50. p.
- GEREBEN Ferenc (2002b): Olvasáskultúra és identitástudat határon innen és túl. In: *Hagyomány, közösség, művelődés*. Szerk.: Ablonczay B. – Ifj. Bertényi I. – Hatos P. – Kiss R. Budapest, BIP, 459-472. p.
- GEREBEN Ferenc (2003): *Vallásosság és egyházkép – interjúk tükrében*. Budapest, Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet.
- GEREBEN Ferenc – LŐRINCZ Judit – NAGY Attila – VIDRA SZABÓ Ferenc (1993): *Magyar Olvasáskultúra határon innen és túl*. Budapest, Közép-Európa Intézet, 8-74. p.
- GEREBEN Ferenc – TOMKA Miklós (2001): *Vallásosság és nemzet-tudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Budapest, Teleki László Alapítvány – Corvinus kiadó.
- Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet 2000-es kutatása* (Kerkai-kutatás adatai. (Gereben Ferenc közlése.)
- LAMPL Zsuzsanna – SORBÁN Angella (1999): A szlovákiai és erdélyi magyarok médiapreferenciái és fogyasztási szokásai. *Magyar Kisebbség*, 1. sz. 231-248. p.
- MIKLÓS Tünde – KISS Dénes (2000a): Könyvek és olvasás Kolozsváron. *Könyvesház (a Művelődés /Kolozsvár/ melléklete)*, 2. szám, 26-27. p.

- MIKLÓS Tünde – KISS Dénes (2000b): *Olvasási szokások és média-használat Kolozsváron*. (Kézirat)
- SEPSISZÉKI NAGY Balázs (2003): *Székelyföld falvai a huszadik század végén*. Udvarhelyszék. III. kötet. Budapest, Nap Kiadó, 54-61. p.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Karczagi Alexandra – Klausz Boriska

VALLÁSOSSÁG ZETELAKÁN
(EGY SZÉKELY FALU VALLÁSI ÉLETE AZ
EZREDFORDULÓN)

A 2002 nyarán a székelyföldi Zetelakán végzett kérdőíves felmérés részfeladataként a nagyközség vallási életét vizsgáltuk meg közelebbről. A kutatás során a 4476 lelket számláló község felnőtt lakosságát reprezentáló 403 fős mintáján¹ lekérdezett kérdőív a vallásosságára, nemzeti identitástudatra, olvasás- és médiahasználati szokásokra, illetve a háztartás általános anyagi helyzetére vonatkozó kérdéseket tartalmazott.

A tanulmány alapját a kérdőívek feldolgozásából nyert adatok mellett a vallásgyakorlásról, illetve vallási önértelmezésről árnyaltabb képet nyújtó mélyinterjúk, valamint személyes tapasztalataink képezik.

A térséggel foglalkozó vallásszociológiai tanulmányok felhívják a figyelmet Erdély nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő vallásosságára:² Tomka Miklós megállapítása szerint „Európában Lengyelország mellett Románia a legvallásosabb ország, melyet az elvállastalanodás csak kevésbé érintett.”³ Közelebbi képet mutat Erdély vallási helyzetéről a Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézetben 1998-ban végzett, a nemzetközi Aufbruch projekthez csatlakozó felmérés, amely – a magyarországi és az erdélyi román társadalom után – az erdélyi magyar felnőtt népességet reprezentálta⁴. E kutatás legfontosabb adatait, eredményeit a tanulmányunkban több ízben összehasonlítási alapként tekintettük. A vizsgálódásaink során arra törekedtünk, hogy Zetelakán, ebben a

¹ A falu 18 éven felüli lakosságából – a 2002-es népszámlálási adatok felhasználásával – nem életkor és területi elv alapján vettünk mintát.

² Virt László: Katolikus kisebbség Erdélyben. Budapest-Luzern, Egyházfórum 1991.;

Gereben Ferenc - Tomka Miklós: Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben. 2. kiad. Budapest, 2001. Corvinus K.

³ Gereben – Tomka: i.m.: 12. o.

⁴ Gereben – Tomka: i.m.

döntő többségében katolikus székely-magyarok lakta községben, a vallásgyakorlás helyi sajátosságait feltárjuk, úgy, hogy saját kutatásunk eredményeit az Erdély vallásosságáról eddig alkotott képben is elhelyezzük.

A község vallásosságát vizsgálva elsőként az *egyháztagsággal*, illetve a *felekezeti hovatartozás* tényével szembesültünk. A lakosság rendkívül nagy része, 95%- válna valamely egyházhoz, vallásfelekezethez való tartozását. Ebből 94% mondja magát (szinte kizárólag római) katolikusnak. A lakosság fennmaradó része reformátusnak (1,7%); valamint jehovistának, illetve unitáriusnak vallja magát.

Míg a kérdőíves módszerekkel hozzáférhető mutatók jól jellemezhetik a vallásosság külső szemlélődő számára is kézzel fogható jegyeit, addig az egyes válaszkategóriák mögött rejlő egyéni értelmezésekhez, a háttérben húzódó összetettebb indokok megértéséhez alaposabb feltáró munka szükséges.

„Tapogatózásaink” kiindulópontját azok, a falu mindennapjaiban megtapasztalható vallási megnyilvánulási jegyek jelentik, amelyek hatósugarai a már magánszférába tartozó egyéni vallásértelmezésekig hatolnak.

Országos Széchényi Könyvtár

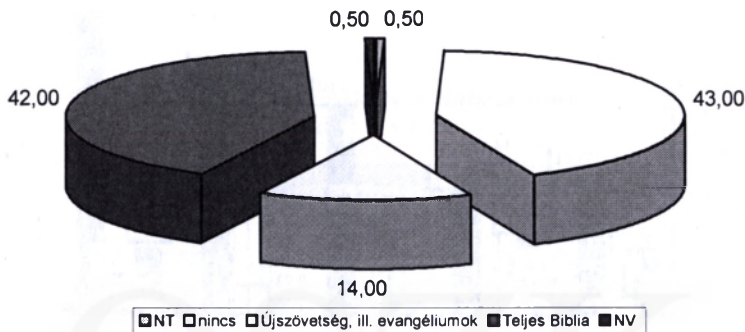
VALLÁSGYAKORLÁS A MINDENNAPOKBAN

„A magunk körül látott vallási tárgyak, jelek, szimbólumok otthonosabbá, természetesebbé, magától értetődőbbé tudják tenni a vallásosságot”⁵ A vallásosság tárgyi megnyilvánulásait Zetelakán a háztartások tulajdonában lévő Bibliára, keresztre vagy szentképre vonatkozó kérdésekkel mértük. A szűkebb környezetben az interjúkészítések során személyesen is tapasztaltuk, hogy ezek a tárgyak fontos helyet foglalnak el a zetelaki lakásokban. A megvizsgált háztartások 42%-a rendelkezett teljes Bibliával, 14%-a csak Újszövetséggel vagy az evangéliumokkal. (1.ábra) Vallási tárgyakkal, mint amilyen a *szentkép* vagy a *kereszt* szinte valamennyi háztartásban (93%) találkoztunk. „A vallás látható megfigyelhető

⁵ Gereben Ferenc – Tomka Miklós i.m.: 15. o.

jelenléte Erdélyben általánosabb, mint Magyarországon és Európa legtöbb más országában.”⁶

1. ábra Van-e Önnek Bibliája, vagy Újszövetsége? (%)

A *templomba járáson*⁷ keresztül jól mérhető a vallásgyakorlás intenzitása. A templomba járás gyakoriságáról a felméréseink azt bizonyítják, hogy a falu lakosságának 48%-a hetente legalább egyszer, további 24%-a havonta legalább egyszer eljár istentiszteletre, a templomba *soha nem járók* aránya mindössze 4%.

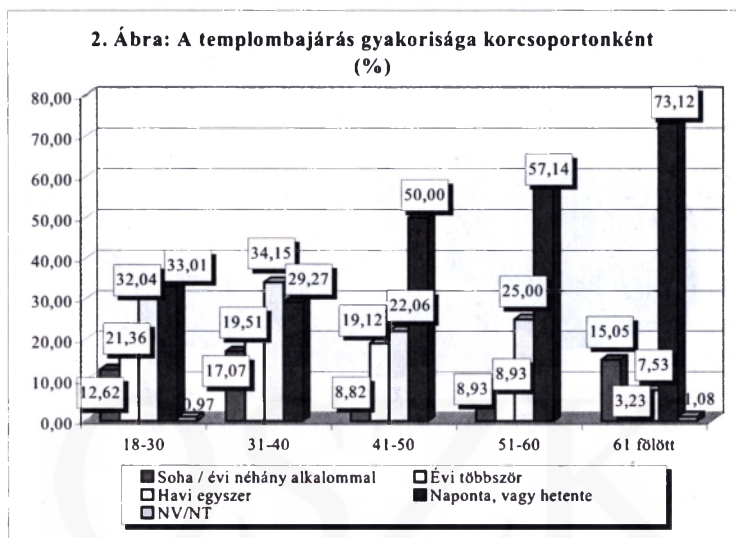
Korosztály szerint vizsgálva elmondható, hogy a részvétel gyakorisága a szertartásokon a fiatalabb korcsoportok felé haladva csökken. A 18-30 évesek mellett a 31-40 évesek korcsoportjában a legmagasabb a *templomba soha vagy ritkán járók*, és a legalacsonyabb a hetente legalább egyszer templomba járók aránya (2.ábra).

Megfigyelhető jelenség, hogy a 60 év felettek körében nemcsak a gyakori, hanem (bár sokkal kisebb mértékben) a ritkán templomba járók aránya is megnő. Ennek oka lehet, hogy idős korban nagyobb azok aránya, akik valamilyen betegség miatt nem tudnak elmenni a templomba. A szertartásokon a 60 év fölöttiek vesznek részt a legnagyobb arányban (73%-uk hetente

⁶ Gereben Ferenc – Tornika Miklós i.m.: 14. o.

⁷ „Esküvőktől, keresztelőktől, temetésektől eltekintve inostanában milyen gyakran vesz részt istentiszteleteken?” hangzott kérdőívünk 44. kérdésére.

vagy gyakrabban). Elmondható, hogy a templombajárás gyakorisága jóval magasabb, mint a magyarországi településeken.⁸

Nézzünk meg néhány interjúrésztletet, amelyek a fentiekben vázolt tendenciákat alátámasztják.

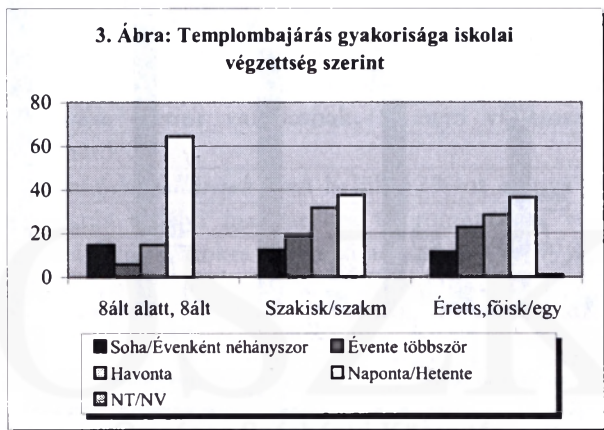
A falu plébánosával folytatott beszélgetésben a fiatalabb korcsoportok ritkuló templomba járásának okaira kerestük a választ:

„Ez egy mostani jelenség a változás óta. Az emberek állandóan a pénz keresésére, mondjuk úgy, a boldogságuknak és egyéni életük értékét abban látják, hogy minél több pénzük legyen, hogy valamiképpen tudjanak gyarapodni anyagiakban, illetve biztosítani tudják megélhetésüket, vágyaik és elképzeléseik szerint. Most ez kimondottan a pénz és megélhetés kérdése. Ez átbillenti az értékrendet... Ez egy mostani, tehát új jelenség, hogy az embereknek azért nincs idejük, mert dolgozni kell. Nyilván hogy eddig is kellett dolgozni, csak a megítélés ezt most előtérbe helyezi.”

⁸ Gereben Ferenc – Tomka Miklós i.m.: 20. o..

Amikor a legfiatalabbak (14-18 évesek) vallásgyakorlásáról kérdeztük, a plébános válasza így hangzott:

„A fiataloknál inkább más oka van a vasárnapi szentmisétől való távolmaradásnak, így a szombat esti disco. A veszély már a hetedikeseknél, nyolcadikosoknál jelentkezik. Amikor a gyermek a kamaszkornak abban a fázisában van, akik ezt akarják megélni, azok elmennek a discoba, és másnap nem jönnek templomba.”

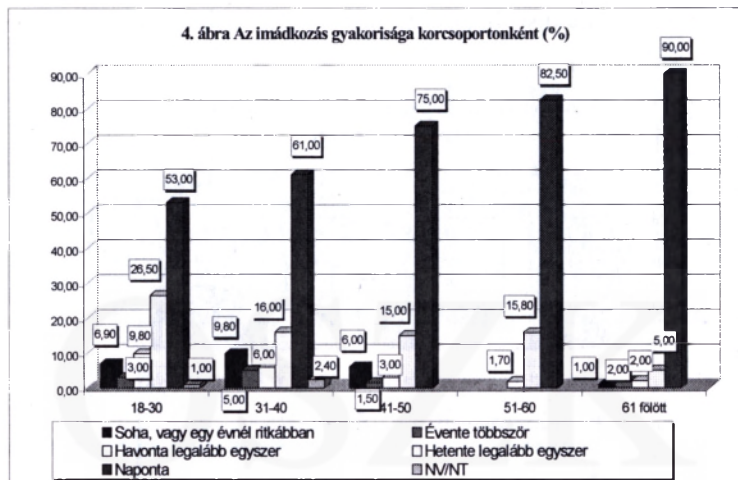

A templomba járási iskolai végzettség szerinti vizsgálata azt mutatja, hogy a végzettség növekedésével csökken a templomba járási gyakorisága. A 8 általános alatti vagy 8 általánost végzettek körében 60% körül van a hetente legalább egyszer templomba járók aránya, még az érettségivel vagy diplomával rendelkezők között mindössze 33% ez az érték. Érdekes viszont, hogy az istentiszteletre *soha nem vagy nagyon ritkán járók* aránya a különböző végzettségi fokozatokban mindenütt kb. egytizedet tett ki. (3. ábra)

A vallásosság megélésének személyes dimenziójába tartozó *imádkozás vizsgálatakor* a templomba járáshoz hasonló tendenciát figyeltünk meg. A falu teljes lakosságát tekintve elmondható, hogy 70,% *naponta* legalább egyszer imádkozik, és nem egészen 1% mondja azt, hogy *soha nem szokott*. Hasonlóképpen a templomba

járás gyakoriságához, a fiatalabbak (18-40 évesek) körében csökken az imádkozás intenzitása is. (4. ábra)

Az *iskolai végzettség* növekedésével csökken a havi legalább egyszeri imádkozás aránya, és növekszik a soha nem imádkozók előfordulási esélye.

Mind a templomba járás, mind az imádkozás terén megfigyelhető, hogy a nők aktívabb vallási életet élnek, mint a férfiak.

A vallásgyakorlásnak, illetve a vallás mindennapi jelenlétének mindezen, kézzelfogható jegyei alapján a különböző korcsoportokat figyelembe véve megállapítható, hogy az ateizmus hivatalos ideológiának tartott szocializmus idején születettek és a felnőtt fiatalok körében ma is észlelhetően alacsonyabb a vallásosság foka. A szocializmus után született fiatalok körében a vallásosság aránya újra növekszik, de a korábbi generációk szintjétől messze elmarad.

A VALLÁSOSSÁGRÓL ALKOTOTT ÖNKÉP

A községben a kutatás során gyakran ütötte meg a fülünket a kijelentés:

„Ő, hát a gyimesiek, csíkiak sokkal vallásosabbak, mint mi.” A falu vallási életének eddig kirajzolódó képe alapján ez meglepőnek tűnhet. A vallásosság önértelmezésének mérésére ezt a kérdést tettük fel: „A következő kijelentések közül Önt melyik jellemzi leginkább?” A válaszkategóriák a zárt kérdésre az *egyházias vallásosságtól a határozott nem vallásosságig* terjedtek. A lakosság mintegy 9/10-e (93%) vallotta magát a *maga módján* vagy az *egyház tanítása* szerint vallásosnak. A nem vallásosak aránya elhanyagolható

A *maga módján vallásosak* ezen belüli 52%-os aránya hasonló a Kerkai-kutatás erdélyi magyarokra és románokra, valamint a magyarországi magyarokra jellemző adataihoz (55-59%). Torzíthatja azonban az adatok összehasonlításának lehetőségét, hogy a két fajta vallásosság értelmezése a három népcsoportban különböző.⁹ Az *egyházias vallásosság* Zetelakán mért 41%-a jelentősen meghaladja az előbb említett kutatásban szereplő 29%-os erdélyi, illetve 17%-os magyarországi adatot. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy az összehasonlításként szereplő magyarországi és erdélyi adatok több fajta településtípusra vonatkoznak, míg Zetelaka falu, az ennek megfelelő magasabb vallási aktivitással.

A zetelakiakban saját vallásosságukról, illetve a körülöttük élők vallásosságáról élő képet jól tükrözi a vendéglős I. B.-vel készített interjú részlete is:

„Mindenki úgy gondolja, hogy a csángók sokkal vallásosabbak, mint a székelyek. A gyimesiek. Olyan nincs, hogy ők nem mennek templomba, mert dolgozniuk kéne inkább. Magdolna nap? Mi azt észre se vesszük. Megtartja az egész csángó. – Nagyon tartják.”

A falu plébánosa erről így nyilatkozott:

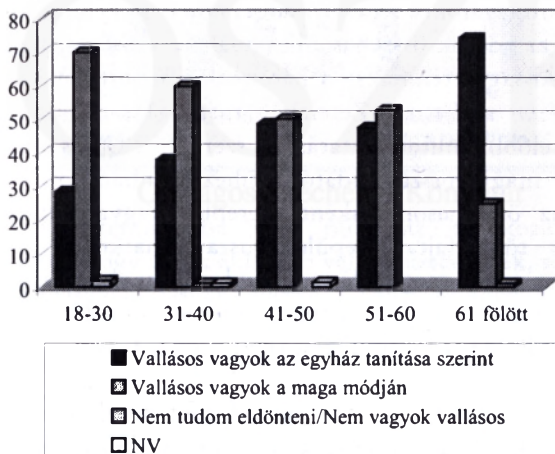
„A gyimesi vallásoságnak sok szempontból ilyen hagyomány-jellegű forrásai vannak... Hogy ők mennyire vallásosabbak azt

⁹ Vö: Gereben Ferenc – Tomka Miklós i.m. 24. o.

ugye nem lehet megmondani, például búcsúkra jönnek – látják milyen lelkes csoport jön – meg a média is befolyásolja ezt. Sokat beszélnek a csángókról... Sokszor volt már úgy, hogy ők (magyarországi magyarok) egy csángó gyereken akarnak segíteni. Hát mondtam nekik, ha segíteni akarnak, akkor tőlem a zetelaki plébánostól miért nem kérnek egy zetelaki gyereket?”

A vallásosság módjának *korcsoportonkénti* vizsgálatakor azt tapasztaltuk (5. ábra), hogy a fiatalabbak (18-30, 31-40) felé haladva csökken az egyház tanítása szerinti és nő a „maga módján” vallásosság. A magukat nem vallásosnak tartók elhanyagolható arányt képviselnek minden korosztályban.

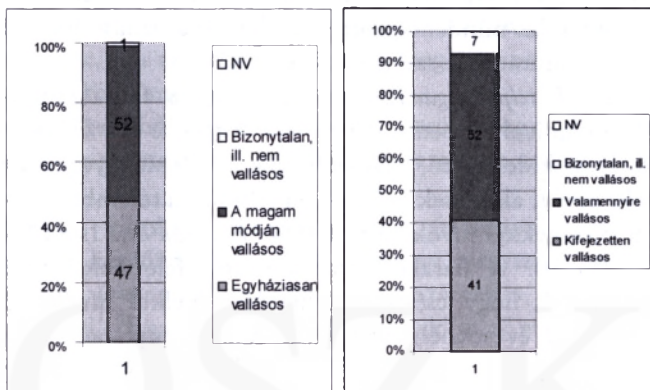
5. ábra A vallásosság módja korcsoportonként (%)

Az alacsonyabb (8 általános alatt, illetve 8 általános) *végzettségűek* körében magasabb az egyház tanítása szerinti vallásosság, mint a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezőknél. Megfigyelhető, hogy az egyházas vallásosság legkevésbé a szakiskolai, szakmunkás végzettségűeket jellemzi (35%). De még ez az arány

is magasabb, mint a már említett kutatásban az erdélyi magyaroknál mért 29%-os átlag.¹⁰

6. ábra Melyik kijelentés jellemzi a leginkább Önt?
(A válaszok százalékos megoszlása)

Érdekes összehasonlítást tett lehetővé a kérdőív: két önbesorolós kérdéssel mérte a kutatás a vallásosság módját és mértékét. A 6. ábra tanúsága szerint többen vallották magukat a község lakói közül az „egyház tanítása szerint vallásosnak”, mint „kifejezetten vallásosnak”. A valláságról alkotott önképek közötti különbségre is kerestük a választ a plébánossal folytatott beszélgetésben. A kérdéseinkre, hogy mi az, amiben megváltozik az ember hite felnőtt korára, így válaszolt:

„Hasonlattal úgy lehet megérteni, hogy egy felnőtt ember nem járhat a hétesztendős cipőben. Mert ha akar járni, akkor is sérti a lábát, nem is bírja felhúzni. Hát a gyermek felfogása és vallási elképzelése egy felnőtt számára már többet jelent. Sok esetben teljesen mást jelent már, mást keres már, mást akar belőle kapni, mint amit a kisgyermek megkapott. És hogyha ez lelki élete folyamán nem folytatódik, és nem fejlődik, akkor teljesen üresnek látja, teljesen semmitmondóvá válik számára a vallás.”

¹⁰ V ö: Gereben Ferenc – Tomka Miklós i.m.: 24. o.

A nem egyházas vallásosság – mint azt a kérdőívekből nyert adatok, illetve a mélyinterjúk alátámasztják - nem a klérussal való szembenállást, az egyház intézményeitől való teljes elszakadást jelentik Zetelakán. Szerepet játszhat a *maga módján vallásos* válasz-kategória nagy arányú jelölésében az előző évtizedek egyházüldözéséből, a hitoktatás visszaszorulásából adódó ismerethiány. De ez az önbesorolás mindenekelőtt a zetelakiak a vallási önértékelésében is megmutatkozó szerénységére utal.

Isten létének teljes tagadása nem jellemző a falu lakosságára (0,7%). Valamivel többen – 2,5% - *nem tudják, és nem hiszik*, hogy Isten létezése kideríthető, kevesebb mint 10 % bizonytalan („*néha hisz, néha nem*”), akik csak valamilyen felsőbb hatalomban hisznek (3%), a kétségekkel hívők aránya 19%. *Biztosan hisz* Isten létezésében 72% (!). A fiatalabb korcsoportok felé haladva itt is megállapítható, hogy csökken a kétségek nélkül hívők aránya (59% a 18-31 éveseknél), és növekszik a bizonytalanok aránya (25%).

Az Isten *tényleges létezésébe vetett hit* az *iskolai végzettség* növekedésével csökken. (Míg a 8 általános alattiak 90%-a, az érettségizettek, illetve diplomások 56%-a hisz kétségek nélkül Istenben.) Megfigyelhető az is, hogy a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében magasabb a bizonytalanok aránya, viszont *nem jelenik meg itt sem Isten létének határozott kétségbevonása*; a többi csoporthoz képest magasabb arányban jellemző rájuk, hogy nem hisznek egy személyes Istenben, hanem csak *egy felsőbb hatalomban*.

A magasabb iskolai végzettségűek hitére vonatkozó megállapításokat N. E. -vel, egyik interjúalanyunkkal folytatott beszélgetés is alátámasztotta. A jelenleg joghallgató egyetemista lány, aki emellett zetelaki családi vállalkozásukba is besegít, meggyőződéséről így beszélt:

„Kilencedikes voltam, amikor megismertem ezt a lélekvándorlásról szóló tant. Előtte nem nagyon volt a könyvtárban ilyen könyv. A lélekvándorlásról a sógornőmtől hallottam először. Ő kezdett ilyen könyveket mutatni, és kurzusokra járt. Általa kezdődött meg... A katolikus egyház nekem túl elvontnak tűnik. Ahogy az ember növekszik, úgy többet kezd tudni, többfelé kezd

keresgélni. Számomra túlságosan végletes, hogy ördög, mennyország, s pokol. Szerintem a Jóisten nem osztja fel az embereket: ha rossz voltál, pokolra kerülsz. Ez a dolog nem hiszem, hogy így működik. Akkor hol van a megbocsátás, ha pokol létezik? *Biztos létezik egy magasabb erő, ami mozgat minket.* Az ember, ahogy fejlődik, úgy egyre magasabb szintre kerül. Hiszem, hogy amit előző életünkben rosszul csináltunk, azzal le kell számolnunk. Ha az ember nem oldja meg azonnal a problémáit, akkor csak felhalmozódnak...”

A beszélgetésből egyébként az is kiderült, hogy alkalmanként jár ugyan a szentmisére, de lelkiekben azt nem találja elegendőnek.

A római katolikusokon kívüli más felekezetűek istenhitére vonatkozó kérdőíves adatok az alacsony elemszám miatt csak korlátozott érvényűek. Azonban a népszámlálás, és a kérdőíves kutatás mellett az interjúk is rámutattak az új vallás: a Jehova tanúi érzékelhető jelenlétére a faluban.

A falu plébánosa így nyilatkozott róluk :

„Szétzüllesztik, és szétbomlasztják a közösséget. És az, az individuális nézet, hogy aki jehovista, az üdvözülni, meg mit tudom én..., s a másik pedig elkárhozik, ez egy ilyen kirekesztő magatartás. Sajnos, hogy itt a faluban, aki az elejétől a jehovista vallási közösséghez csatlakoztak, azok mind az ide beköltözöttek. S az elsők között a legtöbben más vallásúakból, főként más vallásúakból lettek.”

Beszélgetés a vendéglőssel, I. B. –el:

„Azok a cigányok, akik Jehova tanúi lettek, elfogadható életmódot folytatnak. Dolgoznak, és munka után néznek....A „málnás cigányok” közös földről szedik a málnát és eladják.”

E kiségyház vallásfölfogásáról árnyaltabb képet nyújtanak a V.-el , a falu peremvidékén szegényes körülmények között élő középkorú cigányasszonnyal készített interjú részletei, aki magát a Jehova Tanújának vallotta.

V. arra a kérdésre, hogy tartozik-e valamilyen vallási felekezet-hez, így válaszolt:

„Általában katolikusnak születtem, mert azok voltak ugyebár a szüleim is. De mivel hogy kezdtem kutatni a Bibliát, kezdtem megismerni az igazságot, már gyakrabban kezdtem foglalkozni azzal, hogy minél mélyebben megismerjem Istent, titkait, szavait, irgalmát, kegyelmét és szeretetét...S rájöttem arra, hogy Isten van, és ténylegesen létezik, mert Őnála nélkül minden lehetetlen. Tehát ha Ő nem volna, a mi életünk is reménytelen volna. Mert Ő ugyebár nem azért teremtette az embert, hogy elpusztítsa, hanem azért hogy szaporodjanak, és békességben töltsék be ezt a földet.”

V-nek a katolikus egyházzal, illetve vallással szemben megfogalmazott kritikája a következőképpen hangzott:

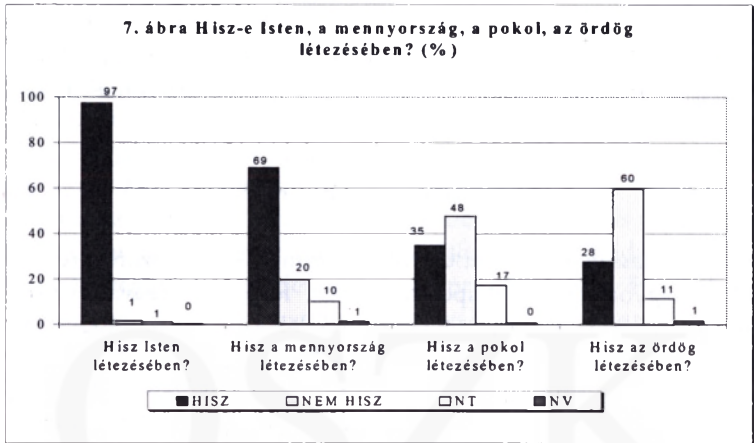
„Például, ha a papnak volna igaza, akkor miért imádják Szűz Máriát Isten szent anyjának. Hát Mária Jézusnak volt a földi anyja, nem Istennek. Isten anyjáról a Biblia nem számolt be. Azt mondják az imában is, hogy „Istennek szent anyja“, miért imádják Szűz Máriát, amikor ő ugye földi asszony volt, Isten teremtménye, s ő úgy szent szellem által adta Jézust a földre azért, hogy megmentsen minket a bűntől és a haláltól. Viszont Jézus hátrahagyta, hogy ha valaki azt teszi, amit ő követel, ha meghal is, de élni fog...”

A ZETELAKIAK VALLÁSI KÉPÉNEK JELLEMZŐI

Az egyéni vallási képek közelebbi megismerését segítették a *mennyország, a pokol, az ördög, az emberi lélek, Isten létezésére, illetve a halottak feltámadására* vonatkozó kérdések is.¹¹ (Ld. 7. ábra) Az adatok alátámasztják azt az általános tendenciát, hogy a vallásosak jelentős része sem hisz a pokol és az ördög létezésében. Az *ördög létezésében* a zetelaki megkérdezettek 28%-a hitt, 60%-a nem hitt, s ez az arány valamennyi korcsoportban hasonlóképpen alakult. (Romániában 42%, illetve Magyarországon 19% az ördög

¹¹ Eldöntendő kérdések voltak.

létezésében hívők aránya.¹²⁾ A *pokolban* Zetelakán az ördögnél többen, 35% hisz, 48% nem hisz, a hezitáló 17%. Meg kell jegyezzük, hogy a magasabb végzettségűek csoportjában a legalacsonyabb az ördög, illetve pokol létezésében hívők aránya.

V-nek, a jehovista cigányasszonynak ezzel kapcsolatban is voltak saját gondolatai:

„Az ördögben.... Hát úgy általában, ugye szintén bennünk van az ördög, az a rosszság. Ugyebár, mint például én, mert a cigarettáról még nem mondtam le. Eztet Isten nagyon tiltja, tehát a Biblia. Cigaretázunk, vagy káromkodunk, vagy hazudunk, vagy valami ilyesmi, tehát ez mind bennünk van ördög által. De az ördög ugye angyal volt abba az időben, Isten teremtésekor. Hanem ő Ádámot és Évát félrevezette, s ő maga lett a Sátán, vagyis Lucifer. Ő saját magát tette ördöggé...Ugyebár a szemünkkel láthatjuk, hogy megvannak a törvénytelen politikai dolgok, megvannak a járványos betegségek, az éhségek, nincsenések, rablások, paráználkodások, erőszakosság, gyűlöletek, s több problémák. S ezek mind ő általa vannak...”

¹²⁾ A 43 országra kiterjedő Európai Értérend Vizsgálat néhány romániai, lengyelországi, illetve magyarországi mutatói. in: Gereben Ferenc – Tomka Miklós i.m. 14. o.

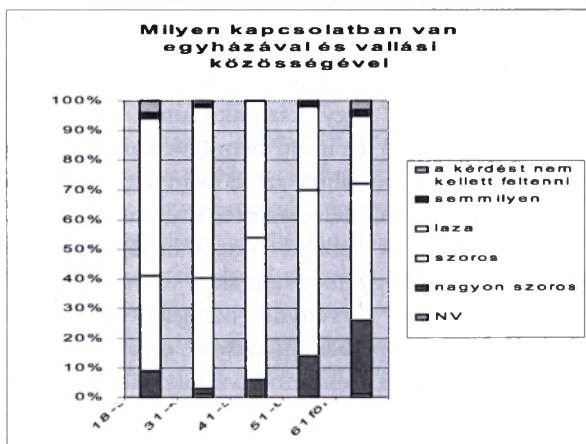
A csodák létezésében 61% hisz, 32% nem hisz, 5% nem tudja. Az alacsonyabb iskolai végzettség felé haladva nő a csodákba vetett hit. A halottak feltámadásában a megkérdezettek 54%-a hisz, 34%-a nem hisz, 11%-a bizonytalan. Az iskolai végzettség növekedésével itt is csökken a túlvilági létbe vetett hit. A mennyország létezésében 69% hisz, 20% nem hisz (6. ábra). A mennyországban hívők tekintetében a magyarországi, illetve romániai arányok alacsonyabbak, mint a Zetelakára vonatkozóak.

EGYHÁZI KÖTELEKEK

A falu lakosságának – önbesorolása szerint¹³ – 54% szoros, (ebből 11% nagyon szoros) kapcsolatot tart fenn egyházával, vallási felekezetével. Csak egy elenyésző töredék : 1,5% mondja, hogy semmilyen kapcsolatot nem tart fenn egyházával.

A egyházzal való kapcsolattartásában a fiatalok (18-30 évesek) s különösen fiatal középkorúak (a 31-40 évesek) sokkal passzívabbak, mint az 50 év feletti korcsoportok (8. ábra).

8. ábra

¹³ „Érzése szerint Ön az egyházával, vagy vallási közösségével: 1. Nagyon szoros, 2. Szoros, 3. Laza 4. Semmilyen kapcsolatban nincs” in: Kérdőív 6.

A fiatalabbak lazább kapcsolatának okait keresve jelentős segítséget nyújtanak a faluban készített interjúk. Bár a néhány fiatal, akiknek a véleményét megismertük, természetesen nem reprezentálják a teljes korcsoportot, mégis közelebb vihetnek a jelenség megértéséhez.

A lélekvándorlás tanaival ismerkedő N. E. - nek az egyházzal kapcsolatos gondolatai:

„Nem a vallással van a gond, hanem ahogy az egyház kivitelez. Ahogy a papokon keresztül van ez az egész. Az embernek kell, hogy tartozzon valahová, és hogy higgyen valamiben. Másképpen elég nehéz volna. A forradalom nagyobb összetartozás volt. Két-három éve van az, hogy mindenki másfelé rohan. Eddig minden héten összejöttünk. Minden nyáron mentünk táborba. Pár emberrel most is tartom a kapcsolatot, szlovákiaiakkal most is levelezünk. Most már nincs meg az a közösség, s varázs, mint régen. Mindenki saját magával foglalkozik, és nagyon nehéz megszervezni, hogy a csapat összejöjjön.”

A K. család 20 éves fia, aki apjának segít kovács műhelyében, másképp gondolkodik:

„Nagyon fontos számomra a csíksomlyói zarándoklat, a barátaimmal megyek minden évben.”

A község *kántora* maga is fiatal családapa, zenetanár és alkalmanként a hittanórákon helyettesíti a plébánost. Ő maga pesszimistán látja a fiatalok vallásgyakorlását. Úgy tapasztalja, hogy a 18-25 éves korcsoport tagjai általában eljönnek ugyan a misére, de a szertartás során aktívan nem vesznek részt, és nem is áldoznak. Túl gyorsnak érzi a nyugati kultúra beáramlását, amire szerinte a helybeli fiatalok nincsenek felkészülve, és az ezzel kapcsolatos ismeretek sem jutnak el hozzájuk. Legfőbb veszélyforrásnak a kábítószer megjelenését tartja, ami még nem általános jelenség Zetelakán, illetve a környező településeken; de tud róla, hogy már fel-felbukkan a hétvégi diszkózáások alkalmával.

Sajnálatosnak tartja, hogy a cserkészlet háttérbe szorult, és a közösségi program az évenként egyszeri táborozásban merül ki. A fiatalokkal folytatott beszélgetésekben is gyakran megfogalmazódott a közösségi élet hiánya.

A falu plébánosával folytatott interjú során a fiatalok egyházzal való kapcsolattartása is szóba került. Az iskolai, valamint a templomban tartott hittanórák mellett azonban ő jónak ítélte a cserkészcsapat tevékenységét:

„A fiataloknál a cserkészcsapat esetében is jó tapasztalataim vannak. Egy elég jó tendenciával dicsekedhetünk 1990 óta. Ez a csapat mindig élt, most is aktív. Sokan lemorzsolódnak, de mindig újak is lépnek be. A 10 éves évforduló alkalmából meghívtuk a volt cserkészeket, a nyilvántartás szerint is összegeztük a létszámot. Azok is eljöttek, akikről nem is gondoltam volna, hogy magukat cserkészeknek tartják. A cserkészetről olyan emlékeket őriznek, melyek mindig biztos pontot jelentenek az életükben.

Van sok táborozás is. Olyan, amit én magam is vezettem, kicsiknek és nagyoknak is.”

Arra a kérdésünkre, hogy a házasság után hogyan alakul a fiatalok vallási élete a következő választ kaptuk.

„...Arról van szó, hogy milyen helyre megy el a házasságával. Például ha protestáns vidékre kerül, vagy városba, akkor fölszívódik, vagy a háttérben meghúzódik.”

A házas hétvégekről így nyilatkozott:

„A házas hétvége nem rég indult el, három éve működik. Évente kétszer tartjuk házaspároknak. Nagy probléma, hogy mit tudunk tenni azokért, akik már elindultak az életben, és házasságban élnek. Gyermeknevelés, szülés, megélhetés, és az otthonteremtés nehézségei sok esetben kárára válnak a vallásosságának... Ez különben egy nagy kérdés és probléma. Nem csak itt, hanem az egész egyházban nagy probléma, hogy az ifjúsággal foglalkozunk hitoktatás, bér málkózás, illetve iskolai keretekben, de mit tudunk tenni azoknak, akik elindultak az életben, és házasságban élnek. Ugye kiesnek egy kicsit, mert ahogy előbb említettétek, munkába kell menniük. Sok esetben tényleg igazolt is, hogy tényleg lekötöttek, de mit teszünk értük? Azért, hogy házastársi kapcsolatukban megtartsuk Ez egy nagyon jó mozgalom.”

A plébános elmondta, hogy a Magyarországról indult mozgalomban eddig Zetelakáról 17, egész Erdélyről 67 pár vett részt:

„Olyan jól működik a mozgalom, hogy például olyan házaspár, akikről csak azt tudtam, hogy itt a faluban hol laknak (melyik ház, milyen házsám) – 15 éve vagyok itt, ugye – eljöttek és lelkes tagjai, mindenben részt vesznek. Számunkra is egy élmény ugye, megismerhetem őket... Maguk az előadásokat megkapják, akik előadják. A saját élményeikkel aláírják, gazdagítják. Minden téma szerepel a születéstől a halálig: a szerelem, a szexualitás, a házasság mint szentség.”

VALLÁSOS KÖZÖSSÉGI ÉLET

Zetelakán ma is több *hagyományos vallási közösség* működik aktívan. A Kolping család keretében a *Serra-klub*, a *Biblia Kör*, és a *Rózsafüzér Társulat*. A falu plébánosának nyilatkozata szerint ezekben mind ott vannak a fiatalok is. A Rózsafüzér Társulat tagjainak névlajstromát 1772-től vezetik a községben – tudtuk meg a plébánostól.

„Kezdetben több férfi tag volt, most öt férfi társulat van. A társaság fejedelemnek, vagy fejedelemasszonynak nevezi őket. A társulatok élőmagot jelentenek a közösségben.”

Az egyik társulat 62 éves „fejedelemasszonyával”¹⁴ S.L –nével és férjével beszélgettünk a különböző *generációk* társulathoz való kötődéséről:

„Az én nagyanyám volt társulatvezető. Én már gyerekkoromban kívántam. Fiatalasszony voltam, amikor ide költöztünk, s itt voltak, akik nem voltak tagok és rajtaütésszerűen kaptam az alkalmon, s megszerveztem. S csak szóltam, akarnak-e jönni, és jöttek.”

Arra a kérdésre, hogy gyermekei társulati tagok-e, a következőképp felelt:

„Hát ezek még nem...bár már 30 éven felül vannak, már kettő.” A férj véleménye: „ez nem is hogy divat, hanem egy megszokott öröklődős szokás. Ahol városhelyen laknak ugye,

¹⁴ A Rózsafüzér Társulat egyik fejedelemasszonyával, a 62 éves S. E.-nével készített interjúnk részlete

Udvarhelyen, ott nem tesznek annyit. Ez a régiótól függ, ahol olyan a környezet, ott működnek rózsafüzér társulatok, ott könnyen csatlakoznak az emberek...”

A régi, és mai időket az asszony összehasonlításában:

„S itt a lányom, Ő itt lakik, remélem hogy amikor én ugye...Ő is odaérik. Igaz én már gyermekkoromban elkezdtem. Itt Zetelakán gyermek társulatok is voltak, kislányok csak még alig tudják a Miatyánkot és Üdvözlégyet elmondani, már társulattagok voltak...Most is vannak, de azok olyanok, s később visszaemlékszik. S megint lesz más környezet, és esetleg szívesen vállal tagságot. Felnőttkorban kevésbé lesznek társulati tagok...”

A 18-30 évesek vallásgyakorlására kérdeztük (a továbbiakban végig az asszonytól, S.L.-nétől idézzük):

„A fiatal huszonévesek közül a legtöbb esetben, ha a szomszédságba kerül, s hát megkérdezem: akar-e jönni, s jön, és vállalja a napi tizedet. Egy hónapban, amikor van a titokcsere, akkor megkapja, s elvégzik. A társulatvezetőnek kicsi feladata van, hogy kicsit utána járjon, hogy valóban elvégezi-e, vagy csak úgy színből, színleli hogy tag. S akkor rákérdezek, hogy „melyik is volt a Te titkod?“, s ha nem végezi, akkor nem tudja. Meg lehet fogni. És megmondom neki: nem tudsz Te senkit becsapni, csak magadat és a Jó Istent!”

A társulat összejöveteleiről:

„S havonta ha összejövünk minden hónapban, akkor végzünk hat Miatyánkot, Üdvözlégyet, sorsolási imát, és akkor imádkozunk még egy rövid imát: betegekért, halottakért, s azokért is, akik hitetlenek...”

„Ugye nyáron a falusi embernek kimerítő a napi munka, imádságra csak minimális jut. Kicsit reggel, s este még egyszer kicsit. De télen akkor szoktunk összejönni, a szomszédban vannak olyan családok, ahol betegek, s nem tudnak ide jönni... S vannak páran, akik elkötelezték magukat a Medjugore-i Szűz Anya kérésére, már fél hétkor ott vannak a templomban, s fél óra alatt elmondják a rózsafüzért.”

Arra a kérdésre, hogy kikért szól az ima ilyenkor, azt válaszolta: „Különösebben a Jó Istenre bízunk. Ahogy jónak látja, Reá bízunk, tegye oda, ahol a legnagyobb szükség van rá. Kicsik

vagyunk mi ahhoz, hogy kijelentésmódra kérjünk valamit. Valamikor, kell kérjünk valamit, problémánk van, s most már muszáj ezért, vagy azért kérni.”

A *középkorúak* vallásgyakorlásból való kimaradozásáról így beszélt (a csíksomlyói zárandoklat kapcsán):

„Hát, aki erőben van, egy sincs. Vannak gyengék, gyerekek, öregek, inkább ezek. Középkorúak azok nem, ezek nem mozdulnak. Ez az 50 év kioltotta¹⁵... A Rózsafüzér Társulat működött az előző rendszerben. Fel voltunk szólítva az esperes úrtól, hogy csendesebbek legyünk, ne legyen zajos a titokcsere. Mert régebben énekeltek, s hosszú időn keresztül maradtak együtt. Nem volt akkor egyéb szórakozása az embereknek, az volt a jó, ha összejöhettek. De akkor azt mondta az esperes, hogy csendbe legyetek, és elcserélitek a titkot, és el kell menni. Mert akkor az ilyen összejöveteleket szétverték, nem lehetett gyülekezni. S aztán ez így maradt, hogy röviden megtartjuk s aztán el...Ma csak a gyerekeknek van a templomban a titokcsere. Négy társulat ugye nem jöhet össze a templomban, s a falu több részében vannak.”

A *generációk közötti vallásgyakorlási különbséget* S.L.-né így látja:

„Vannak olyan családok, ahol a szülők 40-45 évesek, s a gyermek most volt elsőáldozó, s a gyerek megyen a templomba, s a szülő nem megyen... A nagyszülők azok igen, s próbálnak foglalkozni az unokákkal. De milyen a gyermek: amit lát az anyjától s az apjától, azt csinálja... Voltak olyan helyzetek, hogy félszből nem ment templomba, nem íratta gyermekét vallásórára. S aztán milyen az ember, egy-kettőre kikopik a vágy belőle, s nem hiányzik. S akkor aztán kimaradoztak a templomba járástól, s van olyan, aki próbálja visszaállítani, de nem úgy működik. Jönnek a templomba, de nem rendszeresen. Nagy ünnepekkor elmennek gyónni, áldozni, és ennyi.”

A *család szerepét* a vallásos életre nevelésben a plébános így látja:

„A fiatalság nevelésének ez egyik pozitív eszköze. Sokszor azt hisszük, hogy mi adjuk a gyerekeknek a nevelést, de a legtöbbször

¹⁵ Az interjú alanya az kommunizmus időszakára utalt.

már a családban megkapja. Valóságban, ahol a szülőktől vagy a nagyszülőktől megkapja a gyermek azt a vallásos beállítottságot, gondolkodásmódot, ami egy gyermeknek feltétlenül kell, akkor ott nagyon jó a továbbfejlődés is. Ez alapvető dolog, ahol ez hiányzik, ott ahol otthon nincs ez meg, ott sarkított ez a vallásosság. Ezt a sarkítást úgy értem, hogy azt mondják „mert mások is teszik“, a hittan órákon hiánytalanul részt vesznek, az oktatások esetében, ami ilyen alkalmyszerű (elsőáldozásra, bér mátkozásokra), különleges alkalmakra 100%os részvételt lehet mondani. Mert ugye nálunk mindenki részesül benne és eljön. Ebben a teremben is tartunk egy órát, mert az iskolában csak egy óránk van. Nagyon indokolt esetben van csak hiányzás. Tehát a vallásos oktatás a gyermekek részéről nem mondható teljesen sikeresnek... Természetesen a vallásosságra való nevelés az nem egy állapot, hanem egy életfolyamatot jelent. Tehát ha a hittant, az anyagot át vesszük, az még nem jelent vallásosságot, hanem az életfolyamat kell ezt megerősítse. Bővítse mindig, megújítsa és frissítse. Hiszen ebben látom, s ez az értelme. A gyermekkorban megtanult vallásosság már felnőttkorban nem használható. Furcsának tűnik ez a kijelentés, de ez így van. Aki csak a gyermekkori vallásos ismereteiben és élményeiben van, az kiesett, az teljesen elcsúszott, később nem lesz vallásos.”

A VALLÁSOSSÁG IDŐBELI ALAKULÁSÁNAK MEGÍTÉLÉSE

A zetelakiaknak a *vallásgyakorlásuk időbeli folyamatosságáról* alkotott önképét a következő kérdésekre adott válaszokkal mértük: „Az Ön véleménye szerint ma több, vagy kevesebb, vagy ugyanannyi ember vallásos, mint 10 évvel ezelőtt?“, illetve „És mit gondol, 10 év múlva kevesebb, több, vagy ugyanannyi ember lesz vallásos?“¹⁶ (9. ábra).

A község lakóinak többsége a vallásosság szempontjából csökkenő tendenciájúnak látja mind a jelenlegi, mind a jövőbeni helyzetet. (57% gondolja úgy, hogy a múlthoz képest kevesebben

¹⁶ in: Kérdőív 3., 4.

vallásosak a kérdezés idején, 46% pedig határozottan úgy vélekedik, hogy 10 év múlva ez a csökkenés tovább folytatódik.) Ezen jövőképüket kutatásunk fiatalokra vonatkozó adatai is alátámasztották.

ÖSSZEFOGLALVA:

A székelyföldi Zetelaka katolikus lakosságában egy átlagosnál lényegesen vallásosabb közösséget ismerhettünk meg. Hitük erősségének, vallásgyakorlásuk aktivitásának, egyházhoz kötődésük intenzitásának mutatói egyaránt meggyőzően magasabbak, nem csak a magyarországi, hanem az átlagos erdélyi adatoknál is.

Az etnikailag és felekezeti szempontból egyaránt homogén helyi társadalom intenzív vallásosságában kimutathatók a kisebbségi nemzeti identitást erősítő jegyek és a közösségi azonosság-tudat vallásosságot stimuláló impulzusai is.

A fiatal és a középső korosztályokban azonban megjelentek a szekularizáció és a modernizáció jegyei és következményei is, és ezt a közösség magán is érzékeli: saját vallásossági aktivitásuk alakulását csökkenő tendenciájúnak tartják.

III. Közép- és felsőfokú oktatás

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Kern István

KATOLIKUS EGYETEMALAPÍTÁSI KÍSÉRLETEK MAGYARORSZÁGON 1867-1918

A 19. századi gyors társadalmi-gazdasági és politikai változások Európában az élet minden területén ugrásszerű változásokat hoztak, amelyek behatoltak a társadalom minden szegmensébe, így az egyház életébe is. A korban a keresztény világnézet, amely évszázadokon át kizárólagosan meghatározta az emberi élet egészét, a konkuráló liberális és materialista gondolkodásmód miatt fokozatosan veszített jelentőségéből, a társadalom minden tagját már nem tudta megszólítani, ezért a közéletből egyre inkább a magánélet birodalmába szorult vissza. A változásokkal a katolikus egyház nem tudott lépést tartani, és a kihívásokra sem tudott korszerű válaszokat adni. A tényekkel való szembenézés helyett az egyház vezetése az uralkodó tendenciákkal történő szembefordulást választotta, melyet késleltetni tudtak, de megállítani már nem. Az 1870-es években a katolikus egyházban jelentkeztek a megmerevedés és a bezárkózás jelei. A szekularizáció elvallástalanító hatása, és a modern tudományoknak a vallással való szembekerülése következtében sokan kiábrándultak az egyházból, amely ettől kezdve a maradiság jelképe lett. A katolicizmus védekező állásokba vonult a liberalizmus és a természettudományos világnézet támadásainak kivédésére, és befelé a struktúra centralizációjával próbálta meg orvosolni a bajokat. Kifelé pedig a katolikusok köré egy védőburkot igyekezett vonni, mely a katolikus mikrokultúra vagy különtársadalom harcállásai közé való vonulást jelentette. A katolikus szubkultúra zártsága és antimodernizmusa miatt a modernizáció terén, a polgári fejlődésben csaknem minden területen lemaradtak a katolikusok a protestánsokhoz képest. A nem szűnő támadások miatt azonban összefogtak, és modern eszközökkel igyekeztek érvényt szerezni érdekeiknek. Ennek megnyilvánulásai voltak a politikai pártok, s a különböző szervezetek, egyesületek, melyek fegyelmező, védekező funkcióik ellenére a katolikusok életébe egy darabka

modernitást is becsempésztek, így ők sem tudták magukat teljesen kivonni a polgári, társadalmi és demokratikus változások alól. A modern korszellem megjelenése az egyházban előbb-utóbb visszahatott az egyház szervezetére is, és felismerve az idők jeleit a modern korhoz jobban kezdett alkalmazkodni.¹

A katolikus egyházat ért támadásoknak nagyon fontos színtere volt az iskola, amit az állam és az egyház elválasztása címén állami ellenőrzés alá akartak vonni, ezért a katolikusok Európa számos országában (például Franciaországban) a kialakuló kultúrharcban elvesztették intézményeik jó részét. A folyamat elsősorban a felsőoktatási intézményeket, a korabeli egyetemeket érintette, ahol az oktatás szabadelvű szellemiségben folyt, és amelyeket az egyes államok igyekeztek egyre jobban ellenőrzésük alá vonni. A korszellem és az egyetemek katolikus- és vallásellenes légköre miatt a művelt értelmiségiek jelentős része háttér fordított egyháza tanainak, s csak formálisan tartoztak az egyházhoz, így jó esetben kultúrkeresztények maradtak. A korban az értelmiség egyre nagyobb befolyásra tett szert, ezért a katolikus egyház számára kulcsfontosságú volt a hívő értelmiségi csoportok megtartása, s a távozók visszavezetése. Ugyanakkor a legjobb és legkisebb energiával járó megoldásnak a felekezethű értelmiség újratermelése látszott, mert az ő támogatásával az egyház abban reménykedett, hogy visszaszerezheti befolyását a közéletben, ahogy az évszázadokon keresztül volt. Ennek megvalósítására Nyugat-Európában elsőként alapítottak katolikus egyetemeket, mint Belgiumban, ahol a katolikusok a teljes felekezeti oktatási rendszer kiépítésére törekedtek. Majd a gyümölcsök évtizedek múlva beértek, s a katolikusok hosszú idő után újra visszaszerezték befolyásukat a közéletben.

¹ V.ö.: Urs Altermatt: A katolicizmus és a modern kor. Bp. 2001. különösen 35-58, 171-172. o.

1. EGYHÁZ, ÁLLAM, AUTONÓMIA

A fent vázolt folyamatok alól természetesen Magyarország sem lehetett kivétel, így a nyugati világ eseményei, változásai nálunk is éreztették hatásukat. Miután a dualizmus kori Magyarország nemzetiségi és vallási tekintetben Európa legszínesebb állama volt, a mindenkori kormányoknak körültekintően kellett eljárni az egyes felekezeteket érintő kérdésekben, sőt kiegyensúlyozó, konszenzusos politikára kellett törekednie az állami célok megvalósítása során. A magyarországi egyházak helyzetét alapvetően meghatározta az államhatalomhoz fűződő viszonyuk. A 19. század közepéig csaknem egy évszázadon át az abszolutizmus helyi változata, a jozefinizmus az egyházpolitikában is meghatározó volt, amely a felvilágosodás hatására átrendezte a politikai hatalom és felekezetek közötti kapcsolatot. A katolikus egyház számára a középkori, kölcsönös partnerségen alapuló egyház-állam viszony lényegesen megváltozott, mivel az állam az abszolutista modernizáció, a racionalitás, és a hasznosság jegyében valósággal „államosította” a katolikus egyházat. Ennek eszköze az uralkodó „főkegyúri jogának” kiterjesztése volt. A mindenkori uralkodó gyakorlatilag teljesen felügyelete alatt tartotta azt, az egyházi élet minden részletébe beleszólással rendelkezett, de atyáskodó, gyámkodó magatartásával támogatta is azt.²

Az államegyházi berendezkedés egyértelműen káros volt a katolikus egyház számára, mivel az önállóság nagyfokú elvesztésével járt. Az egyház működésére is bénítóan hatott, ami hosszú távon a lelki élet területén is éreztette hatását. Az egyház ugyanis nem tudott ilyen körülmények között kellőképpen megújulni, s nem tudta megfelelően közvetíteni a modern kor kihívásaira adott válaszait. Ez a magyar katolikus egyház életében is a 19. században egyes társadalmi rétegek (a munkásság és az értelmiség) nagy részének elvesztésével járt. A jozefinista egyház-szervező elvek – 1848-tól eltekintve – 1867-ig érvényben voltak, majd némi átrendeződéssel egészen 1918-ig éreztették hatásukat.

² V.ö.: Kósa László: Az egyházak és az állam viszonyának változásai a 19. században Magyarországon. In: Magyar konzervativizmus: Hagyomány és jelenkor. Szerk.: Tökéczki László Bp. 1994. 70. o.

(Sőt ennek bizonyos formáit átvette a későbbi kommunista diktatúra is.)

Az állam szerepének növekedése nem nélkülözhetette az egyház és az állam több évszázados összefonódott kapcsolatrendszerének a felülvizsgálatát sem. A korszakban uralkodó liberális politikai gondolkodásban erre egyetlen válasz létezett, mégpedig az egyház és az állam szétválasztása. A katolikus egyház államegyháznak számított 1848-ig, amikor az áprilisi törvények liberális szellemben kimondták az egyház és az állam szétválasztását (3.tc.), a 20.tc. pedig a bevett vallásfelekezetre nézve tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot állapított meg, és átvállalta az állam az összes egyházi és iskolai költségeket.³ Az itt megfogalmazott elvek – amelyek 1867-et követően is érvényben voltak – gyakorlati átültetése azonban szinte lehetetlennek bizonyult, és több évtizedes viták sorozatát indították el. A katolicizmus tehát elvesztette államvallás jellegét, s ezzel feudális előjogait, jöllehet az ország legmeghatározóbb vallása maradt. Az egyház megőrizhette birtokait, s a főpapok felsőházi tagsága révén átmenthette politikai befolyását is. A katolikus egyház úgy igyekezett megőrizni befolyását az államéletre, hogy közben ne engedjen beleszólást saját ügyei intézésébe⁴. A valóságban azonban az uralkodó megőrizte főkegyúri jogát, megtartotta a katolikus egyház feletti gyámkodását, amelyet 1867-et követően is a felelős magyar minisztériumokkal közösen gyakorolt, így a katolikus egyház kapcsolata az államhoz, a hatalommegosztás után még bonyolultabbá vált. Ennek az lett a hátránya, hogy az egyház kiszolgáltatottjává vált az aktuális liberális, s gyakran protestáns többségű kormányoknak. Ezeknek kegyét, jóindulatát kellett keresnie, vagyis az egyház egycsapásra a politikai mező csatározásai közepette találta magát. A katolikus egyház továbbra is jelentős politikai befolyásoló képességekkel rendelkezett, csaknem államegyházként működött, lett volna elegendő vagyona az önálló működéshez, de a protestánsokkal ellentétben, önkormányzatiságát nem tudta kiharcolni az államtól. Ilyen

³ V.ö.: Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. 79. o.

⁴ V.ö.: Kósa László: i.m. 71. o.

körülmények között lehetséges megoldásnak látszott – az egyház nagyobb önállóságának biztosítására – a katolikus autonómia valamilyen szintű bevezetése, melynek megvalósítása a kiegyezést követően a fennálló közjogi, hatalmi-politikai viszonyok és kánonjogi szabályok között lehetetlennek bizonyult. Magyarországon ugyanis az államegyházi rendszernek egy sajátos változata valósult meg, ahol a liberális elvek ellenére az egyházat és az államot – az évszázados összefonódás miatt – valójában nem lehetett elválasztani egymástól. Ezt csak drasztikusan az iskolák államosításával, vagy az egyházi vagyon szekularizációjával lehetett volna megoldani, vagyis az egyház társadalomtól történő elválasztásával. Ezt azonban a politika formálói nem akarták felvállalni. A főkegyúri jog volt a legnagyobb akadálya a katolikus autonómia kiépítésének, míg a protestánsok fölött csak főfelügyeleti jogot gyakorolt és szabadabb mozgásterük volt az oktatás ügyeiben.

Az autonómiához az uralkodónak és a kormánynak is le kellett volna faragnia a feudalizmusból örökölt jogositványyaiból, de ehhez hiányzott a megfelelő politikai akarat, sőt az uralkodó hatalmának miniszteriális ellensúlyozása még bonyolultabbá tette a helyzetet. Az egyház nagy vagyona, országos iskolahálózata (amely mögött messze elmaradt az állami) a liberális kormányokat inkább arra ösztönözte, hogy ezek felügyeletével és szabályozásával ellenőrzésük alatt tartsák a katolikus egyház életét. Tehát az autonómia egyházi koncepciója megvalósulása esetén az államnak túl sok mindenről kellett volna lemondania, ezért nem akarták a főkegyúri jogot csorbítani, átadni az oktatási intézményeket fenntartó katolikus alapok kezelését, és nem akart az állam a birtokok, a katolikus vagyon felügyeletéről sem lemondani. A korabeli liberális állam szemszögéből nézve a katolikus autonómia – a hozzá kapcsolódó összes egyházi javakkal, intézményekkel, és katolikus szervezetekkel – egyet jelentett volna az „állam az államban” elv megvalósulásával, ami túl nagy hatalmat adott volna katolikus egyház kezébe. A dualizmus idején a liberális politikusok célja éppen a magyar katolikus egyház, szerintük „túlzott hatalmának” korlátozása volt. Katolikus szempontból

viszont egy valódi különtársadalom megvalósításának esélyét teremthette volna meg, aminek fontos pillére lett volna a katolikus iskolarendszer. Az állami gyámkodás, a kormányok kegyének keresése, ugyanis csak rövidtávon szolgálta a katolikus egyház érdekeit. Hosszú távon mindez az aktuálpolitikának való kiszolgáltatottságot eredményezett, és erre figyelmeztettek – többek között – az első világháborút követő forradalmi események is.

2. VÁLSÁG ÉS MEGÚJULÁS A MAGYAR KATOLIKUS EGYHÁZBAN

Amíg a 19. század első felében Nyugat-Európában vallási megújulás ment végbe, addig Magyarországon a katolikus egyház és a katolikus hitélet egyre nagyobb válságba került. Ennek legfőbb oka, a barokk vallási fellendülés kifulladására, amihez nagyban hozzájárultak a jozefinista egyházpolitika hátrányos intézkedései. Ezek egyszerűen bebetonozták a katolikus egyházat, amely megmerevedett, és nem tudott a modern kor kihívásaira megfelelő válaszokat adni. Ezt még fokozták a liberális korszak nyomán, és az I. vatikáni zsinat határozatai után fellángoló egyházpolitikai küzdelmek, vagyis a kultúrharc magyar változata is. A kultúrharc nyitányát jelezték a katolikus iskolai alapok körüli ügyek, az elkeresztelési rendeletek. A kultúrharc csúcspontjának tekinthető az 1890-es éveket beárnyékoló úgynevezett egyházpolitikai harc. (A polgári házasság és az állami anyakönyvezés bevezetése, a felekezeten kívüliség biztosítása, ami Ausztriában már az 1870-es években megtörtént.) Az egyházat ért sérelmek miatt Magyarországon is a katolikusok jelentős részénél kisebbségi érzés alakult ki.⁵ Ezek a fejlemények itt is a katolikus tömegek aktivitásának fokozódását, öntudatra ébredését és összefogását váltották ki. Ennek megnyilvánulása a politikai élet színpadán a politikai katolicizmus volt. Rendszeressé váltak német mintára az

⁵ Salacz Gábor: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918. München, 1974, 12-13. o.

évenkénti katolikus nagygyűlések (1894-től), és megalakult a katolikus Néppárt is (1895), amely a századforduló után meghatározó politikai erővé tudott válni, de az egyház hivatalosan nem állt mögé, hanem a mindenkori kormányokkal igyekezett konszenzusos viszonyt kialakítani. Budapesten, majd vidéken is elkezdődött a hívő polgárságot és a katolikus értelmiséget összefogó katolikus körök szervezése. (Hasonló fejlemények mentek végbe korábban Németországban és a szíkatolikus Ausztriában is, de nálunk a politikai katolicizmus nem tudott olyan széles tömegeket megszólítani, mint Nyugaton, a néppárt támogatottsága nem érte el a 10%-ot.)

A katolikus egyházat körülvevő állóvíz az 1890-es években kezdett mozgásba jönni. S a századforduló táján már kezdtek mutatkozni a megújulás első hitéleti eredményei. Sikerült fékezni a laicizálódást és megerősíteni a vallási öntudatot.⁶ A megújulás hordozói az egyházban a karizmával fölruházott egyéniségek, akik a változtatásra nagy készletet éreznek, a kihívásoknak megfelelő új válaszok megfogalmazására képesek, és tömegeket tudnak magukkal ragadni.⁷ A katolikus egyház a korban bővelkedett ilyen személyiségekben. Kiemelkedik közülük Kanter Károly, Bangha Béla, Buttykay Antal, Giesswein Sándor és Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, aki modernizmusával a katolicizmus merevségén felülemelkedett, és publicisztikai, teológiai és hitszónoki tevékenységével sok embert meg tudott szólítani. Köztük a korábban elpártolt értelmiségi rétegeket is, akiket megnyert a katolikus egyház számára. Ennek gyümölcsei a századfordulóra kezdtek beérni, hatására megindult a társadalom elvallástalanodott rétegeinek korszerű pasztorációja, és visszavezetése az egyházba. Nagy súlyt helyeztek – nyugati példákhoz hasonlóan – a középiskolai és az egyetemi ifjúság vallási nevelésére, lelki gondozására is.⁸ A legényegyletek és katolikus

⁶ Kósa László: Magyar művelődéstörténet. Bp. 2000. 328. o.

⁷ V.ö.: Tomka Ferenc: Intézmény és karizma az egyházban. Budapest, 1991, 125. o.

⁸ Katus László: A magyar katolicizmus a XVIII. és XIX. században: (Jozefinizmus, liberalizmus és katolikus megújulás) In: A katolikus egyház Magyarországon. Bp, 1991, 72. o. Szerk.: Somorjai Ádám és Zombori István

körök mellé százával szerveződtek a kulturális, szociális, karitás és hitbuzgalmi egyesületek, gazdasági szövetkezetek, amelyek a magyar társadalom valamennyi rétegét meg tudták szólítani. (Ebben az időben indult el a katolikus nőmozgalom is.) 1904-ben már 1400-nál is több egyesület volt, ezek összefogására jött létre a Katolikus Népszövetség (1907), amely 300 ezer tagot számlált. Hasonló fellendülésnek lehetünk tanúi a katolikus sajtó terén is: 1910-ben 2 napilap, 14 hetilap, 26 irodalmi és vallási, 16 tudományos és ismeretterjesztő folyóirat és 4 ifjúsági lap volt.⁹ (Két évtizeddel korábban még alig lehetett katolikus sajtóterméket találni.)

A katolikus társadalom tehát felébredt az évszázados passzivitásból, és felvállalta – a katolikus érdekek és jogok védelme mellett – hogy a krisztusi tanítást a társadalmi és a politikai életben is képviseli, ami valódi vallási megújulás nélkül nem lett volna lehetséges. A megújulás sikeréhez az is hozzájárult, hogy a társadalmi élet minden területén éreztetni tudta hatását: a politikában, a sajtóban, a szociális munkában és a lelkipásztori tevékenységben egyaránt. A századforduló idején Magyarországon páratlan lelki megújulás és hitéleti fellendülés ment végbe, melyhez hasonló Európában csak Franciaországban volt tapasztalható. A magyar katolikus egyház lényegesen jobb helyzetben volt ekkor sok nyugati társánál. Az ország legnagyobb egyháza volt, amely elegendő anyagi javakkal és országos kiterjedésű iskolahálózattal rendelkezett – a katolikus egyetemet kivéve – ahhoz, hogy lelkipásztori terveit a modern kor követelményeihez alakítsa. A magyar egyház is elindult azon az úton, melynek során a katolikus milió legszélesebb kiépítését valósította meg, ennek igazi kibontakozása és csúcspontja a két világháború között volt. Magyarországon nem volt szükség a katolicizmus merev elzárkózására, mint a protestáns többségű államokban, itt nyitott katolicizmus jött létre, ami az egész magyar társadalomra hatással tudott lenni.¹⁰ A katolikus autonómia nem jöhetett létre, ezért a magyar katolikus egyház elkülönülése nem valósulhatott meg. A magyar társadalomban sem következett be

⁹ Katus László: i.m. 71. o.

¹⁰ V.ö.: Enyedi Zsolt: Politika a kereszt jegyében. Bp. 1998. 84. o.

olyan mértékű modernizáció, mint Nyugaton, a hagyományos feudális formák a kapitalista modernizációval együtt léteztek, így Magyarországon a katolikus megújulásnak nem volt olyan éles antimodernista jellege. Nyugat-Európával ellentétben nálunk sikerült a szekularizációs folyamatot, s ennek elvallástalanító hatását megállítani és megfordítani. Ehhez hozzájárult az is, hogy 1918-19-ben, mind a liberalizmus, mind a kommunista kísérlet – egyház és vallásellenes megnyilvánulásaival együtt – megbukott. Az állam is a keresztény egyházakkal inkább konszenzusos viszonyra törekedett, a vallási-egyházi célok pedig sok esetben egybeestek az állami törekvésekkel.

3. A KATOLIKUSOK MODERNIZÁCIÓS LEMARADÁSA AZ OKTATÁSBAN

A társadalmi modernizációval egyre fontosabbá vált a tanulás, s az iskolai végzettség jelentősége. Csökkent a feudális előjogok szerepe, egyre kevésbé lehetett csak születési alapon érvényesülni. A modernizáció és az állami bürokrácia növekedése mind több szakembert igényelt, de ezzel a lehetőséggel Nyugaton és Magyarországon is a protestánsok jobban éltek. A dualizmus idején a minőségi oktatási-műveltségi mutatókban (a népesség írni-olvasni tudása, iskolázottsági foka, továbbtanulási esélyei, pályaválasztása; a gimnáziumi, főiskolai-egyetemi tanulók száma) a felekezeti számarányokat figyelembe véve a következő sorrend állapítható meg: izraeliták, evangélikusok és unitáriusok, reformátusok, kissé lemaradva a római katolikusok, és tőlük nagyon leszakadva következnek a görög katolikusok és az otodoxok. Ezek az oktatásban megjelenő markáns különbségek ténylegesen összefüggnek az adott felekezet tagjainak modernizációs előrehaladásával, polgárosultsági fokával, anyagi helyzetével, s hogy az ország melyik részén lakott, városi vagy vidéki volt-e. A nyugat-európai országokhoz hasonlóan a magyar katolikusok is elsősorban a vidéken élő és kevésbé polgárosult rétegekhez tartoztak, összességében a protestánsokhoz (és még inkább az izraelitákhoz) képest a kulturális-műveltségi tőkét tekintve jelentős lemaradással

rendelkeztek, de különösen szembetűnő ez a magyarországi görög katolikusoknál és ortodoxoknál. A katolikusok általában kevésbé tudtak élni a polgári fejlődés nyújtotta lehetőségekkel, de ők is részesültek a modern kor jótékony hatásaiból, így elmaradásuk a többi felekezethez képest fokozatosan csökkent. A második világháborúig utolérték a legtöbb mutatóban a reformátusokat, és a felekezetek közti különbségek is többnyire jelentősen mérséklődtek. Míg a katolikusoknál a gimnáziumi és a felsőfokú oktatásra nézve – a 19. század második felében és a 20. század elején is – jelentős hátrány, alulreprezentáció állapítható meg, addig a protestánsok és az izraeliták – akár felekezeti számarányukat is jelentősen meghaladva – nagyobb mértékben tudtak a minőségi oktatásban részt venni, és ezért hajlandóak voltak többet is áldozni. Különösen feltűnő volt ez az evangélikusoknál, felekezeti számarányukhoz képest kétszer annyi középiskolát tartottak fenn, mint a katolikusok, az unitáriusoknál ez az arány háromszoros, de a tendencia a reformátusoknál is megfigyelhető volt. Azt is lehet mondani, hogy erejükön felül igyekeztek középiskolákat fenntartani. Elsősorban az evangélikusok és az izraeliták, a tanulással elérhető kedvezőbb társadalmi körülmények miatt, társadalmi helyzetüket felülmúlva is hajlandóak voltak gyermekük gimnáziumi és főiskolai-egyetemi tanulmányait támogatni.

A középiskolák a továbbtanuláshoz, a főiskolához, egyetemhez való lépcsőt jelentik. A tanulással lehetővé válik a státuszreprodukción és a státusmobilizáció, vagyis a társadalmi státus megőrzése és a felemelkedés is. A protestánsok erős középiskolai orientációja, nagyobb továbbtanulási esélye és korszerűbb pályaválasztása kimutatható a korabeli Európa más országaiban is. Max Weber ugyanezt figyelte meg a korabeli német tartományokban. Szerinte a protestánsok jobb vagyoni helyzetével függ össze, hogy köztük jóval nagyobb a főiskolát végző hallgatók aránya, a katolikusok között pedig jóval kisebb. *„A katolikus szülők merőben más jellegű felsőoktatásban részesítik gyermekeiket, mint a protestánsok. ... A katolikus vallású végzett tanulók között a modern, különösen műszaki tanulmányokra és ipari-kereskedelmi pályákra, általában polgári kereső életre előkészítő intézetekből, reálgimná-*

ziumokból, realiskolákból kikerülők aránya jóval kisebb, mint a protestánsoknál, míg a humanisztikus gimnáziumokat előnyben részesítik.”¹¹ Általában a gimnáziumokban kedvezőbb a katolikusok aránya, mert ezek jórészt a teológiai tanulmányokra készíteneek elő. Weber ezzel magyarázza, hogy a katolikusok a vagyonszerzésben általában kisebb mértékben részesednek.¹² Másik oka, hogy a polgárosodás előrehaladtával – a katolikusok kivételével – a gyermekvállalási hajlandóság csökkenő tendenciát mutatott, így ezek a családok többet tudtak gyermekük iskolázására áldozni. A jog mellett a teológia volt a második legnépszerűbb szakválasztás az akkori Magyarországon. A papok, a felekezeti iskolák tanárai (különösképpen a katolikus iskolákban) és a lelkészek iránti igény nem csökkent egy felemásan szekularizált társadalomban, mely kevésbé városiasodott, és ahol a népesség jó része még mindig hagyományos életmódot folytatott. Az egyházi pálya a legbiztosabb, és társadalmilag a legígéretesebb életperspektívát nyújtotta a középiskolák végzettjeinek, mivel gyakran teljes mértékben fedezni tudták személyzetük képzési költségeit. A teológia így jelentős vonzerőt fejtett ki az értelmiségi pályák felé orientált csoportokra, és vonzó célként lebegett az alacsonyabb rétegek tehetséges gyermekei előtt.¹³ A katolikusok továbbtanulási mutatói létszámukhoz viszonyítva alulmúlták a protestánsokét és az izraelitákéét. Ennek oka lehetett az anyagi nehézségeken és a pályaválasztási szokásokon kívül, az egyetemeket jellemző liberális, materialista és gyakran katolikusellenes légkör, amely nem jelentett kellő vonzerőt a katolikus szellemben nevelt fiatalok számára. S az, aki elvégezte valamelyik egyetemet, ilyen körülmények között komoly lelki sérüléseket szenvedett, és jó esélye volt arra, hogy örökre hátat fordítson hitének. Tehát a katolikus középiskolák számára is képzett értelmiséget katolikusellenes szellemben tanították, köztük a szerzetes-

¹¹ Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1995. 28. o. A szövegben szereplő kurzív kiemelés tőlem származik. K.J.

¹² Vö.: Max Weber: i.m. 28-29. o.

¹³ Karády Viktor: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945). Bp.1997. 210. o.

tanárokat is (a bencések kivételével). Így ez az elvallástalanító szellem a (katolikus és más egyházi) középiskolákban is éreztette hatását. A reformátusoknál és a katolikusoknál a tanulmányok kiválasztásánál mind a középiskolánál, mind a felsőoktatásnál inkább a társadalmi státusz megőrzése, vagyis a státuszreprodukciónak játszott nagyobb szerepet, míg az izraelitáknál és az evangélikusoknál a státuszmobilizáció, a karrier lehetősége sokkal nagyobb jelentőséggel bírt, s ez fedezhető fel az általuk követett pályaválasztási stratégiákban.¹⁴ A protestantizmus és a katolicizmus közötti versengés a középiskolák területén volt a legkiélezettebb, mert itt folyt a felekezeti elit képzése, identitáshűségének kifejlesztése és megóvása.¹⁵ Valójában a protestánsok is igazi kultúrharcot vívtak, és ennek legnyilvánvalóbb színtere volt Magyarországon a felekezeti iskolahálózat fenntartásáért, megtartásáért és fejlesztéséért folytatott küzdelem.

4. KATOLIKUS EGYETEMI MOZGALMAK NYUGAT- EURÓPÁBAN ÉS AMERIKÁBAN

A 19. századra az addig fennálló egyetemek sorra elvesztették felekezeti jellegüket és állami felügyelet alá kerültek, ami a keresztény világnézet száműzését eredményezte. A modern tudományok közül elsősorban a társadalomtudományok, majd a darwinizmus terjedésével a természettudományok is a katolikus egyházzal összeütközésbe kerültek, amelyeket az új világképek hirdetői nyíltan katolikus és vallásellenes érveléssel adtak elő. A katolikus egyház nehezen nyugodott bele az egyetemi életből való kiszorulásába, mivel évszázadokon keresztül a tudományt elsősorban egyházi személyek művelték. A korabeli közfelfogás és a művelt rétegek a katolikus tanítással ellentétben a hitet és a tudományt nem tartották összeegyeztethetőnek, ezért eltávolodtak az egyháztól. A katolikusok általában nem kaptak arra lehetőséget, hogy a leginkább sérelmezett tárgyakat (filozófia, természet-

¹⁴ V.ö.: Karády Viktor: i.m. 116. o.

¹⁵ Karády Viktor: i.m. 36.o.

tudományok, filológia és történettudomány) a katolikus felfogásnak jobban megfelelő szellemben is előadhassák. A defenzívába szorított katolicizmus pedig a modern tudományok megrágalmazásával védekezett. Mindez a kölcsönös bizalmatlanság légkörét eredményezte, amely évtizedeken át megterhelte a tudomány és a katolikus egyház közötti párbeszédet.¹⁶ Sokszor a hit és a tudomány szembeállításából a félelemből táplálkozott, hogy a vallás el akarja foglalni a tudomány helyét, viszont a korabeli felfogás gyakran a tudományt próbálta a vallás helyére állítani.¹⁷ Ezért a kultúrharc viharában Európában és Amerikában katolikus világi és egyházi értelmiségiek egyre inkább szorgalmazni kezdték külön katolikus egyetemek létesítését.

A német katolikusok is saját egyetem alapításában gondolkodtak. Az ún. német kultúrharc idején (1872-78) a katolikus egyházat igyekeztek kiszorítani a közéletből és az oktatási intézményekből, a küzdelem azonban az állam meghátrálásával végződött, és magyar szempontból is mintaértékű együttműködés jött létre a fontosabb állami egyetemeken az egyház és az állam között. Ugyanis az evangélikus teológiák mellé a nagyobb egyetemeken katolikus hittudományi karok alakultak, és az egyház számára fontos világnézeti tantárgyak oktatására – a meglévő tanszékek mellé – katolikus szellemben oktató ún. párhuzamos tanszékeket is felállítottak. Ez volt a német felsőoktatási modell. Ellenben más országokban a katolikusok nem tudtak az állammal és a korszellemmel ilyen békésen kiegyezni, ott katolikus egyetemek alapításával igyekeztek a problémákat áthidalni. Ezek közül a magyarországi törekvésekre is hatást gyakorló négy egyetemalapítást emelnék ki.

4.1. A löweni katolikus egyetem

A löweni volt az első katolikus egyetem, amelyet a belga püspöki kar alapított. Az ország függetlenné válásakor az új belga alkotmány az egyház számára is biztosította a tanítás szabadságát,

¹⁶ Urs Altermatt: i.m. 38. o.

¹⁷ V.ö.: Barankovics István: Demokrácia, egyház, szabadság. Bp. 2002. 72. o.

a katolikusok teljes egyházi intézményrendszer, és katolikus mikrovilág kiépítése mellett döntöttek. A belga egyház 1832-ben határozta el az egyetem alapítását, melyet XVI. Gergely pápa jóvá is hagyott. Az egyetem 1834-ben Mechelenben (Malines) nyílt meg, majd egy év múlva Löwenbe (Leuven) költözött. És hamarosan már hat karral rendelkező nagy egyetemmé fejlődött, amely mintául szolgált a későbbi katolikus egyetemek alapításakor. Az egyetem megfelelt az iránta támasztott magas tudományosság igényeinek, a tanárok kinevezésénél a magas szakmai kiválóság és a kipróbált katolikus szellem szempontjait érvényesítették. A tanárok jelentős része országos tudományos testületeknek is tagja volt. Az egyetem kiharcolta magának, hogy diplomáit is az állami egyetemekével egyenrangúnak ismerjék el. Az egyetem épületeit a város tartotta fenn, de az évenkénti gyűjtés alkalmával a papság és a hívek is komoly anyagi áldozatokkal járultak hozzá annak fenntartásához. De a magas szintű modern tudományosság mellett a hallgatóság katolikus vallási és erkölcsi nevelésére is nagy figyelmet fordítottak, ebben az egyetem tanárainak példamutató élete járt elől. Az egyetem szabályzata előírta vásár- és ünnepnapokra a kötelező misehallgatást és ajánlotta a gyakori szentségekhez való járulást. Így nem meglepő, hogy az egyetemen és annak környezetében virágzó hit- és egyesületi élet bontakozott ki. Az egyetemhez számos alsóbb fokú iskola és kiterjedt intézményi hálózat is kapcsolódott. Hallgatónak és oktatónak azonban csak katolikusokat vettek fel, mert így próbálták védeni az intézmény katolikus szellemiségét. (Belgium katolikus többségű állam volt). Az egyetem igazi sikertörténetnek számított, hiszen a katolikus egyház az alapítást követő pár évtizedben már elérte, hogy a katolikusok a társadalmi élet minden területén érvényesíteni tudták befolyásukat, érdekeiket. Az így megvalósuló belga modell az egész világon a katolikus egyetemalapítási célkitűzések mintájául szolgált.¹⁸

¹⁸ V.ö.: Mihályfi Ákos: *Katolikus egyetemek*. *Katolikus Szemle* 1898/12. 3-37. o.

4.2. A francia katolikus főiskolák

A francia katolikus intézetek sorsa a katolikus egyetemalapítás kudarcának mintája, amely negatív példájával szintén nagy hatást gyakorolt a korabeli egyetemalapítók törekvéseire. A francia forradalom megszüntette a korábbi egyetemek szerteágazó hálózatát és államilag ellenőrzött központi egyetemek jöttek létre. A katolikus egyház így kiszorult a felsőoktatás területéről. Hosszú küzdelem után az egyház számára csak 1875-ben nyílt törvényileg biztosított lehetőség az államtól független ún. szabad egyetemek felállítására. Az állam azonban feltételül szabta, hogy a teológia mellett legalább három karral is ki kell egészíteni az így létrejövő katolikus egyetemet. Diplomáikat államilag elismerték, de egy vegyes bizottság előtt kellett vizsgát tenni. A francia egyház, élve a lehetőséggel, két év alatt öt egyetemet alapított: 1876-ban Párizsban és Lille-ben, 1877-ben Angersben, Lyonban, és Toulous-ban. Majd 1880-ban a kultúrharc eredményeként megvonták az intézetektől az egyetem név viselésének és az államvizsgáztatásnak a jogát. Hallgatóik ezután csak állami egyetemeken szerezhettek oklevelet, s csak a szellemileg és anyagiakban tehetősek tudták látogatni ezeket. Bár a párizsi és a toulous-i főiskola Institut Catholique néven, a többi pedig csonka fakultásként fennmaradt, fokozatos állami elsorvasztásuk miatt sem a felsőoktatásra, sem a közéletre nem tudtak kellő hatással lenni.¹⁹ (Ez a helyzet a mai napig fennáll.)

4.3. A svájci katolikus egyetem

A franciaországinál sokkal eredményesebbnek bizonyult a freiburgi (Fribourg) katolikus egyetem alapítása, amelyet a katolikus többségű kanton közpénzből hozott létre. A svájci főiskolákon a katolikusoknak a protestáns dominancia miatt nem sok befolyásuk volt. Az újonnan alapított egyetemeken pedig nem kapott helyet a katolikus teológia (az ókatolikusoké viszont igen).

¹⁹ V.ö.: Mihályfi Ákos: A katolikus egyetem kérdése hazánkban. Bp. 1912. 177-182. o.

Az 1857-ben alapított Pius-egylet felkarolta az egyetem eszméjét, majd a katolikus nagygyűléseken is napirendre tűzték. 1880-ban a város nagytanácsának elnöke javasolta, hogy az új egyetem egyszerre legyen állami és katolikus. XIII. Leó is támogatásáról biztosította, ezért még ugyanazon év, 1889 novemberében az egyetem megnyitotta kapuit. Kezdetben jogi és bölcsészeti karokkal, majd egy év múlva katolikus teológiával egészült ki. Az egyetem felállításának költségeit nagyobb részben az állam vállalta magára. A hallgatók több mint fele a szomszédos Németországból verbuválódott. Az egyetem nem állt a püspökök felügyelete alatt, mint Franciaországban és Belgiumban, hanem katolikus szellemű állami egyetemnek minősült. Az egyetem irányítását a domonkosokra bízta, akik merev tomista beállítódásuk miatt hamarosan összeütközésbe kerültek a világi tanárokkal, mivel korlátozni akarták a bölcsélet terén a tanárok tanítási szabadságát. Ezért a századforduló idején kilenc tanár hagyta el az egyetemet, köztük a híres jogtudós Savigny. Ezen felül a német-francia nemzetiségi ellentétek is beárnyékolták az intézmény fejlődését, és az, hogy a távozó tanárok helyére lengyeleket hívtak, akik német társaikat igyekeztek onnan kiszorítani. Emellett az egyetem működési és szervezeti keretei sem voltak törvényileg biztosítva, így az állami beavatkozásnak tág tere kínálkozott még a legkisebb ügyekben is. A freiburgi egyetem kicsit öszvérmegoldására sikeredett, ezáltal működésében folyamatos zavarok keletkeztek.²⁰

4.4. *A washingtoni katolikus egyetem*

A freiburgival egyidőben, 1889 áprilisában nyílt meg az első amerikai katolikus egyetem (The Catholic University of Amerika), az első (baltimori) egyházmegye alapításának száz éves évfordulóján. Amerikában a „szabad egyház a szabad államban” elv érvényesült, ezért egyházi egyetemet is szabadon lehetett alapítani, fenntartásukról azonban teljesen az egyházi alapítványoknak kellett gondoskodni. Az egyetem felállítását itt is a

²⁰ V.ö.: Mihályfi Ákos: i.m. 426-448. o.

püspökök kezdeményezték (1866), amihez pápai megerősítést is kértek, és ennek szabályzatát XIII. Leó egy év múlva hagyta jóvá. Az intézmény a püspöki kar felügyelete alatt állt, és működését államilag is bejegyezték. Először a teológiai kar kezdte el működését, majd ehhez társultak 1895-ben a bölcsészeti és szociálpolitikai karok.²¹

Ezt követően a világ számos pontján alapítottak katolikus egyetemeket. (1910-ben Argentínában, Buenos Airesben, majd Hollandiában – belga mintát követve – Nijmegenben (1923), a lengyelországi Lublinban (1918), sőt az írországi Dublinban is, és még sorolhatnánk.) A fent felsorolt katolikus egyetemek többsége ma is végzi oktatási-nevelési tevékenységét, és a katolikus egyetemalapítási mozgalom napjainkban is tovább folytatódik.

5. MAGYAR KATOLIKUSOK EGYETEMALAPÍTÁSI TÖREKVÉSEI

5.1. Pázmány Péter egyetemének fokozatos laicizálása és dekatolizálása

Minden ország szellemi-kulturális életének, a leendő értelmiség kiművelésének meghatározó központjai a főiskolák és az egyetemek. Ugyanígy a keresztény kultúra terjesztésének, és a közvéleményt formáló katolikus értelmiség képzésének is legfontosabb színtere. A középkori egyetemalapítási kísérletek után 1635-ben Pázmány Péternek sikerült egy maradandó, máig is fennálló egyetemet alapítania. A középkortól meglévő gyakorlat szerint Európában az egyetemek alapításához pápai vagy császári megerősítés kellett. Pázmánynak a sikertelen római próbálkozások után a császári hozzájárulást sikerült elnyernie. Az egyetem százezer forintos alapítvánnyal jött létre Nagyszombatban. Vezetése a jezsuiták kezén volt, amely először csak bölcsészeti és teológiai karral rendelkezett, majd Lósy Imre és Lippay György esztergomi érsekek adományai nyomán 1667-ben megalakult az egyetem jogi fakultása is. A jezsuita rend

²¹ V.ö.: Mihályfi Ákos: i.m. 567-582. o.

feloszlata után Mária Terézia az egyetemet a helytartótanács felügyelete alá helyezte, aki ezáltal az államosítás lehetőségét teremtette meg. Az uralkodó, főkegyúri jogával élve, az egyetem céljaira további egyházi javadalmakat ajándékozott, így 1769-ben megkezdhette működését az orvosi kar, és teljessé vált az egyetem szervezeti kiépítése. Az intézményt II. József Nagyszombatból először a budai várba, majd Pestre költöztette, a katolikus egyetemi alapokat a kincstár kezelésébe vonta és az egyetem állami fenntartását rendelte el. I. Ferenc azonban visszaadta az egyetem vagyonát, és katolikus intézményként ismerte el. Az egyetem sorsát illetően a döntő fordulat 1848-ban következett be, amikor a 19. tc.-ben a vallás és közoktatási miniszter felügyelete és joghatósága alá rendelték, mint „magyar egyetemet”.²²

A szabadságharc bukása után a katolikus egyház befolyását átmenetileg érvényesíteni tudta az egyetem ügyeiben. Több ízben megakadályozták, hogy az uralkodó protestáns tanárokat nevezzen ki az egyes tanszékekre, és sikerült katolikus jellegét is elismertetnie.²³ Ezek a törekvések mégis kérészéletűnek bizonyultak, mert nyugati példákhoz hasonlóan a pesti egyetem sem kerülhette el azokat a liberális állami törekvéseket, amelyek az oktatás és elsősorban a felsőoktatás laicizálására, az egyházi befolyás megszüntetésére, illetve csökkentésére törekedtek. Ennek következtében az 1867-es kiegyezés után a katolikus egyház fokozatosan kiszorult az általa alapított egyetemről. Természetesen ebbe az egyház nem nyugodott bele, és ezt követően a főpapok az országgyűlésben igyekeztek az egyház jogait védelmezni és megőrizni. Minden túlzás nélkül állítható, hogy az egyetem körül, amely 1872-ig az ország egyetlen egyeteme volt, valódi kultúrharc bontakozott ki. Deák Ferenc 1868 november 18.-i parlamenti beszédében elismerte ugyan az egyetemi alap katolikus jellegét, de kijelentette, hogy a Pesten fennálló magyar királyi egyetem állami tanintézet, melyet Mária Terézia alapított. Ezt követően az országgyűlés kimondta, hogy „a pesti magyar

²² V.ö.: Salacz Gábor: i.m. 63. o.

²³ V.ö.: Sashegyi Oszkár: *Iratok a magyar felsőoktatás történetéből*. Bp. 1974. 39. o.

királyi egyetemet állami intézetnek tekinti”.²⁴ Pedig ebben az időben az állami hozzájárulás a kétszázezer forintnyi alapítványi jövedelemnek csak a negyedét tette ki. Majd főként az orvosi kart érintő nagyarányú fejlesztések nyomán a növekvő állami támogatások meghaladták az ötven százalékos mértéket is, ezért 1870-től az egyetem költségvetése a rendes állami költségvetésben kapott helyet, ami ellen a katolikus püspöki kar a költségvetés tárgyalásakor minden évben tiltakozott, de akciójuk csak 1935-ben vezetett eredményre.²⁵

Az egyetemet érintő csatározásoknak másik fontos kiindulópontja volt, hogy állami eszközökkel biztosítsák az egyes felekezetek közötti esélyegyenlőséget, amelyre 1848-ban az állam kötelezettséget vállalt. A liberális politikusok többsége – köztük Eötvös József, Trefort Ágoston – azt tartotta volna célszerűnek, ha a teológia kiválik az egyetem szervezetéből, mivel szerintük a hitelvek a tanszabadság eszméjével nem egyeztethetők össze.²⁶ A materialista világnézet terjedésével a kultúrharc felerősödésekor Nyugat-Európában is megkísérelték a teológia száműzését az egyetemekről, mert a korabeli pozitivista felfogás szerint a teológia nem számított tudománynak. A protestáns felekezetek ugyanakkor igényt tartottak arra, hogy a katolikus teológiai kar mellett a pesti egyetemen állami fenntartású protestáns teológiai kar is alakuljon. Sőt egy 1870-es egyetemről szóló törvényjavaslatban – a katolikus és a protestáns teológia mellett görögkeleti teológiai fakultás felállítása is szerepelt.²⁷ Jóllehet a katolikus egyháznak sikerült ezt megakadályozni. A protestánsok kívánsága elfogadható volt az állam számára is, hiszen egy államilag ellenőrzött egyetemen, az állam által megkívánt liberális szellemben nevelték volna a leendő felekezeti elit jelentős részét, s ezáltal az egyetem katolikus befolyását is jelentősen

²⁴ Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Bp. 1969. 199. o.

²⁵ V.ö.: Salacz Gábor: i.m. 64. o.

²⁶ Szögi László: Katolikus egyetemalapítási törekvések Magyarországon. In: Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken. Szerk.: Ujváry Gábor, Bp. 1991, 16. o.

²⁷ V.ö.: Kulcsár Erzsébet: Egyetemünk kérdései az országgyűlésen 1825-1944. Bp. 1982. 230. o.

csökkenthették volna. Eötvös ellenben attól tartott, ha a katolikus teológiát kizárják az egyetemről, akkor csak a szemináriumok ultramontánista szellemében folya a papképzés, sőt a lőweni egyetem mintájára külön katolikus egyetem szervezésébe fognának, melyet az állam mindenképpen szeretett volna elkerülni. Ugyanúgy a katolikus hittudományi kar eltávolítását szorgalmazta az egyetemi magántanárok, valamint a bölcsészeti és orvosi kar közös emlékirata is.²⁸ A kolozsvári egyetem felállításakor (1872) az állami érdekek jobban érvényesültek, hiszen teológiai kar nélkül állították fel, de Erdélyben minden felekezetnek volt saját hittani intézete. Az erdélyi protestáns többség nyomán, és a nagyszebeni evangélikus jogakadémia beolvasztása miatt azonban a protestáns befolyás jobban érvényesülhetett.²⁹

A katolikus befolyás visszaszorulását jelezte a pesti egyetemen, hogy 1868-ban megszüntették az 1802. óta fennálló egyetemi hitszónoki állást, melyet csak 1912-ben állítottak vissza. Az egyetem oktatói közé is egyre több protestánst neveztek ki, melyet a katolikus püspökök már nem tudtak megakadályozni. Hasonlóan az osztrák egyetemekhez a katolikus kötődésű professzorok előadásait valósággal bojkottal sújtották, és igyekeztek a katolikus szellemiségű fiatalok érvényesülése elé is akadályokat gördíteni. Már az 1870-es években lekerültek a fészületek az egyetem falairól, sőt a vallási élet is háttérbe szorult, s az értelmiség pallérozóí sem buzgólkodtak vallási előírásokban jó példát mutatni.³⁰

A korabeli közéletben a pesti egyetemet gyakran és jogosan érte bírálat, főleg az ott uralkodó állapotok, a tanulmányi és vizsgarend, az oktatási körülmények anarchikus viszonyai miatt. A felsőoktatás átszervezése, újabb egyetemek alapítása a dualizmus kori Magyarország egyik égető problémája volt. A tanulmányi rendszerben a leginkább vitatott kérdés az 1848-ban törvényileg biztosított tanszabadság (a tanítás és a tanulás

²⁸ Ladányi Andor: i.m. 205. o.

²⁹ V.ö.: Szógi László: i.m. 16. o.

³⁰ Salacz Gábor: i.m. 64. o.

szabadsága) gyakorlati érvényesülése körül bontakozott ki, ami a felsőoktatásban valódi tanszabadosságot jelentett. A tanítás szabadsága elsősorban nem a világnézetek szabad versenyét jelentette, hanem az oktatásban uralkodó rendszertelenséget és tervszerűtlenséget. A hallgatók tanulási szabadsága pedig a nem tanulás szabadságát.³¹

Ekkor a közéletben, a tudományos életben, az értelmiség képzésében a katolikus érdekekkel ellentétes tendenciák érvényesültek. Ezt jelezte a pesti egyetemen a katolikus befolyás háttérbe szorulása, illetve az egyház kizorítására tett kísérletek. A katolikus szempontból fontos véleményformáló értelmiség és a jövő értelmiségének nevelése is nagyrészt kicsúszott az egyház kezéből. Abban a korban, amikor az értelmiségi csoportok egyre nagyobb politikai-társadalmi és kulturális befolyásra tettek szert. De a katolikus egyház sem mondhatott le egy katolikus szellemű világi értelmiség kiműveléséről, mert ez az egyház jövőjét alapjaiban érintette. S amint azt láttuk a katolikusok eleve modernizációs-műveltségbeli késésben voltak a közvéleményre jobban ható és polgárosultabb liberális protestáns és izraelita kortársaikhoz képest. Ezért a katolikus egyház számára (miután a protestánsok is a megnyíló új egyetemeken hasonló okokból érvényesíteni igyekeztek befolyásukat és érdekeiket) igazából két út kínálkozott: vagy a már meglévő budapesti egyetemen szereznek még nagyobb befolyást, vagy belga mintára megkísérlik pótolni a saját oktatási rendszerben meglévő hiányosságokat, s így ennek teljessé tételével felállítanak egy katolikus egyetemet. A nyugat-európai példák mindkét esetre nyújtanak mintát. Az itt felvázolt gondolat a katolikus felsőoktatás-politika legnagyobb dilemmája volt, amely az 1880-as évektől végig kísérte az egész időszakot.

5.2. A salzburgi katolikus egyetemért indított osztrák mozgalom

Amint azt több nyugati példán láttuk, katolikus egyetemeket küzdelmek árán, de viszonylag gyorsan fel lehetett állítani azokban az országokban, ahol az állam ez elé nem gördített

³¹ Ladányi Andor: A magyar felsőoktatás a 20. században. Budapest, 1999. 21. o.

jelentős akadályt. Közép-Európában azonban a katolikus egyetemek alapítása lassan haladt előre, annak ellenére, hogy az állami politika ezeket a mozgalmakat direkt módon nem akadályozta. Magyarországhoz hasonlóan Ausztriában is jelentősen vesztett a katolikus egyház a korábbi egyetemi befolyásából, de ez a bécsi és az innsbrucki egyetemen még mindig jelentős volt, az ottani teológiai karok révén. Ennek ellenére az osztrák katolikusok már 1881-ben a katolikus egyetem szervezésére felállítottak egy bizottságot, melynek feladata volt, hogy a salzburgi teológiai fakultást, amely 1850 óta csonka egyetemként működött, további karokkal (jogi és bölcsészeti) egészítse ki, és így teljes egyetemmé szervezze. A kérdés az osztrák katolikus nagygyűléseken is állandóan napirenden volt, 1891-ben a püspöki kar jóváhagyta az egyetem tervét, és adakozásra szólították fel a híveket. Az egyetemet 1912-re szándékoztak felállítani, ennek érdekében komoly áldozatokat hoztak a hívő katolikusok és a papság is, ezért rendszeresen szerveztek az egyetem céljaira különféle gyűjtéseket. Az egyetem felállítását támogatta XIII. Leó pápa, a főpapság és az uralkodóház is. A törzstőke összegyűjtéséig azonban várni kellett, ezért a megnyitás időpontja mindig kitolódott, és az első világháború miatt végképp elhalasztódott, s az egyetem végül nem valósult meg.³²

5.3. Az első magyarországi tervek

Az osztrákok katolikus egyetemi mozgalma Magyarországon is hamar figyelő szemekre talált. A pesti egyetem katolikusellenes szellemisége miatt már 1873-ban többen sürgetni kezdték egy külön katolikus egyetem létesítését.³³ Az 1880-as években pedig heves sajtóvita bontakozott ki a katolikus egyetem kérdése körül, s neves egyházi személyiségek – köztük a katolikus megújulás egyik vezéralakja, Kanter Károly – az egyetem ügyét napirenden tartották a korabeli közvéleményben.³⁴ Ennek megnyilvánulása-

³² V.ö.: Hanuy Ferenc: Katolikus egyetem Pécsen. Pécs, 1903. 105-106. o.

³³ Salacz Gábor: i.m. 64. o.

³⁴ V.ö.: Tiefenthaler József: Budapest apostola: Kanter Károly élete. Budapest, 1999. 66. o.

ként Winkler József katolikus újságíró 1888-ban a Magyar Államban „Doctor Romanus” álnéven a „dekatholizált” budapesti egyetemről cikksorozatot jelentetett meg, amelynek célja volt: „... kimutatni, hogy ezen jogilag kath. egyetem tényleg dekatholizált és dekrisztianizált; ezt pedig a tanárok szelleme és előadásai igazolják. A 'szabad kutatás' és 'szabad vizsgálódás' frázisainak alapján ott nemcsak minden modern tan van képviselve, amely, mint a darwinizmus, kantianizmus, pozitívizmus, szkepticizmus, teljesen keresztényellenes irányban mozog, hanem üldözve, száműzve van a keresztény tudomány is, kiszámítottan, tervszerűen.” Legsúlyosabbnak a bölcsészkarri viszonyokat tartotta, amelyről megállapította, hogy „a modern korszellem teljes erővel hatolt be a bölcsészeti karba” és elsősorban a világnézetileg legfontosabb tanszékeken: filozófia, esztétika, pedagógia, történelem; ahol a katolicizmus befolyása nem megfelelő. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy: „... olyan főiskolától, mely bevallottan keresztényellenes irányban mozog, s amely az országot vallásunkkal szemben közönyös vagy ellenséges intelligenciával látja el, semmit sem lehet remélnünk. Parancsoló szükség tehát katolikus egyetemet állítani föl.”³⁵ Ebben az időben a katolikus egyház befolyása ellen küzdő liberális értelmiségiek is arra a következtetésre jutottak, hogy jobb lenne, ha a teológiai karral együtt a katolikusok távoznának az egyetemről, és egy önálló egyetemet alapítanának. A Nemzet című lap erről így írt: „pakoljon el a klérus az ő (...) teológiai karával és klerikusaival (...) és alapítson magának az állam ellenőrzése alatt egyetemet.”³⁶

Miután a pesti egyetemen a katolikusok érdekérvényesítési törekvései nem jártak sikerrel, s az állami kezelésben lévő katolikus iskolai alapok kérdését sem sikerült megnyugtatóan rendezni, a középiskolai törvény országgyűlési tárgyalásakor (1882) a püspöki kart erősen foglalkoztatta a katolikus felsőoktatás szélesebb körű kiépítésének kérdése. 1882. február 28-án hat püspök levelet intézett Simor János hercegprímáshoz, amelyben kérték, hogy erőteljesen képviselje a katolikus érdekeket, és

³⁵ Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Budapest, 1969. 200. o. (Kiemelések tőlem: K.J.)

³⁶ Szögi László: i.m. 37. o.

sürgették, hogy foglaljon állást egy Budapesten felállítandó középiskolai tanárok képzésére rendelt tanfolyam és képesítési vizsgáló bizottság ügyében. Hajnald Lajos kalocsai érsek és Ipolyi Arnold beszercebányai püspök ezt az egyház legégetőbb kérdésének nevezte, melyért a püspökök hajlandóak lennének komoly áldozatot is hozni, mivel „ezen ügynek a gimnázialis tanárok képesítése keretén túl szárnyaló nagyobb kihatása is vagy on a tekintetbe vett intézménynek hangoztatott egyetemi természeténél” fogva. Szükségesnek tartották még a katolikus egyetemi alapok e célra történő kiadatását is. Az intézet felállítását pedig a szeminárium kibővített épületében, üresen álló helyiségeiben vélték megvalósíthatónak. Vagyis lényegében a teológiai kart akarták kibővíteni egy bölcsészeti intézettel, amely egy későbbi katolikus egyetem alapját képezhetette volna.³⁷ Még ugyanezen év őszén egy újabb egyetemalapítási tervvel kopogtattak Esztergomban a hercegprímás ajtaján. 1882. szeptember 3-án gróf Esterházy Károly pozsonyi főispán azzal a céllal kereste fel Simor érseket, hogy támogatását kérje egy Pozsonyban felállítandó katolikus egyetem létesítéséhez. A történetnek az az előzménye, hogy már régóta tervezték az országban egy harmadik egyetem felállítását, s ezért Pozsony városa is jó esélyekkel indult, de a halogatások nyomán ez időre kiábrándultak az állami ígéretekből, és ekkor jött kapóra a katolikus egyetem köztudatba való bekerülése, mert Pozsony városa mindenképpen szeretett volna egy egyetemet, amiért hajlandó lett volna komoly áldozatokra is. Simor ekkor úgy gondolta, hogy a katolikus egyetem csak nagy áldozatok árán valósulhat meg, „...melyek részint magának az eszmének az ellenségeitől, részint pedig azon roppant költségekből származnak, melyekkel ily tudományos intézetnek felállítása s a kor színvonalán tartása jár.” S az akkori helyzetben ad hoc felvetések helyett általános alapelvek kidolgozását és gondos előkészítést tartott szükségesnek. A külföldi katolikus egyetemek példája nyomán felhívta a főispán figyelmét a nagy anyagi áldozatokra, amelyek csak országos összefogással valósíthatók meg. Erre

³⁷ Esztergomi Prímási Levéltár (Továbbiakban: EPL). Simor Cat. 41. 1. tétel
Universitas Budapestinensis 4503/1882. sz.

azonban az akkori viszonyok között nem látott lehetőséget és annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az országnak van egy katolikus eredetű egyeteme, amelyet a kibővítésektől eltekintve túlnyomóan még annak lehet tekinteni, s ez a budapesti tudományegyetem.³⁸

Az ezt követő években az egyes szerzetesrendek sorra alapították tanárképző intézeteiket, általában a meglévő egyetemek mellett. A bencéseknek államilag is elismert tanárképezdék működött Pannonhalmán, a piaristáknak a fővárosban és Kolozsváron (1894), a ciszterciek Zircről 1889-ben Budapestre költöztették intézetüket, a premontreiek pedig 1902-ben a pesti egyetem mellett állították fel a Norbertinumot. Ezek az iskolák azonban nem pótolhattak egy jövőben létesítendő katolikus egyetemet. Az egyetem kérdése ekkoriban már nagyon foglalkoztatta a közvéleményt, ennek hatására Csáky Albin kultuszminiszter hajlandónak mutatkozott arra, hogy a majdani katolikus egyetem céljára a katolikus oktatási alapítványok egy részét rendelkezésre bocsássa. A kormányokhoz sosem érkezett ilyen ügyben hivatalos megkeresés, bár a katolikus alapok kérdése állandó téma volt a katolikus közvéleményben.³⁹ A katolikus autonómia kongresszusoknak is központi kérdése volt, és a leendő katolikus egyetemnek is egyik sarkalatos pontját képezte.

5.4. A katolikus egyetemi mozgalom országossá válása és akciói

1894 májusában az esztergomi esperesi kerület papi gyűlése, vagyis alsópapsága felhívást tett közzé, amelyben egy felállítandó katolikus egyetem számára erkölcsi és anyagi támogatást kért. A résztvevők a katolikusokat ért hátrányok fő okát abban látták, hogy „nincs katolikus intelligenciánk, nincs katolikus egyetemünk.” A pesti egyetem viszonyai között pedig az ifjúság valláserkölcsi nevelését lehetetlenek vélték. Indítványukat nyomtatott formában minden plébániára elküldték, amelyben

³⁸ EPL. Simor Cat. 41. 4420/1882. sz.

³⁹ Szögi László: i.m. 19. o.

már beszámolnak arról, hogy megkezdték az egyetem céljára pénzadományok gyűjtését, és az akciót országossá szeretnék tenni.⁴⁰ Az országos felhívásnak valóban komoly hatása volt, folyamatosan érkeztek az erre a célra szánt összegek az esztergomi érsekséghez. Erről 1894-ben kimutatás is készült, amely csaknem ezer forintra rúgott, s az adatokból kiderül, hogy elsősorban esztergomi és szombathelyi papok és néhány világi hívő adományozott kisebb-nagyobb összeget, Prohászka Ottokár 1894-ben például 100 forintot adományozott.⁴¹ De a szécsényi és a füleki egyházkerületből is érkeztek adományok.⁴² Vaszary hercegprímás viszont arra kérte a szervezőket, hogy az autonómia felállításáig lehetőleg tartózkodjanak a magánakcióktól. Mert ennek megvalósulása esetén a püspöki kar egy katolikus egyetem felállításáról fog dönteni, és kérni fogják az autonómia keretébe vonandó katolikus alapok egy részének az egyetemi célokra való fordítását. Addig is a befolyó összegek kezelésével az esztergomi főkáptalant bízta meg.⁴³ A katolikus egyetem ügye valóban szóba került a századforduló idején rendezett II. autonómia kongresszuson, de végleges döntés a már említett összegegyeztetetetlen álláspontok miatt nem született. A püspöki kar ezekben az években a katolikus egyetem ügyét végérvényesen összekapcsolta az autonómia megvalósításával, ezért annak kudarcai behatárolták az egyetem kérdését is.

Az autonómiai ügyének újabb elnapolása idején az 1900-tól rendszeresen megrendezett Országos Katolikus Nagygyűléseken hozták szóba a katolikus egyetemet. Ettől kezdve a katolikus egyetemi tervek kidolgozója, és a külföldi katolikus egyetemek jó ismerője, mondhatnánk szakértője, Mihályfi Ákos cisztercita szerzetes állt a mozgalom élére. Mihályfi meglátogatta a nyugati katolikus egyetemeket, ahol értékes tapasztalatokat szerzett. Elképzeléseit 1900-ban, 1901-ben és 1903-ban tartott előadásában körvonalazta.⁴⁴ Koncepciójában mindenképpen

⁴⁰ EPL. Vaszary Cat. 41. 1710/1894. sz.

⁴¹ EPL. Vaszary Cat. D/C 6038/1895. sz.

⁴² EPL. Vaszary Cat. 41. 7500/1907. és 4765/1901. sz.

⁴³ EPL. Vaszary Cat. D/C 4418/1894. sz.

⁴⁴ Szögi László: i.m. 20. o.

fontosnak tartotta egy katolikus egyetem felállítását, amely nélkül a hazai egyházi oktatási rendszer olyan, mint egy tető nélküli ház:

„... nem közömbös minő szellemű tudós tanítja ifjúságunkat... mi nem nyugodhatunk meg abban, hogy az állami egyetemek tanárai tudós férfiak; a mi ifjúságunk szelleme csak akkor van biztonságban, ha a tudós tanárok egyszersmind hitű katolikusok is'(...) éppen a legfontosabb tárgyakat (...) melyek hivatva vannak az ember életelveit, életnézeteit formálni, a történelmet, a bölcséletet, etikát, eszthetikát, irodalomtörténetet már évtizedek óta nem katolikus szellemű tanárok tanítják (...) Addig nem nyugodhatunk, míg olyan főiskoláink nem lesznek, amelyekben minden tudomány összhangban van az Isten által kinyilatkoztatott vallással. Ez (...) az egyik ok, ami a katolikus egyetem fölállítását sürgetőleg követeli. A másik ifjúságunk valláserkölcsei életének megóvása, nevelése és megszilárdítása.”⁴⁵

„A katolicizmus hazánkban eleddig nagyon keveset törődött az intelligens osztályokkal, ezeket hagyta kisiklani kezei közül”-szögezte le önkritikusan, és az egyetem céljaként a katolikus tudomány védelmét s fejlesztését tartotta a legfontosabbnak. Szerinte azonban egy katolikus egyetem sem tudná az ifjúság tömegeit befolyása alá vonni, mert a hallgatók többsége továbbra is állami egyetemeken tanulna. A katolikus egyetemnek első-sorban magas tudományos színvonalával, modern egyetemi szervezetével, a diákság nevelésének korszerű és hatékony formáival példát kell mutatnia, és azzal erjesztőleg hatnia.⁴⁶ Az új felállítandó egyetem legfontosabb kérdésének tartotta a tanárok kiválasztását, akik nem lehetnek közepszerűek, és nem lehet elegendő náluk a katolikus buzgalom, hanem „igazi tudósoknak kell lenniük”.⁴⁷

Az egyetem megvalósítását angol mintára campus rendszerben képzelték el, melynek leginkább egy nagyvároson kívül felépült egyetemi város felelne meg, ami távol van a nagyváros káros

⁴⁵ Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Budapest, 1969. 201. o.

⁴⁶ Szögi László: i.m. 21. o

⁴⁷ Uo.

hatásaitól, de nem túl messze annak kulturális vonzásától, és ahol virágzó egyetemi élet van. Fontos szempont volt még az egészséges életmód biztosítása és az, hogy a hely „jó magyar város legyen”. Az egyetem ideális helyének kigondolója Szemere Miklós volt, aki Kolozsvárt tartotta leginkább alkalmas helyszínnek, de az ő elgondolása szerint az orvosi kart mindenképpen a fővárosban kellett volna felállítani.⁴⁸ Mivel a korabeli egyetemi élet részévé vált a diáknymor, Mihályfi a helyzet megoldását internátusok létesítésében látta. Az egyetem szerkezetét sem a hagyományos fakultások rendszerében képzelte el, hanem például a magyarországi képzésből hiányzó mezőgazdasági kar létesítését javasolta. Az ő terve egy magas színvonalú és nyugati mintára, a hagyományos egyetemektől eltérő szerkezetű egyetemet képzelt el, ezért óvott attól, hogy a katolikus egyetemet elhamarkodva valósítsák meg, mert a katolikus egyetemnek országos jelleggel kell rendelkeznie, ami nem lehet provinciális és középszerű. Ezekben a megfontolásokban leginkább a lőweni egyetem mintáját lehet felfedezni. Szerinte a századforduló idején még nem voltak biztosítva ehhez a személyi feltételek, ezért német mintára ösztöndíjakkal és alapítványokkal javasolta a tudós-tanárok szakmai felkészítését előmozdítani. Nem tanácsolta azt sem, hogy az egyház követelje a katolikus egyetemi alapnak a katolikus egyetem alapítására való kiadatását, mert ezzel elveszítette volna befolyását a budapesti egyetemen.⁴⁹

A katolikus egyetem céljaira ekkor már számos alapítvány állt rendelkezésre (a csanádi, váci, kassai, pécsi püspöki alapítványok és a kalocsai főképtalan alapítványa), ezek összege 1900-ban egymillió koronára rúgott, ami egy korszerű egyetem alapítására nem volt elegendő, de ez még országos gyűjtés nélkül jött létre, és a nagygyűlések tagjai joggal remélték, hogy a püspöki kar támogatásával nem reménytelen az ügy. Az első és második országos katolikus nagygyűlés határozatban kérte a püspöki kart, hogy osztrák mintára állítsanak fel egy katolikus egyetemi bizottságot, melynek tekintélyes tagjai megvalósíthatósági terveket

⁴⁸ V.ö.: Szemere Miklós: *Fiatal véreim*. Bp. 1897. 26-32. o.

⁴⁹ Szögi László: i.m. 21-22. o.

dolgoztak volna ki a leendő egyetem számára. A kérdés ezúttal hiába került a püspöki kar elé, meg sem tárgyalták az ügyet, és bizottság kiküldésére sem került sor.⁵⁰ Ezt követően mégis újabb ötletekkel álltak elő.

5.5. A gyulafehérvári és a pécsi katolikus egyetem tervezete

Fogarasy Mihály, 1882-ben elhunyt erdélyi püspök még 1873-ban 100 ezer forinttal alapítványt hozott létre egy Gyulafehérváron felállítandó katolikus egyetem számára. Az erdélyi katolikus státus igazgatótanácsa 1903 októberében elhatározta, hogy az időközben felhalmozódott alapítványi tőkéből három év alatt felállít egy teológiai, bölcsészeti és jogi karból álló katolikus egyetemet.⁵¹ A javaslat oka az volt, hogy a kolozsvári egyetemen uralkodó protestáns és szabadkőműves szellem miatt, a státus saját középiskolái számára nagy gondot okozott az alkalmas tanárok megszerzése. Mihályfi Ákos bírálatában az egyetem helyszínét a regionalitás veszélye miatt elvetette, de a tanárképzés biztosítására helyesnek látott egy bölcsészeti líceumot és tanárképző intézetet felállítani, emellett a teológiai és jogi kar alapítását elvetette.⁵²

A pécsi katolikus egyetemi elképzelésekre két, részletesen kidolgozott írásmű is született: az egyik Szilvek Lajos jogakadémiai tanár, a másik Hanuy Ferenc teológiai tanár tollából. Mindketten Pécs előnyeit és alkalmasságát igyekeztek bizonyítani más helyszínekkel szemben, a város történelmi-kulturális múltjára, kedvező gazdasági, közlekedési, földrajzi és éghajlati viszonyaira, regionális központ szerepére, a felsőoktatási decentralizációs célkitűzésekre és a Balkán felé is hatást gyakorló nacionalista alapú kultúrfölényre hivatkoztak. Hanuy elképzelésében a meglévő hittudományi intézetet és katolikus érseki jogakadémiát akarta egyrészt egyetemi szintre emelni, másrészt pedig bölcsészeti intézetet is fel akart állítani, amit a ciszterci gimnázium kibővítésével kívánt megvalósítani. Az egyetem

⁵⁰ V.ö.: Szögi László: i.m. 22. o.

⁵¹ EPL. Vaszary Cat. 41. 1758/1903. és 4563/1903. sz.

⁵² V.ö.: Mihályfi Ákos: i.m. 300-301. o.

felállításához nagyrészt elegendőnek tartotta a meglévő katolikus egyetemi alapítványok felajánlását, tehát terve nem függött az autonómia létrehozásával összefüggésben álló katolikus egyetemi alap sorsától. A tervezet gyenge pontjának Mihályfi Ákos a tanári kar felállítását tartotta, mert hiányoztak volna a színvonalas oktatók. Másik gyengéjét pedig az egyetem provinciális jellegében látta, a kolozsvári egyetem példája is erre intette, amely nem volt megfelelően kihasználva. Tehát a tervezet nem felelt volna meg a magas tudományosság feltételeinek. További problémákat vetett fel a teológiai kar kérdése is, mivel a hittudományi intézetek reformja több évtizedre elhúzódott, s szakmai színvonaluk sem volt hosszú idő óta megfelelő, ezért nem lehetett volna Rómában újabb teológiai kar alapítását keresztül vinni. (Ezeket a törekvéseket még a két világháború között is igyekeztek az esztergomi érsekek megakadályozni.) A bölcsészeti kar problémáját pedig alacsony látogatottsága okozta volna, mivel a szerzetesrendek a fővárosban állították fel intézeteiket, ezért növendékeik a katolikus egyetemet valószínűleg nem látogatták volna. Azt azonban Mihályfi is elismerte, hogy szükséges az előnyök bemutatásával az egyes helyszínekről beszélni, mert ezzel megkönnyítik a létrehozandó katolikus egyetemi előkészítő bizottság munkáját.⁵³ Egy leendő katolikus egyetem helyszínéül igazából csak olyan városok jöhettek szóba, ahol már valamilyen katolikus főiskola működött, ilyen helyszín a vizsgált korszakban Pécsen kívül csak Eger volt, ahol szintén hittudományi intézet és jogakadémia működött, de mint lehetséges helyszín csak 1945 után merült fel. Természetesen az ország egyházi központjának számító Esztergom is mindig szóba jött, de az még kevesebb realitással rendelkezett. A pesti teológiai kart pedig mindenképpen fenn akarták tartani az egyetemen belül, mert annak feladása, vagy leválasztása a katolikus befolyás teljes háttérbe szorulását eredményezte volna.

A javaslatokat a püspöki kar érdemben nem is tárgyalta, ami jelezte, hogy a kérdés egyre inkább lekerült a napirendről, még 1911-ben a katolikus nagygyűlés megismételte kérését a püspöki

⁵³ Uo.

kar felé egy előkészítő bizottság kiküldéséről, de süket fülekre találtak.

Meg kell még említeni, hogy a katolikusok egyetemalapítási mozgalma Magyarországon nem volt az egyedüli, hiszen a reformátusok is jó úton haladtak a felé, hogy egy saját felekezeti egyetemet hozzanak létre Debrecenben, de az idő utolérte őket, és intézeteik integrálásával lényegileg egy felekezeti színezetű, állami fenntartású egyetemet kaptak. Minden egyház számára kulcsfontosságú a saját, hithű értelmiség képzése, kiművelése, mivel az egyház társadalmi beágyazottságát segítik elmélyíteni, és kommunikációját közvetítik a társadalom minden csoportja számára. Az értelmiség magatartása, nézetei, eszményei pedig legtöbbször követendő példaként szolgálnak a társadalom kevésbé polgárosult csoportjai számára. Érdekes, hogy a korszak nagy egyházi gondolkodója és reformere, Prohászka Ottokár sem tartotta helyénvalónak katolikus egyetemek alapítását, mert szerinte a katolikusok és a nem katolikusok megkülönböztetése tovább mélyíti a szakadékot a hit és a hitetlenség tábora között, s ezzel sok közömbös embert az antikaticizmus térfelére szorítanak. A tudományosságnak sem tesz jót az elszigeteltség, mert jobb ha a különféle nézetek szabadon ütközhetnek egymással, és nincs külön katolikus és más tudományosság. Sőt jogosnak tartotta azt a bírálatot is, hogy a katolikus egyetemeken jobban korlátozva van a tanszabadság, mint máshol, de elismerte, hogy más egyetemeken sem lehet mindent oktatni.⁵⁴

5.6. Régi-új törekvések a katolikus felsőoktatás-politikában

Mivel a katolikus egyetem felállítása csak hosszú távon látszott megvalósíthatónak, más megoldásokat kellett találni arra, hogy a katolikus egyház az értelmiség képzése, nevelése terén megtarthassa, és lehetőleg növelhesse társadalmi szerepét. Ennek egyik módja volt a meglévő egyetemeken a katolikus befolyás erősítése, ami lényegében a már korábban ismertetett német mintához való

⁵⁴ Prohászka Ottokár: *Modern katolicizmus. Válogatás...* Szerk.: Koncz Lajos, Bp. 1990. 150. o.

visszatérést jelentette. Bár azt Magyarországon nem sikerült elérni, hogy a világnézetileg problémás tárgyak esetében párhuzamos előadásokat, illetve párhuzamos tanszékeket létesítsenek. Ennek ellenére az 1910-es években a katolikus egyház befolyása a pesti egyetemen tovább erősödött, mivel az egyetemeken a felerősödő radikális tanokkal, csoportokkal szemben a konzervativizmust igyekeztek szembe helyezni. A tanári karok összetételénél pedig a katolikusok országos számarányát (60%) kísérelték meg érvényesíteni. Az 1911-es nagygyűlés határozata kimondta, hogy „a bizottság gondoskodjék arról is, hogy a katolikus érdekek az egyetemeken kellőképpen megóvassanak”.⁵⁵ A századforduló idején megélénkültek a katolikus és radikális egyetemi diákmozgalmak. Ezt jelezte az ún. egyetemi kereszt-mozgalom is, amely a keresztiek kifüggesztése terén kompromisszumot tudott kicsikarni (1906). Visszaállították az egyetemi hitszónoki állást is (1912), majd 1913/14-ben több katolikus püspököt (Csernoch János, Prohászka Ottokár) díszdoktorrá avattak. A katolikus egyetemi tanárokat a Szent István Akadémiában (1916) igyekeztek összefogni.⁵⁶ A katolikus ifjúság nevelésével elsősorban a jezsuiták foglalkoztak, a Szent Imre Egylet keretében, majd egyetemi Mária Kongregáció (1896) és egyetemi Regnum Marianum egyesület is alakult. Katolikus önképző és önszegélyező egyletként működött a Szent Imre Kör, majd a nők egyetemre járásával létrejött a Szent Margit Kör is.⁵⁷

Mihályfi Ákos katolikus egyetemi terveiből többet Budapesten sikerült megvalósítani. Ezek közé tartoztak a püspöki kar és Vaszary hercegprímás által támogatott hallgatói internátusok. 1902-ben nyílt meg az első Szent Imre Kollégium, amely további épületekkel bővült. A kollégiumépítés támogatására alakult meg 1901-ben a Katolikus Internátus Egyesület, amely rászoruló egyetemistáknak kedvezményes, vagy ingyenes ellátást biztosított.⁵⁸ Ifj. Zichy János pedig a primásnál kezdeményezte, hogy a

⁵⁵ Szögi László: i.m. 25. o.

⁵⁶ V.ö.:Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Budapest, 1969. 202-203. o.

⁵⁷ V.ö.: Szögi László: i.m. 26. o.

⁵⁸ V.ö.: Szögi László: i.m. 27. o.

katolikus egyetemre összegyűlt pénzeket a Szent Imre Kollégium (elnöke Glattfelder Gyula volt) bővítésére fordítsák, ahol a „kritikus tárgyak” esetében 8-10 egyetemi magántanárt alkalmaznának, s az így létrejövő intézet magvát képezhetné egy később felállítandó katolikus egyetemnek.⁵⁹ És valóban a katolikus internátusok rendszere a katolikus egyetem alapításáig jól bevált, kompromisszumos megoldásnak bizonyult, ahol a nevelés mellett a tudományok művelésének is tág tere volt. Ezek a gyümölcsök igazán csak az első világháborút követő években kezdtek beérni, de akkorra már az egyetemeket uraló közszellem is megváltozott.

6. ÖSSZEFOGLALÁSUL

A magyarországi összehasonlításokból is egyértelműen kimutatható a katolikusok modernizációs késése, kulturális-műveltségbeli lemaradása a protestánsokhoz képest. Ez részben a katolikusok hagyományosabb életformájával, részben pedig azzal függött össze, hogy a változásokkal járó negatív hatások miatt nem éreztek késztetést arra, hogy a tanulás révén jobban érvényesülhessenek a társadalmi életben. Ezt még tetőzte az egyetemeken uralkodó közszellem és a kaotikus viszonyok elvallástalanító hatása, az egyes egyházak és az állami érdekek különbözősége miatt rendszeressé váló feszültségek, melyek kultúrharchoz és a pesti egyetem fokozatos dekatolizálásához, s a katolikusokat kiszorítani szándékozó folyamatokhoz vezettek. Annak ellenére, hogy a magyar katolikus egyház mindig igyekezett egyetemi befolyását megőrizni és erősíteni, egyre inkább előtérbe került egy magyarországi katolikus egyetem felállításának a gondolata és lehetősége. A katolikus egyetemért több országos és helyi mozgalom bontakozott ki, melyekbe a papság és a hívek jelentős része is bekapcsolódott. Öntudatosodásukat jelzi, hogy az új egyetemért egyre többen voltak hajlandók áldozatot vállalni. De ezek az alulról jövő kezdeményezések a katolikus főpapkónál, püspököknél nem

⁵⁹ EPL. Csernoch Cat. D/A 3013/1906. sz.

találtak egyöntetű támogatásra, és – elsősorban a katolikus autonómia kérdése mögé bújva – halogatták az egyértelmű állásfoglalást az egyetem ügyében. A katolikus egyház emellett kényesen ügyelt az állammal való „jó viszony” fenntartására, nem akarta kenyértörésre vinni a dolgot, ezért habozott, halogatta a katolikus egyetem felállítását. Az egyházi vezetők egyértelmű és hathatós támogatása nélkül azonban a mozgalom eleve kudarcra volt ítélve.

Rébay Magdolna

LEÁNY-KÖZÉPISKOLÁK JOGI SZABÁLYOZÁSA (1895-1945)

Az iskolakötelezettségi kor feletti leánynevelés intézményesülése, egységes szervezetbe rendezése a dualizmus első évtizedeiben indult meg. Az állam, szakítva az eddigi politikával, immár ezen a területen is kezdeményezőként lépett fel, és a korábban kizárólagosan felekezeti és magántulajdonban lévő nőnevelő intézmények mellett, illetve helyett egyre magasabb fokú intézményeket hozott létre: először a polgári leányiskolát (1868), majd a felsőbb leányiskolát (1875). Utóbbi a leány-középiskolák elődjének is tekinthető. A kibontakozó feminista mozgalom követelésére, és egyben elcsendesítésére, valamint a gazdasági és társadalmi folyamatokat figyelembe véve – nagyjából párhuzamosan a tőlünk nyugatra fekvő országokkal – az oktatáspolitikai az 1890-es években lehetővé tette a nők felsőfokú továbbtanulását. Ez a döntés alapvetőnek bizonyult a leánynevelés történetében, hiszen hatására létrejöttek az első minden szempontból középiskolának tekinthető leánynevelő intézmények.¹

AZ 1895. ÉVI RENDELETEK HATÁSA

A kolozsvári és a budapesti egyetem javaslatára 1895-ben kiadott királyi, majd az ennek nyomán született miniszteri rendelet megnyitotta tehát – bizonyos szakokon – a nők előtt az egyetemek kapuit. A miniszteri rendelet² elismerte a nők jogát a tudományos

¹ A magyar fejlődés sajátossága e történeti egymásutánosság.: Németországban és Ausztriában éppen a leányközépiskolát végeztek és az ezen intézményekben tanítók követelésére nyitották meg az egyetemek kapuit a nők előtt.

² VKM. 1895. 65.719. sz. a. 1895. december 19. budapesti és kolozsvári egyetem tanácsához intézett leirata a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára lépése tárgyában. Hivatalos Közlöny (továbbiakban: HK) 1896:1., 1-3.

pályára. Aláhúzta azonban, hogy a nőknek elsősorban családjukban kell megtalálniuk hivatásukat, sőt tanulmányaik is arra szolgálnak, hogy ezen feladatuknak még inkább eleget tudjanak tenni. A rendelet hatására a felsőbb leányiskolák mellett leány-gimnáziumi osztályok jöttek létre, illetve megkezdődött ezen iskolák átalakítása. A rendelet maga is említette a „*később keletkező leány-gimnáziumokat*”.³ Amíg ezek az iskolák nem adhattak megfelelő jogosítványt, addig a leányok fiú-középiskoláknál magánvizsgára és magán érettségire bocsátásukat kérhették.⁴ Az érettségi követelmények megegyeztek a két nem számára, de a vizsgát külön kellett megtartani.⁵

Az egyetemi felvételi lehetőség alkalmat adott a felsőbb leányiskolákban folyó oktatás felülvizsgálatára is. Az új tanterv hosszas előkészületeket követően 1901-re készült el. Az iskola alapos általános műveltséget akart adni a felsőbb társadalmi osztályok leánygyermekének. A reform főbb szempontjai az alábbiak voltak:

- a középiskolai jelleg határozottabb megjelenítése;
- az alsó és a felső tagozat összevonásával a tagoltság megszüntetése;
- ennek megfelelően a tananyag arányosabb elosztása;
- a nemzeti szempontok fokozottabb megjelenítése a tananyagban.⁶

A felsőbb leányiskolák azonban a reform ellenére sem kaptak középiskolai státuszt, sőt színvonalukat sem sikerült megerősíteni a polgári leányiskolák és a tanítóképzők ellenében.

³ Uo. 3.

⁴ 72.039. sz. miniszteri rendelet (1896).

⁵ A VKM 1895. 72.039. sz. a. rendelete a nők középiskolai tanulmányára vonatkozólag. HK 1896:2., 25-26.

⁶ VKM. 1901. 40.925. rendelete a felsőbb leányiskolák új tantervének életbeléptetése tárgyában. HK. 1901: 15., 311-317.

AZ ELSŐ ÁTFOGÓ SZABÁLYOZÁS (1916)

1916-ban Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter ismételten rendeletileg szabályozta a leányiskolák helyzetét.⁷ A rendelet általános okaként említette, hogy a felsőbb leányiskolák nem tudták kielégíteni az újabb igényeket, ezért a felső osztályok elnéptelenedtek, a leányok magántanulóként a fiú-középiskolákat, a (fiú) felső kereskedelmi iskolákat, valamint a leány-gimnáziumokat és női felső kereskedelmi iskolákat látogatták. A felsőbb leányiskola ugyanis nem adta meg azt a lehetőséget, hogy szükség esetén – a megszerzett ismeretek és a végzettség birtokában – megélhetésükről is gondoskodjanak. Az indoklás szerint reformra azért is szükség volt, mert a leány-gimnáziumokat az 1883. évi XXX. tc. alapján a fiú-középiskolák mintájára hozták létre, „*ami pedagógiai szempontból, a nők oktatásánál megkívánt különös követelmények mellőzése miatt célszerűtlen*”⁸ volt. A leánygimnáziumok a diákok túlterheltsége miatt is reformra szorulnak – vélte a miniszter. Ugyan többek részéről felmerült az az óhaj, hogy a lányok rendes tanulóként fiú-középiskolákba is beiratkozhasanak, a közös nevelést azonban nem lehet megengedni – hangsúlyozta.

A rendelet felső leányiskola néven meghagyta a felsőbb leányiskolát, hogy az továbbra is a „*a művelt középosztály leánygyermekéinek nevelő intézete maradjon*”.⁹ A felső leányiskola fő célja továbbra is a hagyományos női szerepekre való felkészítés maradt, de feladatául kapta, hogy a diákokat esetleges későbbi munkavállalásra is előkészítse, ezért jogosítványokat is adott: a hetedik osztály elvégzése után a tanulók záróvizsgára jelentkezhettek, amely azonban nem volt kötelező. Amennyiben a vizsgán megfelelték, továbbtanulhattak a kereskedelmi és színművészeti akadémiákon, különbözeti vizsgával pedig felvételt nyerhettek az elemi iskolai tanítóképző intézetek negyedik osztályába. A hetedik osztályok fölé nevelőképző osztály is szervezhető volt, amelynek elvégzése nevelőnői állásra képesített. Hogy a képzés alaposabb és gyakorlatiasabb lehessen, a korábbi hat osztályt hetedik osztállyal

⁷ 86.100/1916. sz. rendelet.

⁸ VKM 86.100/1916. sz. 3.

egészítették ki. Az új iskolaforma már a reáltárgyak tanítására is nagyobb súlyt fektetett, de továbbra is gondot fordított a neveléstani, háztartási, gazdasági és jogi ismeretek átadására.

A felső leányiskola mellett a leánygimnázium és a felső kereskedelmi leányiskola működését szabályozta a rendelet.¹⁰ A korai pályaválasztás elkerülése érdekében – illetve anyagi okok miatt – mind a három iskolatípust közös négy osztályos alapra helyezte. Ennek következményeként sor kerülhetett több iskolatípust is magába foglaló intézmények létrehozására. A rendelet a felső leányiskolákat preferálta, ezek mellé vélte megszervezhetőnek a másik két iskolatípus valamelyikét. A rendelettel született hét évfolyamos felső kereskedelmi leányiskolában az általános műveltséget kereskedelmi szakismerettel lehetett kiegészíteni. Ahol felső leányiskola is működött, a közös tárgyakat a tanulók együtt is tanulhatták. Jobban elkülönült a harmadik típus, a nyolc osztályos leánygimnázium, amely az eddigi hasonló elnevezésű – meglehetősen különböző, de összességében a gimnáziumok példájára létesülő – intézmények helyébe lépett, mivel azok – az indoklás szerint – a nőnevelés sajátos feladataira kevés gondot fordítottak. *„Feladata, hogy oly nőnevelő irányú, magasabb általános műveltséget adjon (...), amely egyenlő értékű a fiúgimnáziumokéval és őt meghatározott főiskolai tanulmányokra képessé teszi”* – írta elő a rendelet.¹¹

A renDELETEH igazodó tantervet 1916-ban adták ki. A leánygimnázium a hagyományos középiskolai műveltség átadásának feladatát kapta, ezért szerepelt a tantervben a latin és a filozófia is. A felső leányiskola és a kereskedelmi leányiskola közötti különbség főként a – kereskedelmi és gazdasági – szaktárgyakban, valamint a hagyományos „női” tárgyakban (kézimunka, rajz) mutatkozott meg.¹² A tanterv módosítására már két év múlva sort

⁹ Uo. 4-5.

¹⁰ A miniszter nem látta indokoltnak a többek által javasolt leány-reáliskola létrehozását. Nézete szerint ellene szólt az is, hogy társadalmi kezdeményezésből ilyen iskola még nem született. (Uo. 8-9. /7. pont/)

¹¹ Uo. 6.

¹² A leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) tanítástervei. Budapest, 1916. 76.

kellett keríteni.¹³ A leány-gimnáziumban és a kereskedelmi leányiskolában 7, illetve 6 órával csökkentették a kötelező óraszámot. A változás több tantárgyat érintett, vegyesen humán és reál tárgyakat, de legerőteljesebben a nyelvórákra vonatkozott. A háttérben a miniszternek a tanulói túlterheltség megszüntetésére tett általános törekvése húzódott. Az óraszám emelése négy tantárgy esetében tapasztalható: az egészségtan, az alsó tagozatban az ének, a gimnáziumban a filozófia, míg a másik két iskolatípus esetében a háztartási és jogi ismeretekre fordítható idő növekedett. Megmaradt, sőt erősödött a gimnázium klasszikus jellege, a felső leányiskolában (és a kereskedelmi leányiskolában) a hagyományos női ismeretek és készségek átadása a korábbinál hangsúlyosabbá vált. A reform mélyreható változást nem eredményezett. A három iskola a korábbi elvek szerint, eddigi szervezetében működött tovább.

A LEÁNY-KÖZÉPISKOLAI TÖRVÉNY

Az 1920-as évek az oktatáspolitikai (és a kultúrpolitikai) felértékelődését hozták. Klebelsberg Kunó a „kultúrfölény” elérése és biztosítása érdekében a felsőfokú képzés alapjául szolgáló középiskolai rendszer reformját is kitűzte. Ennek részeként került sor 1926-ban a leány-középiskolai törvény meghozatalára.¹⁴ Klebelsberg a miniszteri indoklásban a kérdés rendezésének sürgősségére hívta fel a figyelmet. A reform szükségességét abban látta, hogy az 1916. évi rendelet nyomán (át)alakult iskolák nem tudták beváltani a hozzájuk fűzött reményeket. Az új tanterv sem tudta megmenteni se a felső leányiskolát, se a felső kereskedelmi leányiskolát, amelyekből egyre kevesebb működött. Leginkább életképesnek a leánygimnázium mutatkozott. Az első világháborút követő gazdasági és társadalmi viszonyok eleve az 1916-os koncepció újragondolását tették indokolttá, de a miniszter a törvényi szabályozással nagyobb fokú stabilizációt is el akart érni. A

¹³ A leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) tanítástervei. Budapest, 1918. 92. alapján.

¹⁴ 1926. évi XXIV. törvény a leány-középiskolákról és a leánykollégiumról.

fiúiskolák példájára ezúttal korai és többféle választási lehetőséget biztosító, viszont egységes jogosítványt kínáló rendszert kívánt létrehozni. Ezek az intézmények továbbra sem voltak koedukáltak, hanem speciális leányiskolák, amelyek figyelemmel voltak a lányok fizikai, szellemi és lelki adottságaira, alkalmazkodnak érdeklődésükhöz.¹⁵ Az új leány-középiskoláknak (beleértve a leánykollégiumot) a fiú-középiskoláknak megfelelő szintű műveltséget kellett átadniuk. Feladatuk nem az egyetemi tanulmányokra való előkészítés volt, hanem *„elsősorban az önálló szellemi munkára való nevelés a tudományos képzés segítségével, azaz olyan lelki készség, szellemi érettség kialakítása, hogy azután a tanuló az ismeretek bármely szakterületén csakhamar otthonosan tudjon mozogni.”*¹⁶

A leány-középiskolákról és a leánykollégiumról szóló törvényjavaslat egy nap alatt, érdembeli részletes tárgyalás nélkül került elfogadásra. A felszólalók száma – a bizottsági előadón és a miniszteren kívül – összesen négy volt. Ez kifejezhet egyfelől egyfajta érdektelenséget, amelynek csak egyik magyarázata lehet a választásokra való készülődés, másfelől azonban tehetetlenséget is, esetleg elismerést a kultuszminiszter irányában.

A törvényjavaslat bizottsági tárgyalásáról kevés információval rendelkezünk. A bizottság két okból kifolyólag találta üdvözítőnek a javaslatot: mert az megszünteti az összevisszaságot, és mert helyesnek és célravezetőnek tartotta a lefektetett elveket. A bizottság csak minimális változtatást hajtott végre a javaslaton: a leányiskolák csekély számára hivatkozva egészében törölte a 11. §-t, amely kizárta volna a lányokat – mind magán, mind rendes tanulóként – a fiú-középiskolákból, és az eredeti 31. §-ba egy szót szűrt bele, amely hangsúlyozza, hogy a leánykollégiumot végző tanulók kimondottan leánykollégiumi érettségit tehetnek. A bizottság továbbá néhány kérést intézett a miniszterhez:

¹⁵ A leányközépiskola és a leánykollégium. Magyar Törvénytar, 1926. évi törvénycikkek. Budapest 1927, 284-286.

¹⁶ Uo. 287.

- Az egészségtan tanításánál mindhárom iskolatípusnál a végrehajtási utasításban emelik ki, hogy – a gyermekhalandóságra való tekintettel – a gyermeknevelésre és -gondozásra különös figyelmet fordítsanak.
- A középiskolai tanári oklevéllel rendelkező, jelenleg is leányközépiskolai tanárokat működésük alapján képesített tanárokká minősítsék át.
- A leánykollégiumot végzetek különbözeti vizsga letételével leányközépiskolai képesítést szerezhessenek.¹⁷

A bizottság nevében Vasadi Balogh György előadó a nemzetgyűlési tárgyaláson hangsúlyozta, hogy a javaslat régi mulasztást pótol, mivel hazánkban, sőt Európa szinte valamennyi országában nem született még törvény a leányoktatásról. A nőnevelés társadalmi fontosságára hívta fel a figyelmet: azon túl, hogy a nemzet fejlődéséhez hozzájárul – vélte –, a nők és a családok szociális helyzetének javítására is szolgál. Véleménye szerint a felsőbb leányiskola megalapítása óta eltelt időszakot a kapkodás, a toldozás-foltozás jellemezte, és egyértelműen zsákutcába került: a felállított iskolatípusok közül egyedül a leánygimnázium vált be. Üdvözölte a törvényjavaslatot, hogy az a fiúk (reálgimnáziumi és reáliskolai) képzésének megfelelően két leányközépiskolai típus létrehozásáról szól: „*Ez a felfogás – vélte – megfelel az élet követelményeinek, mert a nőnevelésre vonatkozólag ma már elavult az a régi felfogás, amely a lányokat oda utasítja a családi tűzhelyhez. Igaz ugyan, hogy a nőknek az a természetes hivatása, hogy a családban a maga munkássága révén a jövő generáció nevelését teljesítse, azonban éppen az élet a legtöbbre nézve ezt lehetetlenné teszi. Rá van utalva a leány arra, hogy felvegye a küzdelmet a kenyérért, a megélhetésért a férfiakkal és ezt csak úgy tudja elérni, ha a férfiakkal egyenlő fokú tudás és ismeret áll rendelkezésére, hogy ebben a versenyben megállhassa a helyét.*”¹⁸ A leánygimnázium és a leányliceum az életben való boldoguláshoz – szavaival élve – tudást, műveltséget

¹⁷ Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai. XVIII. Budapest: Pesti Könyvnyomda RT., 1926. 328-329.

¹⁸ Uo.

és harckészséget adna át. A leánykollégiumok ellenben azok számára létesülnének, akik nem kívánnak elhelyezkedni, csak magasabb általános műveltségre vágnak. Ez az iskolatípus tehát nem a „tudós”, hanem az „elmés” nő képzésére szolgálna, aki „nem tudásával és tudományával, hanem mindenben való járatosságával tűnik ki, s aki hivatva van arra, hogy a férfiakat maga köré vonván, minden kérdésben a maga véleményét nyilváníthassa, és ezáltal a férfiakban a nemes ambíciót felkeltse.”¹⁹

Vasadi Balogh Jánost követően a Szociáldemokrata Párt nevében Kéthly Anna emelkedett szólásra, aki a javaslat keretjelleget kifogásolta, hiányolva belőle a valódi tartalmat, a tantervet. Szerinte „a javaslat a polgári osztályok leányainak iskoláztatását biztosítja,”²⁰ főképp ami a leánykollégiumot illeti. Ez utóbbi véleménye szerint „minden középiskolai alapot nélkülöző általános kulturszósszal leöntött valami.”²¹ Hozzátette, hogy mélyen megalázónak tartja, hogy „létezzék egy olyan iskolatípus, amely csak arra való, hogy a leányok a serdülés és a férjhezmenetel közötti időt valahol és valahogy el tudják tölteni.”²² E „kimondottan luxusi” iskola fenntartása szerinte a nehéz gazdasági viszonyok mellett nem lehetne állami feladat. A korábbi tapasztalatok alapján azt jósolta, hogy ez az iskolatípus el fog néptelenedni, létesítése ezért csak haszontalan szervezési munkát jelent. Megkérdőjelezte, hogy szükség van-e egyáltalán külön leányiskolákra, hiszen – vélte – a nők a munkahelyükön csak a férfiakéval egyenlő előképzettséggel állják meg a helyüket. A koedukáció kérdése azonban – hangsúlyozta – szóba sem kerülhet Magyarországon. Ezért is tartotta pozitívnak, hogy a bizottság az említett szakaszt beiktatta. Az 1916-os reformot Kéthly szociális szempontból is elhibázottnak tartotta. A három iskolatípus merev elválasztása a vidéki szülők részére – vélte – lehetetlenné tette az iskolaválasztást. Kéthly szerint nemcsak hibás ez – a továbbra is fennmaradó – differenciálódás, hanem felesleges. Javaslata szerint „ha el akarják választani az egyetemre

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 370.

²¹ Uo.

²² Uo. 370-371.

készülőket a többiektől, ami a tanítás egysége szempontjából egyáltalán nem helyes, akkor inkább egy olyan iskolatípus szervezésére volna szükség, amely más gyakorlati pályákra, például a szociális munka hivatásos elvégzésére készít elő és képesít.”²³ Beszédének második részében Kéthly az iskolatípusokat sorra véve tartalmi problémákkal, valamint néhány részletkérdéssel foglalkozott. Az egyes tárgyaknál – többek között – kiemelte a társadalmi és gazdasági összefüggések és az életközeli ismeretek (angol nyelv, gyermeknevelés) tanításának fontosságát. A leány-középiszkola alapvető feladatának azonban a hagyományos klasszikus műveltség átadását tekintette. Kifogásolta, hogy a leánylíceumban a görög nyelv nem szerepel fakultatív tárgyként a tantervben, a leánykollégium esetében pedig, hogy a latin nyelv hiányzik. Mivel szerinte az igazi műveltség elengedhetetlen része a humán tárgyak tanítása, a „kultúra veszedelmének” tekintette, hogy „a liceális típus az alapvető, a gimnázium pedig a középfokú oktatásnak csak ornamense.”²⁴ Nézete szerint a két iskola közötti átlépés lehetetlenné tétele igazolja azt a feltevését, hogy a líceum igazából nem középiskola, ezért „kifejlesztése a nők középfokú oktatását agyonnyomja.”²⁵ Sürgette, hogy a törvény mondja ki, a nők ugyanolyan feltételekkel vehetők fel egyetemre, mint a férfiak. A javaslatot Kéthly még az általános vitára sem tartotta alkalmasnak.

A következő felszólaló a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt szónoka, Petrovác Gyula volt, aki a fiú-középiszkolai reform logikus következményeként üdvözölte a javaslatot. Szerinte szükség van elkülönülő leányiskolákra, mert – ahogy fogalmazott – „ameddig különbség van a női lélek és a férfi lélek között, addig ezt a két lelket másként és másként kell kicsiszolni.”²⁶ Saját tanári tapasztalataira hivatkozva úgy vélte, hogy „azt állítani, hogy a fiú-középiszkola rendszere, tananyaga, tantervi beosztása minden további nélkül alkalmaztassék a női oktatásra, ez az oktatásügy terén való teljes járatlanságot bizonyítja.”²⁷ Szerencsésnek tartotta alapvető iskolatípusként a leánylíceum létrehozását, és nagy jövőt jósolt

²³ Uo. 371.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 372.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 373.

neki, mert szerinte ez az iskolatípus felel meg legjobban a szülők elveinek és a növendékek adottságainak. Egyetértett azzal, hogy leánygimnáziumot csak ott lehessen létrehozni, ahol leánylíceum már van. Véleménye szerint azonban ilyen iskola csak a fővárosban fog létrejönni. Mivel léteztek hasonló nevű intézmények, nem tartotta szerencsésnek a líceum és a kollégium elnevezést. Ez utóbbinak létrehozását nem támogatta, mivel nézete szerint, ha csak általános műveltséget akar adni az iskola, felesleges érettségi vizsgával zárulnia. Petrovác elfogadta részletes vita tárgyául a javaslatot.

Szilágyi Lajos általánosságban elismerte, hogy a javaslat pozitív irányba viszi a leánynevelést, de több kérdésben kifogásolnivalót talált. Így például ellenezte, hogy a leány-középiskolai oktatás tíz éves korról kezdődjön. E helyett azt javasolta, hogy a négy elemi után a lányok szintén négy éves polgári leányiskolában tanuljanak, és csak ezután következzen a leánygimnázium vagy leánylíceum, esetleg más nevet viselő leány-középiskola. Ha pedig ez a négy év kevés lenne a középiskolai ismeretek átadásához, elfogadhatónak tartotta volna az öt éves leány-középiskolai oktatást is. Szilágyi hibásnak és értelmetlennek találta a középiskola és a középfokú intézet megkülönböztetést. Amennyiben az elképzelései alapján a középiskola kezdete kitolódna, véleménye szerint a leánykollégium is megkaphatná a középiskolai jelleget. A leánygimnáziummal kapcsolatban Szilágyi megjegyezte, hogy a korábbiakhoz képest kevés változás történt, a tantárgyai nagyrészt megegyeznek a fiúgimnáziuméval. A kézimunka oktatás kimaradásában visszafejlődést látott, különösen amikor – érvelt – a lányok arra törek-szenek, hogy külsejükben is utánozzák a fiúkat. Nem az a fontos, hogy a kötést vagy a varrást tanulják meg, hanem azzal „*a hajlamukat elégitették ki bizonyos mértékben, munkára nevelték őket, és közelebb hozták ezzel is a családi nevelést. Hiszen a nő egész élethivatása – folytatta – aprólékos ténykedésekből tevődik össze, és jaj annak a háznak, amelynek nője nincs előkészítve arra, hogy ezeket a reávaró kötelességeket észrevegye és teljesítse.*”²⁸ Véleménye szerint a kézimunka oktatás mellett szól egyrészt, hogy fejleszti az ízlést és a színérzékét, ezáltal

²⁸ Uo. 374.

lehetőséget ad az egyéniség megnyilvánulásának. Másrészt pedig az elméleti tárgyak mellett felüdülést nyújt. A kézimunkát tehát nem megszüntetni, hanem megreformálni kell – vonta le a következtetést. Gyakorlati haszna miatt elítélte, hogy törölték a közgazdasági és jogi ismeretek tanítását is a leánygimnáziumi tantervből. Pozitívan nyilatkozott a fiú- és a leány-középiskolai érettségi egyenértékűvé nyilvánításáról, és arról, hogy a törvény nem kötötte legalább jó rendű érettségihez a felvételit. Egyetértett az egyetemi felvétel esetleges rendeleti korlátozásával. A leánylíceumokról szólva Szilágyi támogatta a művészettörténeti oktatás bevezetését, mert szerinte ez kiválóan megfelel a „leányléleknek”. Hozzátette azonban, hogy a fiúknál is tantervbe kellene iktatni. Pozitívnak tartotta az óraszám csökkentését, habár megjegyezte, hogy az énekórák számát növelni kellene: tanítsák mind a négy osztályban, a felsőbb osztályokban zenetörténettel kiegészítve. Figyelemreméltó az a megjegyzése, hogy ha már a fiúiskolákban nem lehet, legalább a leányiskolákban legyen élet közeli az oktatás. Egyetértett azzal, hogy csak ott állítsanak fel leánygimnáziumot, ahol leánylíceum is van. A leány-középiskolai beiskolázás feltételének – a fiukéhoz hasonlóan, hiszen *„fejlődésük, különösen szellemi képességeinek tekintetében nincsenek hátrányban”*²⁹ – gyakorlati okokból elfogadta volna a 9 éves korhatárt. Szilágyi fenntartásai ellenére a törvényjavaslatot a részletes vita alapjául elfogadta.

A miniszter előtti utolsó felszólaló Hebel Endre volt. Hebel a javaslat hibájaként róta fel, hogy túlságosan nagy hatáskört biztosít a miniszternek az iskolatípus megválasztásánál. Úgy vélte, hogy a leánykollégium – hiszen képezést nem ad, ezért zsákutcába vezet – nem fog beválni. Hebel a tananyagra vonatkozóan – többek között – kitért az idegen nyelvek tanítására. Megítélése szerint a leánygimnáziumban és a leánylíceumban ne a francia, hanem az angol legyen a kötelező tárgy, valamint a szomszédos államok nyelveit is oktassák legalább választhatóan. Úgy vélte, a nőket közgazdaságtanra is tanítani kell, és legalább felületesen megismertetni velük, mi a szociálpolitika, a nemzetiségi kérdés,

²⁹ Uo. 375.

illetve hogy mi a kor követelménye és álláspontja az emberiséget érintő kérdések, így a béke tekintetében. Hebel a javaslatot nem fogadta el.³⁰

Klebelsberg a napirend feszességére hivatkozva csak röviden válaszolt az elhangzottakra. A struktúrát érintő kritikákra (Petrovác, Szilágyi és Kéthly felvetéseire) a fiú-középiskolai rendszerrel történő harmonizálás szükségességét hozta fel. A leánylíceumi latinmentes iskola létrehozását a társadalmi igényekkel magyarázta. Nem tagadta, hogy ezt szánta alaptípusnak, de lehetőséget akart egyúttal azoknak is nyújtani, akik a klasszikus gimnáziumi képzés iránt érdeklődnek. A leánykollégiumot védelmébe véve kijelentette, hogy nem térhet napirendre a vagyonos családok óhaja felett, akik külön iskolát szerettek volna. Beszédét azzal zárta, hogy szerinte az ellenzéki felszólalások is elismerték a javaslat nélkülözhetetlenül szükségessé voltát.

A törvényjavaslat vitáját összegezve elmondható, hogy az előadó beszéde a lányok oktatásával kapcsolatos különféle álláspontok keveredését tükrözi. A vita során teljes egyetértés mutatkozott a képviselők között a leánykollégium létrehozásának feleslegességét illetően. Figyelemre méltó, hogy többen (Kéthly, Szilágyi, Hebel) hangsúlyozták a leányoktatás gyakorlati jellegének fontosságát, illetve a leányoktatáson belül a gyakorlati irány megteremtésének szükségességét (Kéthly). A felszólalók többsége a leányoktatás sajátos nőies jellegének garanciáját néhány tárgy, mint a kézimunka, az ének vagy a művészettörténet oktatásában látta. A fiú- és leány-középiskolai oktatás közötti tartalmi különbség megszüntetését egyedül Kéthly támogatta, amikor szóvá tette a nyelvtanításbeli eltéréseket. A középiskolák egységes jogosítását azonban már minden képviselő helyeselte.

A törvény a fiú-középiskolák mintájára három nyolcosztályos, önálló iskolatípust hozott létre (9., 10. §). A miniszteri indoklás ugyanis bizonyítottan vette, hogy a nők szellemi képességei ugyan a férfiakétól eltérőek, de nem alacsonyabb rendűek.³¹ Feladatuk – ha más szavakkal is volt megfogalmazva, de lényegében

³⁰ Uo. 376-379.

³¹ Uo. 289.

megegyezett a fiú-középiskolákéval –, hogy „a tanulót vallásos, erkölcsös és nemzeti szellemben magasabb általános műveltséghez jutassa és ekként az egyetemi és általában főiskolai tanulmányokhoz szükséges szellemi munkára is képessé tegye.” (1. §)³² Klebelsberg azonban leszögezte: „a leány-középiskola nem lehet pusztán másolata a fiú-középiskolának.”³³

Az iskolákba a népiskola alsó négy osztályát elvégző, 10. életévüket betöltött leányok jelentkezhetek (12. §).³⁴ A leánygimnázium a reálgimnáziumnak, a leánykollégium pedig a korábbi felső leányiskolának feleltethető meg, a leánylíceum pedig a kettő között helyezkedett el. Az ún. nemzeti tárgyak oktatásában közöttük egységnek kellett lennie. A leánykollégium az átlagos képességű középfokon tanulni vágyó leányok igényeit szolgálta, a családi és a társadalmi életre nevelt. A pontos törvényi meghatározás szerint: „a leánykollégium oly vallásos és nemzeti szellemű magasabb általános műveltséget nyújt tanulóinak, amely különösen a nők sajátos hivatására, családi és társadalmi szerepére van tekintettel. E szerint a leánykollégium, mint középfokú tanintézet, olyan tanulók iskolája, akik magasabb műveltségre, esetleg főiskolai tanulmányokra törekednek ugyan, de egyetemi tanulmányokat folytatni nem kívánnak.” (17. §)³⁵ A magyarázat szerint ugyanis statisztikai adatok igazolták, hogy a gimnáziumba beiratkozott leányok többsége nem akar egyetemi tanulmányokat folytatni.³⁶ A speciális női jelleg ebben az iskolatípusban domborodott ki leginkább: a leánylíceum mellett itt tanítottak művészettörténetet, csak itt szerepelt a lélek- és neveléstan, a háztartás- és gazdaságtan, valamint a kézimunka rendes tantárgyként (18. §)³⁷ és a matematika oktatás anyagát jelentősen csökkentették. A leánykollégiumi érettségi – a másik két iskoláéval ellentétben – nem jogosított egyetemi csak főiskolai tanulmányokra (31. §).³⁸ A szigorúan vett lányközépiskolát végzetten egyetemeken folytathatták tanulmányaikat. A

³² Uo. 289.

³³ Uo. 288.

³⁴ Uo. 291.

³⁵ Uo. 292-293.

³⁶ Uo. 292.

³⁷ Uo. 293.

³⁸ Uo. 294.

törvényhozók céljai szerint a klasszikus műveltségелеmek oktatására szentelt speciális figyelmet a leánygimnázium, ahol latint is tanítottak, de – rendkívüli tárgyként – a görög nyelv és irodalom oktatására is lehetőség nyílt. A latin nyelv fontossága a korábbinál hangsúlyozottabb, és oktatását már a III. osztályban megkezdték. A második idegen nyelv a francia lett (2. §). A leánylíceumban ezzel szemben – amely létrehozását a miniszter a leginkább támogatta³⁹ – a modern nyelvek tanítására került a hangsúlyt: a diákok a német mellett nemcsak a francia, hanem az angol vagy az olasz nyelvet is választhatták. (Rendkívüli tárgyként azonban a latin is tanulható volt. (4. §.))⁴⁰

A TANTERVI SZABÁLYOZÁS

A leány-középfiskolai törvényhez kapcsolódó tantervet a minisztérium – hosszas OKT tárgyalást követően – 1927-ben adta ki.⁴¹ A tantervet fokozatosan, osztályonként felmenő rendszerben az 1927/28-as tanévtől kezdve vezették be. A tanterv készítői továbbra is fokozott figyelmet fordítottak az oktatás ún. női jellegének megőrzésére. Ez egyrészt a különböző (magyar és idegen nyelvi) olvasmányok megválasztásánál érhető tetten, másrészt a tantárgy-struktúrában. Hiszen míg a fiú-középfiskolákban nem szerepelt rendes tárgyként az ének, addig a leányoknál igen, a leánygimnáziumban négy évig, a másik két iskolában pedig 6-6 évig. Művészettörténetet mind a leánylíceumba, mind a leánykollégiumba járók tanultak. A rajz ugyan a fiúk órarendjének is része volt, de az oktatásban a gyakorlati jelleg dominált. A korábbi tantervhez képest a változást jelentett, hogy a latin nyelv tanulását a leánygimnáziumban két évvel korábban kezdték, és az

³⁹ A miniszter alapíthatta meg az új leány-középfiskolák típusát. Leánygimnázium lehetőleg akkor állítható fel, ha már működik az adott helyen líceum. Kivételt képeztek a felekezeti iskolák, ahol a jóváhagyásra kellett betervezni a fenntartói döntést. (7. §) (Uo. 291.)

⁴⁰ Uo. 289-290.

⁴¹ Tanterv a leánygimnáziumok, leánylíceumok és leánykollégiumok számára. Budapest, 1927. 43., 66., 88.

óraszámot is emelték az eddigi 27-ről 30-ra. De a gimnáziumban (46), sőt még a reálgimnáziumban (41) is jóval több időt fordíthattak e nyelv oktatására. A nemzeti műveltségelemek is fokozottabban előtérbe kerültek az új tantervben: a) a leánygimnáziumban a magyar nyelv és irodalom óraszámát eggyel növelték (28 helyett 29), a líceumban annyi maradt, amennyi korábban a leánygimnáziumban (28), a leánykollégiumban pedig mint amennyi felső leányiskolában (25) volt;⁴² b) a magyar történelmet pedig már nem csak a VIII., hanem a VII. osztályban is oktatták.⁴³

A következő években a tanterv többször módosult. Az 1931/32-es tanévtől a leánygimnázium III. osztályában latin helyett ugyanannyi órában a leánylíceumi tanterv szerint a franciát taníthatták.⁴⁴ Az 1933-as tanterv a latin nyelv oktatásának kezdetét – a szükségletekre hivatkozva – az V. osztályba helyezte vissza. Az óraszámot tekintve még az 1916. évi rendelethez képest is csökkent a latin nyelv oktatására fordítható idő.⁴⁵ A többi tárgy tekintetében a tanterv nem változott, azonban még a VIII. osztályba történő bevezetése előtt, az időközben meghozott új törvény alapján – az új tanterv megszületéséig – átmeneti tantervet léptettek életbe.

Országos Széchényi Könyvtár

AZ EGYSÉGES KÖZÉPISKOLA

Alig 9, illetve 7 évvel a két középiskolai törvény meghozatalát követően az új oktatáspolitikai koncepcióhoz igazodva immár mindkét nem részére egységes új törvényi szabályozás született 1934. évi XI. tc. A középiskoláról címmel. Az általános indoklás szerint az iskolák törvény által is nagyobb arányban megengedett

⁴² A fiúiskoláknál ez a szám 27, 27 és 28 volt.

⁴³ A VKM 1927. évi 1889. eln. sz. r. a leányközépiskolák és a leánykollégium új tantervének életbeléptetése tárgyában. H. K. 1927:15., 223-24.

⁴⁴ VKM, 540-05-418-1931. sz. r. A leánygimnázium latin nyelvi és irodalmi tantervének módosítása tárgyában. H. K. 1931: 16., 155-156.

⁴⁵ VKM 29.706/1933. V. a. 1. sz. r. A leánygimnázium latinnyelvi tanterve tárgyában. H. K. 1933:15., 145-146.

differenciálódása⁴⁶ nem egészséges, sőt koncepcióját tekintve is elavult, mert a szakmai specializációt támogatta, és túl nagy terheket rótt a diákokra: „része van annak a szomorú jelenségnek az előidézésében, amit általánosságban a nemzeti közszellem, az egységes nemzeti világnézet hiányának szoktunk nevezni. (...) A differenciálódás eredménye a magyar értelmiség általános műveltségének többféle és gyakorta hiányos szakműveltséggé való szétesése lett.”⁴⁷ Az új középiskola – a hivatalos oktatás- és nemzetpolitikai elképzelések szerint – a kulcsfontosságú szerepet betölteni hivatott értelmiség nevelésére szolgált, és az általános műveltség, azon belül pedig a nemzeti műveltségelemek átadására összpontosított: „A középiskolai műveltség legjellemzőbb vonása nemzeti jellege, ennek a műveltségnek az európai műveltség színvonalán álló, de a leghatározottabban nemzeti irányú műveltségnek kell lennie. A középiskolai műveltség kell, hogy magában foglalja a korunk műveltségi színvonalától előírt humanisztikus és reális elemeket, de mégis oly magyar műveltségnek kell lennie, amelynek birtokában és anyagának ismeretében volt tanulói hasznos tagjai lehetnek a magyar társadalomnak, képzett munkatársai a magyar közéletnek és etikus világnézeti polgárai az államnak.”⁴⁸ Mindezért az egyetemes történet oktatása háttérbe került, a nyelvtanításnál pedig az irodalomtörténet helyett a gyakorlati nyelvtanulás dominanciáját kellett megvalósítani. A latin nyelv oktatásánál az olvasmányoknak új szempontok szerinti megválasztása volt javasolt, a jellemnevelést elősegítő és a latin műveltség lényegére rávilágító művek kiválasztása indokolt. De figyelmet kellett szánni a magyarországi latin irodalom bemutatására, a nyelvnek a magyar kultúrában betöltött szerepére. A tanítás középpontjába a törvény a nemzeti tárgyakat

⁴⁶ A fiúiskoláknál: gimnázium, reálgimnázium göröggel, reálgimnázium, reáliskola latinnal, reáliskola; a lányoknál: leánygimnázium göröggel, leánygimnázium, leányliceum latinnal, leányliceum, leánykollégium.

⁴⁷ 1934: XI. tc. A középiskoláról. Magyar Törvénytar. Budapest 1935, 83.

⁴⁸ Uo. Ezzel összhangban a törvény első paragrafusa így határozta meg a középiskola feladatát: „A magyar középiskola feladata, hogy a tanulót vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje, a magyar nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános műveltséghez juttassa s az egyetemi és más főiskolai tanulmányokra képessé tegye.” (Uo. 85.)

állította: a magyart, a történelmet, a gazdasági és társadalmi ismereteket, a földrajzot kiegészítve néprajzi ismeretekkel, illetve a latint és a hittant. A törvény fontosság tekintetében a nevelést az oktatás elé helyezte, ezért a tornaórák számát emelték, és bevezették az osztályfőnöki órát, amely ebben a formában újdonságot jelentett. (Ezen a helyen érdemes megemlíteni, hogy az általános indoklásban a leány-középiskola mindössze két helyen szerepelt, általában a(z egységes) középiskoláról beszéltek. A testnevelésnél azonban külön hangsúlyozzák, hogy a tananyag összeállításánál, a gyakorlatoknál tekintetbe kell venni a „*női lélek és női szervezet sajátos követelményeit*”.⁴⁹)

A törvény meghozatalát több mint egy éves előkészítő munka előzte meg. A fenntartókkal és a szakmai, illetve érdekképviseleti szervekkel történt egyeztetés során kialakult vitában a felvételi jogosítvány és a tagozatok kialakításának kérdése kapott különös hangsúlyt, de szóba került a fiú- és a leánynevelés egységesítése is. A hagyományos álláspontot képviselte a nőnevelésről a Magyar Szülők Szövetsége, amely 1933. április 12-én kelt levélében jutatta el véleményét a minisztériumba. A levél 9. pontja foglalkozik a leány-középiskolákkal: ezen iskolák egységesítését „*bizonyos fokig nem kifogásoljuk, de feltétlenül kívánatosnak tartjuk, hogy a leányok már az alsó tagozatban a háztartással és kézimunkával foglalkozzanak, a felső tagozatban pedig a női hivatásra is kellő előkészítést kapjanak (háztartás, csecsemőápolás, szociális feladatok, nevelés)*”.⁵⁰ Az Országos Közoktatásügyi Tanács 1934. január 9-i tanácskozásán elhangzott, hogy semmi sem indokolja a külön leány-középiskolai típus fenntartását, hiszen 1. a leány-középiskola tanterve lényegében eddig sem tért el; 2. a sikeres érettségi ugyanúgy felsőfokú tanulmányokra képesített; 3. az egyetemeken a nők kevés kivétellel ugyanazt a képesítést megszerezhették mint a férfiak. Az OKT szerint nincs értelme tehát annak, hogy a lányok középiskolai képzése eltérjen a fiukétól. Az OKT megállapította, hogy a szervezeti egységesítés mellett a tervezet gondoskodik arról, hogy a

⁴⁹ Uo. 84.

⁵⁰ MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933-39. Középiskolai reform. Magyar Szülők Szövetségének véleménye.

fiúk és a lányok számára fenntartott középiskolák tanterve és tananyaga a külön nevelési szempontok szerint eltérő legyen, hiszen a lányok számára rendes tárgyként a tanterv része maradt például a kézimunka. Véleménye szerint a tervezet ezáltal „*csupán a női lélek követelményére akar bizonyos tekintettel figyelemmel lenni.*”⁵¹ A törvényjavaslat tervezetének részletes tárgyalásán módosító indítványt nyújtottak be a 2. §-sal kapcsolatban: „*vannak fiú- és leány-középiskolák külön igazgatással és külön elhelyezéssel.*”⁵² Pintér Jenő tankerületi főigazgató a vitában a fiúgimnázium és leánygimnázium elnevezést ajánlotta. Az OKT végül az eredeti szövegezést fogadta el, és a törvény szövegében is ez a kifejezés maradt meg, de a közbeszédben, sőt hivatalos iratokban is a leánygimnázium megnevezés gyökeresedett meg. A szelekció tárgyalásakor Csapody Vera leánygimnáziumi igazgató a szelekció szigorítását kérte a lányok számára. Felvetését azzal indokolta, hogy a lányok jobb tanulmányi eredménye miatt ugyanaz a hatás csak a feltételek szigorításával érhető el. Javaslátát a Tanács elvetette.⁵³

A Képviselőház Közoktatásügyi Bizottsága a szerkezetet érintően döntő változást eszközölt a javaslaton. Az eredeti koncepció ugyanis késleltetve ugyan, de megtartotta volna a trifurkációt (hármás elágazást) tagozatok formájában. Eszerint a tanterv csak az első négy osztályban lett volna azonos, az V. osztálytól pedig a diákok – az iskolán belül maradván – választhattak volna a gimnáziumi, reálgimnáziumi és a reáliskolai tagozat között. A gimnáziumi és a reáliskolai tagozat megszervezése alól a VKM felmentést adhatott volna. A Bizottság az elkülönülő tagozatok helyett –

⁵¹ MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933-39. Középiskolai reform. Az OKT 1934. január 9-i tanácskozásáról készített jegyzőkönyv.

⁵² Uo. 22. (A törvényben elfogadott szakasz szerint: „*Fiúk és lányok számára külön igazgatás alatt álló és külön elhelyezett középiskolák vannak.*” (3. §) 1934: XI. tc. A középiskoláról In: Magyar Törvénytár. 1934. évi törvények. Budapest: Franklin Társulat 1935, 86.)

⁵³ MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933-39. Középiskolai reform. Az OKT 1934. január 27-i tanácskozásáról készített jegyzőkönyv.

feltételezhetően anyagi, személyi, valamint szervezési okok miatt – az óraválasztás lehetővé tételéről döntött.⁵⁴

A bizottsági előadó, Szinyei Merse Jenő az egységesítés szükségességét a túlságosan differenciálódott iskolarendszer létrejöttével magyarázta, amely a törvényekben rögzített iskola-típusokon túl a választható tantárgyak rendszerével öt fiú- és öt leányiskola típus kialakulását eredményezte. A leányiskoláknál ezek a következők voltak: 1. a fiúgimnáziumnak megfelelő humanisztikus leánygimnázium, 2. a reálgimnáziumnak megfelelő leánygimnázium, ahol a görög választható tárgy, 3. a leánylíceum választható latinnal, 4. a reáliskolának megfelelő leánylíceum, 5. a leánykollégium, amely azonban elsorvadt vagy már ki sem alakult. Érveléséből kitűnik a leányiskoláknak a fiúiskolákkal való párhuzamba állítására irányuló törekvés. A fiúiskola a minta, amelyhez viszonyul a leányiskola, elveszítve ezáltal önálló karakterét. Az előadó szerint ebben a káoszban, a nehezen átlátható rendeleti szabályozásban kíván rendet teremteni az új törvény. A latin nyelv tantervébe iktatását olyan iskolákban, hol eredetileg nem szerepelt, a felsőfokú felvételi követelményekkel magyarázta. Noha az egyes középiskolák ugyanazt a jogosítványt adták, az egyetemek egyrészt megkivánták a latin nyelvtudást, másrészt a nagyobb társadalmi tökével rendelkező (reál)gimnáziumot végzett fiatal részesítették előnyben. Az egységesítést azonban nem csak gyakorlati (mint például a korai iskolaválasztás kényszere is), hanem elvi okokkal is magyarázta. A műveltségről alkotott felfogás módosulása azt eredményezte véleménye szerint, hogy a középiskoláknak nem többféle műveltséget (humán, reál, modern nyelvi), hanem egyféle általános műveltséget kell átadnia többféle irányt megengedve: az értelmiségnek „*a magyar nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános műveltséghez*”⁵⁵ kell jutnia. Az előadó úgy vélte,

⁵⁴ A Képviselőház Közoktatásügyi Bizottságának jelentése "a középiskoláról" szóló 718. számú törvényjavaslat tárgyában. In: Az 1931. évi július hó 18-ára összehívott Országgyűlés Képviselőházának Irományai. IX. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934. 414-416.

⁵⁵ Az országgyűlés képviselőházának 257. ülése. In: Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója 21. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934. 114.

hogy az egységes középiskola megszervezése által feleslegessé vált a külön leány-középiskolai típus. A fiúk és a lányok számára azonban továbbra is külön igazgatás alatt álló és külön elhelyezett középiskolák létesülnének. A tananyag gondoskodna arról, hogy „*a testgyakorlatoknál és a testi ügyességeknél a női lélek és a női szervezet sajátos követelményei tekintetbe vétessenek.*”⁵⁶ A javaslat leginkább vitatott része az ún. szelekciós szakasz lett, mely szerint az érettségi nem jogosítana feltétlenül felsőfokú tanulmányokra, hanem szerepét egy külön képesítés venné át, amelyet szintén bizottság hozna, a tanuló nyolc éves tanulmányi, illetve az érettségi eredménye, valamint a magaviselete és egyénisége alapján. Szinyei Merse Jenő a szelekciót azzal indokolta, hogy szerinte a felsőoktatásba való bejutás elől a nem megfelelő képességűek kiszűrésére leginkább az érettségi alkalmas, amelynek eredménye azonban sokszor a véletlentől függ. A képesítésről szóló külön döntéssel ezen lehetne korrigálni.⁵⁷

Az előadót követően az általános vitában a miniszter mellett tizenhét képviselő⁵⁸ emelkedett szólásra, köztük elsőként Kéthly Anna. A képviselői felszólalásokból az alábbiakban már csak azokat a részleteket emeljük ki, amelyek kimondottan a leányok középiskolai oktatására vonatkoznak. Kéthly Anna véleménye szerint nincs szükség új törvényre, a régi keretjellege miatt a módosítás elegendő lett volna. Az új törvény szerinte legfeljebb arra alkalmas, hogy a meghaladott részt kioperálja. Ilyennek nevezte a leánykollégiumot, amelyről – vetette a betérjesztő szemére – az ellenzék előre megmondta, hogy felesleges. A leánykollégium nem vált be,

⁵⁶ Uo. 114.

⁵⁷ Uo. 112-116.

⁵⁸ Az általános vitában felszólalt: Szinyei Merse Jenő, Kéthly Anna, Petrovác Gyula, Vázsonyi János, Fitz Artúr, Kornis Gyula, Farkas Tibor, Kocsán Károly, Turi Béla, Gál Jenő, Erneyi István, Krüger Aladár, Pintér Béla, Tóth Pál, Madai Gyula, Andreetti Károly, Éber Antal, Hóman Bálint és Szücs István. A részletes vitában kért szót: Petrovác Gyula, Vázsonyi János, Kéthly Anna, vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre, Éber Antal, Hóman Bálint, Kocsán Károly, Szinyei Merse Jenő, Fitz Artúr, Petri Pál, Madai Gyula, Farkas István és Györki Imre. (Dőlt betűvel kiemelve azok neve, akik a lánynevelést beszédükben érintették.)

mert – szavaival élve – a „*semmittevésre készülő úrihölgyek*”⁵⁹ inkább külföldi intézmények mellett döntöttek, azok pedig, akiknek a vagyoni helyzetük megengedte, hogy iskolába járjanak, azok „*a célszerűbb és a hasznos munkára előkészítő egyéb iskolatípusokat*”⁶⁰ választották.

Petrovác Gyula – Szinyei Merséhez hasonlóan – az iskolarendszer differenciálódásával kapcsolatban említette a leányiskolákat. Az 1926. évi törvényről így szólt: Klebelsberg „*a differenciálás gondolatában annyira ment, hogy még ott is differenciált, ahol azelőtt nem volt differenciálva a középfokú oktatás, a leányközépiszkoláknál; ahol azelőtt csak egyetlen egységes típus volt, a leánygimnázium, ott is megcsinálta – ad normam fiúiskolák – a hármas tagozódást.*”⁶¹ Petrovác is kitért arra, hogy a differenciálódás ezzel nem állt le, hanem a három típusból öt lett. A leánykollégiumról megjegyezte, hogy annyian megmondták előre, hogy nem fog bevélni, mert nem ad kvalifikációt.⁶²

Két felszólaló is foglalkozott a koedukáció kérdésével. Farkas Tibor a javaslatból arra következtetett, hogy az – a fiú- és a leányiskolák elkülönítésével – kizárja a koedukációt. Ezért bizonytalan volt abban, hogy a jövőben a bevett gyakorlat folytatódhat-e, amely szerint – ahol erre lehetőség nyílt – a nehezen elsajátítható gyakorlati tárgyaknál, mint pl. a fizika vagy a kémia, megengedték, hogy a leány magántanulók bejárhassanak a fiúközépiszkolák óráira. Véleménye szerint a koedukáció kérdésében demokratikus és gazdasági szempontokat egyaránt figyelembe kell venni. Félő – vélte Farkas –, hogy az állam nem tud mindenütt leány-középiszkola felállításáról gondoskodni, így a családokra túl

⁵⁹ Az országgyűlés képviselőházának 257. ülése. In: Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója 21. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934. 117.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Az országgyűlés képviselőházának 258. ülése. In: Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója 21. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934. 125.

⁶² Uo. 127.

nagy kiadásokat ró. A kötelező állami feladatvállalást szerinte az indokolja, hogy szinte minden álláshoz képesítés szükséges.⁶³

Tóth Pál szerint ugyan a javaslatban „igen helyesen” külön középiskola szerepel a fiúk és a lányok részére, hozzátette azonban, hogy léteznek olyan helyiségek, amelyekben lehetetlenek tartja külön leánygimnáziumok felállítását. Magyarázatként az érvényben lévő gyakorlatra utalt. E szerint több vidéki felekezeti iskolában, különösen azokon a helyeken, ahol csak egy középiskola működik, megengedik, hogy a fiúiskolákba lányok is járjanak. Megítélése szerint a mintegy egy évtizedre visszanyúló tapasztalat azt mutatja, hogy majdnem könnyebb a nevelést irányítani és ellenőrizni, ha a két nem egy iskolába jár, mintha két közvetlenül egymás melletti iskolába járna. Példaként a szarvasi gimnáziumot hozta fel, ahol megengedték, hogy a lányok naponta magántanulóként bejárhassanak, úgy hogy a szünetekben külön tanárnők felügyelete alá vannak helyezve. Szerinte ha ebben a rendszerben pár lány-növendék is tanul az iskolában, az „bizonyos mértékig” a fiúkra még serkentően is hat és erősíti jó ízlésüket. Tóth kérte ezért, hogy ezt a gyakorlatot engedjék meg ott is, ahol leánygimnázium van – mire Hóman közbevetette, hogy ez így is van. Tóth ezért annak az óhajának adott hangot, hogy erre a jövőben is lehetőség nyíljon. Hozzátette továbbá, hogy nem látja annak akadályát, hogy a leányok rendes tanulókként szerepeljenek a fiúiskolákban, mert valójában bejárók, továbbá a kapott képzés is ugyanaz. A megkülönböztetés tehát felesleges – hangsúlyozta.⁶⁴

Andreotti Károly a reáliskola megszüntetésének ellensúlyozásaképp a rajzórák számának emeléséért lobbizott. Ennek kapcsán mellékesen említette a leányiskolákat a latin „hódításának” példajaként: „*ha tehát a latin annyira előtérbe jutott, hogy megkapja az*

⁶³ Az országgyűlés képviselőházának 259. ülése. In: Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója 21. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934. 158.

⁶⁴ Az országgyűlés képviselőházának 260. ülése. In: Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója 21. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934. 219.

összes leány-középiskolákat, sőt a leánylíceumokat is ...”⁶⁵ akkor a legkevesebb lenne a tantervben a rajznak nagyobb teret biztosítani – érvelt.

A vitában felszólalók egyrészt a leánykollégium felállításának sürgősségét kérték számon a minisztériumon, másrészt megoldásra számítottak a koedukáció kérdésében. A képviselők szavaiban egyértelműen a gyakorlati megközelítés a tetten érhető, és csak az előadó említette a megkülönböztetés szükségességét elvi alapon. Ennek megkérdőjelezése azonban nem történt meg.

Hóman Bálint részletekbe menően válaszolt a felszólalóknak, a leányok oktatásával foglalkozó megjegyzéseket azonban megválaszolatlanul hagyta. A részletes vitában sem kerültek említésre a felvetett problémák. A részletes vita, illetve a bizottsági tárgyalás több ponton módosította a betervezett javaslatot, ezek között emelünk ki: a Képviselőház által elfogadott javaslat egyrészt önálló tárgyként szerepelteti a gazdasági és társadalmi ismereteket,⁶⁶ másrészt becsempészi a reáliskolai irányt a gimnáziumba, mikor lehetővé teszi, hogy az V. osztályban latin helyett a tanuló ábrázoló mértant és vegytant válasszon.⁶⁷

A középiskolai törvény felsőházi tárgyalásakor a leányoktatás kérdése hasonlóan viszonylag visszhangtalan maradt. A Felsőház Közoktatásügyi Bizottságának jelentése mindössze egy kitétel tartalmazott: „*A női testi és lelki alkatnak megfelelően fog alakulni a leányok számára a tanterv, a testnevelési gyakorlatok és a kézügyességek.*”⁶⁸ Sebes Ferenc, a javaslat előadója a történelmi előzmények ismeretésekor említette az 1926-os törvényt, illetve a további differenciálódás eredményeképpen kialakult öt különböző típusát a leány-

⁶⁵ Az országgyűlés képviselőházának 261. ülése. In: Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója 21. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934. 231.

⁶⁶ Az országgyűlés képviselőházának 264. ülése. In: Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója 21. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934. 295.

⁶⁷ Uo. 294.

⁶⁸ A Felsőház közoktatásügyi bizottságának jelentése „a középiskoláról” szóló 244. számú törvényjavaslat tárgyában. In: Az 1931. évi július hó 18-ára összehívott Országgyűlés Felsőházának Irományai V. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934. 508.

középiskoláknak.⁶⁹ A koedukációval kapcsolatban pedig az idézett bizottsági jelentéssel egybehangzóan a következőket mondta: ahogy nincs helyi értelemben vett koedukáció, úgy nincs szellemi értelemben sem. A „*leány-középiskolák az egységes középiskola határain belül, a női test és lélekalkatának megfelelően, tananyag, testgyakorlás és ügyességek tekintetében más tantervet fognak kapni, mint a fiú-középiskolák.*”⁷⁰

Az előadón túl a vitában összesen hat képviselő⁷¹ szólalt fel. Lényegében ugyanazokat a kérdéseket érintették, amelyeket az alsóházi képviselők. A Ház összetételéből adódóan kiemelkedett ezek közül a katolikus iskolák ügye. A leányiskolákkal érdemben egy képviselő, Kapi Béla foglalkozott. Kapi a fiú- és a leány-középiskolák egységesítését helytelenítette, és azt szerette volna elérni, hogy legalább a tanterv differenciáljon: „*A leány-középiskoláknak és a fiú-középiskoláknak ugyanannak a törvényjavaslatnak keretében való kormányzati rendezését illetőleg örömmel látom ezt az egységesítést, azonban bizonyos mértékű aggodalom marad a szívemben. Nem éppen érzelmi húrok rezdülnek meg a szívemben, – bár ezek is megrendülhetnének, – amikor az önálló leány-középiskolai típusnak ez a törvényjavaslat mintegy sírboltját jelenti, hanem inkább az, hogy a leány-középiskoláknak a fiú-középiskolákkal való azonos elbírálását a leánynevelés szempontjából nem tartom egészen megnyugtatónak.*”⁷² Kapi az előadó külön tantervről szóló szavait üdvözölte, és kérte, hogy „*a tantervben, a végrehajtási utasításban és más rendeletekben jusson érvényre és kifejezésre az, hogy a női lélek mást akar és másra van szüksége, mint a fiúléleknek.*”⁷³ A javaslatból két olyan rendelkezést hiányolt, amely a régi törvényben még szerepelt: 1. a leány-középiskolákban legalább annyi női tanerő legyen, mint ahány osztály; 2. a tantárgyak között

⁶⁹ Az országgyűlés felsőházának 58. ülése. In: Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója III. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934. 219-220.

⁷⁰ Uo. 222.

⁷¹ Serédi Jusztinián, Zelovich Kornél, Kelemen Krizosztom, Kolossváry Mihály, Kapi Béla és vitéz Endrey Antal.

⁷² Az országgyűlés felsőházának 58. ülése. In: Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója III. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934. 240.

⁷³ Uo.

szerepeljen a művészettörténet, amelyet Kapi „*éppen a női lélek kifejlesztésére vonatkozólag rendkívül értékesnek és szükségesnek*”⁷⁴ tartott volna. A leány-középiskolák feladatát a következőképpen látta: „*Nem szabad elfelejtenünk azt, hogy a mi nemzeti kultúránk és nemzeti jövődünk szempontjából sok minden fontos, és sok minden feladat égetővé válik a leány-középiskolák és a nemzet jövődjének aranykapuja előtt, de kevés dolog olyan fontos, mint az, hogy leány-középiskoláink szem előtt tartsák azt, hogy nőt kell nevelniük: hitvest, édesanyját [kiemelés: RM], aki szívében, lelkében hordozza azokat az erényeket, amelyek nélkül a nemzetnek el kell sorvadnia és el kell pusztulnia (Úgy van! Úgy van!)*”⁷⁵ Kapi egyértelműen a hagyományos célokat kitűző leánynevelés fenntartása mellett volt, és az egységesítést túlzottnak tekintette. Még az azonos jogositást értelmét is kétségbe vonta, és tartalmi tekintetben is jobban differenciált volna.

Hóman Bálint felszólalásakor Kapi beszédére reagálva megköszönte, hogy a fiú és a leányiskolák különleges elbírálásával kapcsolatban néhány értékes szempontra felhívta a figyelmet, és diplomatikusan utalt arra, hogy a törvényi felhatalmazásnál fogva módja lesz arra, hogy ezeket a végrehajtási utasításban megfelelően értékesítse.⁷⁶

Az új középiskola alapját az elfogadott törvény szerint – mint a leginkább elterjedt és bevált iskolatípus – a reálgimnázium adta. A gimnázium alsó tagozata egységes lett, az egyéni érdeklődésnek megfelelően az V. osztálytól a törvény már megengedte a bi- vagy trifurkációt, így a pályaválasztás kötelessége négy évvel későbbre tevődött.⁷⁷ A törvény tehát egyetlen magyar középiskolát hagyott meg, a nyolc osztályos gimnáziumot (4-5. §), amely azonban nem volt koedukált, a fiúk és a lányok oktatását külön igazgatás alatt álló, és külön elhelyezett intézményekben kellett megvalósítani (3. §).⁷⁸ A rendes tantárgyak sora a fiú- és a leányiskolák tekintetében csak a kézimunkában különbözött. Az V. osztályba lépő tanuló választhatott, hogy görögöt, vagy egy második elő idegen

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo. 243.

⁷⁷ Uo. 85.

⁷⁸ Uo. 85-86.

nyelvet (az angolt, a franciát vagy az olaszt) tanul, de miniszteri engedéllyel más idegen nyelv tanítása is lehetséges volt (22. §), illetve latin helyett az V. osztálytól mértant vagy vegytant is lehetett választani (23. §). A gimnázium első osztályába az elemi iskola IV. osztályát elvégzett minimum – betöltött – 10 és maximum 11 éves tanulót lehetett felvenni (26. §).⁷⁹ Az érettségi kérdésében a törvény kimondta, hogy a vizsga mindazokkal a képesítésekkel felruhazza a tanulót, amelyekkel 1883. évi törvény. Ahhoz azonban, hogy valaki egyetemi vagy főiskolai tanulmányokat folytathasson, a vizsgabizottság külön megállapítása volt szükséges. A döntést a testületnek az érettségi eredmény, a középiskolai tanulmányi eredmény, a magaviselet és a diák egyéniségének mérlegelésével kell meghoznia – írta elő (38. §).⁸⁰

Összegezve a fentieket a középiskolai törvény parlamenti tárgyalása során a leányok oktatásának és nevelésének kérdése mellékszál maradt. A leányok és a fiúk oktatása közötti tartalmi különbségek szinte teljes felszámolását a Képviselőházban nem kérdőjelezte meg senki, sőt ennél tovább is mentek, mikor aggodalmaikat fogalmazták meg a koedukáció visszaszorítása, eseti vagyis miniszteri engedélyezésével kapcsolatban. A koedukáció bevezetéséről, vagy akár törvényi lehetővé tételéről nem esett szó. Ezzel szemben a Felsőházban a bizottsági előadó, illetve a felszólaló képviselő is annak a – főként a világháborút megelőzően általános, de az 1926. évi törvény létalapját is képező és a vitában is többször hangoztatott – nézetnek adott hangot, amely a női test és lélek adottságbeli különbségére utalva az oktatás terén történő differenciálást – még a törvényben elfogadott mértéket is meghaladva – szükségesnek tartotta. A fiú- és a lánynevelés, illetve -oktatás relációjában a törvény mérföldkőnek tekinthető: immár nem létezik külön iskolatípus a középiskolák között a fiúk és a lányok számára, megmaradtak viszont a külön intézmények.

⁷⁹ Uo. 91-92.

⁸⁰ Uo. 95.

AZ ÚJ TANTERV ÉS MÓDOSÍTÁSA

A középiskolai törvény a minisztérium hatáskörébe utalta a tanterv kidolgozását. Leszögezte azonban, hogy „a fiúk és lányok számára fenntartott középiskolák tanterve a különleges nevelési szempontokhoz képest eltérően állapítható meg” (23. § /2/).⁸¹ Az új tanterv kidolgozása azonban évekig húzódott. Megszületéséig (1938) átmenti tantervek szerint tanítottak. 1934/35-ben a 32.000/1934. V. a-1. sz. rendelet értelmében a reáliskolák I. osztályában az 1926. évi reálgimnáziumi tanterv, a leánylíceumban pedig az 1927-es leánygimnáziumi tanterv szerint kellett tanítani. Ebben az évben osztályfőnöki óra még csak a fiúközépiskolákban volt.⁸² Az 1935/36-os tanévtől kezdődően minden középiskolának a (leány)gimnázium nevet kellett használnia, a bizonyítványt azonban – míg ezek az osztályok fel nem fejlődtek – a régi iskolatípusnak megfelelően kellett kiállítani. Az egyes tantárgyak pontos óraszámát a rendelet adta meg. A leánygimnáziumban is fel kellett venni az osztályfőnöki órát az órarendbe, és a latin helyett az I. osztályban – miként az előző tanévben is – a németet kellett tanítani egyelőre heti három órában. A heti óraszám mindkét iskola első osztályának esetében 31-31 óra lett. Különbség a testnevelés, a latin, a német és a kézimunka tekintetében volt.⁸³ A rendelet melléklete az egyes tantárgyak tananyagát tartalmazta, azt magyarázattal is ellátva. A speciálisan lányokra vonatkozó kitételek zárójelben szerepeltek, de csak az osztályfőnöki és a rajz óránál találunk ilyeneket. (A testnevelés tananyaga pedig csak a fiúiskolákra vonatkozott.) A rajz tanításánál a miniszteri utasítás szerint a hangsúlyt a síkformákra és a díszítési feladatokra kellett helyezni a műszaki rajz rovására. Az osztályfőnöki órán pl. köszöntésnél⁸⁴ vagy az

⁸¹ Uo. 92.

⁸² VKM 32.000/1934. V. a-1. sz. rendelete a középiskoláról szóló 1934:XI. tc. bizonyos rendelkezéseinek végrehajtása tárgyában. H. K. 1934: 12., 124-125.

⁸³ A fiúknál: testnevelés 4, latin 4 óra, a lányoknál ellenben testnevelés 3 óra, német 3 óra, kézimunka 2 óra.

⁸⁴ „A leányiskola növendékeit kellő felvilágosítással rá kell bírni, hogy se inaguk, se mások ne használják az értelmetlen és rüt becéző neveket, mint Putyi, Tyutyi, Pipi stb.” (Uo. 135.)

utcai viselkedésnél⁸⁵ szerepeltek lányokra vonatkozó megjegyzések. Többször is hangsúlyozta a szöveg, hogy a lányokat a tanároknak figyelmeztetniük kell háztartási teendőikre.⁸⁶ A következő tanévekhez kapcsolódó rendeletek szintén közölték tantárgyakra bontva a heti óraszámot, amely az egységesítési törekvések térnyerését tükrözi. A nemek közti különbségtétel a tananyag és az oktatott tárgyak tekintetében minimálissá vált: az első idegen nyelv (latin vagy német) mellett csak a testnevelés és a kézimunka óraszámában, illetve tanításában érhető tetten (I-II. osztály). A korábbi külön fiú- és leányiskolák számára elkészített tankönyvek helyett, mindkét iskolába járók jórészt ugyanazokat a tankönyveket használhatták. A tananyagra vonatkozóan külön rendelkezéseket csak az osztályfőnöki, valamint a latin és a német, illetve a testnevelés órákra vonatkozóan hoztak.⁸⁷ A VKM 6717/1937. eln. sz. rendelete – gyakorlati szempontokra hivatkozva – lehetővé tette, hogy a szülők választásának megfelelően a III. osztályban lányok latin helyett a második élő idegen nyelvet tanulhassák.⁸⁸

Az új tanterv 1938-ra készült el,⁸⁹ és az 1938/39-es tanévben került bevezetésre.⁹⁰ Szinte minimálisra szűkítette a fiúk és a lányok órabeosztása közötti különbséget: a korábbiaktól eltérően – de az átmeneti rendelkezéseknek megfelelően – mindössze

⁸⁵ „A lányokat a sikongatástól kell eltiltani, valamint attól a lányos rossz szokástól, hogy az iskolából hazamenet egymásba karolva járjanak az utcán.” (Uo. 136.)

⁸⁶ VKM 3000/1935. eln. sz. rendelete a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tantervnek a középiskolák első osztályába való bevezetése és ezzel kapcsolatban szükséges intézkedések tárgyában. H. K. 1935: 11., 132.

⁸⁷ VKM 1301/1936. eln. sz. r. a középiskoláról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tantervnek fokozatos bevezetése tárgyában. HK 1935: 8., 122-128.; VKM 5200/1937. eln. B sz. rendelete a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tanterv fokozatos életbeléptetése tárgyában. HK 1937: 11., 122-125.

⁸⁸ VKM 6717/1937. eln. sz. rendelete az 1934: XI. tc. alapján átszervezett leánygimnázium tanterve tárgyában. HK 1937: 13., 153.

⁸⁹ Tanterv a gimnázium és leánygimnázium számára. Budapest, 1938.

⁹⁰ VKM 109.646/1938. IX. sz. r. a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített gimnáziumi tanterv és utasítások életbeléptetése tárgyában. HK 1938: 11., 194-195.

három tantárgynál maradt meg (leszámítva, hogy a kézimunka csak a leánygimnázium, míg a sportdelután csak a fiúgimnázium órarendjében szerepelt). A fiúknál fennmaradt a hagyományosan magasabb a latin óraszám, míg a lányok a német nyelv és a filozófia tanulására fordíthattak több időt. A tanterv 1942. évi módosítása egy órával csökkentette a fiúknál a latin órák számát (33), a lányoknál viszont változatlanul hagyta (26). A német és a bölcsészet tekintetében az óraszámok nem módosultak (20/25, illetve 2/3). Bevezették azonban a honvédelmi ismereteket először csak a fiúknál,⁹¹ majd a következő tanévtől a lányoknál is.⁹² A következő jelentősebb módosításra csak a világháborút követően került sor.

ÖSSZEGZÉS

A középiskolai lánynevelő intézetek számának gyarapodása, a társadalmi érdeklődés megnövekedése az 1910-es évekre átfogó állami intézkedés meghozatalát tette szükségessé. A főként saját tantervvel működő, egy-egy mintának számító intézményt követő iskolákat rendszerbe foglaló miniszteri rendelet 1916-ban születt meg. A három leányiskolát egységes négy éves alapra helyező rendszert tíz év múlva módosítani kellett. Egyértelművé vált, hogy a társadalmi kereslet egy olyan iskolára irányul, amely színvonalát és tananyagát tekintve legközelebb áll a fiúközépiskolákhoz. Az egyetlen középiskolai jellegű intézmény, a leánygimnázium mellett a másik két iskolatípus egyre inkább háttérbe szorult. Az újabb szabályozás (1926) azonban – sikertelenül – továbbra is életben kívánta tartani a speciális női iskolát. A leginkább elterjedt iskolatípus a leánylíceum lett, amelynek létrehozását egyrészt az oktatáspolitikai is támogatta, másrészt tananyaga is legjobban megfelelt a társadalmi elvárásoknak. A leánygimnáziumok viszont annak ellenére is tovább működtek,

⁹¹ VKM 110.167/1942. VKM. sz. rendelete a gimnáziumi és a leánygimnáziumi tanterv módosítása tárgyában. HK 1942: 16., 522.

⁹² VKM 8777/1943. V.K.M. sz. rendelete a honvédelmi ismeretek c. tantárgynak a leányiskolákban történő bevezetése tárgyában. HK 1943: 8., 171.

hogy a nők felsőfokú tanulmányait bizonyos – részint latin és görög ismereteket is kívánó – szakokon (mint pl. a teológia, a jog) továbbra is korlátozták. Az 1934. évi középiskolai törvény, amely immár egyaránt vonatkozott a fiú- és a leányiskolákra, egyfajta iskolát hagyott életben, a gimnáziumot. Valójában azonban két különböző iskoláról volt szó: a fiú- és a leány-gimnáziumról. A két intézmény tananyaga közötti különbség ekkorra minimálisra olvadt, és főként a nyelvoktatásra vonatkozott. A tipikusan női tárgyak közül egyedül a kézimunka maradt meg. A tankönyvek nagyobbik részénél is megszűnt a nemek közti differenciálás, amely csak részben volt köszönhető a korábbi sokszínű iskolarendszer felszámolásának. Korszakunkban tehát a fiú- és a leány-középiskolák szerkezeti és tananyagi közeledését állapíthatjuk meg, amelynek háttérében a társadalmi szerepek lassú átalakulása áll.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BIBLIOGRÁFIA

- 1926: XXIV. tc. A leányközépiskola és a leánykollégium. Magyar Törvénytár, 1926. évi törvénycikkek. Budapest 1927, 284-294. p.
- 1934: XI. tc. A középiskoláról. Magyar Törvénytár. Budapest 1935, 82-97. p.
- A leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) tanítástervei. Budapest, 1916.
- A leányközépiskolák (felső leányiskolák, leánygimnáziumok és felső kereskedelmi leányiskolák) tanítástervei. Budapest, 1918.
- A VKM 1895. 72.039. sz. a. rendelete a nők középiskolai tanulmányára vonatkozólag. HK 1896: 2., 25-26. p.
- A VKM 1916. évi 86.100 eln. sz. rendelete a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbe léptetése tárgyában. HK 1916: 17., 261-265.
- A VKM 1927. évi 1889. eln. sz. r. a leányközépiskolák és a leánykollégium új tantervének életbe léptetése tárgyában. HK 1927:15., 223-224. p.
- A VKM 5574/1936 eln. sz. r. az 1934: XI. tc. végrehajtása tárgyában kiadott 32.400/1934. V. 1. sz. r. kiegészítése tárgyában. HK 1936: 20., 339-340. p.
- Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. 46. Budapest: Pesti Könyvnyomda RT., 1926.
- Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai. XVIII. Budapest: Pesti Könyvnyomda RT., 1926.
- Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója III. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934.
- Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója 21. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934.
- Az 1931. évi július hó 18-ára összehívott Országgyűlés Felsőházának Irományai V. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934.

- Az 1931. évi július hó 18-ára összehívott Országgyűlés Képviselőházának Irományai. IX. kötet. Budapest: Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1934.
- Magyar Törvénytár. 1934. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátták: Dr. Degré Miklós és Dr. Várady-Berenner Lajos. Budapest: Franklin Társulat, 1935
- MOL VKM K 802 Elnöki iratok 82. doboz 27. tétel 1933-39. Középiskolai reform.
- Tanterv a gimnázium és leánygimnázium számára. Budapest, 1938.
- Tanterv a leánygimnáziumok, leánylíceumok és leánykollégiumok számára. Budapest, 1927.
- VKM 109.646/1938. IX. sz. r. a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített gimnáziumi tanterv és utasítások életbe léptetése tárgyában. HK 1938: 11., 193-196. p.
- VKM 110.167/1942. VKM. sz. rendelete a gimnáziumi és a leánygimnáziumi tanterv módosítása tárgyában. HK 1942: 16.. 522-524. p.
- VKM 1301/1936. eln. sz. r. a középiskoláról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tantervnek fokozatos bevezetése tárgyában. HK 1935: 8., 121-146. p.
- VKM 137.494/1939. IX. sz. r. a középiskoláról szóló 1934: XI. tc. 21 § 2. bekezdésének végrehajtásáról. HK. 1940: 5., 96-97. p.
- VKM 1927. évi 89.205 V. sz. rendelete a leánylíceumok és leánykollégiumok V-VI. osztályaiban szereplő ének érdemjegyeinek beszámítása tárgyában. HK 1927:25., 336-337. p.
- VKM 29.706/1933. V. a. 1. sz. r. A leánygimnázium latinnyelvi tanterve tárgyában. HK 1933:15., 145-146. p.
- VKM 3000/1935. eln. sz. rendelete a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tantervnek a középiskolák első osztályába való bevezetése és ezzel kapcsolatban szükséges intézkedések tárgyában. HK 1935: 11., 132-152. p.
- VKM 32.000/1934. V. a-1. sz. rendelete a középiskoláról szóló 1934:XI. tc. bizonyos rendelkezéseinek végrehajtása tárgyában. HK 1934: 12., 124-125. p.

- VKM 34.846/1936. V. 1. sz. rendelete a be nem járó leánymagántanulóknak a fiúközépiskolába való felvétele tárgyában. HK 1936: 17., 295. p.
- VKM 5200/1937. eln. B sz. rendelete a középiskolákról szóló 1934: XI. tc. alapján készített új tanterv fokozatos életbeléptetése tárgyában. HK 1937: 11., 122-125. p.
- VKM 6717/1937. eln. sz. rendelete az 1934: XI. tc. alapján átszervezett leánygimnázium tanterve tárgyában. HK 1937: 13., 153. p.
- VKM 86.100/1916. sz. (különnyomat)
- VKM 8777/1943. V.K.M. sz. rendelete a honvédelmi ismeretek c. tantárgynak a leányiskolákban történő bevezetése tárgyában. HK 1943: 8., 171. p.
- VKM, 540-05-418-1931. sz. r. A leánygimnázium latin nyelvi és irodalmi tantervének módosítása tárgyában. HK 1931: 16., 155-156. p.
- VKM. 1895. 65.719. sz. a. 1895. december 19. budapesti és kolozsvári egyetemek tanácsához intézett leirata a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára lépése tárgyában. Hivatalos Közlöny (továbbiakban: HK) 1896:1., 1-3. p.
- VKM. 1901. 40.925. rendelete a felsőbb leányiskolák új tantervének életbeléptetése tárgyában. HK 1901: 15., 311-328. p.
- XI. tc. a középiskoláról. Magyar Törvénytár, 1924. évi törvény-cikkek. Budapest 1925, 152-160. p.

NEMEK ÉS IGENEK AZ OKTATÁSBAN

A nemek közötti egyenlőség kérdése az oktatásban már régóta a társadalmi nem kutatásának egyik meghatározó problémaköre. A nemek közötti egyenlőség kérdése az oktatásban már régóta a társadalmi nem kutatásának egyik meghatározó problémaköre. A témával kapcsolatos szakirodalom áttekintése alapján bemutatom, hogyan változott az oktatásban és a tudományos életben hosszú ideig kisebbségben lévő nők helyzete. Áttekintem az ide kapcsolódó feminista elmélet és a feminista pedagógia alapvető téziseit és eredményeit, végül a vizsgált területen tapasztalt nemi szegregáció nemzetközi szinten történő kezelésének bemutatásával foglalkozom.

A KEZDETEK

Általános nézet volt a 19. századig, hogy a nő kizárólagos feladata a gyermeknevelés és a háztartás vezetése. A múlt században a nők mozgalmá többek között a nők oktatásának ügyéért szállt síkra, és a század végére már többen voltak, akik támogatták a nők egyetemi képzését. A régi álláspont képviselői szerint „...a nő korábban fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sosem jut: könnyebben tanul és felfog, de híján van a teremtő géniusznak. Dilettáns marad és soha a művészetet és tudományt előre nem viszi.” (idézi: N. Szegvári: 1986: 114) – hangoztatta Madách Imre akadémiai székfoglalójában, 1864-ben. Veres Pálné ennek hallatán eldöntötte: a nőképzésnek szenteli az életét s több mint egy évtized munkájának eredményeképpen létrehozta az első magyar leány-középiszkolát. Sokan gondolták akkoriban úgy, hogy a nők képzése veszélyt jelent azok erkölcsi magatartására is: „A nőnek mennél magasabb a műveltsége, annál szabadabb a gondolkodása, annál tágabb a lelkiismerete és léhább az erkölcsé.” (idézi: N. Szegvári: 1986: 64) Mayer Béla (1902) püspök, kalocsai kanonok

is összeegyeztethetetlennek tartotta a nők művelését azok, Istentől kapott feladataival, a tanult nőt egyenesen „természetellenesnek” tartotta, akire ezért a magány és a boldogtalanság vár. „Minden erőnkkel ellenezzük azt a modern irányt, ami a nőt a családi tűzhely melegétől elvonja.” (idézi: Acsády: 1996: 461)

A NŐK KÉPZÉSÉNEK ÜGYE

Magyarországon, Mária Teréziának köszönhetően, az 1700-as évek végén megindult az intézményes leánynevelés kiépítése. Célja és tartalma egészen az 1900-as évekig eltért a fiúk nevelésétől. A két nem tanítása az alapfokú oktatás szintjén a 19. század elejétől kezdve közelített egymáshoz, mígnem az 1868-as népoktatási törvényben egységes 6 osztályos kötelező képzést írtak elő minden gyermek számára, annak nemétől függetlenül. (Kéri: 1997)

A közép fokú oktatás tekintetében egészen 1948-ig eltértek egymástól a fiú- és leányiskolák. Az 1948-as iskolaállamosítást követően 1949-ben minden középiskola gimnáziummá alakult át, s így megszűntek a nemeket illető intézményi különbségek: az 1950-es évek tantervei szerint az általános gimnázium célja az volt, hogy “tanulóifjúságunkat népköztársaságunk öntudatos, fegyelmezett állampolgárává, a dolgozó nép hűséges fiává, a szocializmus építőjévé nevelje.” (Kéri: 1997)

A nők társadalmi és politikai egyenjogúságáért, művelődési jogaiért küzdő mozgalmak kapcsán a 19. század második felétől már igen intenzíven foglalkoztak Európa-szerte a nők egyetemi tanulmányainak ügyével. A nők egyetemi képzésben való részvétele Magyarországon a reformkorban és az 1848-as forradalom idején vetődött fel először, majd az 1867. évi kiegyezés után már egyre határozottabb formában fejeződött ki. Ezen törekvések első igazi támogatója Wlassics Gyula miniszter, akinek köszönhetően végre megszületett az 1895. évi rendelet, melynek értelmében a nők bölcséleti, orvosi és gyógyszerészeti pályára léphettek – a vallás- és közoktatási miniszter esetenkénti engedélyével. (Ladányi: 1996: 376) Ezt követően az első nőhallgató az 1895/1896-os tanév II.

félévében beiratkozott a budapesti egyetemre: Glücklich Vilma a bölcsészettudományi karon matematika-fizika szakon kezdte meg tanulmányait. A kormányzat Wlassics távozása után azonban megszorító intézkedéseket vezetett be, hangsúlyozva, hogy csak néhány, különlegesen tehetséges nő egyetemre bocsátása a cél, így csak jeles érettségi bizonyítvánnyal rendelkező lányokat vettek fel. (Ladányi: 1996: 376)

Jelentős változásokat hozott a nők helyzetében az első világháború: a női munkaerő értékét a munkaerőhiány megnövelte és az egyetemek férfi hallgatóinak száma erősen csökkent. Valamelyest enyhítették tehát a nőket érintő diszkriminatív intézkedéseket, melynek következtében nemcsak a nőhallgatók száma, hanem aránya is növekedni kezdett az egyetemeken. (Ladányi: 1996: 378)

A polgári demokratikus forradalom idején már a nők ugyanazon feltételek mellett iratkozhattak be az egyetemek világi karaira, a műegyetemre és a jogakadémiára is, mint a férfiak. A Tanácsköztársaság bukása után az ezt lehetővé tevő rendelet azonban formálisan ugyan nem, de gyakorlatilag hatályát veszítette, s így újra a korábbi korlátozások léptek életbe. Később Klebelsberg Kunó 1926-ban törvényi szinten rendezte a nők felsőfokú tanulmányainak ügyét, és kiküszöbölt mindent, ami az egyetemre való felvételnél a nőket hátrányos helyzetbe hozhatta. Ezt követően a nőhallgatók száma fokozatosan nőtt, továbbra is többségében a bölcsészeti és az orvosi karokon tanultak, mígnem 1934-ben Hóman Bálint ismét bevezette a nőhallgatók számának korlátozását. 1946-ban végre valamennyi felsőoktatási intézmény megnyílt a nők előtt, és ettől kezdve ez már így is maradt. (Müller: 2003)

Összefoglalva a negyvenes évekig tartó időszak – nemek eltérő iskolázottságával és iskolai esélyével kapcsolatos – egyenlőtlenségeit, Karády Viktor (in. Hadas: 1994) tanulmánya alapján a következő megállapításokat tehetjük: 1. A beiskolázási valószínűségek csoportspecifikusan eltérőek voltak: „a nők minden társadalmi rétegben, felekezeti vagy nemzetiségi státuszcsoportban, régióban, a férfiakhoz képest aluliskolázottak voltak”. 2. „A másik egyenlőtlenség a nők magasabb szinten való iskoláztatásával kapcsolatos. Ennek megvalósítása csak fokozatosan éri el a férfiaknak fenntartott intézmények minőségi szintjét.” 3. A „nők

diszkriminatív jellegű egyetemi szelekciója” érvényesült, mely az értelmiség szakmai piacán a diplomát szerzett nőket „a férfiaknál mindig hátrányosabb helyzetbe” szorította. A szelektív felvételi eljárás a lehetséges nőhallgatókat elsősorban a „hatalom, illetve a társadalmi tekintély megszerzését célzó főiskolai szakoktól zárta el”. 4. „A szelektív beiskolázási tendencia és az iskolára irányuló diszkrimináció együttes eredményét képezi a felső iskolába bekerülő nőknek a férfiakhoz képest sokkal magasabb szintű társadalmi rekrutációja.” „Ezt a magasabb társadalmi rekrutációt nevezhetjük a férfiakkal összehasonlítva a nők társadalmi túlszelekciójának vagy aluliskolázottságának is, hiszen minden rétegben szigorúbb rostálás eredményeként jelentkeznek a lányok, mint a fiúk.” 5. A „viszonylagos társadalmi túlszelekció nemcsak a szigorú értelemben vett foglalkozási vagy rétegekategóriákon belül jelentkezik, hanem minden olyan aggregátumon belül is, melyet jelentősebb iskolai befektetés jellemez.” 6. „A női felsőiskolázás fejlődése az érintettek állandó, a férfiakkal összehasonlítva markáns szellemi túlszelekciójával is együtt járt.” (Karády, in. Hadas: 1994: 176-181)

A gazdasági ciklusok jelentősen befolyásolták az államszocialista korszakban a felsőoktatás fejlődését, a hallgatólétszám alakulását: lassan emelkedett a nőhallgatók aránya, a nappali tagozaton a nyolcvanas évek közepétől már ötven százalék fölé emelkedett. Tehát elmondható, hogy a hallgatói létszám expanziója adta lehetőségeket a nők nagyobb mértékben használták ki, mint a férfiak. (Ladányi: 1996: 385) Arányuk a pedagógusképzésben volt a legnagyobb, de fokozatosan nőtt más képzési ágakban is – többségükben jelenleg meghaladja az ötven százalékot. A legalacsonyabb arány a műszaki felsőoktatásban, valamint a természettudományi szakképzésben és az agrár-felsőoktatásban volt tapasztalható. A felsőfokú végzettségű nők száma a '49 –'90- es évek között több mint hússzorosára nőtt, a felsőfokú végzettséggel rendelkező aktív kereső nők száma pedig közel huszonnégyszeresére. (Ladányi: 1996: 388) Összességében elmondható, hogy az ismertetett hazai fejlődési trend a felsőoktatás nemzetközi fejlődési tendenciáinak megfelelően alakult.

AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG HATÁSA A FOGLALKOZTATÁSRA

Az élet számos területén meghatározza az egyén lehetőségeit az iskolai végzettség és szakképzettség, így például a foglalkozás területén is igen jelentős befolyással bír. Az iskolai végzettségből adódó eltérés a munka világában a nőket a férfiaknál – általánosabb társadalmi értelemben is – kedvezőtlenebb helyzetbe hozza. (Hrubos, in. Hadas: 1994: 206)

Az utóbbi évtizedekben a nőknek a férfiakhoz képest hagyományosan érvényesülő lemaradása az iskolai végzettség, szakképzettség tekintetében – az 1990. évi népszámlálás eredményei alapján – csökkent. A fiatalabb korcsoportokban már több nő van a középiskolát, egyetemét végzettek között, mint férfi. Ennek ellenére fennmaradtak a nők végzettségének azon a vonásai, melyek kedvezőtlenebb pályára irányítják őket. A vizsgálatok arra is rámutattak, hogy „a többnyire nők által betöltött foglalkozások rendre kevesebb jövedelmet eredményeznek” – nők fizetése átlagosan 20%-kal alatta marad az ugyanazon pozíciót betöltő férfiakénak – „és alacsonyabb társadalmi presztízsiűek, mint a férfiak foglalkozása”. Ezen tendenciák a fejlett régiók országainak tapasztalataival egybeesnek. (Hrubos, in. Hadas: 1994: 206)

A FEMINIZMUS MINT ELMÉLET

Köznapi szóhasználatban a feminizmust sokszor a férfigyűlölettel és a nőiesség elvesztésével azonosítják. Akik ezt teszik, egyrészt nem tudják, hogy a feminizmus különböző korszakokban és kontextusokban hívta fel a figyelmet a férfiak és nők közti egyenlőtlenségekre, ezek társadalmi okaira, valamint a nők helyzete gyakorolt hatására. Ezenkívül eltekintenek attól is, hogy magán a feminizmuson belül is viták folynak a nőiesség meghatározásáról, valamint azzal kapcsolatban, hogy mennyiben a férfiak és az általuk képviselt patriarchális elvek az okai a nők alacsonyabb rendű státusának.

„A feminizmus értékszemponitú megközelítés, amelynek két eltérő terepe az elmélet (tudomány) és a gyakorlat (mozgalom). Az elmélet a *feminist studies, women's studies, gender studies* tudománytörténeti kronológiában, a gyakorlat a nőmozgalmak történetében testesül meg.” (Koncz: 1995: 867) A feminizmus egyrészt tehát társadalmi mozgalom, másrészt pedig olyan elméleti paradigma, amely minden társadalomtudományban, de néhol a természet-tudományokban is hozzájárult az egyes szakterületek megújításához, a megismerésről, a tudományosságról való gondolkodás megváltozásához, a releváns kérdésekről vallott felfogás átalakításához.

A feminizmus különböző irányzatait osztályozhatjuk aszerint, hogy milyen politikai ideológia vonzáskörében határozódnak meg (így elkülönítik egymástól a liberális, a marxista és/vagy szocialista és a radikális feminizmust), másrészt aszerint különböztetik meg őket egymástól, hogy milyen időszakban formálódtak (eszerint különbséget téve a feminizmus első, második és harmadik hulláma között). De bizonyos kontextusokban a feminizmusokat aszerint osztályozzák, hogy azok a "nyugati", a "harmadik világbeli" avagy a "kelet-európai" országokban élő nők helyzetének felmérésére és megjavítására irányulnak. A sokfajta áramlatban a sajátos női érdekek érvényesítésének nyílt vállalása, a női nem esélyegyenlőségének igénylése mint közös szemlélet és elkötelezettség fejeződik ki. (Magyar-Vincze Enikő: 2001)

Más képet kapunk a feminizmusok közti különbségekről, ha azokat a tudományos megismerés, például az ismeretelmélet vonatkozásában tekintjük: aszerint, hogy melyik mit gondol a feminista kutatás sajátosságairól, megkülönböztetjük az úgynevezett empirista feminizmust, a perspektivista feminizmust ("standpoint feminism") és a poszt-modern feminizmust. (Magyar-Vincze Enikő: 2001)

Minden irányzatnál jelen van az a törekvés, hogy a megcélzott vagy vizsgált társadalmi, gazdasági, politikai problémákat a nők helyzetének, a nők és férfiak közti kapcsolatnak, és a különböző nők közti viszonyoknak a szempontjából világítsák meg. Ezen kívül céljuk az is, hogy a nemek közti és nemeken belüli kapcsolatokat

hatalmi viszonyokként tárgyalják, kritikai elemzésnek vessék alá. (Magyari-Vincze Enikő: 2001)

A mai feminista elmélet számos fejlődési stádiumon ment át, összetett és sok szempontú gondolkozást tükröz. Alapvető állásfoglalása egyrészt az, hogy „nemek szerint megosztott társadalomban élünk”, s ez a férfiaknak kedvez, másrészt, hogy a megosztás nem biológiai sajátosságokra épül, hanem gyökere a kultúrában van. A feminista kritikusok egyetértenek abban, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket fenntartó rendszer nem jó, megváltoztatható és meg is kell változtatni. A feminista elmélet központi kérdése tehát annak kutatása, hogy „mik azok a mechanizmusok, amelyek fenntartják a társadalomban a férfiak dominanciáját”. (Acsády: 1998: 140)

NŐK ÉS A TUDOMÁNY

A nők és a tudomány kapcsolatának vizsgálatában a különböző feminista irányzatok „a nőt mint a társadalomban általában hátrányos helyzetűnek tekintett csoportot kezelik, és a tudományt mint férfiak által uralt világot írják le történeti, szociológiai, ismeretelméleti eszközökkel”. (Fragó: 2000: 25) Elsődleges céljuk, hogy a tudós nők helyzetét stabilizálják, illetve, hogy a tudományos szférába történő belépés esélyét a férfiak és a nők számára egyenlővé tegyék. (Szoják: 1992)

Azokra a strukturális akadályokra is kiterjedtek a feminista vizsgálódások, amelyek a nők tudományos pályán való előrejutását gátolják. Bizonyos pszichológiai és pszichoanalitikus kutatások szerint „a fiúgyermek által a férfiaság reményében elsajátított személyiségjegyek éppen azok, amelyek a tudományos karrier szempontjából elsődlegesek, s mely személyiségjegyek kifejlődése a két nembeli gyerekekben a társadalom, s szülők hatásának tudható be”. (Szoják: 1992: 134)

Ezenkívül a nők előmenetelében „a tradicionális munkamegosztás gyakorlata is kétségtelenül a legerősebb korlátozó tényezők egyike. A legtöbb kultúrában igaz az, hogy a családdal, háztartással, gyermekneveléssel járó feladatok elsősorban a nőket

terhelik”, s tipikusnak tekinthető az is, ha két fiatal házasságában a nő rendeli alá szakmai előrehaladását a férjének. A tradicionális munkamegosztásnak egy másik fontos eleme, mely szintén hátrányos a nők szempontjából, hogy a férfi vezetői pozíciója, szerepe még akkor is érvényesül, ha a szakmai összehasonlítás a nő javára kedvezőbb. S mert nem igazán megszokott az eredményes nő, tőlük gyakran többet követelnek. (Kissné: 2002: 343)

AZ EURÓPAI DIMENZIÓ

Az Európai Unióban „az '90-es évek közepétől napirenden van a nemek közötti esélyegyenlőség problémája, de ezen belül kezdenek előtérbe kerülni a magasan képzettek speciális témái”. Részben azért, mert „kiemelt társadalmi ügy a komoly támogatással képzett szakemberek tudásának kamatoztatásának kérdése”. (Hrubos: 2001)

Az Európai Bizottság 1996 óta foglalkozik kiemelten a férfiak és nők egyenlő esélyének problémájával. Fontos adalékkal szolgált többek között a helyzet feltérképezéséhez az UNESCO 1996-os, a világ tudományosságáról szóló jelentése is, amely megállapította, hogy a nők beáramlása a felsőoktatásba nem eredményezte automatikusan hasonló részvételüket a tudományos pályán. (Haraszty – Hrubos: 2002: 334)

1998 novemberében az Európai Bizottság Kutatási Főigazgatósága felkérte az ún. ETAN szervezetet, hogy készítsen jelentést a nők helyzetéről. Ez a munka 1999 végére készült el, s a következő főbb megállapításokat tette: 1. Erős nemi szegregáció mutatható ki horizontális és vertikális értelemben is az oktatás és a tudomány területén – ugyanúgy, ahogyan a munkaerőpiacon is. 2. A nők csak néhány szakterületre tudtak jelentősebb arányban betörni, más területeken elenyésző az arányuk. 3. A tudományos fokozatok alacsonyabb szintjei jellemzik a női kutatókat. Ezen tények mögött „olyan jelenségek húzódnak meg, melyek sértik a tudomány alapvető értékeit és érdekeit, csorbítják a kiválósági szempont érvényesülését, intellektuális veszteséget jelentenek és

ellentmondanak az egyenlő esélyek elvének”. (Haraszty – Hrubos: 2002: 333)

Az ETAN jelentés több ajánlást is tartalmaz az Európai Parlament, az Európai Bizottság, a tagállamok kormányzatai és a kutatással foglalkozó intézmények számára. Hangsúlyozottan fogalmazódott meg egy olyan munkacsoport felállításának szükségessége is, amelynek az lenne a feladata, hogy a kérdéskör vizsgálatára kidolgozzon egy indikátorrendszert. 1999-ben megalakult a javasolt munkacsoport, az ún. Helsinki csoport, melynek célja tehát a nők helyzetének megítélése a tudomány és a felsőoktatás területén. (Haraszty – Hrubos: 2002: 334)

Magyarországon a Szociális és Családügyi Minisztérium a kezdeményezésre válaszolva egy Nemzeti Bizottságot hozott létre, a Nőképviselési Titkárságot, mely intézmény keretein belül megindult az Európai Bizottság által kezdeményezett tevékenység. A Bizottság elkészített jelentése szerint az adatok azt mutatják, hogy Magyarországon az egyetemi és főiskolai nappali tagozatos hallgatók között az elmúlt 10 évben közel azonos a nemek közti arány. Viszont a tudományos minősítések számában és arányaiban már messze lemaradnak a nők: 1999-ben az összes doktori fokozatok 8%-át, a kandidátusi fokozatok 18%-át szerezték csak meg. A karok közti megoszlás is szignifikáns, a bölcsészettudományi és a társadalomtudományi területeken magas a nők aránya mind az egyetemi hallgatók létszámát tekintve, mind a tudományos fokozatot elnyertek tekintetében, viszont a természettudományi, illetve a műszaki tudományok területén alig vannak női kutatót. Különösen kiugró az eltérés az MTA tagjai között, hiszen míg a férfiak száma 300 fő volt a rendes és levelezős tagok között, addig a nők száma 1999-ben csupán 10 fő volt. (Hrubos: 2001)

PEDAGÓGIA FEMINISTA SZEMMEL

Jóllehet minden tanintézmény igyekszik egyforma bánásmódot és esélyegyenlőséget biztosítani, azonban a „rejtett tanterv” nem engedi kifejezésre jutni a megfogalmazott célkitűzéseket, és az

iskola bizony jelentősen hozzájárul a nemek közti egyenlőtlenségek újratermelődéséhez – állapították meg feminista kutatók. (Thun: 1996: 407)

Négy szakaszban történt a feminizmus bevonása a tudományos életbe. Az első szakasz a „nőnélküli tudomány” szakasza, a másodikat az „add hozzá a nőket és rázd össze” gyakorlatának nevezhetnénk, a következő lépésben már a nők a problémafelvetés részévé váltak és megindult a nemek közötti egyenlőtlenségek vizsgálata. Végül a nők beléptek a tudomány művelői közé, saját tapasztalataikat és fogalmi keretüket alkalmazva a tudomány és a történelem jelenségeinek elemzésében. (Thun: 1996: 412)

A feminista pedagógia a feminista elméletet és annak kutatási eredményeit alkalmazva tagadja az előírt, objektív tudás mindenhatóságát. „Kooperatív, demokratikus, integrálja a kognitív és affektív tanulás lehetőségeit, egyéni alkotóerővel ruházza fel a tanulót saját helyzete értékeléséhez, megértéséhez és aktív részvételre serkenti az egyéni és társadalmi fejlődés előmozdításában”. (Thun: 1996: 414) Az oktatási rendszer gender-szemponturnak vizsgálata egyik feltárandó témaköre a rendszer strukturális sajátossága az oktatók és a kutatók nemek szerinti összetétele szempontjából. A másik nagy témakör a nők „felhatalmazásának” és érdekérvényesítésének kérdései és eszközei. (Thun: 2002)

Ezen elmélet szempontjából megvizsgálva az oktatás folyamatát, Thun Éva a következő megállapításokat teszi: „a nők szocializációs csatornái és módszerei eleve ellentétben állnak a pedagógia által preferált személyiségjegyekkel”. A női gondolkodás és értékrend konfliktusban van az olyan hagyományosan elfogadott iskolai értékekkel, mint a versenyszellem, autonómia és tekintélyelvű hierarchia”. A nők „nagyobb értéként ismerik el a másokkal való együttműködés készségét, a másokról való gondoskodást”. (Thun: 1996: 414) A feminista gondolkodásmód logikáját követve, arra a megállapításra jut a szerző, hogy „a szocializációs folyamat irányítható és befolyásolható oly módon, hogy kiiktatható a sztereotípiás gondolkodás átörökítése általában és a nemekre nézve egyaránt”. (Thun: 1996: 414)

A HORMONOK ÉS A KÖRNYEZET SZEREPE A NEMEK KIALAKULÁSÁBAN

A nemre jellemző különbségek egy része biológiailag meghatározott, ami nem pusztán a nemi jellegre vonatkozik, hiszen ma már bizonyított tény, hogy a lelki működésekkel, illetőleg azok betegségeivel kapcsolatos agyi-kémiai anyagok jelentős nemi különbségeket mutatnak. A legújabb agykutatások napjainkban rávilágítottak arra, hogy a női agy jelentősen másként működik, mint a férfi agy, s részben ebből adódnak a két nem közti különbségek. MRI-vel derítették fel az agy különböző részeibe eljutó véráram kisebb változásait, és sikerült bebizonyítaniuk, hogy a férfiak főként a bal agyféltekét használják beszédre, míg a nők a bal és a jobb agyféltekét is. A férfiak esetében a beszédközpont a teljes bal agyféltekéhez kapcsolódik, és nincs közelebből meghatározott területe. A nőknél a beszédközpont elsősorban a bal agyfélteke elülső lebenyében egy jól körülhatárolt területen, valamint egy ennél kisebb meghatározott területen a jobb agyféltekében található. A jól körülhatárolt beszédközpontjuk révén gyorsabban és könnyebben tanulnak nyelveket, jobban megy nekik a nyelvtan, a központozás és a helyesírás. (Pease: 2000: 73)

Az agyról letapogatóval készült felvételeken a térbeli tájékozódás képességének központja férfiaknál a jobb agyfélteke frontális lebenyében található, és ez az egyik legfejlettebb készségük. „A tájékozódási központ a nők mindkét agyféltekéjében megtalálható, de nem rendelkezik olyan körülhatárolt, bemérhető hellyel, mint a férfiaknál. Tűrhető vagy kiváló tájékozódó képességgel a nőknek mindössze 10%-a bír.” (Pease: 2000: 99)

Kutatási eredmények igazolták azt is, hogy egy kislány agyának bal agyféltekéje gyorsabban fejlődik, mint egy kisfiúé, azaz egy kislány korábban és ügyesebben beszél majd, mint egy kisfiú, korábban kezd olvasni is. A fiúk jobb agyféltekéje ugyanakkor gyorsabban fejlődik, mint a lányoké, így térbeli, logikai és felfogóképességük is jobb lesz. A fiúk a matematikában,

szerkesztésben, rejtvény- és probléma-megoldásban jeleskednek, s e készségeket a lányoknál jóval hamarabb képesek magas fokon űzni.

Kanadai pszichológusok, a beszéd–nyelv tanulásában kimutatható nemi különbségekre való hivatkozással, javasolták, hogy az iskolában ismét szét kellene választani a fiúkat és a lányokat (legalább 6-10 éves korban), hiszen, ha a fiúkhöz alkalmazkodik a tanár, a lányok számára lesz természetellenesen lassú a tananyag tárgyalása. Fordított esetben, a jól beszélő lányokhoz illeszkedő ritmus, legalábbis néhány évig, túl gyors a legtöbb fiú számára. A szétválasztást még egy dolog indokolná. A fiúknál ugyanis, mintegy verbális készségeik viszonylagos lassabb differenciálódásának kompenzációjaként, egyes, elsősorban jobb féltekés tulajdonságok (térérzékelés, stb.) már 6-10 éves korban gyorsabban és jobban fejlődnek, mint a lányoknál. Ellentétben azonban a beszéd-készséggel, amelynél a kezdeti differenciák később általában kiegyenlítődnek, a fiúknak ez a jobb félteke-előnye később is megmarad. Különösen érdekes ez a különbség a térérzékelés és térben való manipuláció esetében: ez magyarázza például azt, hogy háromdimenziós képletek kizárólag mentális, képzeletbeli forgatásában a fiúk sokkal tehetségesebbek, mint a lányok. (Hámori: 1996)

A biológiai tényezőkön túl a személyiség alakulásában kiemelkedő szerepet játszik a társadalmi szocializáció folyamata, mely a nemi szerep szocializációjának legalapvetőbb és minden helyzetben jelenlevő eleme. Míg a nemi státus genetikailag meghatározott, addig a nemhez tartozó pszichológiai, szociológiai szerepünk hosszú folyamat során alakul ki. Interakció segítségével azonosulunk biológiai nemünkkel, majd az ehhez tartozó biológiai szerep erre épül rá. A nemi szerep tehát a kultúra terméke. Íratlan szabályok, elvárások határozzák meg a társadalomban, hogyan kell egy kislánynak, kisfiúnak, majd később egy nőnek, illetve férfinak viselkednie. Sőt, még azt is, hogy milyen személyiségjegyekkel „illik” rendelkeznie, milyen szerepeket tölthet be. E folyamat működését illetően már számos elméletet dolgoztak ki a tudósok. (Thun: 1996: 405) Három főbb szakasz írható le ebben a fejlődési folyamatban: első annak megtanulása, hogy mi a helyes viselkedés a kisfiúk és a kislányok számára. Ezután következik annak a

koncepciónak az elsajátítása, melynek segítségével meg tudják ítélni, mi a helyes, és mi nem.¹ „Végül megfigyelhető az ahhoz való alkalmazkodás, hogy a társadalom mit tart tradicionálisan helyes és helytelen viselkedésnek a nemek számára.” (Thun: 1996: 405)

SZTEREOTÍPIÁK

Sztereotípiáink segítségével igazodunk el a környezetünkben, az ezeknek megfelelő magatartást természetesnek fogadjuk el. Így tehát a sztereotípiák tükrözik kialakult vélekedéseinket a szóban forgó csoportról, ugyanakkor szerepük van a fennálló rendszer stabilizálásában is. A jól elkülöníthető csoportok megkönnyítik az egységes kép kialakítását, és mivel a nemek alapján történő megkülönböztetés ilyen, meglehetősen erősen hat ránk kulturális örökségünk. (Thun: 1996)

A NEMI SZTEREOTÍPIÁK SZOCIALIZÁCIÓJA AZ ISKOLÁBAN

Régóta világos, hogy az iskola a nemi szerepek begyakorlásának színtere. A feministák rámutattak arra, hogy minden tanintézmény igyekszik egyforma bánásmódot és esélyegyenlőséget biztosítani, de ez a gyakorlatban sokszor nem tud érvényre jutni. (Thun: 1996: 407)

Egyes megfigyelések szerint a tanár-diák interakció során a fiúk az iskolaévek alatt mindvégig több figyelmet kapnak, az oktatók

¹ Egy biológiai ismereteket magáévá tett kisfiú beszélgetése mulatságosan reprezentálja a különböző "tudásszinteket": egy fiú naivan egy hajpántot tett a hajába, mire társa bizonygatta: "Te lány vagy, mert csak a lányok hordanak hajpántot", mire a másik hosszas bizonygatásba kezdett, még végül a nadrágját is letolta, annak bizonyítása végett, hogy ő ennek ellenére mégiscsak fiú. Azonban ez sem volt meggyőző a kisfiú számára: Füttyije mindenkinek van – mondta -, de hajpántot csak a lányok hordanak! – forrás: Bede Zsuzsanna: A nemi azonosság – http://www.szexologia.hu/nemi_azonosság.htm – letöltés ideje: 2005. 05. 08.

hamarabb megjegyzi a nevüket, szemükkel több kontaktust tartanak, és jobban odafigyelnek arra, amit a fiúk mondanak. Gondolkodtató, bonyolultabb kérdéseket tesznek fel nekik, hosszabban és jelentőségteljesebben reagálnak kérdéseikre. Gyakran megtörténik, hogy a lány tanulók megjegyzéseit, kérdéseit, mondanivalóját figyelmen kívül vagy válasz nélkül hagyják. A fiúkat többet dicsérik tudásukért és a jó válaszaikért, a lányokat pedig a jó magaviseletükért és a szófogadásért. (Rostás – Fodorné: 2003: 99)

A fiúk megtanulják, hogy ők eszesebbek, s nem kell mindig kifogástalanul viselkedniük, a lányok pedig azt, hogy „bár ők nem olyan okosak, de azt jó magaviseletükkel némileg kompenzálni tudják”. A nemek szerint elkülönülő elvárások és visszajelzések állandó jelenléte nagy változásokat okoz a gyerekekben. „Különösen érdekes az a tény, hogy míg a korai iskolaévek során nem figyelhető meg különbség a fiúk és lányok önértékelésében és önbizalmában, az elemi iskola végére a lányok önértékelése megváltozik, negatívvá és bizonytalanná válik, kezdik alulértékelni képességeiket.” (Thun: 1996: 408)

A feminista kutatások eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy az iskolai befolyásnak nagyhatású területe a tankönyvek, az olvasmányok és a tananyagok tartalma is. (Cs. Czachesz – Lesznyák – Molnár: 1996) Megállapították, hogy az oktatási rendszer mellett a tankönyvek is minden tekintetben tükrözik egy adott társadalom nemi sztereotípiákon alapuló értékrendjét, az elvárt tevékenységi formákat és személyes tulajdonságokat. Az olvasókönyvek alapján az iskola által sugalmazott férfias és nőies személyiséggel kapcsolatban kirajzolódott kép egybevág a hétköznapi tapasztalatokkal: a legfontosabb különbség abban van, hogy a férfiaknak sokkal inkább megragadható, körülírható tulajdonságaik vannak, a nők személyisége alig jellemezhető, elmosódott. (Angelus: 1984) Az illusztrációk és képek 2/3-a férfiakat ábrázol, míg a nőket legtöbbször gyámoltalanoknak és a férfiktól függőknek festik le. A férfi szereplők láthatóbbak, aktívak és sokféle – a társadalom számára fontos – tevékenységet végeznek. A nő szereplők láthatatlanok és passzívak. A könyvek lapjain tehát ugyanaz a férfivilág rajzolódik ki, melyet mindannyian

tapasztalhatunk a hétköznapokban is. (Cs. Czachesz – Lesznyák – Molnár: 1996)

NEMEK KÖZÖTTI KÜLÖNBSÉGEK AZ ISKOLA VILÁGÁBAN – MÁS SZEMMEL

Az Országos Közoktatási Intézet jelentése (2003) a vizsgált jelenség szempontjából a következő fontosabb megállapításokat teszi: „A modern társadalmak egyenlőtlenségei közül az oktatás az a terület, ahol a legnagyobb mértékű a lányok hátrányainak a csökkenése, sőt a trendek megfordulása tapasztalható. Az utóbbi évtizedekben kétféle változási irány is megfigyelhető a fejlett társadalmakban. Egyrészt növekszik a lányok iskolázottsági szintje, másrészt az alapvető képességek és kompetenciák terén is javul a lányok relatív (a fiúkhoz viszonyított) teljesítménye. A tanulási eredményekben is jellegzetes különbségeket találhatunk a lányok és a fiúk között.” (Halász – Lannert: 2003)

A PISA 2000 vizsgálat olvasásteljesítményeinek részletes elemzését tartalmazó tanulmány szerzői arra hívják fel a figyelmet, hogy a lányokhoz képest a fiúk minden országban alulteljesítenek. Mind Magyarországon, mind az OECD-országokban lényeges különbség van a szövegértésben a nemek átlagteljesítményében a lányok javára. Matematikában a fiúk kicsi fölénye érezhető, a természettudományban pedig gyakorlatilag nincsen különbség. Ha a szövegértés műveleteinek belső eredményeit nézzük, azt láthatjuk, hogy a bonyolultabb kognitív tevékenységet igénylő reflektálásban és értékelésben a lányok az OECD-országok átlagában 45 ponttal magasabb szintet érnek el, mint a fiúk. Ugyanez a különbség az egyszerűbb információkeresésnél 24 pont. Ezt a különbséget – a szakértők értékelése szerint – esetleg befolyásolhatják a két nem eltérő műfajú olvasmányai is. A fiúk elsősorban képregényeket, újságokat és weboldalakat szeretnek olvasni, a lányok inkább a szépirodalmat (regényeket) kedvelik. A fiúknak fele saját bevallása szerint csak akkor olvas, ha az feltétlenül muszáj. Ez az arány a lányoknál körülbelül 25%. A lányok és fiúk a PISA-eredmények szerint

abban is különböznek, hogy más-más tanulási stratégiát részesítenek előnyben. A lányok – a fiúkkal szemben – bevallásuk szerint inkább kontrollálják saját tanulási folyamataikat, ugyanakkor ők arra is hajlamosabbak, hogy előnyben részesítsék a magolást. (Vári: 2003)

ZÁRSZÓ HELYETT

A nők emancipációja, bár nagy múltra tekint vissza az oktatásban, sokan úgy vélik, a folyamat még mindig nem zárult le. A feministák éppúgy, mint más oktatási szakemberek a férfiak és nők közötti egyenjogúsági küzdelem egyik legnagyobb eredményének tekintették a koedukált nevelést. De vajon tényleg megvalósítja-e a koedukáció a kitűzött célt, egyenlő esélyeket ad-e fiúknak és lányoknak személyiségük és képességeik kibontakoztatására? A fent említett kutatások azt igazolják, hogy minden látszat ellenére a lányoknak kevesebb lehetőségük van arra, hogy odafigyeljenek rájuk, meghallgassák őket, tehetségesnek, intelligensnek tartásuk őket, több bizalmat, és ezáltal nagyobb önbizalmat tudhassanak magukénak, de ugyanígy egyenlőtlenségek mutatkoznak meg az oktatás és a tudományos élet más területein is. A nemek szerinti differenciációban az iskolának komoly szerepe van, hiszen nem általában embereket nevel, hanem női- és férfiszerepek betöltésére készít fel. A nemek szerinti eltérő szocializáció során meghatározza az egyén leendő társadalmi mozgásterét, kijelöli lehetséges társadalmi feladatait és ezáltal hozzájárul a nemek közötti egyenlőtlenségek újraképződéséhez.

Az iskolában nem lehet csupán a diákok pusztá képzése a cél, hanem tudásuk, képességeik gazdagításának feladatát is magára kell vállalnia, hogy egyben felkészítse őket arra, hogy egész életükre kritikus, gondolkodó emberekké váljanak, akik harmóniában élnek önmagukkal. „Az intézményes nevelésnek ahhoz, hogy a nemek közötti viszony kedvezőbb alakulásának irányába tevékenykedjen, tudatosabban kell felmérnie a nemi szerep terén végzett munkáját. Meg kellene szabadulnia az ilyen téren komolyan ható előítélet- és szokáselemektől” (Angelusz: 1984), hogy így minden

nebulót, nemére való tekintet nélkül, képességeinek és készségeinek megfelelően tudjon fejleszteni. Az oktatás során a legfőbb feladat nem lehet más, mint minden diák emberi kiteljesítése – azok egyedi, sajátos tulajdonságainak fegyelembevételével.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ACSÁDY Judit (1998): A feminizmus kialakulása és mai kérdései. In. GOMBOS – KISS (szerk.): A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai. J.Gy.F.K., Szeged
- ACSÁDY Judit (1996): Lovagiasságtól a vádaskodásig. Képek a magyarországi antifeminizmus tablójáról. = *Educatio*, 1996. Ősz
- ANGELUSZ Erzsébet (1984): A nemi viselkedés szabályozása. In: *Filozófia, Antropológia, Nevelés*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Cs. CZACHESZ Erzsébet – LESZNYÁK M. – MOLNÁR E. K. (1996): Lányok és Nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben. = *Educatio*, 1996. Ősz.
- CS. CZACHESZ ERZSÉBET – RADÓ PÉTER (2003): Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények. In: *Jelentés a magyar közoktatásról*. Szerk.: Halász Gábor – Lannert Judit. Budapest, OKI.
- DÓRA Ilona – NAGY Ildikó – POLÓNYI Katalin (szerk.) (2002): Nők és férfiak Magyarországon 2001. Budapest, KSH – Szociális és Családügyi Minisztérium.
- FARAGÓ Péter (2000): Nők a tudományban. In. *Asszonyorsok a 20. században*. Szerk.: Balogh Margit – S. Nagy Katalin. Budapest, BME Szociológia és Kommunikációs Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága.
- HÁMORI József (1996): *Agyi aszimmetriák*. Pécs, JPTE TTK.
- HARASZTY Ágnes – HRUBOS Ildikó (2002): Nők és a tudomány – európai dimenzióban = *Magyar Tudomány*, 3. sz.
- HRUBOS Ildikó (2001): A nők esélyei a felsőoktatásban I-II-III. = *Magyar Tudomány*, 8-9-10. sz.

- HRUBOS Ildikó (1994): A férfiak és nők iskolai végzettsége és szakképzettsége – In: *Férfiuralom: Írások nőkről, férfiokról, feminizmusról*. Szerk.: Hadas Miklós. Budapest, Replika Kör.
- HRUBOS Ildikó (2001): Nők az oktatásban. = *Magyar Felsőoktatás*, 8-9-10. sz.
- KARÁDY Viktor (1994): A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában. In: *Férfiuralom: Írások nőkről, férfiokról, feminizmusról*. Szerk.: Hadas Miklós. Budapest, Replika Kör.
- KÉRI Katalin (1997): Nőkép és lánynevelés az 1960-as évek Magyarországon – a tantervek tükrében. <http://www.mek.iif.hu> – letöltés ideje: 2005. 05. 05.
- KÉRI Katalin (1997): Magyar nők a dualizmus korában, PhD értekezés. Pécs, JPTE-BTK.
- KISSNÉ Novák Éva (2002): Nők a magyar tudományban. = *Magyar Tudomány*, 3. sz.
- KONCZ Katalin (1995): Women's studies oktatás a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen In: *Új utak a közgazdasági üzleti és társadalom-tudományi képzésben*, BKE Jubileumi Konferencia II.
- LADÁNYI Andor (1996): Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. = *Educatio*, 1996. Ősz
- MAGYARI – VINCZE Enikő (2001): Az interjút Gyöngyi Annamária készítette Magyar-Vincze Enikővel – forrás: <http://labor.transindex.ro/?cikk=526> – letöltés ideje: 2005. 05. 09.
- MÜLLER Ildikó (2003): A nők egyetemi képzésének ügye a századfordulón. = *Magyar Felsőoktatás*, 1-2-3. sz.
- MÜLLER Ildikó (2003): Nőhallgatók a budapesti tudományegyetemen = *Magyar Felsőoktatás*, 7. sz.
- NAGY Gyula (2000): *A nők munkaerő-piaci helyzete Magyarországon*. Budapest, Országos Munkaügyi Kutató- és Módszertani Központ.
- N. SZEGVÁRI Katalin (1986): *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban*. Budapest, KJK.

- PEASE, Allan és Barbara (2000): Miért nem képesek többfelé figyelni a férfiak, és miért nem tudnak eligazodni a térképen a nők? Budapest, Fiesta Kiadó.
- ROSTÁS Rita – FODORNÉ BAJOR Borbála (2003): „...könnyebb a lányoknak, mert a fiúk elevennek születtek”, *Új Pedagógiai Szemle*, 12. sz.
- SZEMÉLYI László (2004): *Nők az oktatásban*. (Kézirat)
- SZÍVÓS Andrea: *Adalékok a magyarországi nőnevelés és női művelődés történetéhez (1850-1888)*
<http://mek.oszk.hu/01800/01887/html/ezersz15.htm> – letöltés ideje: 2005. 05. 05.
- SZOTÁK Zsuzsanna (1992): Tudomány és Nő: A „tudósnő” mint fogalmi ellentmondás. In.: *Leltár-2. Disputa könyvek 4.* Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja.
- THUN Éva (1996): „Hagyományos” pedagógia – feminista pedagógia = *Educatio*, 1996. Ősz
- THUN Éva (2002): A nőtudomány és társadalmi nemek tudománya I-II. *Magyar Felsőoktatás* 3-4. sz.
- VÁRI Péter (szerk.) (2003): PISA-vizsgálat, Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

Révay Edit

FELEKEZETI OKTATÁSÜGY ÉS A MÉDIA A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN*

Az egyházi iskolák (újra)indulása óta négy nagyobb, az egyházi oktatással kapcsolatos konfliktus kapott jelentősebb sajtóviSSHangot a magyar írott és elektronikus médiában. Jelen tanulmányban e konfliktusok sajtórepresentációját követjük nyomon, nevezetesen, hogy miként jelenítik meg ezeket a konfliktusokat, lehet-e valamilyen tendenciózus törekvéseket kimutatni a különböző elköteleződéSű, illetve a magukat semlegesnek aposztrofáló sajtóorgánumok közléseiben.

AZ ELŐZMÉNYEK:

A rendszerváltást követően a hazai oktatási rendszer egészében beállt változásokat, az oktatási rendszer pluralizálódását részben a vélt és a valós társadalmi igények, részben az egyházak, és a civil társadalmi szerveződések társadalmi életben való szerephez jutása erősítette fel. Noha köztudott tény, mégis, az egyházak e folyamatban játszott szerepét vizsgálva, nem érdektelen felidézni, hogy az oktatási intézmények fele Magyarországon 1948-ig egyházi volt. Amikor a rendszerváltás kapcsán felmerült, hogy az egyházak szabadon (újra)indíthatják iskoláikat, ebben több szinten is támogatással találkoztak. Egyfelől a múltat nosztalgiával idézők mindenképpen pozitívan értékelték a lehetőséget és bíztatták az egyházakat, másfelől a szocializmus idején is működő 10 felekezeti középiskola társadalmi elismertsége és eredményessége jó okot adott a derűlátásra, ugyanakkor az állami oktatásüggyel szembeni kifejezett társadalmi elégedetlenség, és az akkoriban készült közvélemény-kutatások eredményei is alátámasztották az egyházi iskolák (újra)indításának létjogosultságát.

* Készült az OTKA támogatásával, a 61505 sz. pályázati projekt keretében.

A Magyar Közvéleménykutató Intézet 1991 tavaszán, 1000 fős mintán végzett vizsgálatának eredményei azt mutatták, hogy a válaszadók 79,4%-a úgy vélte, hogy az egyházi iskolák újraindítása előnyére válna a magyar oktatásügynek, és csupán 20,6% gondolta ennek ellenkezőjét. Ugyanebben a vizsgálatban megkérdezték, hogy kinek a feladata lenne az épületek biztosítása az új egyházi iskolák számára. Erre a kérdésre a megkérdezettek 76,5%-a azt a választ adta, hogy az állam feladata, és 23,5% szerint nem az állam feladata. Valóban ilyen mérvű társadalmi igény lett volna az egyházi részvételre az oktatás terén? Amint Tomka Miklós megjegyzi: „A közvélemény számára a kérdés 1991 elején: elmélet. Politikai állásfoglalásról, s nem gyakorlati döntésről van szó.”¹ 1993 nyarán és őszén az Országos Lelkipásztori Intézet össztársadalmi mintán, valamint gyermekes szülői mintán, az előző rendszer és a rendszerváltás utáni oktatásügy megítélésével kapcsolatban végzett kutatása adatai szerint az össztársadalom (98.7%) és a szülők (99.0%) túlnyomó többsége továbbra is feltétlenül számított az állam iskola-működtetésére. Szintén magától értetődő volt majdnem az egész társadalom számára, hogy az egyházak iskolaműködtetését támogassa. Az egyházak iskolaműködtetésének össztársadalmi támogatottsága 93.0%, a szülők körében ez az arány 89.7%, tehát valamivel alacsonyabb volt. Az egyházi iskolák támogatottságát többszörösen alátámasztotta egyrészt annak ténye, hogy a társadalom 90 százalék körüli arányban amellet foglalt állást, hogy az egyházak működtessenek iskolákat. Másrészt általában elmondható volt az össztársadalomról és a gyakorló szülőkről, hogy nemtől, kortól, iskolai végzettségtől, településtípustól függetlenül a ténylegesnél magasabb arányúnak becsülték a működő egyházi iskolákat, s általában mindenki szívesen vette volna, ha a jövőben több egyházi iskola működne.² Hasonló képet ad az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központjának 1995-ben végzett felmérése, mely szerint a megkérdezettek fele helyeselte, hogy fokozzák az egyház jelenlétét az alap és középfokú oktatásban, s valamivel kevesebben helyeselték ezt a

¹ Tomka Miklós: Vallás és iskola, In: *Educatio* 1992. 1. pp. 13-25.

² Révay Edit: Az oktatási rendszer pluralizálódása a társadalmi igények tükrében, Kutatási jelentés /kézirat/ 1994.

felsőoktatásban.³ „A felekezeti iskolarendszer kiterjedtségét a megkérdezettek – különösen az iskoláskorú gyermekek szülei – jóval nagyobbak gondolták, mint amilyen a kérdéses időpontjában volt, s a többség még ekkor is a további bővítést javasolta.”⁴

Ilyen társadalmi várakozás közepette jelentek meg, és egyre szaporodtak az egyházi fenntartású oktatási intézmények. /1. tábla, 2. tábla/ Az intézmények számával együtt emelkedett a tanulók létszáma, és e növekedést – bár kisebb mértékben – követte a pedagógusok létszámának emelkedése is. A 2001/02-es adatokból az is kitűnik, hogy a felekezeti iskolákban, mind a négy vizsgált iskolatípusban, több tanuló jutott egy pedagógusra, mint az állami iskolákban. /2. tábla/

1. tábla

Az egyházi és felekezeti fenntartású iskolák és tanulóik száma 1992/93-1996/97 és 2003

	1992/93	1994/95	1995/96	1996/97	2001/02	2003
Intézmény						
Általános iskola	58	110	131	146	144	151
Szakiskola	2	8	6	8	19	21
Szakközépiskola	2	4			23	26
Gimnázium	31	44	52	63	88	91
Tanuló						
Általános iskola	11260	23315	28695	33690	35671	38397
Szakiskola	27	1095	576	587	2850	3056
Szakközépiskola	901	887	1365	1633	4799	4984
Gimnázium	8905	13277	13892	15520	29969	30533

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1996, KSH, és Oktatási Minisztérium Tanévkezdési statisztika, 2003., OM Statisztikai tájékoztató, Oktatási évkönyv, 2001/2002

³ Tamás Pál: Egyházi mozgásterek a társadalomban, In: Horányi Özséb (szerk.): Az egyház mozgástereiről a mai Magyarországon, Budapest, Vigilia 1997, pp. 19-49.

⁴ Pusztai Gabriella: Iskola és közösség, Budapest, Gondolat, 2004. p 30.

2. tábla

Az egyházi és alapítványi oktatás aránya az intézmények, tanulók és pedagógusok számát tekintve, 2001/2002

Iskolatípus	megnevezés	állami *	egyházi	Alapítványi, magán
Általános iskola	Intézmény	3213	144	66
	Tanuló	904608	35671	6758
	Pedagógus	85840	3602	852
	Egy pedagógusra jutó tanuló	9,49	9,90	7,93
Szakiskola	Intézmény	401	19	49
	Tanuló	115252	2850	8265
	Pedagógus	7412	204	366
	Egy pedagógusra jutó tanuló	6,43	13,97	22,58
Szakközépiskola	Intézmény	665	23	110
	Tanuló	261144	4799	26703
	Pedagógus	18291	231	928
	Egy pedagógusra jutó tanuló	7,0	20,78	28,78
Gimnázium	Intézmény	441	88	48
	Tanuló	185912	29969	7593
	Pedagógus	13465	2681	699
	Egy pedagógusra jutó tanuló	7,2	11,18	10,86

Forrás: OM Statisztikai tájékoztató, Oktatási évkönyv, 2001/2002

* A forrásban itt az összes intézményre vonatkozó adat szerepelt, abból számoltuk az állami intézmények adatait.

A 90-es években általánosan jellemzővé vált a továbbtanulási kedv erősödése a gimnazisták körében, és ez a felvettek számának emelkedését is magával hozta. Ugyanakkor a különböző fenntartású gimnáziumok különböző mértékben tudták hozzásegíteni tanulóikat a sikeres felvételihez. Az egyházi gimnáziumok e tekintetben a „jó, sőt javuló iskolák közé számítanak” (Imre A.,

1998)⁵. Ezt emeli ki Pusztai is, amikor Imre tanulmányára hivatkozva Neuwirth adatait idézi.⁶ /3. tábla/

3. tábla

A felsőoktatásba jelentkező és a felvett tanulók aránya a kilencvenes években a különböző fenntartású gimnáziumokban (%)

Fenntartó	1992	1994	1996	1998
Települési önkormányzat	26,7	27,7	32,3	38,7
Megyei önkormányzat	14,2	13,9	16,7	18,7
Központi költségvetési szerv	46,1	42,0	46,8	46,9
Egyház	35,4	39,6	52,2	57,6
Alapítvány	26,0	27,9	30,0	31,0

Forrás: Neuwirth:1999

Miközben mind a közvéleményre, mind az iskolák működésére vonatkozó felmérések eredményei kedvező fogadtatásra, és az iskolák jó társadalmi beilleszkedésére és teljesítményére engedtek következtetni, a siker mellett, időnként, elszórtan helyi konfliktusok is felütöttek fejüket, melyek nagy sajtónyilvánosságot kapva, lassan országos ügyé dagadtak.

HELYI KONFLIKTUSOK ÉS A SAJTÓ

Négy olyan nagyobb, az egyházi oktatást érintő vita zajlott a rendszerváltozást követő években, melyek alakulását a sajtóban hosszabb-rövidebb ideig nyomon követhettük. Az első, és legnagyobb sajtónyilvánosságot kapott, kifejezetten helyi konfliktus a Dabas-Sári iskolaátadás ügye volt. Ugyancsak helyi konfliktus volt a Károli Gáspár Református Egyetem homoszexuális hallgatójának kizárása. Az egyházi iskolák finanszírozásának kérdése már összességében érintette az egyházi iskolákat. A negyedik, Vásárhelyi Mária antiszemitizmus-kutatása, amelyben egyházi felsőoktatási intézmények is érintettek voltak.

⁵ Imre Anna: A katolikus egyház és az oktatás. Kézirat. OKI. 1998

⁶ Pusztai Gabriella: Iskola és közösség, Budapest, Gondolat, 2004. p 119.

Az, hogy ezekkel a konfliktusokkal is foglalkozott a sajtó, egészen természetes, hiszen a társadalmi nyilvánosság, melyen keresztül társadalmi kontrollt gyakorolhatunk az egyes intézmények fölött, természetes velejárója a társadalmi aktorok életének, így az egyháznak is. A sajtó éppen ennek eszköze, egy médium, amely közvetít. Feladata is éppen az objektív tájékoztatás lenne. Pusztán a tények nyilvánosságra hozatalával is hozzájárulhat a sajtó, a konfliktusok további alakulásához, hiszen a nyilvánosság, a társadalmi kontroll, nyomást gyakorol a szereplőkre. Először a benyomások mutatták, majd a sajtóelemzések megerősítették, hogy a sajtó, szerepéből időnként kiesve, az objektív láttatás helyett a szerző előítéletességét, indulatait, illetve elfogultságát közvetíti.

A „Dabas-Sári ügy”

Az első, igazán nagy port kavart konfliktus a „Dabas-Sári ügy” volt 1993-ban. Noha már meglehetősen régen történt, mint első, ha úgy tetszik példateremtő volta miatt érdemes kicsit hosszabban felidézni az esetet. 335 tudósítás látott napvilágot 1993. június 1-je és november 30-a között Dabas-Sári egyetlen iskolájára, a Szent János Katolikus Iskolára vonatkozóan. További 22 cikk utalt rá mint jelenségre. A 335 tudósítás nagyjából az országos napi-, hetilapokból, folyóiratokból, jelentős számban a megyei és helyi lapok írásaiból került ki. A helyi konfliktusnak induló egyet nem értés országos jelentőségű üggyé nőtt, majd egyre határozottabban a politikai csatározások eszközévé vált. A sajtó érdeklődésében is kifejeződő indulatok egyre fokozódtak, s határainkon túlra csaptak. Jó néhány külföldi újság hasábjain megjelent az addig ismeretlen kis falu neve és az ott zajló eseményekről szóló tudósítás.⁷

Egyházkritika vagy előítéletek?

Nem érdektelen az egyházat, illetve Pásztor Győző plébánost ért bírálatokat a kritika alanya, irányultsága szerint mérlegre tenni. A Dabas-Sárral legtöbbet foglalkozó lapokban az egyházat vagy

⁷ Révay Edit: Dabas-Sári a sajtó tükrében, In: Vigilia 1994/7. pp. 494-504.

Pásztor Győző plébánost ért bírálatok a következőképpen oszlanak meg: csak a papot bírálta 47 cikk, csak az egyházat 16 cikk, mindkettőt 13 cikk. Ezzel szemben egyik ellen sem irányult kritika 178 cikkben.

A tudósítások több mint kétharmada nem tartalmazott kifejezett bírálatot sem az egyházra, sem Pásztor Győzőre vonatkozóan. A cikkek több mint egyötöde viszont nyíltan bírálta a plébánost.

A Pásztor Győzőt ért bírálatokat típusuk szerint a következőképpen csoportosíthatjuk: cselekvés- vagy akciókritikát tartalmaz 34 cikk, személyiségkritikát 29 cikk, szerep-kritikát 12 cikk.

A Pásztor Győzőt ért bírálatoknak több mint fele a plébános tetteire vonatkoztak. Ilyen bírálatnak tekinthető a Magyar Hírlap 1993. szeptember 11-i számából kiragadott idézet: „...most Dabasra járunk hittanra meg vasárnap misére, mert Győző atya kiüldözött minket a templomból. Temetésen, lagzin másról sem beszél a pap, csak az iskoláról, korábban nemcsak a vasárnapi, de a hétköznapi, reggeli félórás misét is kötelezővé akarta tenni nekünk...” A plébánosra vonatkozó bírálatok közel 40 százalékában személyiségét állították pellengérré. A személyiségkritika az a terület, ahol a személyes érzelmek, indulatok tág teret kaptak, így születhetnek meg olyan személyiségbírálatok, mint a Népszava szeptember 16-i számában: „Hogyan tud az Isten színe elé állni, amikor elvakult, bigott vallásosságának és konokságának következményeként tisztességes és gerinces emberek maradnak állás nélkül” A Kurír szeptember 16-i számának cikkírója még tovább megy: „Pásztor plébános szemében ugyanaz a tűz lobog, mint elődeiében. Akik máglyát gyújtottak hitbéli ellenfeleik alatt, akik a katolicizmust ezredeken át milliók életét kioltva terjesztették. Pásztor plébános szeme őrzi még az inkvizíció máglyáit.” A szerepkritikában rejtett vagy kifejezett módon megjelentek a pappal szemben támasztott elvárások. Például a Népszava szeptember 14-i számában: „...Isten szolgálja, a lelkek pásztora – elrugaszkodva Jézus tanításától – szelektál, megkülönböztet, megbélyegez, s hiányzik belőle a tolerancia...” Népszava, szeptember 16.: „...egy pap, a szeretet vallásának papja (?) hogyan tilthat ki iskolából (de bárhonnan!) gyerekeket?...”

Az egyház bírálatainak jellegét tekintve a Dabas-Sáriver leg többet foglalkozó lapokban az egyház általános kritikáját 18 cikk, a magyar egyház elítélését általában 7 cikk, a püspök, a püspöki kar kritikáját 3 cikk, a magyar egyház elítélését (szemben az „igazi” kereszténységgel) 3 cikk tartalmazta.

Az egyház bírálata az esetek nagy többségében (közel 60 százalék) általános kritikában fogalmazódott meg. Ide tartoznak azok a kritikák, amelyek egy-egy helyi esemény kapcsán általánosítanak, az egész katolikus egyházra vonatkoztatnak. Például a Kurír szeptember 16-i számában: „A szeretetet, türelmet, toleranciát hirdető egyház – álarc. Dabas-Sári mohósága, kérlelhetetlensége, kegyetlensége – ez az igazi énjük”. Kifejezetten a magyar egyház elítélésére láthattunk példát a Magyar Hírlap szeptember 10-i számában, amely a The Guardian cikkét vette át, mely szerint: „A sári iskolaháború szélsőséges, de jellegzetes tünete az egyházi befolyás terjedésének Magyarországon és más posztkommunista országokban (...), az erős politikai lobbykon keresztül az egyházak nagy befolyást gyakorolnak az erkölcsi és társadalmi napirendre az abortusztól a vallásoktatásig (...) Az egyház növekvő társadalmi befolyása a jelek szerint népi gyanakvásba ütközik, amely néha valóságos ellenállásban tör ki”. Ugyancsak egy példa erre a Népszabadság szeptember 21-i számából: „...a katolikus egyház ismét tűzzel-vassal való hittérítésbe kezdett, (...) a katolikus egyház Magyarországot újraevangelizálandó területnek nyilvánította, most már látható, mit jelent: a lakosságot úgy kezelik, mint valami pogány hordát, amellyel szemben minden eszköz megengedett, (...) a klérus (...) a fiatalokon, gyermekeken keresztül, hatalmi és lelki erőszakkal próbálja elérni a célját (...)”.

Egyenesen a Magyar Katolikus Püspöki Karnak címzett bírálatok közül kiemelve egy csokorra valót: a Magyar Hírlap szeptember 10-i számában olvashattuk: „Először is mélységes hallgatásba burkolózik az egyházi előjáró hatóság, amelynek türelemre és belátásra kellett volna intenie az iskolaalapításon buzgólkodó kanonokját...” A Kurír szeptember 27-i számában: „Az viszont nagyon sajnálatos, hogy Magyarországon a katolikus püspöki kar még nem igazán érti, mi történik az emberekben,” A

Népszabadság október 2-án megjelent tudósításában: „...az a meglepő, hogy már majdnem túlléptek a tőlük megszokott, csaknem értelmezhetetlen, óvatoskodó általánosságokon, az viszont kevésbé, hogy maga a nyilatkozat szinte feloldhatatlan belső ellentmondásokat hordoz. Éppen azért, mert mégsem léptek túl (...). Szinte elképesztő, hogy egy egész püspöki karban föl sem merül, hogy talán és esetleg Győző atyák is követhetnek el hibát. Talán ők kezdték a pártpolitikai harcot a gyerekseregek fölötti hatalomért...”

Talán e néhány példa is jól érzékelteti, hogy mit bíralt a sajtó az egyházban. A bírálatok az érzelmi, hangulati megnyilvánulások, valamint az érvelésmód tekintetében rendkívül összetettnek bizonyultak, így a különböző szintek között nem minden esetben húzhatunk éles határokat. Bármely szinten is bírálták az egyházat, vagy Pásztor Győző plébánost, az érzelmi-hangulati elemek domináltak. Mind az egyházzal és papjával szemben megfogalmazott elvárások, mind az egyházat és a papot mint hatalomra törő, a politikai erők befolyása alá kerülő intézményt, illetve „hivatalnokot” bemutató kritikák tükrözik az egyházzal, papról a sajtóban élő (elő-) ítéleteket. Az esemény sokféleképpen értelmezhető. A különböző lapok jelentős vélemény- és hangulati eltérésekkel tudósítottak az eseményről, persze, a tömegkommunikációs összkép nagymértékben függött attól is, hogy melyik társadalmi (politikai, ideológiai) csoport rendelkezett nagyobb és hatékonyabb sajtófelülettel.

A „másik három” eset

Az elemzésünkben szereplő másik három konfliktus megjelenítése a sajtóban nagyjából 2002. június és 2005. február vége közé tehető. Ezekkel a konfliktusokkal lényegesen kevesebb indulattal foglalkozott a sajtó. Ennek okai bizonyára összetettek, s ennek elemzése most nem is feladatunk, így csak a két, talán legfontosabbat említjük. Részben nyilvánvalóvá vált 2002-re, hogy az egyházak társadalmi részvétele milyen területeken és milyen mértékben nyilvánul meg. Másrészt azt is megtapasztalhattuk, hogy politikai kérdésekben a személyes döntések inkább személyes

meggyőződések, pártszimpátia alapján születnek, s erre az egyház kevéssé hat. Ezzel ellentétes vélemények gyakorta kaptak, kapnak hangot, cáfolatukra álljon itt egy korábbi kutatásunk eredménye. 1994-ben, a választásokat megelőző kampányidőszakban az Országos Lelkipásztori Intézet által végzett prédikációkutatás egyértelműen igazolta, hogy a sajtó hiába kongatta a vészharangot, hogy a legnagyobb történelmi egyház a szószékről befolyásolja a hívek döntését, ugyanis a kutatás során, 5 egymást követő hétvégén felvett 147 prédikáció elemzése után egyáltalán nem tudtuk bizonyítani a sajtó állítását.⁸ A rendszerváltást követő mintegy tíz év alatt az egyházak társadalmi súlya többé-kevésbé beállt, jelenlétük és feladatvállalásuk megszokottá vált, egyfelől „egy” lettek a többi társadalmi szereplő között, másfelől mégis fokozott figyelem kísérte, kíséri működésüket.

E fokozott érdeklődéssel találkozhattunk a sajtóban a Református Egyetem hallgatójának kizárása, az egyházi iskolák finanszírozásának kérdése, és Vásárhelyi antiszemitaizmus-kutatása kapcsán is. A vizsgálatban az országos napi és hetilapok, folyóiratok és az Interneten is elérhető, ismertebb sajtóorgánumok szerepeltek. A vizsgált időszakban, e három témával kapcsolatosan összesen 171 cikket találtunk és elemeztünk. Ebből 53 az iskolák finanszírozásával, 92 a Károli Egyetem diákkizárásával, és 26 cikk Vásárhelyi Mária kutatásával foglalkozott. A 171 cikkből 120 országos napi, illetve hetilapokban jelent meg. A három eset sajtóvisszhangjának főbb közös, illetve nagyobb eltérést mutató jellegzetességeit vesszük most sorra.

Mindhárom konfliktus kapcsán megjelent tudósítások többségében törekedtek a szerzők az objektivitásra. A Vásárhelyi kutatás kapcsán megjelent írásokban, noha jelentős hangsúlyt kapott, hogy a vizsgálat szerint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem bölcsészkarának történéshallgatói a legkevésbé befogadóak, a katolikus egyházat se pro, se kontra nem minősítették a cikkek szerzői. A Károli Egyetem homoszexuális hallgatójának ügye körüli sajtóban a történelmi egyházakkal szemben történő megnyilatkozások

⁸ Révay Edit: Szentbeszéd-e a szentbeszéd, avagy politizál-e a szószékről az Egyház? In: Egyházfórum 1996/2-3.

nagyjából egyensúlyban voltak. E kérdésben a történelmi egyházak mindegyike érintett volt, hiszen az eset túlmutatott a Károli Egyetem, és a Református Egyház belügyein, mert az egyházak állami támogatást élvező, de hitéleti szempontok miatt autonómiát igénylő területét sértené, ha az esélyegyenlőség törvénye felülírhatná az egyházak ahhoz való jogát, hogy meghatározzák kit avatnak lelkésszé, szentelnek pappá. Az egyházakkal szembeni kritikus megnyilatkozások, éppen e hitéleti szempontok ismeretének hiányából, illetve meg nem értéséből adódtak. Az egyházi iskolák finanszírozása kapcsán a cikkek közel 30 százalékában az egyházzal – a történelmi egyházakkal – szembeni kritikus megnyilatkozásokat találhattunk. Ezek a negatív megnyilatkozások a baloldali, illetve a liberális körökhöz tartozó sajtóban láttak napvilágot. /4.a-c. tábla/

4a. tábla

A Károli Egyetem diákkizárásával kapcsolatos tudósítások állásfoglalás szerinti megoszlása

lapok	kiegyensúlyozott	egyh. mellett	egyh.-zal szemben	nem foglalt állást	homosz. fiú mellett	homosz. fiúval szemben	össz
Magyar Nemzet	1	7	-	20	-	-	28
Élet és Irodalom	-	-	-	-	-	-	-
HVG	-	-	-	17	2	-	19
Magyar Hírlap	6	-	4	2	1	-	13
MTI	-	-	-	1	-	-	1
Népszabadság	6	-	1	1	1	-	9
Népszava	-	-	1	5	-	-	6
Összesen	13	7	6	46	4	-	76

4b. tábla

Az egyházi iskolák finanszírozásával kapcsolatos tudósítások állásfoglalás szerinti megoszlása

lapok	kiegyensúlyozott	egyház mellett	egyházzal szemben	nem foglalt állást	össz.
Magyar Nemzet	1	-	-	5	6
Élet és Irodalom	1	-	-	-	1
HVG	-	-	1	1	2
Magyar Hírlap	1	-	-	-	1
MTI	-	-	-	1	1
Népszabadság	1	1	4	6	12
Népszava	-	-	3	2	5
Összesen	4	1	8	15	28

4.c tábla

A Vásárhelyi-féle kutatással kapcsolatos tudósítások állásfoglalás szerinti megoszlása

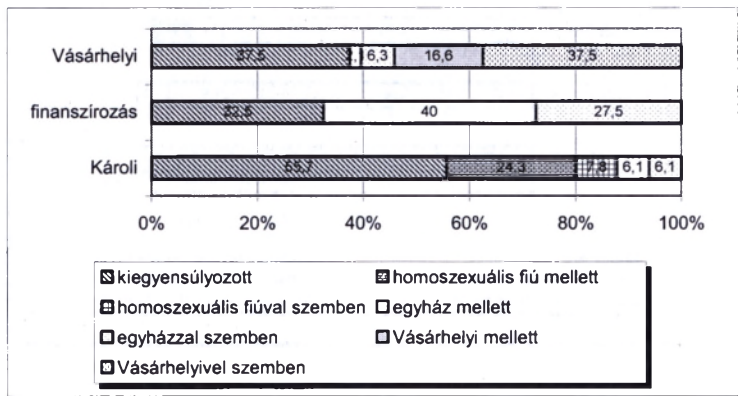
lapok	kiegyensúlyozott	egyh. mellett	egyh.-zal szemben	nem foglalt állást	Vásárh. kutatás mellett	Vásárh. kut.-sal szemben	össz
Magyar Nemzet	1	-	-	7	-	1	9
Élet és Irodalom	1	-	-	1	1	1	4
HVG	-	-	-	-	1	-	1
Magyar Hírlap	-	-	-	1	1	-	2
MTI	-	-	-	1	-	-	1
Népszabadság	-	-	-	-	-	-	0
Népszava	-	-	-	-	-	-	0
Összesen	2	-	-	10	3	2	17

A szerzők mindhárom konfliktus kapcsán törekedtek az cikkekben minél több oldalról információt, véleményt gyűjteni. Az információforrások többsége kiegyensúlyozottan nyilatkozott. Ettől eltérő eredményt látunk az egyházi iskolák finanszírozása körül. Ez az eltérés mind az egyház mellett mind vele szembeni állásfoglalások esetében igaz és jelentős, ami a mindkét oldalon meglévő komoly indulatokra utal. Az egyházi iskolák finanszírozásának kérdése már kezdetektől konfliktusforrás volt a magyar közéletben, de nem annyira a társadalom egésze, hanem a politikai élet szereplői körében. Ismertek az újra és újra előkerülő pro és

kontra érvek az egyház társadalmi jelenlétét korlátozni kívánók által jogtalannak ítélt – bár a vissza nem adott ingatlanok utáni pénzben juttatott kárpótlásból származó – magasabb támogatás, illetve az egyházak közszolgálati tevékenységéhez a szükségesek, semmiből való (újra)teremtésének költségei körül. Vásárhelyi Mária kutatása kapcsán a szakmai ellenvélemények, módszertani és etikai kifogások kaptak erőteljes hangsúlyt, és a cikkekben Vásárhelyit bíráló vélemények aránya megegyezik a kiegyensúlyozott megnyilatkozásokéval. Itt volt legnagyobb arányú az ellenvélemény. Az elemzett cikkekben kifejezetten etikai és szakmai kifogások fogalmazódtak meg. A Károliról elbocsátott hallgató esetében volt a legtöbb kiegyensúlyozott megnyilatkozás. Ugyanakkor, az egyházakkal kapcsolatos vélemények a Vásárhelyi konfliktusban és a Károli ügyben nagyjából azonos arányban szerepelnek az adott témával kapcsolatos megnyilatkozásokban. Ez azért is érdekes, mert a Károli konfliktusban világossá vált, hogy az esélyegyenlőségi törvény az egyházakra nem mindenben alkalmazható, hogy léteznek az egyházon belül olyan kérdések, melyekben a polgári törvények helyett az egyház törvényei mérvadóak. /1. ábra/

1. ábra

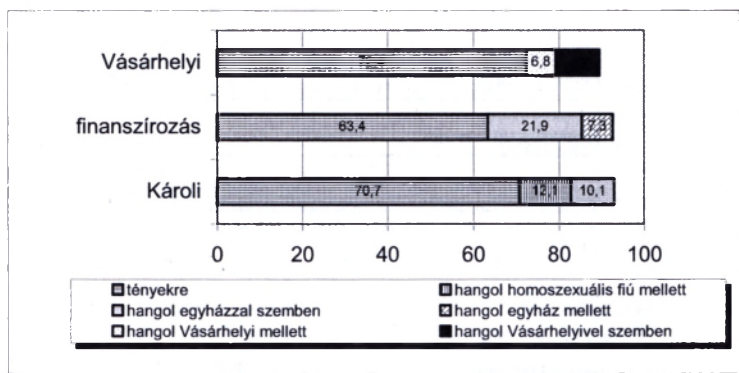
A cikkekben információforrásként megjelöltek megnyilatkozásainak megoszlása a témával kapcsolatos megnyilatkozások százalékában

Az itt elemzett cikkekben tapintható az igyekezet, mellyel a szerzők kerülni szeretnék a részrehajlást, pártosságot, mégis, ott van az explicit, az alig palástolt, és a rejtett személyes vélemény, melyről néhány odaszúrt, vagy elejtett mondat tanúskodik. Leghatározottabban és legnyíltabban az egyházi iskolák finanszírozásával kapcsolatos cikkekben lehetett ezeket megtalálni. Két konfliktus – az iskolafinanszírozás és a Károli ügy – esetében is az egyházzal szembeni hangulatkeltés mutatható ki a megjelent cikkekben. /2.ábra/ Az objektivitásra törekvést mutatja a cikkekben az érvelési módok megoszlása is, noha az arányok alapján kimondható, hogy jelentős mértékben támaszkodnak érzésekre, feltételezésekre. Az egyházi iskolák finanszírozása kérdésében lehetne leginkább egzakt mutatókra, számokra hivatkozva érvelni, emberi logikával talán itt lehetne a legkevesebb értelme érzésekkel, feltételezésekkel előhozakodni. Mégis, furcsamód, itt a legmagasabb arányú az érzésekre, feltételezésekre támaszkodás. Ezt mind a jobboldali, mind a baloldali és liberális sajtó esetében is, mégpedig közel azonos arányban jellemzőnek mondhatjuk. /3.ábra/

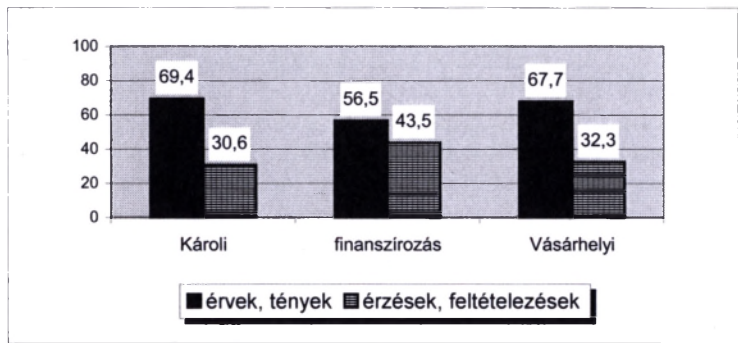
2.ábra

A konkrétumokra hivatkozás, illetve „hangolás” megoszlása a témával kapcsolatos összes hivatkozás százalékában

3.ábra

Az érvelési mód megoszlása a tudósításokban

Noha azt mondhatjuk, hogy úgy tűnik, a Dabas-Sári eset sajtómegjelenítése óta eltelt majd egy évtized alatt a magyar média megtanulta, hogy a pártatlan, ténszerű tájékoztatás (lenne) a feladata, de a törekvések ellenére láthatjuk, hogy a szubjektivitás olyan emberi adottságunk, mely a szakmai etika és tudatos odafigyelés ellenére is utat tör magának. E megállapítás érvényes mind a tájékoztatás, mind a tudományos kutatások terén is.

Jelen tanulmány célja nem több, mint rámutatni arra, hogy e korlátainknak tudatában kell lennünk, és annak el- és felismerése, hogy noha teljes joggal kaphatnak a helyi, vagy országos „ügyek” társadalmi nyilvánosságot, a jelenség feltárása, a tájékoztatás és a kutatás során is – meglehet népszerűtlen, ódivatú, de elengedhetetlen – szakmai alázattal és felelősséggel közelíthetünk csak a vizsgált jelenséghez.

IV. Szerzetek és vallásfelekezetek

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Bögre Zsuzsanna

„RUHÁT CSERÉLTEK, DE SZÍVET NEM...”¹
(SZERZETESNŐK IDENTITÁSA
1950 ELŐTT ÉS UTÁN)²

BEVEZETÉS

„A katolicizmust tényleg nem lehet szerzetesség nélkül elképzelni. Értetű, hogy aki a katolikus egyházat halálra akarja sebezni, mindig az erőforrásokat, a kolostorokat támadja. Az egyház elsősorban nem politikai akcióiból, hanem szerzetesrendjeinek vallási tökéjéből él. Ott vannak a hitélet kimeríthetetlen forrásai.”

Magyarországon a kommunista diktatúra 1950-ben feloszlatta a szerzetesrendeket. 23 férfi és 40 női szerzetből összesen 12 000 főt, köztük 9000 szerzetesnőt érintett mindez. A rendek felosztatását 1948-ban az egyházi intézmények államosítása előzte meg. Ekkor a szerzetesek még „csak” világi foglalkozásaikat veszítették el az iskolákban, óvodákban, kórházakban, árvaházakban. Két évvel később azonban a politikai diktatúra ennél is továbbment, már hivatásuktól is megfosztotta őket. Első lépésként 1950. nyarán 3000 főt internáltak, majd ugyanez év őszén az összes szerzetest kiutasították rendházaikból. Csak negyven évvel később, 1989-ben kezdhettek újra működni a szerzetek Magyarországon, amikor már csak 950 férfi és 2500 női szerzetes élt.³

A II. világháború előtt a szerzetesek, szerzetesnők (a továbbiakban az utóbbiakról lesz szó!) az oktatásban és a szociális ellátásban

¹ Tóth Margit–Gilberta (Ferenes Szegénygondozó Nővérek).

² A témában a szerző Szabó Csaba történésszel együtt a közeljövőben egy monográfiát jelentet meg.

³ Az adatokról bővebben lásd az Országos Katolikus Névtár II. kiadványát Budapest, Szent Gellért Kiadó, 2001. Továbbá Révay Edit: Újrinduló szerzetesrendek egy megújuló társadalomban. Magyar Egyházsociológiai Intézet. Budapest-Csíkszereda, 2003. 53.

végeztek pótolhatatlan munkát. A társadalomban a tekintélyük vitathatatlan volt, amit mi sem bizonyít jobban, mint népi megszólításuk: ők voltak a „kedvesnővérek.”

Ez a tanulmány olyan apácák életútját mutatja be, akik életük végéig, a rendek feloszlata után is tudatosan vállalták szerzetesi hivatásukat. „Hűségeseknek” nevezem őket. Az ő sorsuk alakulásából próbáltam megérteni, hogy hogyan tudták megőrizni önmagukat a rendek feloszlata után azok, akik egy kommunista országban szerzetesek akartak maradni. Ismert, hogy voltak apácák, akik a szétszóratás következtében feladták hivatásukat s férjhez mentek. Bizonyára ezek az életutak is tanulságosak lennének, nekem azonban fontosabbnak tűnt annak megismerése, hogy miképpen alakult a „hűségesek” élete.

Magyarországon a közelmúltkutatás, az oral history a szükségesnél kevesebbet foglalkozik a szerzetesnők személyes tapasztalataival.⁴ Nemcsak azért probléma ez, mert az apácák élettörténetének ismerete nélkül sokkal szegényesebb a történelmi tudatunk, hanem azért is, mert az elmúlt ötven év hétköznapi világának rejtett titkait e nélkül a téma nélkül esélyünk sincs a maga valóságában megismerni. Az ötvenes évek világának terrorhangulatáról sokkal többet tudunk, mint bizonyos társadalmi csoportok helytállásáról, s a csoportok közötti szolidaritásról. Kevesen tudják ma már, hogy a lakosság sírva próbált a kitoloncolt szerzetesek segítségére sietni, néhány helyen élőláncot alkotva a kolostorok védelmében. Vagy a „kedves jó hívek” –ahogyan a szerzetesnők visszaemlékezéseikben nevezték a lakosságot– közül többen felkutatták az elhurcoltakat, hogy élelmet vigyenek nekik, s sorsukról értesítsék hozzátartozóikat. Ilyen és ehhez hasonló történetekről csak akkor szerezhetünk tudomást, ha szóra bírjuk a nővéreket, ha meghallgatjuk őket.

⁴ A szociológiában a szerzetesekről pótolhatatlan alapkutatást készített és adott közre Révay Edit szociológus. Lásd Révai Edit: Újrinduló szerzetesrendek egy megújuló társadalomban. Magyar Egyházsociológiai Intézet. Budapest-Csikszereda. 2003. A szerző ötvözte a kvantitatív és kvalitatív kutatást monográfiájában. Saját kutatásomban többször is támaszkodtam megállapításaira. Ezúton is köszönet munkájáért.

KIK IS AZOK A „HŰSÉGESEK?”

Jelen tanulmány közel 50 élettörténet és visszaemlékezés alapján készült.⁵ Hólabda módszerrel gyűjtöttük össze az interjúalanyokat, az ismerősök ismerőseit kerestük fel. Általában 2 órás, de sok esetben ennél jóval hosszabb interjúk készültek. A visszaemlékezések átlagosan 5-10 oldal terjedelmű írások lettek.

Az eddigi kutatások és tapasztalatok szerint a szerzetesrendek háromféleképpen reagáltak a kommunista diktatúrára. Az első típusba azok tartoztak, akiknek működését az állam meghagyta. Négy ilyen szerzet volt, életüket a folyamatos állami felügyelet nehezítette.⁶ Második típusba sorolhatóak az ellenálló rendek, azok, akik az állammal dacolva a föld alatt még intézményes kereteiket is igyekeztek megőrizni. Magyarországon 3-4 ilyen ellenálló szerzetesrendről tudunk. Ez utóbbiak vezetői és tagjai vállalták a bebörtönzést, a folyamatos zaklatást, a teljes kiszolgáltatottságot a politikai rendőrségnek. Harmadik típusnak tekinthető az, amikor a rendek, mint intézmények, nem tudtak ellenállni a vallásüldözésnek, tagjaik szétszóródtak.⁷

Az élettörténetek elemzése során azonban kiderült, hogy érdemes az eddigieken túl még egy negyedik típusról is beszélni. A részletek megismerésekor világossá vált, hogy az ellenállni nem tudó rendek – amelyek a fenti tipológia szerint a harmadik típusba tartoztak – azon tagjai, akik „hűségesek” maradtak hivatásukhoz, kapcsolatot tartottak egymással. Ebből az következik, hogy elméletileg létezett egy negyedik típusú magatartásmód is, amelynek jellemzője, hogy

⁵ Köszönet illeti Rózsás Csabáné újságírót, aki több tucat élettörténetet bocsátott rendelkezésünkre, illetve azokat az irgalmasrendi apácákat, akik naplók titkait osztották meg velünk. Továbbá nagy segítségünkre volt Sztrilich Ágnes, a Szociális Testvérek Társaságának kerületi elöljárójának helyettese, aki szintén több tucat élettörténet megismerését tette lehetővé. Ezen felül a tanulmány szerzője 2006-2007 között gyűjtött élettörténeteket különböző rendekhez tartozó nővérektől.

⁶ Három férfi szerzetesrend mellett (bencések, ferencesek és a piaristák) egy női rend maradhatott fenn, a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek.

⁷ Révay Edit: Újrainduló szerzetesrendek egy megújuló társadalomban. Magyar Egyházszociológiai Intézet. Budapest-Csíkszereda. 2003. 43-45.

az intézmény egésze nem, de tagjainak kisebb része összefogott egymással a hivatások megőrzése érdekében. Ezek a nővérek azon voltak, hogy lehetőségeikhez képest találkozzanak egymással. Úgy érezték, ha együtt maradnak, még ha csak alkalmi találkozások útján is, esélyük lesz szerzetesként élni. Ők „kiscsoportokban” éltek túl az elmúlt ötven évet. Ez azt jelentette, hogy 2-3, esetleg 5-6 fős csoportokban erősítették egymás és önmaguk hivatástudatát.

A „húséges” apácák kifejezés tehát nem csak az államilag engedélyezett, vagy az ellenálló rendek tagjaira utal. Találkoztunk húséges magatartással a szétszórt rendek tagjai között is, akik hosszú éveken keresztül csak igen ritkán találkozhattak rendtársaikkal. A „húséges apáca” kifejezés olyan magatartásra utal, amely nem a rendek földalatti működését jelenti, hanem a megmaradni akaró apácákét. A hivatáshoz való „húség” egyéni döntést is (nem csak!) igényelt, függetlenül attól, hogy a rendek vezetői hogyan tudták megtartani közösségeiket az ellenséges politikai környezetben. A tanulmányban a „húségesnek” nevezhető szerzetesnők élettörténetéről lesz szó, függetlenül attól, hogy rendjeik hogyan tudták intézményes kereteiket megtartani.

AZ ELEMZÉS FOGALMI KERETEI

A. Giddens szerint az élettörténet és az identitás egymással összefüggő társadalmi jelenség. Ezt úgy fogalmazza meg, hogy az identitás nem más, mint az én reflexív megértése az élettörténet szempontjából.⁸ Vagy az előbbiekhöz hasonlóan P. Berger azt állítja, hogy az identitás az én aktuális tapasztalata egy speciális társadalmi szituációban, az a mód, ahogyan a személyek önmagukat definiálják.⁹ Számomra ebből az következik, hogy az aktuális tapasztalatokat a személy az élettörténetében elraktározza, s azokat, mint én-történeteket meséli tovább. Ebből következhet, hogy amikor az élettörténetekben bekövetkezett változásokkal foglalkozunk, akkor eljuthatunk a személyi identitás változásaihoz

⁸ A. Giddens: *Modernity and Self-Identity, Polity, Cambridge, 1991. 244.*

⁹ P. Berger, B. and H. Kellner: *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness. Penguin, Hrnondsworth. 1974. 73.*

is. Ha egy jól körülhatárolható csoport élettörténetét vizsgáljuk, akkor közelebb kerülhetünk annak a csoportnak az identitás-jellemzőihez.

Elemzésemben támaszkodom H. Mol felfogására, aki alapvetően kétféle identitást különböztetett meg egymástól.¹⁰ Az egyiket *önkéntelennek* nevezte el, amelyet az egyének *elsődleges társadalmi csoportjai*, a szemtől–szembeni csoportok és a közösségi interakciók táplálnak. A másik identitást *átmenetinek* nevezte, amely függ a társadalmi körülményektől és a *másodlagos társadalmi csoportoktól*. Ezt a felfogást fejlesztette tovább P.E. Hammond angol szociológus, a vallásos identitás-típusok megkülönböztetésére.¹¹ Két fő típust nevezett meg. Az egyiket kollektívnek nevezte el, amelynek legfőbb jellemzője az egyházhoz tartozó vallásos identitás. Ebben nagy szerepet kap egy vallásos közösséghez való tartozás, ami elsődleges csoportot jelent, a helyi közösséget, másképpen a lokalitást. Itt kis fontossággal bírnak a másodlagos csoportok. Az egyházzal való együttműködést önkéntelennek, megváltozhatatlannak tekinti ennél a típusnál.

A másik csoport az individualista elnevezést kapta: ez utóbbit a helyi, vallásos közösséggel való alacsony szintű együttműködés jellemzi, ám erős a társadalmi környezetnek, mint másodlagos csoportnak a befolyása. Az egyházhoz való viszony itt átmenetinek és változtathatónak tekinthető. Az elemzés során arra teszek kísérletet, hogy a fenti két vallásos identitás (a kollektív és az individualista) elemeinek megjelenését megvizsgáljam a megkérdezettek élettörténetében.

A RENDI ÉLET EMLÉKEI AZ 1950 ELŐTTI IDŐSZAKBÓL

Tengelyi László filozófus szerint sorseseménynek nevezhetünk minden olyan személyes vagy történelmi eseményt, amely az egyén életét alapvetően megváltoztatja, aminek hatására az ember teljesen

¹⁰ H. Mol: *Identity and Religion*. Sage, Beverly Hills, Calif. 1978.

¹¹ P.E. Hammond: *Religion and the Persistence of Identity*. In: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27 (1), 1-11.

másképpen látja korábbi önmagát.¹² A szerzetesrendek betiltása a szerzetesek, de tegyük hozzá, az egész magyar egyház életében sorseseemény volt. Az eseményeket átélt nővérek időszámítása ettől megváltozott. Életüket két fő szakaszra osztották. Megjelent náluk a szétszórátás előtti és utáni életszakasz. Az 1950 előtti időszakot békésnek, harmonikusnak mutatták be, még akkor is, ha beszámoltak nehézségeikről. A rendhez, a közösséghez való tartozásuk jelentette életük keretét, abban gyökerezett napi rutinjuk. A szétszórátás előtti és az utáni időszak szabta meg emlékeiket. Minden szép és elfogadhatóvá vált számukra az „előtti” korszakból. Még a II. világháború, a bombázások, az orosz katonák előli menekülés is pozitívabb emlék maradt, mint maga a szétszórátás. Ez utóbbi esetben számukra minden összeomlott. A rendi élettől napirendet, társakat, feladatot, irányítást kaptak. Önmagukról csak, mint közösségük egyik tagjáról tudtak beszélni, amit a többes szám első személy nyelvtani alakjával fejeztek ki. Az „én” szócska alig szerepelt ennek a korszaknak a leírásában, a „mi” névmással emlékeztek minden fontos eseményre. Személyes döntéseket nem hoztak, helyettük főnöknők döntöttek, s ők azt vagy boldogan, vagy könnyezve, de minden esetben elfogadták. A főnöknő „kijelentette”, „megmondta,” „úgy döntött”, „én jobb szerettem volna, de a főnöknő másképp látta.” stb. utalásokkal láthatóvá vált a rendek belső élete. Az előjárónak kijáró engedelmesség beépült a nővérek identitásába, s ha valami úgy történt, ahogyan azt titokban ők maguk is szeretették volna, akkor azt nem természetesnek, hanem inkább ajándéknak mutatták be számunkra. A béke szigetévé vált az emlékekben a felosztatás előtti időszak, mert egy sokkal nehezebb, egy végletesen bizonytalan, s a többségük számára tragikus korszak következett.

Megfigyelhető, ahogyan időben közeledett a felosztatás ideje, úgy sokasodtak meg az óvintézkedésekről szóló emlékek. Az elbeszélések szerint legtöbb helyen bizonytalanok voltak az előjárók, nem tudták, hogy mit kellene tenniük. Leginkább a fiatalokkal kapcsolatosan hoztak egyértelmű döntéseket, mert akik még nem tették le örökfogadalmukat, s voltak élő hozzátartozóik, azokat

¹² Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz, Budapest. 1998.

hazaküldték. A visszaemlékezések szerint a fogadalmas nővérek csak abban az esetben hagyták el rendházaikat, ha erre határozott felszólítást kaptak vezetőiktől. Fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy ahol „csak” engedélyt kaptak a nővérek a zárda elhagyására, de ezt nem adták az előjárók parancsba, onnan alig voltak olyanok, akik hazamentek. Ez utóbbiak hangsúlyozása azt jelenti, hogy a megkérdezettek azt tartották helyesnek, hogy a nővérek a végsőig tartsanak ki. Ebből látható, hogy a zárda, a közösségi lét, tehát a hivatás hagyományos formában való megélése mekkora értéket jelentett a megkérdezetteknek.

Ebben a korszakban a rend a nővérek elsődleges csoportjának és legfontosabb helyi közösségének számított. A munkahelyeik, mint például az iskola, az óvoda, a kórház, vagy a börtönszolgálat és a rend ugyanazt a miliőt jelentette. Életük, ha több helyszínen zajlott is, megmaradt a rend keretei között, ami egyet jelentett a lokalitással. *Életük rendjét a főnöknő irányította*, legyen szó akár munkahelyről, akár a renden belüli életről, akár továbbtanulásról. A mindennapi életnek rögzített szabályai voltak, amit senki sem kérdőjelezett meg az interjúalanyok közül. *A lelkiélet irányítója is maga a főnöknő volt.* Jellemző volt az anya-leány viszony, visszaemlékezve ezt bensőségesnek nevezték. A rendbe való belépésüket is magától értetődőnek tekintették: *„egyszer csak azt éreztem, hogy Isten hív..., s rögtön tudtam, hogy ott az én helyem.”* Identitásuk a „kollektív” fogalommal írható le ebben a korszakban, vallásosságukat természetesnek vették, amit az elsődleges csoportjukban éltek meg. Nem vált ketté a vallásgyakorlás helyszíne a vallásgyakorlás idejétől, a jelentős személyek ugyanazok voltak a magánéletükben, mint a nyilvános életükben, a mindennapi és a szakrális életük egységes egészet képezett.

AZ INTERNÁLÁS EMLÉKEI

A rendek feloszlata 3000 szerzetes internálásával kezdődött. 1950. június 6-a és szeptember 7-e között éjszakánként törtek az apácákra a karhatalmisták. A szövegek szerint '50. júniusában a zárdákban fokozott félelemmel várták az ÁVÓ-sok megjelenését.

„M. Immaculatának mér két hete az egész teste fűzőben volt. Nem mert levetkőzni, mert félt, ha jönnek, nem tud olyan gyorsan felöltözni. Mondtam neki, hogy nyugodtan vetkőzzön le, és feküdjön kényelmesen. Naivul azt gondoltam, hogy ha jönnek értünk, majd becsöngetnek a kapun. De nem így történt, hanem beverték a kaput...”¹³ „Vártuk, hogy visznek a táborba, vagy Oroszországba. A Jó Istenért vállaltuk sorsunkat.”¹⁴

A nővérek leginkább az embertelen hangnemet, az erőszakos magatartást, a rettegést kiváltó szuronyos puskákat és a siettetést emlegették. Többen beszámoltak az őket ért fizikai bántalmazásokról. Megaláztatást, a betegek, az idősek, a hivatások semmibe vételét mindannyian említették.

Minden titkolózás ellenére a közvéleményt nem tudták teljesen kizárni. Előfordult, hogy a lakosság körbefogta a rendházat, hogy senki se tudjon oda bejutni, vagy félreverték a harangot, amikor észlelték az ÁVÓ-sokat. A hívek, ha nem is tudták megakadályozni a szerzetesek elhurcolását, kifejezték együttérzésüket, szolidaritásukat. „A nép másnap zokogott” – emlékeztek vissza többen. „Tódultak az emberek a zárdához, sírtak és kiabáltak. –Ezek mit vétettek, hogy így bánnak velük?”¹⁵

A nővérek a kitelepítésre fegyelmezetten reagáltak, fokozódott közöttük az összetartás, mindenben segítették egymást. „Lelkileg eggyé lettünk, nem keseredtünk el. Énekeltünk, mert szerveztek énekkart, zsolozsmát imádkoztunk, szigorú napirendben éltünk. Kevés volt a víz, de azt is beosztottuk...”¹⁶ Az emlékek szerint egy emberként utasították vissza az állam ajánlatát, miszerint szabadon távozhattak volna, ha önként lemondanak hivatásukról. Drámai és egyben katartikus történetekben elevenítették fel, hogy ekkor senki sem írt alá, „egyet akartak”, inkább vállalták a bizonytalan és félelmetes jövőt. Az elbeszélések egyik csúcspontja az aláírások együttes megtagadása volt, ami minden bizonnyal még hosszú évekig lelki tartalékot nyújtott sokak számára. „Előadást tartottak nekünk, majd közölték velünk, hogy aki odajön a kivonuláskor, és az asztalon elhelyezett ívet

¹³ Knausz Mária (Szent Orsolya Társaság).

¹⁴ Tóth Margit–Gilberta (Ferenccs Szegénygondozó Nővérek).

¹⁵ Knausz Mária (Szent Orsolya Társaság).

¹⁶ Maróthy Jolán– Asszumpta (Miasszonyunk Női Kanonokrend, Ágostonos Kanonisszák).

aláírja, hogy „Rendem kötelességéből kilépek”, arról gondoskodnak, kaphat lakást, ruhát, állást. Az előljárók mentek ki először, ők nem írták alá. Utána elindult a négyszáz apáca, halálos csendben, szó nélkül vonultunk ki úgy, hogy senki sem írta alá a papírt. Ez akkora tanúságtétel volt, hogy elmondhatatlan. A tiszték csak álltak és néztek. Mi pedig – minden összebeszélés nélkül – a kápolnába mentünk.”¹⁷

Közösségi életük utolsó állomása az internálás volt, ahol még együtt lehettek. Mindent elvesztettek, de számukra a legfontosabb még megvolt, a közösségük. A rendekhez és egymáshoz való ragaszkodásuk együtt járt a politikai hatalom elutasításával. Ezek a nővérek korábban sohasem politizáltak, most igen. Itt már elvették tőlük a korábbi vallásgyakorlásukhoz szükséges teret, időt, s vallásos vezetőik hivatalos presztízsét, de a visszaemlékezések szerint ekkor még úgy éltek, mintha semmi sem változott volna meg, mintha nem zúzták volna össze életük kereteit. Misét hallgathattak azok a nővérek, akik közé bejuthatott egy-egy lelkipásztor, imádkoztak, a főnöknőjük utasításait követték. A hívek mellettük álltak, etették és védték őket a kitelepítés idején, amennyire csak lehetett.

Az internálás egy-három hónapig tartott, s szeptemberben ért véget, a rendek szempontjából a legteljesebb vereséggel. Megszületett a visszafordíthatatlan döntés, négy kivételével minden rendtől megvonta az állam a működési engedélyt, vagyis a szerzetesrendeket feloszlatták. „A szívem összefacsarodott drága jó Clementin nővér láttán. Gyermeki gyámoltalanság és rémület volt kék szemében, ahogy keservesen sírt, amikor el kellett válnunk...”¹⁸

Ezzel vette kezdetét az a hatalmas változás, ami negyven éven keresztül tartott a szerzetesnők életében. „Majd a szívem szakadt meg szerzetesi közösségünk szétszakadása miatt. Az asztalnál mindig az összeszokott, kedves nővércsaládra gondoltam.”¹⁹

A kollektív jellegű vallásos identitásukhoz a fenyegetett körülmények között is ragaszkodtak. Internálva voltak, de elsődleges csoportjaikban maradtak. Napi rutinjukat, az imádkozás

¹⁷ Óri Mária (Angolkisasszonyok).

¹⁸ Knausz Mária (Szent Orsolya Társaság).

¹⁹ Wachtker Mária-Vincencia (Páli Szent Vincéről nevezett Irgalmas nővér).

rendjét különös gonddal betartották. Mivel nem dolgozhattak, a belső imaéletükre több idejük maradt. Legtöbb interjúalany szerint ekkor élték életük legszebb hónapjait. *„Hiányozna az életemből, hogyha nem lettem volna ott.”*²⁰

„ÉLNI KELLETT...” VÁRAKOZÁS A KOMMUNIZMUS BUKÁSÁRA (1950-1956)

A rendek feloszlata után megszűntek a szerzetesnővérek elsődleges csoportjai, amit alig akartak elhinni. Abban bíztak, hogy nem fog sokáig tartani a kommunizmus. *„Tisztelendő anya úgy engedett el, csak nyugodtan menjenek baza lányaim, hamarosan visszakerülünk. Ez a hamarosan ötven év múlva lett...”*²¹

Az elbeszélések szerint a szétszórátást követő első évek bizonyultak fizikailag a legnehezebbnek. Meg kellett tanulniuk egy újfajta életformát, ahol napi szinten érezték, hogy elveszítettek minden társadalmi presztízsüket. Elmentek családokhoz gyerekekre vigyázni, konyhákra mosogatni, vagy gyárakba kemény férfi-munkát végezni. *„Hetekig jártam az ózdi gyárba, mire nagy nehezen főlvételt kaptam. Úgy álltam az ózdi vasgyár előtt sorban. És néztek bennünket az elvtársak, mint a gályarabokat, és válogattak közülünk. Nagy nehezen bekerültem. Az a rész, ahová bekerültem, ágyúgolyókat gyártott. Egyesek 12-13 -at is elbírtak, én nem bírtam el, csak 5-6-ot. Istenem mi lesz velem, meddig tartanak itt engem? –gondoltam magamban.”*²²

„Ketten mentünk a munkaelosztóba. Először adtak egy gyári címet, megérkeztünk, az volt az első, írjunk önéletrajzot. Azzal kezdtük, hogy „szerzetes nővér vagyok”, rögtön feleslegesek lettünk, nem vettek fel. Mentünk vissza, kaptunk másik címet, ott is önéletrajzot kértek, írtuk „szerzetesnővérek vagyunk”, nehogy holnap tudják meg. A többieket felvették, minket nem. Megkérdeztük, azért küld el bennünket, mert szerzetesnővérek vagyunk? Nem felelt a férfi, csak intett a fejével.

²⁰ Badalik Ilona–Jácinta (Domonkos Nővérek).

²¹ Kisgergely Ilona-Mária Tarzícia (szervita nővér).

²² Ua.

...Könyörögtünk, adjanak valami munkát, elmegyünk utcát söpörni is, mert valamiből élni kell...”²³

Miközben a rendjüket, s ezzel együtt elsődleges csoportjaikat szétzúzta a hatalom, arra törekedtek, hogy a tilalom ellenére rendtársaikkal továbbra is kapcsolatban maradjanak. Ennek többféle technikája volt, mint például egymás, illetve a főnöknő látogatása, vagy a szerencsésebbek közösen tudtak lakást bérelni, esetleg többen egy munkahelyen helyezkedhettek el. „A magamfajta embert a vasiparban vették fel. A jelölt mesternőmmel együtt és még négyen egyszerre kaptunk felvételt a Magyar Acélárugyárban. Mi ketten edzőként, volt aki esztergályosként, ketten lakatosként nyertek felvételt. Amíg a kemencék felmelegedtek, amíg a berakott anyag felizzott, volt időnk szellemileg megtalálni egymást. Szellemi életet éltünk. Mivel előljáróimmal együtt dolgoztam, naponta találkozhattunk, „közösségi életet élhettünk”. Egyházi oldalról biztatást kaptunk, hogy kényszerű szétszórtságban valódi szerzetesként tart számon bennünket az egyház.”²⁴

Minden tilalom ellenére a nővérek egy része az illegalitásban folytatta hivatását.

„Időnként összejöttünk, a rózsafüzért elimádkoztuk, elmondtuk, hogy merre jártunk, mit sikerült elérni, hol mit lehetne tenni. Két elfekvő kórház magára maradt betegeit gyakran látogattam. Igyekeztem úgy kiépíteni a hangulatot, hogy civilben sikerült baldoklóhoz papot hívni...”²⁵

Nagyobb városokban gyakori találkozási lehetőséget nyújtott a közös szentmiséken való részvétel. Többen hétvégeken kirándulásokat szerveztek, vagy padlásokon bújtak el a kíváncsi szemek elől. Az volt a lényeg számukra, hogy rendszeresen találkozhassanak, nem akarták szem elől téveszteni egymást: „Folyamatosan tartottuk egymással a közösséget, összejártunk, előfordult, hogy húszan voltunk a lakásban.”²⁶

Míg vallásos identitásukra korábban a magától értetődőség volt a jellemző, addig a feloszlítás után ez fokozatosan változni kezdett. Vallásos meggyőződésüket, így önmagukat úgy kellett védeniük és

²³ Tóth Margit–Gilberta (Ferenes Szegénygondozó Nővérek).

²⁴ Mezei Klára–Melánia (Isteni megváltóról nevezett Nővér).

²⁵ Széplaki Magit–Klára (Páli Szent Vincéről nevezett Irgalmas nővér).

²⁶ Őri Mária (Angolkisasszonyok).

fenntartaniuk, hogy már nem volt mögöttük a rend, amit elsődleges csoportnak nevezünk. Közösségük, mint megtartó erő már nem létezett, de éltek még fontos személyek a nővérek számára, mint pl. a főnöknő, vagy egy-egy kedves társuk. A megváltozott körülmények között a fontos személyekkel való kapcsolattartás vette át az elsődleges csoportok szerepét, ez segítette az apácákat hivatásuk megtartásában. A visszaemlékezésekből tudható, hogy mennyire fontos volt a közös albérlés, a közös munkahely, illetve az illegális helyeken való találkozás.

A fentiek szerint elmozdulás történt a kollektív vallásos identitás megélésében, hiszen a nővéreknek maguknak kellett keresniük azokat a helyeket és embereket, akik valamennyire helyettesíteni tudták a rendet. Az élettörténetekből az olvasható ki, hogy a korábban magától értetődő vallásosság „kényelme”, mint amilyen a napirendbe beépített imák, vagy a munkatársak hasonló gondolkodásmódja, vagy a közösség vezetőjének szerepe, ami egyengette a nővérek útját, mind szertefoszlott. A megváltozott körülmények között meg kellett tanulniuk önállóan dönteniük, hiszen senki sem tehetette meg helyettük. Ebben az időszakban az elsődleges csoportjuk már nem volt mögöttük, munkahelyeiken titkolniuk kellett, hogy szerzetesnővérek.

ALKALMAZKODÁS 1989-IG, A RENDSZERVÁLTÁSIG

Az '56-os forradalom leverése után világos volt az országban, hogy a kommunizmusnak egyhamar nem lesz vége. A társadalom először depresszióba esett, majd a lakosságnak így a nővéreknek is hosszútávra kellett berendezkedniük.

A kiscsoportokban élés egyre nagyobb tudatosságot igényelt több okból kifolyólag. Vagy azért, mert az előjárók idősök, betegek lettek, s át kellett venni szerepüket, vagy mert veszélyes volt fenntartani a kapcsolatokat a börtön, a munkahelyekről való elbocsátások, a családtagok megfélemlítése és a rendőri zaklatások félelme miatt. *„1960 körül egy újabb rendőri nyomás és ellenőrzés nyomán a templomi énekkart meg kellett szüntetni a gimnazista tagok*

miatt. Többször nyomon kísérték az utamat a községben és bevitték a rendőrségre...”²⁷

Másfelől az élettörténetek tanúsága szerint sokak számára eljött a csendes hétköznapok ideje, amikor a szerzetesség azt jelentette, hogy olyan munkákat vállaltak fel, amelyet senki sem tett meg rajtuk kívül. *”A ’70-es években elvállaltam egy buzgó idős néni gondozását. Öt évig gondoztam a saját házámban hat másik öreggel. Azért vettem magamhoz őket, hogy amíg a templomban vagyok, ne legyenek egyedül.”*²⁸

A kitartás ideje következett, a hűségé. *”A kapcsolatot katakombaszerűen tartottuk a rendtársakkal. Egyik nővérünk a Nagyvárad tér mellett lakott egy magánházaiban, annak a padlásán gyűltünk össze. Ha hozzá mentünk „látogatóba”, mindig vittünk egy darab fát, hogy be tudjunk gyújtani. Mikor már annyian voltunk, hogy nem férünk el, megkértük a belvárosi plébánost, hogy az altemplomban gyűlhessünk össze. Ekkor már negyvenen voltunk. Nem semmisültünk meg, mert a lelkiesség megvolt. Azok a nővérek pecsételték meg a hivatás hitelességét, akik ez alatt az idő alatt is kitartottak.”*²⁹

A fentiek ellenére sem tudtak naponta találkozni egymással, többen említették, hogy előjárónőjüket eltemették, létszámuk egyre fogyott. A mindennapokban figyelmüket és munkájukat meg kellett osztaniuk másodlagos csoportjukkal, ami a munkatársakat, rokonokat jelentette. Többen beszámoltak egyfajta missziós tudat kialakulásáról, amely szerint *„életükkel kell megszentelni”* környezetüket. Szavak, agitálás nélkül, emberi magatartásukkal jelezheték, hogy szerzetesek. *„Megnyílt a Nyugdíjasok Háza a Fogarasi úton. Odamentem én is. Nappal a munkahelyemen főnővér voltam, éjjel ügyeletes nővér a nyugdíjas házaiban. Éjjel az öregek vártak, „Jaj, legyen szíves Margitka, nézze ezt a beteget, rosszul van.” Mindig azon fobázkodtam, hogy „Édes Istenem! Csak azt engedd meg, ki ne jöjjön a számon, hogy nem csinálom. Éjjel –nappal dolgoztam...”*³⁰

²⁷ Mácsik Terézia–Augusztina (Orsolyiták).

²⁸ Ua.

²⁹ Hargitai Anna–Magna (Isteni Megváltóról Nevezett nővér).

³⁰ Tóth Margit–Gilberta (Ferencs Szegénygondozó Nővérek).

A megkérdezett nővérek legtöbb esetében arról számoltak be, hogy szerették munkahelyeiket, jól akartak ott dolgozni, s a hosszú évek alatt elérték munkatársaik megbecsülését. Életük másodlagos színteréhez napi szinten kellett alkalmazkodniuk.

Elmondható, hogy ebben az időszakban az elsődleges csoportjaik már csak néhány személyből álló kiscsoportot jelentett, akikkel időnként találkoztak. Annak ellenére, hogy a nővérek számára ezek az alkalmak kihagyhatatlanok voltak, hivatásukat mégis a másodlagos csoportjaikban élték, amelyet „életükkel akartak megszentelni.” A „hűségesek” jó kapcsolatba kerültek környezetükkel, amihez meg kellett tanulniuk alkalmazkodni is.

ÖSSZEFOGLALÁS

A szerzetesnővérek egy része nem érthette meg 1989-et, a rendek újraindítását. A még élő nővérek közül legtöbben visszatértek közösségeikbe, de olyanok is voltak, akik kimondták, hogy nem tudják vállalni a közösségi életet.³¹ Ők ott maradtak, ahová szétzórásuk után kerültek. „Megöregedtünk” – vallották önmagukról. De vajon mit is jelenthet a megöregedés a nagyon mosolygós, nagyon fürge, még szaladni is tudó 70 éves nővérek esetében? Egyfelől azt, hogy az idős ember nehezen hagyja el megszokott környezetét, még akkor is, ha egész életében hiányoztak neki rendtársai. Az újrakezdéshez – érthető módon – nem volt mindenkinek bátorsága. Másfelől, a szétszórásban leélt negyven éven keresztül a nővéreknek meg kellett tanulniuk irányítani saját életüket, még akkor is, sőt, pontosan azért, hogy hivatásukat megőrizhessék. Ez a negyven év nem tűnhetett el nyomtalanul, egyik pillanatról a másikra.

A fentebb leírtak miatt megállapítható, hogy a szerzetesnővérek vallásos identitása változáson ment keresztül. A kollektív identitásra jellemző öntudatlanság fokozatosan átalakult tudatos, önálló

³¹ Pontos adatok áttekinthetők az Országos Katolikus Névtár II. című kötetben, amelyben az újrainduló rendek közlik a „rendházban élő tagjaik névsorát”, illetve az „1950-es feloszlítás nyomán rendházon kívül” élő tagjaik névsorát. *Országos Katolikus Névtár II. kiadványát Budapest, Szent Gellért Kiadó, 2001.*

döntések sorozatává. Mol és Hammond kifejezésével élve a szerzetesek vallásossága „individualista” lett. Az elemzés során egyfelől megállapítottuk, hogy a nővérek elsődleges csoportjaik mellett, amelyek időben és térben nehezen elérhetővé vált számukra, megjelentek azok a másodlagos csoportok is, amelyek átrendezték életmódjukat, időbeosztásukat, napirendjüket.

Másfelől azonban azt is meg kell állapítani, hogy az individualizálódás mást jelent a megkérdezettek esetében, mint ahogyan azt Mol, vagy Hammond kifejtette. A korszakok áttekintése alapján láthatóvá vált, hogy a szerzetesnők esetében nem az elsődleges közösségi kapcsolatok gyengüléséről van szó, hanem azok betiltásáról. A nővérek nem önként mondtak le helyi közösségeikről, hanem a politikai diktatúra törölte azokat el. Ennek megfelelően a szerzetesek ragaszkodtak annak fenntartásához, még akkor is, ha ez megnehezítette életüket. Továbbá a másodlagos csoportok átmenetisége is sajátos értelmet nyert a nővérek életében. Míg az elsődleges csoportok látenssé váltak, addig a másodlagos csoportok az „életszentség” helyszínei lettek.

A megkérdezettek esetében az egyházhoz való viszonyuk nem tekinthető átmenetinek illetve változtathatónak, mint ahogyan azt Mol rendszerében láttuk. Éppen ellenkezőleg: a megváltozott körülmények között a nővérek a változatlanságra és az önmegőrzésre törekedtek, aminek egyik sarkköve az egyházhoz való viszony stabilitása volt. Elmondható, hogy a diktatúra következtében a szerzetesnővérek identitása „kikényszerített” individualizálódáson ment keresztül, amely sajátos, hazai jellemzőkkel írható csak le.

MAGYARORSZÁGI KERESZTÉNY FELEKEZETEK KÜLÖNBÖZŐSÉGEI ÉS AZONOSSÁGAI

A vallásnak és a vallási felekezeteknek a társadalomra gyakorolt hatását már számos szociológus kimutatta és bebizonyította, az élet széles területét felölelő vizsgálataikban. A legmeglepőbb eredmények születtek vizsgálódásaik nyomán – elegendő itt Max Weber vagy Émile Durkheim nevét említeni. Weber a *Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című munkájában elemezte a protestantizmus hivatásetikáját, feltárva és különbséget téve a kálvinista etika utilitarista és a lutheránus etika misztikus jellege között. Weber etikai és szociológiai alapokon nyugvó analízise a nyugat-európai aszkézist – amelyet ő a protestáns felekezetek sajátosságaként definiált – aktív, cselekvő aszkézisre és a szimbolikus kontempláció üdvbirtoklására törekvő részre bontotta, a különböző, a reformáció után létrejött egyházak vallási különállása alapján. Fontos megállapításokat tett a protestantizmus és a kapitalista tőke, illetve a polgári hivatás-etika közötti – első pillanatra távolinak tűnő – összefüggések terén is.¹

Durkheim *Az öngyilkosság* című művében vizsgálat alá vette a szuicídium mozgatórugóit és arra a következtetésre jutott, hogy a protestáns vallás adta nagyobb mozgástér és szabad vizsgálódás, valamint az ennek következményeként kialakult kiterjedtebb erkölcsi individualizmus erősíti a válási hajlamot és egyszersmind az öngyilkosságra való nagyobb hajlandóságot is. Weberrel ellentétben a fő hangsúlyt ő nem a protestáns felekezetek közötti különbségre helyezte, hanem a katolikus és a lutheri, illetve kálvini alapra épülő egyházak közötti különbségeket vizsgálta, feltárva a vallási alapon nyugvó, öngyilkosságot serkentő, illetve gátló tényezőket.²

¹ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat, 1982.

² Émile Durkheim: *Az öngyilkosság*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

A két klasszikus szociológus és vallási vizsgálódásaik említése elegendő bizonyosság arra, hogy szociológiai különbözőségek és hasonlóságok vallásfelekezeti alapon történő feltárása nemcsak hogy nem hamvába holt kísérlet, hanem valódi létjogosultsággal bír. Ennek nyomán került vizsgálat alá a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet 1999-ben készített mélyinterjúk anyaga, amely többek között a keresztény felekezetek egymás közötti kapcsolatrendszerét kutatta.³ Jelen rövid tanulmány célja annak a kérdéskörnek a körüljárása, hogy a különböző vallási felekezetek tagjai milyen képet alkotnak önmagukról és más felekezetekről, miben látják a különbözőségeket és a hasonlóságokat, illetve – nagyon fontos – hogy melyik egyház az, amelyről rendelkeznek elegendő ismerettel ahhoz, hogy meg tudják vonni az elválasztóvonalat.

A vizsgálódás célja így kettős volt: egyrészt megtalálni a válaszadók által legmarkánsabbnak vélt határmezsgyét – amiből lehet következtetni az adott felekezet tagjaiban meglévő, a többi felekezetről kialakított képre és ennek a képnek az élességére és mélységére, valamint arra, hogy mely egyházak állnak az érdeklődés homlokterében. A vizsgálat választ keresett arra a kérdésre is, hogy a kérdezettek mennyire mozognak a sztereotípiák síkján, válaszaikból mennyire cseng ki az adott egyházra "ráhúzott", a magyar társadalmi tudatban hosszú idő alatt kialakult, már meglévő séma, vagy pedig érződik-e mögötte mélyebb ismeret vagy érdeklődés. A viszonylag kis mintaszámú – 58 mélyinterjú feldolgozó – elemzés természetesen nem törekszik a reprezentatív, nagy elemszámmal dolgozó kérdőíves vizsgálatok babérjaira, így megállapításai sem kőbe vésett igazságok. Jellegénél fogva azonban a mélyinterjúval operáló kutatási módszer mélyebb bepillantást enged az adott kérdés elemzésébe, mint a kérdőíves adatfelvétel.

A tanulmány elsődlegesen a katolikusok és a reformátusok egymásról alkotott képét vizsgálja, mivel a válaszadók többsége ehhez a két felekezethez tartozott, illetve válaszaikban is elsősorban a saját, illetve a másik felekezetre koncentráltak – ami önmagában

³ A kutatás részletesebb ismertetését lásd: Gereben Ferenc: Vallási felekezetek képe önmagukról és egymásról interjúk tükrében. In: "...és akik mást hisznek?" Hívek és egyházak egymásról. Szerk.: Szabó Lajos et al., Budapest, Balassi Kiadó, 2000.

is elemzendő jelenség –, de bizonyos következtetések levonhatók a viszonylag kis számú evangélikus és felekezeten kívüli válaszadótól kapott információkból, illetve a többi felekezetről alkotott képből is.

Néhány szóban a kutatásban alkalmazott módszertanról: a mélyinterjúkkal kiegészített, félstrukturált kérdőív – témánkhoz kapcsolódó – kérdése a következőképpen hangzott: *„Ismeretei szerint a különböző keresztény, keresztyén felekezetek milyen fontos egyezéseket, illetve különbözőségeket mutatnak?”* A válaszokat a kérdezőbiztosok diktafonra rögzítették, majd a következő fázisban az anyagok szöveges formában kerültek feldolgozásra. Fontos megjegyezni, hogy a kérdezőbiztosok külön nem említették meg, hogy melyik egyházzal kapcsolatban várnak különbségtevést vagy összehasonlítást, ezt teljes mértékben a kérdezettekre bízta, csak abban az esetben tettek kivételt, ha a válaszadó túlságosan szűkszavúnak vagy visszahúzódónak bizonyult – ekkor kérdésekkel segítették az interjúalanyt, bár erre az esetek döntő többségében nem volt szükség.

Az így született válaszokat különválasztottuk annak alapján, hogy a válaszadó milyen felekezethez tartozónak – vagy esetleg felekezeten kívülinek – sorolta magát és mely vallási felekezetről alkotott véleményt. A különböző szövegelemeket ezt követően két nagyobb csoportba soroltuk be:

1, Idekerültek a vizsgálat szempontjából leginkább releváns, legnagyobb számban megszülető válaszok, amelyek az egyes felekezetek *különbözőségét* tárták fel. Ezt a csoportot három további alcsoportra bontottuk, a későbbiekben részletezendő módszer alapján.

2, Ez a csoport a *hasonlóságra* adott szövegelemeket tárja fel, amelyek kisebb mennyiséget képviselnek az előző csoporthoz képest és a felekezetek egymásról alkotott, részletező képéhez nem szolgált elegendő információval, amely indokolná további bontását, de természetesen analizálása kiemeli a főbb, a megkérdezettek számára lényegesebb érintkezési pontokat.

Jogosan merülhetne fel az igény azok csoportba sorolására is, akik nem tudtak különbséget vagy hasonlóságot felmutatni az egyes felekezetek között, vagy a szóban forgó felekezetek kapcsán

nem nyilatkoztak, de mivel ezek száma viszonylag alacsony maradt, így táblázatba sorolásuk nem fedne fel releváns információkat.

A szövegelemek az egyes válaszadók által mondott hasonlóságot (egyezést) vagy különbözőséget jelentik. (Egy-egy válaszadó több szövegelemet is említhetett.) Azoknak a szövegelemeknek a csoportba osztása, amelyek az érintkezési pontokra fektetik a hangsúlyt, nem okozott különösebb nehézséget, mivel jelentős számú egybecsengő választ eredményezett. Mivel azonban a meginterjúvoltak az esetek nagy többségében nem jelölték meg, hogy mely felekezetekre érvényes az egyezés – mivel általánosabb, több egyházat is érintő összehasonlításokat tettek –, így ezek szétbontása nem volt lehetséges. A különbözőségek azonban – részben viszonylag nagy számuk, részben diverzitásuk miatt – indokoltá tette további felosztásukat. Mint minden részekre osztás, természetesen ez is önkényes módon történt, és végeredményben három részegységet eredményezett.

Az első csoportba kerültek a *teológiai különbségeket* hangsúlyozó szövegelemek – ezek elsősorban nem a közvetlenül megtapasztalt, hanem sokkal inkább a rendelkezésre álló, *írásos anyagokból* (könyvekből, újságokból, más felekezetűekkel való beszélgetésből) megszerzett tudást, vagyis a *közvetett tapasztalaton nyugvó különbségtevést* jelenti, elsősorban a kérdezett ismeretanyagára támaszkodva. Idekerültek olyan válaszok, mint amelyek a szentségeket vagy ezek számát említik, a különböző tanítások jellegzetességének hangsúlyozása, a Bibliára, mint a hit egyedüli forrására való hivatkozás, a Mária-kultusz említése, az üdvözülés elnyerésének formái – tehát elsősorban a *nem tapasztalati úton megszerzett ismeret*.

A második csoport a *szertartásbeli különbségek* elnevezést kapta, amely elsősorban az *empirikus*, tapasztalati úton megszerzett, első kézből származó, *közvetlen információkra* támaszkodik – ebbe a csoportba tartozik például az Oltáriszentség vételének (a protestánsoknál az úrvacsorának) a szertartása, az egy vagy két szín alatti áldozás különbségtevése, az áldozáskor használt ostya vagy kenyér és bor, a különböző templomi imaformák és énekek, a szertartás lefolyása, stb... (Az Oltáriszentséggel kapcsolatos szertartások is ide kerültek, bár jogosan sorolhattuk volna a teológiai alapon történő megkülönböztetések közé is. Azonban

megítélésünk szerint – amely a megkérdezettek által adott válaszok kontextusán alapul – sokkal inkább *személyes, perszonális, megélt eseményekhez* kötődik ez a tudás, semmint valamiféle elméleti megközelítéshez. Azokban az esetekben, ahol az oltáriszentség – vagy úrvacsora – és esetenként a gyónás elvontabb ismeretet sejtetett, a teológiai csoportba soroltuk be.)

A harmadik, a *formai különbségeket* hangsúlyozó csoportba kerültek a megkérdezetteknek azok az elképzelései, amelyek nem elsősorban hitelveken vagy szertartásbeli élményeken alapultak, hanem inkább *külső*, a kívülálló számára is *jobban észlelhető*, könnyebben észrevehető *megfigyelésen* vagy *egyénből fakadó véleményeken* nyugodtak. Ide kerültek a felekezetek anyagi helyzetét taglaló válaszok, a formai külsőségekben megnyilvánuló pompa vagy egyszerűség, a templom külső és belső megjelenési formája – különös tekintettel a különböző templomtornyokon található szimbólumokra, a papság ruházódásbeli különbségeire (miseruha, palást, stb.), a hierarchia formai megjelenésére, a templom légkörére és hangulatára – hogy csak néhányat soroljunk fel a teljesség igénye nélkül.

A különböző felekezetekhez tartozóknak a saját és a többi felekezetről adott válaszait gyűjtöttük egybe a szövegelemek segítségével. Célunk azonban nem a szövegelemek számszerű elemzése volt, hanem inkább a fontosabb elemek és meglátások kiemelése, kiegészítve az interjúkból kicsendülő, általunk említésre érdemesnek talált gondolatokkal. Fontos megjegyezni, hogy a kérdésekre adott válaszok az esetek túlnyomó többségében teológiai értelemben relevánsnak tekinthetők, mivel nagyon ritkán fordult elő, hogy az interjúalany tévesen jelölte volna meg a felekezetek közötti differenciákat vagy hasonlóságokat, tehát a tárgyi tévedések száma viszonylag csekély.

I. A KÉRDEZETTEK FELEKEZETI BESOROLÁSA ALAPJÁN SZÜLETETT VÁLASZOK ELEMZÉSE

A katolikusok kérdezettek által adott válaszok vizsgálata nyomán kiderül, hogy figyelmüket elsődlegesen a *protestánsok* és – ezen belül

– a *reformátusok* különbözőségére fordítják, önmagukat csak a két másik felekezet mögött említik, míg a *kisegyházakról* – akik jóval kevésbé állnak az érdeklődés homlokterében – sokkal kevesebb szó esik. Ami a különbségek megoszlását illeti, ott saját vallásuk és a reformátusok esetében közel egyforma súlyt kap mindhárom elem – ami némileg mélyebb ismeretet jelent (saját hitükben éppúgy, mint a reformátusokéban) –, az *evangélikusoknál* és a *kisegyházaknál* viszont sokkal inkább előtérbe kerül a teológiai és a formai csoport hangsúlya, ami a közvetlen, tapasztalaton alapuló *szertartásrend ismeretének hiányát* tükrözi. Összességében válaszaikat a teológiai és a formai elem túlsúlya uralja.

A különbözőségek okait a „kifejezetten vallásos”, 30 éves, Budapesten élő katolikus férfi meglehetősen markánsan fogalmazta meg:

„Ó, hát a legnagyobb különbözőség köztük az, hogy mindegyik a *saját egóját* akarja a többi fölé helyezni. (Itt általában, az egyházakra vonatkozik a válasz – betoldás és kiemelés tőlem, Sz.I.). Az én számomra az összes különbség, ami köztük van, az nevetéses és bagatell. Szerintem egyetlen egyezőség van benne, hogy hisznek Istenben. Aztán azon kívül az összes elképzelés valahol a megbizonyosodhatatlanság miatt is van. De nyilván ilyen nézetek, mint hogy a papnak cölibátusban kell élnie, vagy megnősülhet, családot alapíthat (...) és ez, hogy úrfelmutatáskor, ez egy ilyen lényeges egyházzakadáshoz vezet, hogy úrfelmutatáskor mikor alakul át az Jézus testévé? Szóval ezek olyan kérdések, amikor valaki marhára ráért gondolkodni hülyeségen, kitalált valamit – ilyen elmélet a mai világban is jellemző –, s akkor elkezdtünk vitatkozni a semmin. Mert ennek nincs jelentősége az igazi vallás szerint.” (24. sz. interjúalany)

A református válaszadók legnagyobb arányban a *katolikus és a református felekezetűek közötti különbségre* helyezték a fő hangsúlyt, és mindkét kategóriában domináns szerepet tölt be a teológiai különbözőségek említése. Figyelemre méltó az, hogy az evangélikus és általában a protestáns felekezetek között lényeges szertartásbeli különbséget nem látnak, és ebben az esetben aligha az ismeretanyag hiányáról van szó, sokkal inkább a vallási közel-

állásról. A teológiai különbözőség tudatosítása nagyon hangsúlyos elem a reformátusok által adott válaszokban, magasan a többi fölél emelkedik, ami elsősorban a katolikus vallási tantételek egy részétől való éles elhatárolódást mutatja.

Az evangélikus válaszóknál is fontos észrevenni a katolikusokról alkotott vélemény nagyobb számát, de itt a csekélyebb számú szövegem következtében csak két fontos elemet emelnék ki: egyrészt a katolikusok esetében a fő differenciát a szertartások lezajlásában látják – ellentétben a reformátusokkal és a katolikusokkal, akik inkább a tantételekre fektették a hangsúlyt –, másrészt érdekes adat a kisegyházakkal kapcsolatos teljes passzivitás és hallgatás. A másik protestáns felekezet tagjaival ellentétben az evangélikusok a szertartásbeli és a formai különbségek említését tekintik lényegesnek.

A szertartásokkal – különösen a katolikussal – kapcsolatos problémát nagyon jól megfogalmazta egy 68 éves nyugdíjas budapesti hölgy („kifejezetten vallásos” evangélikus), aki a következőket mondta:

„Azt hiszem, hogy egyszer valaki elkezdte, hogy jobban megértsék az emberek, elkezdte magyarázni, hogy most ebben a percben lényegül át a bor vérré és az ostya Jézus testévé, és én ezt nem tartom helyesnek, mert ez csak egy emberi magyarázat. Sokkal egyszerűbb, hogyha természetes hittel azt fogadom el, amikor a lelkész azt mondja, hogy vegyétek és egyétek, ez az én testem, hogy Jézus ezt mondta. És hogy vegyétek és igyátok, mert ez az én vérem. *És akkor én azt hiszem, hogy ez Jézus teste és Jézus vére, és nem gondolkozom azon, hogy ez most hogyan, milyen módon, hanem hiszem.*” (23. interjúalany, a kiemelés tőlem – Sz.I.)

Itt jegyzem meg, hogy válaszóknak többsége elsősorban a katolikusokkal kapcsolatban nyilatkozott. Igaz, hogy a reformátusokhoz is közel hasonló mennyiségű szövegem kapcsolódik, de itt figyelembe kell venni, hogy a reformátusok sokkal inkább foglalkoztak azzal, hogy saját vallási különbözőségeiket definiálják, mint a katolikusok, azaz fontosabb volt számukra annak említése, hogy *ők* miben különböznek a katolikusoktól, egyfajta belső nézőpontból megvilágítva. A

katolikusok elsősorban kifelé, a többi vallásfelekezetre reflektáltak, míg a reformátusoknál sokkal nagyobb szerepet játszott az *önreflexió*. Ide kívánczik még az a megjegyzés is, hogy szemmel láthatóan a protestáns felekezetűek szemében nagyobb súlyt kapott a katolikus vallásúakra – és közel azonos súllyal a saját vallásra – való reagálás, mint a katolikusoknál, akik önmagukról sokkal kevesebbet mondtak. Míg a katolikusok azt tekintették fontosnak, hogy más vallásúak miben különböznek *tőlük* – tehát mennyiben különbözik a többi vallás a saját hitelvektől, mindezt úgy, hogy saját vallásuk a kiindulási alap –, addig a protestánsok azt igyekeztek bizonygatni, hogy mennyire is más az ő vallásuk és a katolikus vallás, mindezt úgy, hogy saját vallásukat nem kiindulási alapként, hanem egy korábbi változat – a római katolikus – módosulásaként definiálták, mintha a katolikus vallás valamiféle mérce lenne, melyhez mérniük kellene magukat.

A felekezeten kívüli nyilatkozóknál szintén csak két figyelmet felkeltő adatot említhetünk (természetesen csak kellő óvatossággal): az egyik az, hogy a szertartások különbözősége egyetlen egyszer sem kap említést (ami a közvetlen tapasztalat hiányát tükrözheti), másrészt pedig, hogy véleményük szerint a kisegyházak igazából csak formai jegyekben különböznek a többi felekezettől, amely részben felszínes ismeretet sejtet, részben pedig a kisegyházaknak az ún. történelmi egyházaktól való, kívülálló számára nehezen megragadható voltát mutatja. Ugyanakkor előfordul mélyebb, transzcendensebb nyilatkozat is, olyan például, amelyet egy 38 éves, *felekezeten kívüli*, magát valamennyire vallásosnak minősítő, budapesti férfi adott:

„(...) Sokszor különbséget tudok tenni templom és templom között, fizikai értelemben. Tehát ha bemegyek egy templomba, sok helyen érzem, hogy nagyon erős ez a sugár, ez a tisztító, lehet ez csitító... Szóval ilyenkor az ember legtöbbször behúnyná a szemét és belemerülne.” (35. interjú)

Összességében vizsgálva elmondható, hogy elsősorban *a teológiai és a formai elemek kiemelése a jellemző tendencia*: az előbbi különösen a református és a katolikus válaszadóknál dominál, míg az utóbbi hangsúlyosan jelen van mindegyik válaszadó típusnál, de különösen

nagy súlyt kap a felekezeten kívülieknél és az evangélikusoknál; míg az utóbbiaknál a szertartások különbözősége is fontos aspektusnak tűnik.

A különböző felekezetekről alkotott vélemények száma jól tükrözi a magyar társadalom vallási felekezetek szerinti megoszlását: a legtöbb szövegelem a katolikusokhoz kapcsolódik mint a legnagyobb létszámú magyarországi felekezethez; ezt követik a reformátusokhoz, majd az evangélikusokhoz – illetve a gyűjtőfogalomhoz, a protestánsokhoz – kapcsolódó vélemények; míg a sort a keresztyény kiségyházak zárják. Figyelemre méltó, hogy a reformátusok – akik kisebb lélekszámban képviseltetik magukat a mintában, mint a katolikusok – több véleményt fogalmaztak meg a katolikusokkal kapcsolatban, mint a katolikusok önmagukat illetően.

II. A KÜLÖNBÖZŐ FELEKEZETEKÉRŐL ALKOTOTT ÖSSZKÉP ELEMZÉSE

Igen tanúságos megvizsgálni, hogy az egyes felekezetekről hogyan nyilatkoztak a megkérdezettek és mit gondoltak a legfontosabbnak, mit hangsúlyoztak leginkább, mint meghatározó különbséget. A *katolikusok* esetében a *teológiai és a formai különbség dominál*, az előbbinél a papi nőtlenséget, a *cölibátust* említik a legtöbbször (kisebb mértékben a *szentek, angyalok tiszteletét, illetve a Mária-kultuszt*); míg az utóbbinál a *templomok külső és belső kialakítása, gazdagsága, díszítettsége* a mérvadó elem. A szertartások különbözősége kevésbé fajsúlyos, de itt jól körvonalazódik, hogy főként az Oltáriszentség gyakorlati dimenzióját, az *egy szín alatti áldozást* vélik a meginterjúvoltak fontos megkülönböztető jegynek.

A *reformátusok* esetében némileg hasonló megosztás tapasztalható, mint a katolikusoknál, hiszen szintén a *teológiai és a formai elemek* tűnnek jobban körvonalazhatóaknak, de itt némileg – bár nem sokkal – nagyobb a távolság a két csoport között, a teológia javára. A *tisztább, egyszerűbb vallás* rendszeresen felbukkanó kép (különösen a protestáns válaszadók körében), de érdemes megemlíteni, hogy a

katolikus interjúalanyok többször megemlítik a reformátusok a *szentek elleni tiltakozását* mint fontos választóvonalat. A reformátusok önképét jól jellemzi egy 36 éves, budapesti, főiskolát végzett hölgy válasza, aki magát „kifejezetten vallásosnak” sorolta be:

„A reformátusok szabadabbak és talán engedik jobban, hogy az ember az egyéni hitélet útját járja. (...) Nagyon sok a katolikusoknál a *rítus*, (...) ők úgy élik meg a vallásukat, hogy nagyon sok *külsősége van*, a reformátusoknál viszont az imára, a prédikációra nagyobb hangsúly kerül. Ezt a szabadságot érzem talán vonzóbbnak”. (8. interjúalany)

A teológiai csoportban még kisebb mértékben, de jelen van az *egyedül hit által történő üdvözülés* (megigazulásról szóló tan). A formai csoportban is felbukkan *az egyszerűség, szerénység* fogalma, különösen a *templomok külső és főleg belső berendezettsége* kapcsán. (Itt kell megemlíteni, hogy a templomokon a különböző keresztformák, illetve a templomtornyokra illesztett egyéb jelképek említése nagyon gyakori szinte minden válaszadó csoportban, legyen az akár katolikus, akár református, akár a másik két csoportból való.) A szertartások különbsége esetén az interjúalanyok itt is az úrvacsora eltérő jellegére, *két szín alatti* vételére utaltak, de még jelentősnek mondható a gyónás hiányát jelző meglátások is.

Az *evangélikusoknál* már kibontakozik a kevésbé ismert egyház képe, mivel itt a *formai elem és a teológiai* dominál továbbra is, de a szertartások ismerete sokkal kisebb mértékű, amihez hozzátartozik az is, hogy nehezebben lehet megragadni az evangélikus egyház és a református között meglévő ceremoniális eltéréseket. A teológiai csoportban leginkább az *üdvözülés eltérő módja* a markáns elem, a formai különállásnál nagyon fontos szerepet kap a *templomok* (általánosságban, már a reformátusoknál is felbukkanó) *egyszerűsége, a díszítetlenség, a dísztelenség, a puritánabb jelleg*. Ez a katolikusok számára viszont idegenül hat, amit a magát „valamennyire vallásosnak” mondó, katolikus 28 éves férfi így fogalmazott meg:

„Ezen kívül pedig a templom kinézete: sokkal barátságosabb egy katolikus templom, mert nem egy fehérre meszelt laboratórium,

vagy egy helyiség, kong az ürességtől...” (55. interjúalany) A szertartásoknál az úrvacsora vételében látható eltérés fémjelzi a kérdezettek válaszait.

Összességében a *protestánsoknál* is megmarad a két fő csoport dominanciája: a nagyobb gyűjtőfogalom esetében különösen *a szentek és a illetve Mária-kultusz hiányát* emelték ki a válaszadók a teológiai csoportban, a formainál pedig a már megszokott egyszerűség, *külsőségektől és sallangoktól való mentességet* fogalmazták meg. A szokásos úrvacsora szerinti különbségtevés a már látott sémák szerint meghatározó és jól körvonalazható elválasztó sáv. Egy 42 éves, magát valamennyire vallásosnak tekintő, vidéki református nő így fogalmazta meg a protestánsok és katolikusok közötti különbséget:

„*A református viszont kinyitotta a Bibliát és olvasott belőle, és magyarul és magyar nyelven és megértettem, tehát ezért volt nekem mindig is szimpatikus ez a vallás. Az evangélikus meg még leegyszerűsíti vagy még emberközelibb az egész. Tehát egy kicsit távoli ettől a túl sok formaságtól a katolikus vallás (...), a ruhák, meg a... tehát túl sok formáság az egész, nem érzed olyan közelinek Istent.*” (17. interjúalany, a kiemelések tőlem – Sz.I.)

Van, aki másban látja a különbséget, mint például az a 22 éves, „kifejezetten vallásos”, református fiatal lány Pápáról, ki így nyilatkozott:

„Alapvető különbség, hogy a katolikusok vallják a cselekedetek általi megigazolást. Tehát azt gondolják, hogy azáltal, hogy én jót teszek, van egy piros pontom, és majd beszámítják az utolsó ítéletkor. A protestánsok azt mondják, hogy ez egyedül Isten akaratán és kegyelmén múlik. Szóval ez alapvetően a katolikus és protestáns egyházak közötti különbség. Ami szerintem a személyes életemben és a személyes tapasztalatomban ez egyáltalán nem jelent különbséget. Tehát én is gondolhatom azt, hogy én most jót teszek, akkor nekem piros pontom van, pedig én református vagyok. Meg mondjuk én azt látom a katolikusokban, hogy alapvetően jobban szervezettek, *tehát egységesebb...* (Kiemelés tőlem –

Sz.I.). Tehát van egy feje, van egy alsóbb egység, egy még alsóbb egység és mindenki tudja pontosa, hogy mi a felelőssége. Jobban működik és hát régebb óta működik, úgyhogy jobban kialakultak a szervek.” (34. interjúalany)

A 43. interjúalany – 45 éves, „kifejezetten vallásos”, katolikus nő – így nyilatkozik a protestánsokról:

„A különbség talán az, hogy jobban megfogalmazzák még mindig a különállásukat, mint mi. Jobban szakavatottnak érzik magukat a Biblia magyarázatban. (...) Viszont még sem szeretnék egyikükhöz sem tartozni, mert azért az, hogy az Úr Jézust nálunk az ember naponta vagy vasárnaponta magához veheti valóságosan, én ezt akkora hiánynak gondolom náluk, ami miatt semmikképpen nem gondolnék arra, hogy inkább közéjük szeretnék tartozni.”

A kisegyházak esetében az evangélikusokhoz hasonló a kép: uralkodik a teológia és a forma, míg a szertartás szinte elvész. Ennek magyarázata kettős: egyrészt kevés ismeretanyag áll rendelkezésre, másrészt a teológiai elemek között meghatározó az a vélemény, hogy saját tanításuk alapvetően a már meglévő tanításokból való átvételre és ezek esetleges ötvözésére, szintézisére épül. A szertartásbeli differencia az imádkozásban mutatkozik meg, a formális eltéréseket számon tartó csoport azonban nagy szórást mutat. A ún. történelmi egyházakhoz tartozó válaszadók azonban alapvetően negatív képet formálnak a kisegyházakról, "népbutítóknak", illetve "sarlatánoknak" titulálva őket. 57 éves, nyugdíjas interjúalanyunk – „valamennyire vallásos” református hölgy – így vélekedett a kisegyházakról:

„Míg a kicsikről nem nagyon tudok mondani, mert mondom, a felfogásom szerint eleve olyan fölöslegesnek hatnak. Mert aki nem tudja besorolni magát a három fő vallásba, az véleményem szerint nem szükséges, hogy egy ilyen újabb fajta vallást képviseljen (kiemelés tőlem – Sz.I.), meg különböző felfogást.(...) És éppen ezért létezik az, hogy ezek a kis szekták, meg különféle egyházak működni tudnak, mert találtak egy olyan prófétát, vagy egy olyan valakit, aki szószólója és meg tudja győzni az embereket, hogy márpedig ennek is

létigazsága van, tehát ez éppen olyan jó, mint a másik vallás.” (51. interjúalany)

A „kifejezetten vallásos”, 26 éves, egyetemet végzett, katolikus orgonista lány (38. interjúalany) a nagy egyházak és kiségyházak közötti kapcsolatban véli felfedezni a fő különbségeket:

„Hát véleményem szerint *a nagy egyházak között sokkal több a közös kapcsolat*, és sokkal jobban tartják a kapcsolatot, és sokkal jobban elismerik egymást, mint a kiségyházak a nagy egyházakkal vagy egymással szemben.(...) Kiségyházak általában a nagy egyházakról váltak le valamilyen okból, tehát, hogy valamit nem tartottak jónak, és most ők ezt próbálják orvosolni abban a kis közösségben. Hát általában véleményem szerint komoly ellentétek alakulnak ki a nagy és a kiségyházak között, (...) hogy mindenki a saját udvarába próbálja az embereket (hozni – betoldás tőlem, Sz.I), a saját egyházába próbálja erősíteni az embereket, meg odahívni inkább, mert eleve úgy gondolják, hogy az az üdvözítő út.(...) Tehát én úgy érzem, hogy nem jó a kapcsolat a kis- és a nagyegyházak között. a három nagyegyház között még mindig kielégítőbb, és úgy érzem, hogy jobb lesz a kapcsolat, de sokszor a kiségyházak között sem jó, de a nagyegyházakkal kapcsolatban *katasztrofális*.” (Kiemelések tőlem – Sz.I.)

Az a 70 éves, nyugdíjas, mohácsi hölgy, aki kifejezetten vallásos katolikusként vallotta magát, a következőkben látja a kiségyházak pozitív szerepét:

„Érdekes ezekben a kis felekezetekben, akik így járnak házról-házra (...) csodálkozom rajtuk, és érdekesnek tartom, hogy *a szabad idejüket arra áldozzák egyszerű emberek*, hogy megpróbálnak házról-házra menve, hozzák a könyveket, és *megpróbálják az embereket a Jóistenhez közelebb vinni*. Most aztán, hogy milyen módon és hogy az mennyire jó? (...) Látom azt, hogy elmegy és kitakarít a szomszédjának, mert az beteg. Szóval ilyen szeretetszolgálatokat végeznek egymás felé és viszonylag kevesebbet szórakoznak.” (12. interjúalany)

III. ÖSSZEGZÉS

Amennyiben végkövetkeztetést kívánunk levonni, úgy megállapítható az interjúk alapján, hogy a különböző egyházak – különösen a történelmi egyházak – közötti különbözőség elsődlegesen a formai, alaposabb tapasztalást nem igénylő külső jegyek, illetve az elmélyültebb, vallási (alap) ismereteket megkövetelő tudás alapján definiálódik. Mindamellet elmondható, hogy a katolikus és református egyházak esetében létezik közvetlen, empirián alapuló ismeretanyag a "rivális" felekezet szertartásrendjéről, bár hozzá kell tenni, hogy az interjúkból korántsem cseng ki ez a rivalizálás, sokkal inkább egyfajta elfogadás, megértés és kölcsönös elismerés, illetve tisztelet érződik, ami bizonyos fokig az ökumené mozgalom sikerét is jelent(het)i. Ennek a legfőbb problémáját és akadályát a 43 éves, „kifejezetten vallásos”, egyetemet végzett református nő (14. interjúalany) a következőkben látja:

„És a külső formák azok, amik teljesen összezavarják az embereket. Ezeket a külső formákat az ökumené jegyében már rég le kellett volna vetkőznie az emberiségnek és egy olyan közöset kitalálni (...), hogy egyformán tisztelni és irányítani azt a vallást Mert itt már rég nem kellene beszéljünk, már rég odáig kellett volna jusson az a vallás, hogy közösen és egyformán (...) és akkor valahol megtalálnák Istent, ha mind összefognánk és egyformán csinálnánk. (...) A különbségek a külsőségekben vannak lényegében.”

A vallásosság és nem vallásosság határán álló, 44 éves budapesti katolikus férfi a gondolkodásmódban találta meg a különbözősége adandó választ:

„Ha egy egyház a maga módján végzi a dolgát, és nem olyan formában tanítja a híveit, hogy az összetűzésbe kerüljön más vallásával, tehát nem uszítja őket, akkor én azt a rendes besorolásba helyezem az én kifejezésemmel. Amikor már (...) ilyen faji viták és viszályok kerekednek, amit nap mint nap lehet látni a hírközlő

eszközökben, akkor az egy sajnálatra méltó dolog, mert az csak egy ok a veszekedésre. Olyan, mint egy futballmérkőzésen a két ellenfél. Hát én ott a primitív gondolkozásmódban látom a választ. Tehát ez az oka, és nem az, hogy két vallás összeütközik. És az adott esetben a saját feszültségeit használja fel a másik ellen, hogy neve legyen a gyerekek az egész balhé magyarázatára.” (45. interjúalany)

Ezt támasztja alá bizonyos mértékig a hasonlóságok értékelése is, ahol a legfontosabb összekötő kapocsnak az Istenbe vetett hitet tartották, de közel ugyanilyen fontos volt a Jézusban, mint Isten fiában való hit. Isten fia egyben elválasztja és ugyanakkor össze is kapcsolja a különböző egyházakat. Kijelenthetjük, hogy a válaszadók véleménye szerint Jézus tisztelete jelen van a katolikusoknál és a protestánsoknál is. A válaszadók említették még az egyházak nevelésben, oktatásban, tanításban betöltött szerepét, a társadalmi funkcióit, illetve a szeretet hirdetésének fontosságát.

Jellemző gondolatot idéz egy 75 éves, nyugdíjas református hölgy Mohácsról, aki magát ugyancsak a vallás és vallástalanság határán állónak tartotta:

„Az a fontos, hogy én hogy viszonyulok az embertársamhoz, elsősorban Istenhez, másodsorban embertársamhoz. Mert azt mondja a két nagy parancsolat, hogy "szeresd az Istent teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes erődből és teljes elmédből", a második pedig azt, hogy "szeresd felebarátodat, mint önmagadat". Tehát ebben a kettőben minden megvan. És én szerintem ezt mind *a három nagy egyház kimondja.*” (13. interjúalany – kiemelés tőlem, Sz.I.)

A magát „valamennyire vallásosnak” mondó, műegyetemet végzett 53 éves, katolikus férfi (15. interjúalany) a következőt emeli ki:

„Tehát én valahol abban látom az azonosságokat, hogy lényegében mindegyik Jézust tekinti Isten földi megjelenési formájának, onnan eredezteti. Csak hát az értelmezésben alapvető eltérések

vannak. Ezek a nagy eltérések egy ideig nincsenek kárára egyik keresztény közösségnek sem, de lehetnek olyan töréspontok, amelyek az összes keresztény közösségnek a kárára lehetnek. Tehát erre kell vigyázni.”

VALLÁSOSSÁG, ÉLETSTÍLUS, KULTÚRA

P. Bourdieu (2002) a társadalmi pozíció, a habitus és a különböző életszférákban (étkezés, szabadidő-szokások, fogyasztási javak) mutatkozó igények, választások és szokások összefüggését vizsgálva úgy találja, hogy a habitus közvetít a gazdasági és a kulturális tőke koordináta-rendszerében kijelölhető társadalmi pozíció, valamint különböző mutatkozó igények, választások és szokások között. Úgy vélem, hogy a habitus többé-kevésbé megfelel az életstílusnak, az értékrendnek, a szokásoknak, vagy talán éppen az ízlésnek (már csak azért is, mert maga *Bourdieu* is olykor ezzel a szóval váltja föl a habitust). Számomra rendkívül izgalmas kérdés, hogy vajon hogyan helyezhető el ebben az összefüggésrendszerben a vallásosság. *M. Weber* (1992) meggyőzően bizonyította, hogy a vallások és a vallásosságok különböző fajtái eléggé jól kapcsolhatók különféle társadalmi rendszerekhez és azonos rendszerek különböző osztályaihoz, rétegeihez és csoportjaihoz. Ugyanakkor az is igaz, hogy a vallások vagy a különböző stílusú vallásosságok ritkán esnek teljességgel egybe társadalmi pozíciókkal, ugyanakkor ugyanezek sok esetben eléggé jól megfeleltethetők életstílusoknak, értékrendeknek, szokásoknak és ízléseknek, amelyeknek hatása általában közvetlenebbül kimutatható mindennapi és ünnepnapi életünk választásaiban, döntéseiben, a vásárlási szokásainktól ízlésítéletünkig.

Amikor *Bourdieu* társadalmi pozíció térképére rávetíti az életstílus-térképet, a szabadfoglalkozású diplomások (ügyvédek, orvosok, művészek, tudósok) életstílusát, a lakásokban található zongorát és zongorajátékot, a bridzspartikat, a golfot, a vízisíelést és a whiskyt jelöli meg ezen életstílus jellemző jegyeinek, a szakmunkások körében viszont a futballt, a sörözést, a snapszlit, a horgászat és a tangóharmonikát (2002:17). Vajon jellemezhető-e a katolikus, református, Jehova-tanú, buddhista vagy Krisna-tudatú hívek életstílusa ilyen fajta elemekkel. Úgy tűnik, *Andrew Greeley* tézise bátoríthat ilyen természetű hipotézis megtételére.

A protestáns és a katolikus képzeletvilágot összehasonlítva *Greeley* (2000) eléggé nagy minták alapján azt bizonyítja, hogy a katolikusok – szakrálisnak nevezhető – képzeletvilága jelentős mértékben gazdagabb képekben, illusztrációkban, történetekben, szertartásokban. Az ilyen képzeletvilágú ember a többieknél (köztük például a protestánsoknál) nagyobb mértékben hajlik arra, hogy a világ dolgaiban Isten jelenlétét érzékelje. *Greeley* reprezentatív mintákkal dolgozó kutatásából származó meggyőző számadatokkal (legtöbb esetben 10-15 százalékos eltéréseket mutatva ki) bizonyítja, hogy a katolikus képzeletvilág sajátos katolikus életstílussal jár együtt: az Egyesült Államok katolikusai a protestánsokhoz képest jobban szeretik és “gyakorolják” (hallgatják, nézik, olvassák) az operát, a klasszikus zenét, a képzőművészetet, a táncot, gyakrabban járnak partikra, bárókba és más szórakozó helyekre, gyakrabban töltik együtt szabadidejüket barátaikkal és szomszédikkal, és ez még nem minden, mert ezen kívül még szexuális életük is intenzívebb és kreatívabb. A katolikusok valamivel optimistábban nézik a világot, nagyobb arányban gondolják úgy, hogy egy jó embernek foglalkozni kell a világ dolgaival, valamit azt, hogy a művészet Istenről szól, nagyobb szimpátiával vannak a nők és az AIDS-esek iránt.¹ Csakhogy mi innen Európából jól látjuk, hogy míg az amerikai protestánsok² zömmel fehérek és angolszászok, addig a katolikusok jelentős részben egyfelől a Karib-világból való színes bőrűek, másfelől írek, olaszok, lengyelek és magyarok. Így aztán gyanítom, hogy a neves szociológus legalább annyira etnikai, mint vallási különbséget regisztrált, és az is egyértelmű, hogy etnikai különbségek jelentős pozícióbeli különbségeket is hordoznak, amennyiben a katolikusok az átlagosnál szegényebbek, a protestánsok pedig az átlagosnál

¹ *Greeley* nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy mindez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a katolikusok jobbak lennének, csupán azt, hogy mások, mint a protestánsok.

² Az európai országokkal (és hazánkkal) összehasonlítva az amerikai protestantizmust, még egy jellegzetes eltéréssel kel számolnunk. Európa legtöbb olyan országában, ahol többségben vagy jelentős arányban vannak a protestánsok, egy domináns protestáns felekezettel lehet számolni: Skandináviában és Németországban a lutheránus, Svájcban, Hollandiában, Magyarországon és Romániában a kálvinista, Angliában az anglikán egyházal.

gazdagabbak.³ A kérdés tehát az, hogy az amerikai katolikusok és protestánsok között az életstílusokban és ízlésükben megmutatkozó eltérés mennyiben magyarázható a vallási, mennyiben az etnikai és a pozicionális különbségekkel? Másképpen: az etnikumra vagy a vallásosságra jellemző inkább a jól megragadható életstílusbeli, ízlésbeli különbség? Más kérdések is kapcsolódnak az előbbiekhöz: Mekkora eltérések regisztrálhatók egy-egy vallási csoporton belül? Milyen mértékig hat a vallásosság az életstílusra?

1. VALLÁSOSSÁG ÉS ÉRTÉKREND

1.1. Krisna-hívők és katolikusok

Az ezredfordulón 20-30 éves Krisna-hívők és vallásukat rendszeresen gyakorló katolikusok értékrendjét hasonlítottam össze (2000:49-64). A krisnások⁴ fele szerzetes vagy szerzetestanuló, a katolikusok többsége városi, a krisnások fele viszont a Somogyvámos melletti Krisna-völgyben él. Kulturális tőkájüket tekintve mindkét csoport tagjainak többsége felsőfokú végzettséggel rendelkezik, ugyanakkor azt is világosan kell látni, hogy a krisnások kulturális tőkájének összetétele megtérésük után jelentős mértékben megváltozott: szent (védikus-vaishnava) tartalma nagymértékben megnőtt a világi tartalom (vagyis az európai kultúra, tudomány és művészet) rovására. Bár a krisnások többsége megtérésük előtt nem volt vallásos, a "Mit jelent az Ön számára Krisna-hívőnek lenni?" kérdésre a kutatók által felajánlott válasz⁵ közül legtöbben az *életstílust* választották.

A Rokeach-teszt eszköz- és célértékei közül legtöbbször által választott hat érték közül mindkét csoportban szerepelt a *belső harmónia*, a hat leginkább elutasított között pedig az *anyagi javak*,

³ Természetesen számolok azzal is, hogy a kereszténység Amerikában legdinamikusabban fejlődő pünkösdi ága éppen a színes bőrű szegények számára is igen vonzó, ez azonban csak árnyalja diagnózisomat.

⁴ Elfogadják, mert egyáltalán nem tartják sértőnek ezt az elnevezést.

⁵ Életstílus, tudás, hit, biztonság, közösség, megvilágosodás, bizonyosság, érzelmek, hivatás, rítusok.

az *élvezetes élet* és a *társadalmi elismerés* szerepelt. A katolikusok és a krisnások értékrendszere közötti hasonlóság elsősorban abban mutatkozik, hogy a szellemi (posztmateriális) értékek körükben jóval fontosabbak, mint ugyanezen korosztály nemhívó tagjai körében. Ugyanakkor a különbségek is jelentősek: a szerelem, a családi biztonság és a szeretet a katolikusok hat legfontosabb értéke között található, míg a krisnások körében az ego visszafogása, vagy ahogy ők mondják az "odaadottság". Lehetőség volt még pontosabb összevetésre is a huszoneves keresztény és krisnás szerzetesek esetében. Erős hasonlóság mutatkozott a béke, a belső harmónia, a barátság, a felelősség, a megbocsátás, a segítőkészség és a szavahihetőség elfogadásában, valamint az anyagi jólét és a kellemes élet elutasításában, ám jó néhány esetben igen komoly eltérések mutatkoztak, s végül is két eléggé eltérő értékvilág rajzolódik ki, amint ez az alábbi táblán is jól érzékelhető:

értékek ↓	Krisna-hívó szerzetesek (n=31)		Keresztény-szerzetesek (n=34)	
	elfogadás (%)	elutasítás (%)	elfogadás (%)	elutasítás (%)
fegyelmezettség	65	3	37	17
boldogság	55	7	26	3
intelligencia	52	0	21	9
engedelmesség	48	0	21	32
tisztaság	33	13	0	35
bölcsesség	32	0	68	0
előítéletektől mentesség	27	13	50	6
logikusság (racionalitás)	19	37	3	44
bátorság	17	27	35	3
természeti és művészi szépség	13	39	32	17
udvariasság	13	23	3	50
ambíció	13	13	0	58
szabadság	7	23	38	3
kreativitás	7	58	32	17
a haza biztonsága	0	33	3	18
erős személyiség	0	61	29	12

1. táblázat

A legnagyobb eltérések a függetlenség–engedelmesség és a nyitottság–zárttság dimenziókban tapasztalhatók. Karakterisztikusan krisnás értéknek bizonyult a *boldogság*, az *elégedettség*, az *intelligencia*, a *logika*, a *tisztaság*, az *udvariasság*; keresztény értéknek a *bölcsesség*, a *szépség*, a *bátorság*, a *kreativitás*, a *szerelem*. A krisnás szerzetesek értékrendje aszketikusabb, megállapodottabb, befelé fordulóbb, merevebb, és racionálisabb, a keresztényeké nyitottabb, spirituálisabb, dinamikusabb és kreatívabb. A keresztény szerzetesek értékrendje több vonatkozásban közelebb áll az európai és a magyar értékrendhez, ugyanakkor a Krisna-hívők értékrendjében is vannak ilyen értékek, például az *udvariasság*, a *szorgalom*, az *intelligencia* és a *logika*.

1.2. Katolikusok, protestánsok, más keresztények, keleti vallások hívei

Részben Greeleynek a protestáns és katolikus életstílussal kapcsolatos téziseinek ellenőrzése céljával vizsgálódásom körét tíz vallási csoportra (és egy ateistákból álló kontrollcsoportra) terjesztettem ki. Különböző protestáns felekezetek (baptisták, adventisták, pünkösdiel⁶ és Jehova-tanúk⁷) és nem keresztény vallások (buddhisták és két különböző irányzathoz⁸ tartozó Krisna-hívők) vallásukat rendszeresen gyakorló, 21–35 éves, felsőfokú végzettséggel rendelkező vagy felsőfokon tanuló – tehát meglehetősen homogén⁹ csoportokat alkotó – hívei körében vizsgáltam a vallásosságuk jellegzetességeit¹⁰ (mint a vallásosság domináns dimenziója, a szentnek tekintett dolgok köre¹¹, az istenkép), b)

⁶ Zömmel a Hit Gyülekezete és a belőlük kivált, de teológiailag azonos hitelveket valló csoport tagjai.

⁷ A nem elhanyagolható teológiai különbségek ellenére most – némi nagyvonalúsággal – kereszténynek tekintem őket.

⁸ A krisnások „hivatalos” világszervezetéhez, az ISKCON-hoz, és a hozzájuk képest szekularizáltabb, individualistább Magyar Brahmana Misszióhoz tartozó vasinavák.

⁹ Amelyekben a nők aránya nagyjából fele-fele volt.

¹⁰ Ezt tekinthetjük független változónak.

¹¹ Szent íráások, képek, zene, épület, ruha, cselekmény, valamint zarándoklat és meditáció.

értékkrendjüket mint habitusuk szerves részét (különös tekintettel a világszemlélet optimista/pesszimista voltának, valamint a szexualitás és a humorérzék fontosságának megítélésére), c) a művészetekhez való viszonyukat.¹²

1.2.1. A vallásosság dimenziói és az istenkép

A vallásosság jellege és az istenkép tekintetében az általam vártnál kisebb eltéréseket tapasztaltam a vizsgált csoportok között. A vallás nyolc dimenziója¹³ tekintetében a három úgynevezett „történelmi” (a katolikus, a református és az evangélikus) egyház hívei mutattak legnagyobb hasonlóságot. A tíz vallási csoport között alig volt különbség a hit, az érzések-élmények és az erkölcsi elvek fontosságának megítélésében. A vallásos ismeret a Jehova-tanúk és a krisnások számára valamivel fontosabb volt, mint a többiek számára. A vallási közösséget a többiekhez képest valamivel kevésbé tartották fontosnak a három úgynevezett „történelmi” (a katolikus, a református és az evangélikus) egyház hívei. A krisnások számára bizonyult legfontosabbnak az élmény, a szertartás és a meditáció, legkevésbé fontosnak a pünkösdiék és a Jehova tanúk számára.

Minden kérdezettet elhelyeztünk egy ötfokú skálán annak alapján, hogy vallásosságát mennyire jellemzi a kognitív, mennyire az érzelmi beállítódás¹⁴, ennek alapján így alakult a tíz vizsgált csoport sorrendje (zárójelben a csoporthoz tartozók száma):

Jehova-tanúk	4.43 (23)
pünkösdiék	3.93 (46)
baptisták	3.91 (34)
krisnások (ISKCON-tagok)	3.62 (29)
adventisták	3.60 (23)
reformátusok	3.53 (65)
buddhisták	3.46 (39)

¹² Ezeket (értékkrend és a művészetekhez való viszony) tekinthetjük függő változóknak

¹³ Hit, ismeret, érzés, élmény, szertartás, közösség, erkölcsi elvek.

¹⁴ Az erősen kognitív kapta az 5-ös, az erősen érzelmi az 1-es értéket.

katolikusok	3.34 (67)
evangélikusok	3.33 (27)
krisnások (MBM ¹⁵ -tagok)	3.04 (25)

Figyelemreméltónak tartom a katolikusok és a protestánsok, valamint a két Krisna-hívő csoport közti eltérést és annak mértékét.

Meglepően nagy mértékű hasonlóság mutatkozott – ne feledjük, a társadalom fiatal és magas végzettségű rétegéhez tartozókról van szó – mind az istenkép, az Istennel való kapcsolat személyessége és bensőségessége tekintetében. A közeli-távoli kapcsolat skála egyik végpontjára (1-es értékkel) azok kerültek, akik számára Isten inkább távoli, hatalmas, rajta kívüli, parancsoló, ítélő, személytelen szellemi erő, király, apa és mester, a másik végére pedig (5-ös értékkel) azok, akiknek inkább közeli, a hívőben benne levő, biztató, vigasztaló, személyes, barát, szerető társ. Egy kivétellel – a reformátusok (2.7-es értékkel) – valamennyi csoport¹⁶ tagjainak többsége (3.4 és 3.8 közötti értékekkel) inkább közeleink, mint távolinak érzi Istent.

1.2.2. A „szent dolgok” fontossága

A szent dolgok (és az ezekhez kapcsolódó vallási szokások) megítélésében (nagyon fontos: 5; nem fontos: 1) az előbbieknél jelentősebb eltérések mutatkoztak:

¹⁵ Magyar Brahminana Misszió

¹⁶ A Buddhisták esetében – mivel számukra Isten nem létezik – a kérdést Buddhára vonatkoztattuk. Egyharmaduk Buddhára sem tudta felkínált kategóriáinkat értelmezni, a többiek körében 3.8-as átlagértéket regisztráltam.

	katolikusok n=67	reformátusok n=65	evangélikusok n=27	baptisták n=34	pünkösdi- edik n=46	Jehova- tanúk n=23	krisnások (ISKCON) n=25
szent íráások	4.1	4.2	4.2	4.7	4.9	4.9	4.8
szent képek	2.9	1.7	1.6	1.3	1.0	1.0	4.0
szent épületek	3.6	3.0	2.3	2.7	1.0	1.1	4.1
szent zene	3.6	3.7	3.7	3.8	4.2	3.2	4.5
szent cselekmények	3.6	3.3	3.1	3.1	2.6	2.0	4.2
szent öltözet	2.3	2.0	1.7	1.3	1.5	1.1	3.7
zarándoklat	2.9	1.8	1.6	1.2	1.2	1.1	3.7
ünnepek	4.3	4.3	3.9	3.8	2.7	1.8	4.3
átlagérték	3.4	3.0	2.8	2.7	2.4	2.0	4.2

2. táblázat

A legszembetűnőbb eltérés a krisnások és a többiek között észlelhető: a Krisna-hívők számára – a szent íráások kivételével – minden szent dolog szentebb, mint a többieknek, ami arra utal, hogy az ő világuk kevésbé világias, kevésbé vált szét szent és profán szférára. (És az még azokra a krisnásokra is igaz – a minta felét ők tették ki – akik nem Krisnavölgyben, a „szent faluban”, hanem a „világi világban” élnek.) Ebben a tekintetben, bár jelentős távolságra tőlük, a katolikusok állnak hozzájuk legközelebb. A szent íráások valamivel kevésbé fontosak a három hazánkban hagyományosnak tekintett keresztény egyházban. A krisnásokon kívül a szent zene a pünkösdi-eknek, a szent látványosságok és cselekmények pedig – *Greeley* téziséét igazolva – a katolikusok körében mutatkoztak kiemelkedő fontosságúnak, s a szent dolgokban legszegényebbnek – a szent íráások kivételével – a puritán Jehova-tanúk bizonyultak.

1.2.3. Az ember és a világ optimista és pesszimista megítélése

Igen jelentős eltéréseket tapasztaltam abban a tekintetben, hogy mennyire optimistán vagy pesszimistán ítélték meg a világot.¹⁷

katolikusok	4.28
krisnások (MBM)	4.08
buddhisták	3.76
evangélikusok	3.68
krisnások (ISKCON)	3.41
reformátusok	3.38
baptisták	3.00
adventisták	3.00
pünkösdiék	2.68
Jehova-tanúk	2.57

Nyilvánvaló, hogy mind a vallásosság, mind az életstílus jellemző jegye a világ és az ember jó vagy rossz természetéről alkotott kép. Ebben a tekintetben jelentős a különbség katolikusok és protestánsok, valamint hagyományörző és a modernizáltabb irányt képviselő krisnások között. A pünkösdi irányultságú keresztények és a Jehova-tanúk többsége kifejezetten pesszimista a világot és az embert illetően. Azt, hogy az ember alapjában véve jó, az evangélikusokat és a reformátusokat megelőzve főképpen katolikusok gondolják, e tekintetben az ellenkező végletet a pünkösdiék és a Jehova-tanúk képviselik. Azt is elsősorban a katolikusok gondolják, hogy az emberi teljesítmények és sikerek segítik észrevenni Isten megnyilvánulását a világban, azt pedig az evangélikusok, hogy a világban sok jó van, ami Isten jóságát tükrözi. További kutatások tárgya kell legyen, hogy a katolikusok és modern irányultságú krisnások egyértelmű optimizmusa felhőtlen vagy felelőtlen

¹⁷ Hét ilyen kijelentés-párt kellett öt osztályzattal minősíteni: „A világ alapjában véve gonosz és bűnös” — „a világban sok jó van, ami Isten jóságának a jele.”; „Az emberi természet alapjában véve gonosz” — „Az emberi természet alapjában véve jó”; „Isten majdnem teljesen kivonult a bűnös világból” — „Isten mindenütt megmutatkozik a világban”; „A világ káosz és küzdelem helye” — „A világot harmónia és együttműködés jellemzi”.

derülátás-e, továbbá az is, hogy a pünkösdiek és a Jehova-tanúk borúlátása mennyiben értékek tagadása, s mennyiben mélyen átélt, megszenvedett és felelősségteli.

1.2.4. Értékrend

„Amennyiben a vallásos ember átadja magát Istennek, akit 'mindenek fölött szeret', minden, ami egyáltalán értékesnek vagy értéktelennek tekinthető, az értékek hierarchikus szerkezetet követő egységévé szerveződik számára. Sajátosan vallási természetűek-e az értékmegragadás aktusai, és vallási természetű-e az, hogy az ember hozza létre az 'értékek rendjét'? „Nincsenek-e kifejezetten szekuláris, sőt hangsúlyozottan vallásellenes módjai is az értékekhez való viszonyulásnak és az értékek hierarchizálásának?“, kérdezi Schaeffler (2003:151). Ha nem is ebben az előtanulmányban, de a kutatás végére, remélem, ezekre a kérdésekre is próbálkozhatok válaszokkal. Az értékrend vizsgálatához Sh. Schwartznak (1992) a különböző kultúrák értékrendjében a közös elemeket kereső kutatásához használt tesztjét alkalmaztam.

	katolikuskok n=67	reformátusok n=65	evangélikuskok n=27	baptisták n=34	pünkösdiek n=46	Jehovatanúk n=23	krisnások (ISKCON) n=25
univerzalitás ¹⁸	4.0	3.8	4.1	3.7	3.4	3.3	3.4
önállóság ¹⁹	3.6	3.5	3.8	3.5	3.2	3.0	2.8
élvezet ²⁰	3.4	3.3	3.6	3.5	3.2	3.0	2.5
teljesítmény ²¹	3.6	3.5	3.6	3.6	3.2	3.4	2.4
biztonság ²²	3.9	3.8	3.9	3.7	3.7	3.2	3.1
tradíció ²³	3.9	3.9	3.7	4.0	3.8	3.8	4.4
jóakarát ²⁴	4.0	4.0	4.1	4.1	3.8	3.9	3.9

3. táblázat

¹⁸ Olyan értékek, mint a béke, bölcsesség, belső harmónia, szépség, természetszeretet

¹⁹ Olyan értékek, mint önállóság, bátorság, szabadság, alkotó szellemű, saját cél választása

²⁰ Olyan értékek, mint sikeres, anyagi jólét, érdekes élet, kellemes élet, egészség.

²¹ Olyan értékek, mint elvégzett munka öröme, hatékonyság, törekvés, tebenség, értelmesség

²² Olyan értékek, mint anyagi jólét, boldogság, egészség, hovatartozás érzése, társadalmi rend, engedelmesség

²³ Olyan értékek, mint hagyománytisztelő, szülők tisztelő, udvariasság, a nemzet biztonsága, a család biztonsága

²⁴ Olyan értékek, mint a szeretet, előítéletektől való mentesség, megbocsátás, segítőkészség, alázat

A legerősebb hasonlóság a *tradíció* és a *jóakarát*, a legnagyobb különbség pedig a *teljesítmény* és az *önállóság* érték-csoportok megítélésben mutatkozik. A többiektől leginkább a hagyományos Krisna-hívők térnek el aszketizmusukkal és tradícionálisukkal, hozzájuk legközelebb a pümkösi keresztények és a Jehova-tanúk állnak, legtávolabb pedig a hazánkban hagyományosnak számító keresztény felekezetek.

1.2.5. A szexualitás megítélése

E tekintetben – legalább is a nyilatkozatok szintjén – azok a Krisna-hívők térnek el legjobban a többiektől, akik a házasságon belül is – a kizárólagosan gyermeknemzésre irányuló aktusokon kívül – lényegét tekintve cölibátusban élnek. A szexualitással kapcsolatos kijelentésekkel való egyetértés foka alapján a következő sorrend alakult ki a tíz csoport között, melyek között ezúttal nem vallásos kontroll-csoport is szerepel:

Buddhisták	3.51
katolikusok	3.46
evangélikusok	3.42
nem vallásosok	3.41
reformátusok	3.19
baptisták	3.12
krisnások (MBM)	3.00
pümkösdiek	2.98
adventisták	2.82
Jehova-tanúk	2.26
krisnások (ISKCON)	1.80

Ebben – és látni fogjuk, nem csak ebben – legnyitottabbnak (vagy legvilágiasabbnak?) – a buddhisták és a nem vallásosak mellett a katolikusok és az evangélikusok bizonyultak. Az mindenestre figyelemre méltó, hogy az ebben a tekintetben eléggé szigorúan szabályozottnak és önszabályozottnak vélt katolikusok

közül a huszoneves és magasan iskolázott, ám ugyanakkor kifejezetten buzgón és egyháziasan vallásos réteg ebben a tekintetben nem különbözik nem vallásos társaitól. Mindezt néhány vallási csoport néhány kijelentésre adott véleményével is érzékeltetem:

A szexualitás iránti attitűdöt jellemző kijelentések ↓	katolikusok n=67	reformátusok n=65	evangélikusok n=27	baptisták n=34	pünkösdi- iek n=46	Jehovatanúk n=23
<i>Mennyire jó vagy rossz, ha egy vallásos / hívő ember</i>						
csinos nőkben / férfiakban gyönyörködik	3.6	3.3	3.6	2.6	1.4	2.0
művészi akt fotókban gyönyörködik	3.0	2.1	2.7	1.9	1.4	1.5
erotikus tárgyú képeket, filmeket, színdarabokat néz, ilyen tárgyú könyveket olvas, még akkor is, ha művészek műveiről van szó	2.9	2.6	3.1	1.8	1.3	1.2
<i>Mennyire jó vagy rossz, ha egy vallásos / hívő házaspár</i>						
minél gyakrabban (de legalább hetente egyszer) szeretkezzen	4.1	4.1	4.5	4.0	4.4	3.2
gyerekeik előtt egymás iránti vágyódásukat kimutassa	2.9	2.8	3.3	2.9	2.3	2.3
az intim szerelmi együttlétjeikbe játékos elemeket ötvözzön	3.7	3.5	3.9	3.7	4.0	2.9
vallási, egyházi ünnepet szeretkezéssel ünnepeljen	2.8	2.4	2.7	2.6	2.7	1.6
azt vallja, hogy az élvezet nélküli szexuális kapcsolat bűnös, az örömet okozó viszont kifejezetten Istennek tetsző	3.4	3.1	2.9	3.4	3.5	2.5
azt vallja, hogy a szerelem, a kreativitás és a játékoság szorosan összefüggenek egymással ²⁵	4.0	3.4	4.0	3.6	3.6	2.8

4. táblázat

²⁵ Arthur Koestler állítása.

Nyíri Tamás (1972:262-264) a humort a túlparti fények, a túlvilági boldogság egyik előlegének, Peter Berger (1997:214) pedig kicsi transzcendenciának tartja. A „Milyen szerepet játszik életében a humor?” kérdésre általunk felkínált válaszok²⁶ 1-5-ös skálán való osztályozása alapján ez a kép alakult ki a humorral kapcsolatos attitűdről:

reformátusok	3.55
katolikusok	3.53
nem vallásosok	3.53
evangélikusok	3.46
buddhisták	3.38
krisnások (MBM)	3.08
baptisták	3.06
adventisták	3.04
pünkösdiel	2.91
krisnások (ISKCON)	2.86
Jehova-tanúk	2.86

Ismét a három hagyományos keresztény felekezet és a buddhisták azok, akik a nem vallásos fiatalokkal együtt a skála egyik, és a Jehova-tanúk, a pünkösdiel és a „hagyományörző” krisnások, akik a másik végén foglalnak helyet. Némiképpen változik a kép a „Lehet-e vicc, humoreszk, vígjáték, szatíra témája a vallás, a vallásos megnyilvánulások, az egyház, a vallási közösség és a papok, lelkészek szerzetesek és más egyházi, vallási személyek?” kérdésre adott válaszok alapján (egy ötfokú zártság-nyitott skálát használva):

buddhisták	3.41
evangélikusok	3.29
nem vallásosok	3.19
krisnások (MBM)	2.96

²⁶ Iyenek, mint viccek, paródiák, karikatúrák, kabaré, ugratás, ironizálás, bütykéskedés, bobózkodás, vicceselés.

katolikusok	2.81
baptisták	2.78
krisnások (ISKCON)	2.67
reformátusok	2.59
adventisták	2.57
pümkösdiek	2.20
Jehova-tanúk	2.14

Ez alkalommal a katolikusok eléggé elmaradnak az evangélikusok mögött, ez talán azzal is magyarázható, hogy a lelki tükrökben még fel-felbukkan az eléggé nagy bűnnek számító „szent dolgokkal tréfát űztem”, a buddhisták ezúttal is megerősítik, hogy vallásosságuk az ebben a körben világiasabbak közé sorolható, a pümkösdiek és a Jehova-tanúk ismét a legpuritánabbak.

2. VALLÁSOSSÁG ÉS A SZABADIDŐ-TEVÉKENYSÉGEK

2.1. *A szórakozás krisnás és keresztény szerzetesek életében*

A mozgalom fő vonalát képező „hagyományörző” (ISKCON-tag) Krisna-hívők legfőbb szórakozásuknak a szent éneket és táncot (32 %), a hívek társaságát (29 %), a szent könyvek olvasását (27 %), szépirodalom olvasást és zenehallgatást (15-15 %), természetjárást (9 %), a vallási ünnepeken való részvételt (9 %), a munkát és tanulást (8-8 %) és a megszentelt ételek fogyasztását (8 %) tartják. Ebben a vonatkozásban – az előbbiekből már sejteni lehet – jelentős különbségek várhatók a fiatal Krisna-hívő és keresztény szerzetesek között. A keresztény szerzetesek életében a szórakozás sokkal jobban elválik a szakralitástól, és jóval gazdagabb tevékenység-formákban. A művészet befogadása és művelése komoly szerepet kap életükben. Az a tény, hogy számos Krisna-hívők számára a „szent szórakozás” kifejezetten élvezetet jelent, némiképpen módosíthatja aszketizmusukról alkotott képünket (Kamarás 1998:212-215).

Hogyan szórakozik? ↓	Krisna-hívő szerzetesek %-a (n=31)	Keresztény- szerzetesek %-a (n=34)
sehogyan	10	6
szent ének és tánc	42	13
inúalkotások létrehozása ²⁷	9	24
baráti kör	23	40
olvasás	19	40
ünneplés	10	–
inúvészi alkotások befogadása	3	43
séta, kirándulás	3	49
sport	–	27
egyéb	15	37
a válaszok átlagos száma	1.5	2.8

5. táblázat

2.2. Katolikusok, protestánsok, más keresztények, keleti vallások hívei

A szabadidő-tevékenységek sokféleségét és intenzitását²⁸, valamint minőségét²⁹ vizsgálva ismét úgy találtam, hogy a három hagyományos keresztény felekezet tagjai a legaktívabbak a nem kifejezetten vallási jellegű szabadidő-tevékenységek végzésében (6. tábla).

Ez a táblázat Greeley téziséét látszik igazolni abban a vonatkozásban, hogy a katolikusok a protestánsoknál (főleg a reformátusoknál) valamivel jobban kedvelik a színházat és a tárlatokat. Figyelembe kell vennünk a táblázat adatainak értelmezésénél, hogy erősen különbözhet a tíz csoportban az „olvasás” és a „zene” jelentése. A krisnásoknál az olvasás elsősorban szent könyvek olvasása, a zene a liturgikus zene hallgatása (ez utóbbi a pünkösdiék

²⁷ Festés, rajzolás, szobrászkodás, éneklés, zenélés, versírás, színjátszás

²⁸ A tevékenységek száma és gyakorisága

²⁹ A tevékenység, és a tevékenység tartalmának (az olvasmánynak, filinnek stb.) értéke.

körében is eléggé jellemző). A művészi alkotó tevékenység a krisnásoknál a legtöbb esetben egyben vallási tevékenység is (szent zene és tánc).

	katolikuskok n=67	reformátusok n=65	evangélikuskok n=27	baptisták n=34	pünkösdiiek n=46	Jehovatanúk n=23	krisnások (ISKCON) n=25
a tevékenységek száma és intenzitása (1-5)	3.1	3.1	3.3	2.9	2.6	1.6	2.7
olvasás	4.1	4.0	4.1	3.9	3.6	3.8	3.9
regényolvasás	3.7	3.7	3.8	3.8	3.4	3.6	3.0
költemények olvasása	2.9	3.2	3.4	3.3	2.3	2.7	3.0
tévés és videózás	3.5	3.4	3.5	3.0	3.3	3.1	2.4
internetezés	2.8	3.1	3.6	3.1	2.8	2.5	3.2
színház	2.6	2.3	2.5	1.9	1.9	2.0	1.8
zenehallgatás	3.8	3.3	3.7	3.3	3.4	3.0	3.5
tárlatok látogatása	3.0	2.7	2.7	2.3	1.8	2.4	1.8
szórakozóhelyek látogatása	3.6	3.4	3.8	3.0	2.7	2.6	3.6
hobby	3.4	3.3	3.0	3.3	3.0	3.1	2.5
sport	2.7	2.5	3.0	2.4	2.7	2.3	2.1
művészi tevékenység	2.9	3.0	2.7	2.9	2.3	2.3	3.3
politika és közélet	1.3	1.5	1.8	1.4	1.5	1.0	1.1
jórétkönykodás	2.5	2.5	2.4	2.0	2.5	1.8	2.8

6. táblázat

A különböző – zömmel profán – látványosságok (mint díszszemle, tűzijáték, víziparádé, fesztivál, sportünnepély, felvonulás) kedvelése – ugyancsak alátámasztva *Greeley* hipotézisét (vagyis a katolikusok nagyobb aktivitását) – ilyen képet fest:

katolikusok	3.33
nem vallásosok	3.23
reformátusok	3.19
baptisták	3.19
evangélikusok	2.96

pümkösdiék	2.96
krisnások (MBM?)	2.68
buddhisták	2.64
krisnások (ISKCON)	2.55
adventisták	2.55
Jehova-tanúk	2.18

3. VALLÁSOSSÁG ÉS A MŰVÉSZETHEZ VALÓ VISZONY

3.1. A művészettel kapcsolatos beállítódás

„Minden jelentős szimbólum, amit csak az emberiség az abszolút keresése közben kitalált magának, a hierofánia beszédmódja”, írja Régis Boyer (2003:71), ám a zsidó-keresztény vallásba belekódolt elvilágiasodás során viszonylagosan elvált a művészet és a vallás, a világi és a szent művészet, vallásonként, felekezetenként és a vallásosság különböző típusai szerint eléggé eltérő módon.

3.1.1. Krisnás és keresztény szerzetesek

Míg a Krisna-hívők nem-védikus (európai) tudománnyal szembeni attitűdje kifejezetten negatív, az európai művészetekkel kapcsolatos beállítódásuk jóval kiegyensúlyozottabb (oly módon, hogy erősen szóródtak körükben a pozitív és negatív attitűdök). A neofita Krisna-hívők körében mutatkozik legerősebbnek és a világban élő házas krisnások körében leggyengébbnek az európai művészettel kapcsolatos tartózkodó vagy negatív beállítódás és gyakorlat (Kamarás 1998:227-233). A krisnás és keresztény szerzetesek körében meglehetősen nagyok az eltérések:

Mennyire fontos Önnek a művészet? ↓	Krisna-hívő szerzetesek %-a (n=31)	Keresztény-szerzetesek %-a (n=34)
nem válaszolt	7	–
nem fontos	32	
csak ha Krisnát szolgálja	19	–
csak a védikus művészet értékes	3	–
csodálatos dolognak tartja	7	45
érdeklő	–	42
műveli is	–	18
közelebb visz Istenhez	–	5
a mai művészetet nem szereti	–	6

7. táblázat

3.1.2. Katolikusok, protestánsok, más keresztények, keleti vallások hívei

A művészetekkel való beállítódást tucatnyi mutatót³⁰ összesítve állapítottam meg, s ötfokú skálával jellemeztem:

katolikusok	3.16
nem vallásos	3.12
krisnások (ISKCON)	2.97
evangélikusok	2.96
buddhisták	2.95
reformátusok	2.95
krisnások (MBM)	2.88
adventisták	2.78
baptisták	2.76
Jehova-tanúk	2.72
püünkösdiel	2.59

³⁰ Műalkotások ismerete, a műalkotásokkal való találkozás gyakorisága, az ízlés szintje, a művészeti kódok ismerete, a műalkotásokkal szembeni aktív-passzív beállítódás, a művészet művelése, a *Trilla* című *Örkény*-novella értelmezése.

Mindenképpen elgondolkodtató, miért ilyen kicsik az eltérések. Ennek egyik okát abban látom, hogy ez a réteg érettségiig jelentős részben ugyanabban a kultúrában szocializálódott, a másikat meg abban – amiről már szó esett –, hogy a művészet egyes vallási csoportok (elsősorban a krisnások, de mások számára is) kisebb-nagyobb részben szakrális művészet. Bár a különbségek jóval szerényebbek, a tendenciák eléggé hasonlóak az eddigiekben kirajzolódottakhoz. Jóval nagyobb az eltérések abban a tekintetben, hogy hogyan látják a művészet és a vallás viszonyát. Ezt két kijelentés – „A művészetből sokat meg lehet tudni Istenről”, „Mivel a művészet lényegét tekintve a világi dolgok közé tartozik, ezért a műalkotásokat illetően nagy mértékű óvatosságra van szükség” – minősítése alapján próbáltam kipuhatolni, ismét ötfokú skálát használva³¹:

krisnások (MBM)	3.96
buddhisták	3.71
evangélikusok	3.43
katolikusok	3.28
reformátusok	3.20
baptisták	3.00
adventisták	2.86
Jehova-tanúk	2.48
pümkösdiek	2.28
krisnások (ISKCON)	2.21

Ebben a tekintetben a buddhisták és a Magyar Brahmana Misszió tagjai mutatkoztak legnyitottabbnak, a hagyományos keresztény felekezetek tagjai óvatosabbnak, a más tekintetben leginkább elzárkózó Jehova-tanúkat és pümkösdieket ebben az esetben a „hagyományörző” krisnások is „alulmúlták”, ami teljesen érthető, ha az olvasó emlékezetébe idézi a szent dolgok számukra jóval nagyobb körét, amelyen a nem-védikus művészet kívül marad, mert többségük számára nem szent.

³¹ Ahol az 5-ös a művészet és a vallás szoros kapcsolatát jelenti.

3.2. Művészi alkotások ismertsége, a művészeti nyelvek ismerete és a művészeti ízlés szintje

Mindhárom vonatkozásban a hagyományos keresztény felekezetek hívei szerepeltek az élen. Ami a művészeti ízlés irányát és szintjét illeti irodalmi alkotások ismertségével és kedveltségével érzékeltetem³² (8. tábla).

Azt is jól érzékelteti ez a táblázat, hogy a három hagyományos felekezet hívei a legérzékenyebbek a legújabb művészet iránt, az ellenkező pólust e tekintetben a pünkösdi keresztények képviselik. Nem kevésbé fontos azt is jelezni, hogy a pünkösdiek, a Jehovatanúk és a Krisna-hívők körében az átlagosnál gyengébb többség mellett megtalálható egy-egy fejlett ízlésű kisebbség is.

3.3. A *Trilla* című Örkeny-egyperces³³ értelmezése

Szociológiai és szociálpszichológiai empirikus kutatásaim során több alkalommal alkalmaztam tesztként ennek a novellának az értelmezését. *Arnold Hauser* (1982) szerint a műalkotás befogadása egyben morális próbatétel is. Arra a kérdésre, hogy „Miért kell Wolfné nevét megjegyezni?“, válaszolhatunk úgy, hogy a) nincs semmi okunk ennek a jelentéktelen valakinek a nevét megjegyezni, b) meg kell jegyeznünk, b1) mert élete és sorsa szomorú, b2) mert elrettentő példa, b3) mert bűnös abban, hogy így elromlott az élete, b4) mert munkáját pontosan végzi, b5) mert ember, egyedi, semmi mással nem pótolható. úgy gondolom, hogy ezek a válaszok eléggé eltérő habitust, értékrendszert és erkölcsi ítélezést képviselnek.

³² Zárójelben közlöm azokat az értékeket, melyek mögött nagyon kicsi (8-nál kisebb) elemszám van.

³³ Melynek szövege:

Kicsavarja a papírt az írógépből, új lapokat vesz elő, közibük rakja az indigót. Ír.
Kicsavarja a papírt az írógépből, új lapokat vesz elő, közibük rakja az indigót. Ír.
Kicsavarja a papírt az írógépből, új lapokat vesz elő, közibük rakja az indigót. Ír.
Kicsavarja a papírt. Húsz éve van a vállalatnál. Hideget ebédel. Egyedül lakik.
Wolfnének hívják. Jegyezzük meg: Wolfné. Wolfné. Wolfné.

	katolikuskok n=67	reformátusok n=65	evangélikuskok n=27	baptisták n=34	pünkösdielők n=46	Jehovatanúk n=23	krisnások (ISKCON) n=25
M. Antonioni: Nagytás	32% 3.1	28% 2.8	17% 2.3	21% 2.1	23% 1.4	31% 2.6	31% 3.1
I. Bergmann: Suttogások és sikolyok	32% 2.5	28% 3.0	21% (3.0)	19% 2.8	19% (2.4)	27% 1.9	17% (2.5)
M. Bulgakov: A Mester és Margarita	50% 3.1	58% 3.0	50% 3.7	21% 2.4	35% 1.8	42% 2.5	61% 2.9
F. Dosztojevszkij: Bűn és Bünhődés	73% 3.2	81% 3.0	79% 3.2	65% 3.1	58% 2.8	54% 3.0	61% 3.2
F. Fellini: Országúton	42% 3.2	45% 3.3	33% 3.4	21% 3.1	12% (2.3)	42% 3.1	30% 3.1
W. Golding: A legyek ura	53% 3.3	38% 2.3	37% 3.3	37% 2.4	19% 2.0	27% 2.4	39% 2.7
H. Hesse: Úveggyöngy-játék	22% 2.9	10% 2.6	21% (2.8)	9% 2.0	4% (2.0)	4% (1.5)	13% (3.0)
L. Hrabal: Sörgyári capriccio	41% 3.5	38% 3.3	42% 3.6	19% 3.1	35% 2.7	35% 3.0	25% 2.8
Lázár E.: Hétfejú tündér	41% 3.3	36% 3.4	33% 3.6	33% 3.5	15% (3.3)	12% 3.0	26% 3.2
Nádas P.: Egy családregény vége	19% 2.8	11% (2.5)	8% 3.3	12% (2.4)	4% —	8% (2.3)	0% —
Ottlik G.: Iskola a hatéron	48% 3.5	42% 3.3	50% 2.9	28% 3.3	15% (3.3)	19% 3.2	22% (3.4)
Orkény I.: Egyperces novellák	83% 3.6	82% 3.5	79% 3.6	84% 3.5	65% 3.4	70% 3.1	67% 3.3
P-P. Pasolini: Máté evangéliuma	37% 3.4	26% 2.9	33% 3.6	42% 3.4	35% 3.3	23% 3.3	9% 3.5
J. Pilinszky költeményei	74% 3.4	62% 3.3	75% 3.6	67% 3.4	31% 2.5	33% 3.1	39% 3.3
A. Tarkovszkij: Stalker	15% 2.7	12% 3.0	25% 2.7	9% (2.8)	8% (2.0)	17% 2.5	13% (3.0)
W. Wenders: Berlin fölött az ég	28% 3.4	18% 3.2	37% 3.6	33% 3.2	12% (2.7)	15% 2.6	30% 3.3

8. táblázat

3.3.1. Krisna-bíró és keresztény szerzetesek

A krisnások körében tipikus válasz volt egyfelől Wolfné nyomorúságos (társadalmi) helyzetének, másfelől annak a megállapítása, hogy Wolfné sokak képviselője. Jó néhányan tekintik életét értelmetlennek, és őt magát felelősnek szerencsétlen élete miatt. Csak kisebb részük szánja őt, s csak kevesen ismerik el társadalmilag hasznos munkáját.

Éles kontraszt érzékelhető a két szerzetes-csoport reakciói között: míg a keresztény szerzeteseknek csak 8%-a nem tudott (vagy akart) válaszolni, a krisnásoknak 19 %-a. Míg a krisnások 51 %-a nem tartja fontosnak Wolfné nevét megjegyezni, a keresztényeknek csak 4 %-a. A két csoport tipikus válaszai:

	Krisna-hívő szerzetesek %-a (n=31)	Keresztény-szerzetesek %-a (n=34)
<i>Egyedül a Krisna-hit segítbet</i>	10	–
<i>Wolfné elrettendő példa</i>	10	–
<i>Wolfné hibás sorsa alakulásáért</i>	10	–
<i>Wolfné egy robot</i>	7	7
<i>Wolfné az anyagi világot testesíti meg</i>	3	–
<i>Wolfné sajnálatra méltó</i>	3	–
<i>Wolfné élete céltalan</i>	3	–
<i>Wolfné segítségére szorul</i>	3	14
<i>Wolfné egyedi személy</i>	–	29
<i>Wolfné munkája értékes</i>	–	18
<i>Wolfné mi vagyunk</i>	–	11
<i>Wolfné egy embertelen társadalom áldozata</i>	–	11

9. tábla

Eléggé eltérő habitusok, gondolkodásmódok, értékek és ízlések³⁴ állnak – ez esetben valóban – szemben (Kamarás 1998:241-245).

3.4. Az *Iskola a határon* című *Ottlik*-regény befogadása katolikus, református és krisnás olvasók körében

Amikor ennek az *Ottlik*-regénynek a befogadását vizsgáltam, módomban állt összehasonlítani huszoneves katolikus, református és krisnás klerikusok érzéseit és értelmezéseit. Némi meglepetést okozva a katolikus klerikusok értelmezései valamivel mélyebbnek,

³⁴ Ne feledjük, a keresztény szerzetesek jobban ismerik a legújabb irodalom nyelvét.

árnyaltabbnak és eredetibbnek bizonyultak, mint a magyar szakosoké és magyartanároké, pedig ezeknek a „félíg hivatásos” olvasóknak mind olvasottsága, mind irodalmi kódismerete, mind ízlése magasabb fokon állt, mint a katolikus klerikusoké. Annak ellenére, hogy a regény vallásos olvasási stratégiával nem igen olvasható, a transzcendencia szerves részét képezi világának és üzenetének, és erre a katolikus klerikusok fogékonyabbnak bizonyultak, mint az irodalommal foglalkozók. Mögöttük nem sokkal maradt el a református és a krisnás klerikusok olvasói teljesítménye sem, csakhogy a reformátusok olvasatai a katolikusokénál intellektuálisabbak, racionálisabbak és kevésbé spirituálisak voltak. A krisnások valamivel hűvösebben fogadták a regényt, mint a keresztény klerikusok, és értelmezéseik között gyakoribb volt mind az árnyalt vallási, mind a redukáló vallásos értelmezés (Kamarás 2002).

3.5. A Stalker című Tarkovszkij- film befogadása különböző világnézetű nézők körében

Tizenöt éve különböző világnézetű befogadók körében vizsgáltam a film hatását és értelmezését. A film – akár az *Ottlik*-regény tematikusan nem vallásos, de még inkább megjeleníti a transzcendenst. Úgy találtam, hogy a mély vallásosság megnöveli a mélyebb hatás és az árnyalt értelmezés esélyét, de nem képes pótolni a művészi ízlés és a filmes kódismeret megfelelő szintjét. Így tehát még a mély vallásosság sem garantálta önmagában sem a mély hatást, sem az adekvát értelmezést.

A magyar Krisna-hívők körében tíz évvel ezelőtt végzett kutatások keretében 28 krisnással néztem meg a filmet, s módomban állt a rájuk gyakorolt hatást és értelmezéseiket összehasonlítani az ő vallásosságuk szintjének megfelelő vallásosságú keresztényekével. Míg általában a művészet megítélésében és az *Örkény*-novella értelmezésében eléggé szembetűnő eltérés mutatkozott krisnások, és keresztények között, a *Stalker* fogadtatásban és befogadásában jóval erőteljesebb volt a hasonlóság. Ez azért is meglepő, mert a krisnások nagy többsége kerüli nemcsak a mozit és a tévét, hanem a művészfilmeket is. Ez a film, úgy tűnik,

több vonatkozásban is, „éppen nekik való” volt. A zarándokút, a tanító, az „anyagi” vagy „nyugati” világban csalódott emberek, a hit és annak elégtelensége nagyon is ismerős lehetett a krisnás nézőnek, és emiatt nagyon is otthon érezhette magát ebben a világban. Akkor is, ha többségük alaposan megküzdött a film megértéséért, ha többek számára sok minden nem vált világossá³⁵. Ez esetben jobban bekapcsolódhattak egy ismerős történetbe, azonosulhattak szereplőkkel. Az is komoly szerepet játszhatott, hogy ez esetben nem szöveggel, hanem képekkel találkozhattak a Krisna-hívők, márpedig az ő hitük formálódásában mind a képek, mint a racionális-logikus magyarázatok meghatározó szerepet kaptak. E film ürügyén érdemi diskurzus alakulhatott ki a védikus kultúra és az európai és egyben egyetemes művészet között. A *Stalker* segítségével Krisna-hitükben is elmélyedhettek, s a filmről való beszélgetés közben olyasmit fogalmaztak meg önmagukról, hitükről, ami alig bukkant fel a csaknem mindig őszinte légkörű beszélgetésekben. Bebizonyosodott: léteznek hidak e két kultúra között, s van lehetőség arra, hogy egy európai Krisna-hívő európai és Krisna-tudatú legyen egyszerre (Kamarás 1998:246-257). E feltevés természetesen akkor lesz bizonyított, ha máskor mások más „hasonló” művekkel hasonlóképpen találkoznak.

4. VALLÁSOSSÁG, ÉLETSTÍLUS ÉS ÍZLÉS EGY FOLYAMATBAN LÉVŐ KUTATÁS ELSŐ RÉSZEREDMÉNYEINEK TÜKRÉBEN

Kutatásom adatainak feldolgozása és megfelelő szigorúságú és árnyaltságú matematikai statisztikai elemzése és értelmezése még javában folyik. Annyi azonban „szabad szemmel” is kiolvasható belőlük, hogy a különböző vallásokhoz tartozó felső fokú képzettséggel rendelkező 20-35 év közötti fiatalok körében a vallásosság fő dimenzióiban csak a szent látványosságok és rítusok tekintetében lehet lényeges különbségeket találni. Az általam vizsgált tíz vallási

³⁵ Ne feledjük, jó néhányan nem értették, és ezért megválaszolatlanul hagyták a film értelmezésére vonatkozó nyitott kérdést, valamint többen nem szólaltak meg a beszélgetéseken.

csoport között négyféle választóvonalat találtam. A Krisna-hívők bizonyultak a legkevésbé elvilágiasodott (és leginkább monasztikus) vallási csoportnak abban a tekintetben, hogy számukra jóval nagyobb a szent dolgok köre, ami persze azzal is jár, hogy a „külső” (európai és magyar) világot (kultúrájával és művészetével együtt) több vonatkozásban meglehetősen idegennek érzik. A másik választóvonal az európai kultúrához és az egyénhez jobban igazodó keleti vallások – amelyeket kutatásomban a buddhisták és a Magyar Brahmana Misszió (ugyancsak krisnás) hívei képviseltek – és a hozzájuk képest hagyományosnak nevezhető, az ISKCON-hoz tartozó Krisna-hívők között érzékelhető. A harmadik a hazánkban hagyományosnak (és történetinek is) nevezett keresztény felekezetek, valamint a hozzájuk képest puritánabbnak³⁶ bizonyuló (hazánkban) kisebb neoprotestáns egyházak (pünkösdiék és adventisták) és a Jehova-tanúk között húzódik. Ezen a skálán a baptisták középpontot foglalnak el. A negyedik – de csak bizonyos területeken, például a szent látványosságok és cselekmények kedvelésében – a katolikusok és a protestánsok között. A legnagyobb eltérést az ember és a világ optimista megítélésben tapasztaltam, egyfelől általában az optimistább katolikusok és a pesszimistább protestánsok (beleértve a Jehova-tanúkat is); másfelől a hagyományos keresztény felekezetek és a többi keresztény vallás hívei között. Nem egy területen – és a pozitív-negatív ember- és világképtől nem függetlenül – hasonló sorrendet regisztrálhattam.

Nem találtam lényeges eltérést a tíz csoport értékrendjében, csupán azt tapasztaltam, hogy a „hagyományőrző” krisnások képviselik leginkább a tradicionális értékeket, és legkevésbé a hedonizmus, a függetlenség, és a teljesítmény értékeit. Nagyobb eltéréseket tapasztaltam az életstílus olyan mozzanataiban, attitűdjeiben, mint a szexualitás, a humor, a szabadidő-tevékeny-

³⁶ „A nagy vallásokon belül kialakultak és ma is kialakulnak purista irányzatok. Néhányan azt szeretnék, ha a prédikációk kerülnék az ékesszólást, ha a liturgikus szertartások egyszerűségben, pompa nélkül zajlanának, ha a kereszténység és más vallások templomait megfosztanák minden díszítéstől és képbábrázolástól”, írja M. Delahoutre (2003:126-127)

ségek, a látványosságok és a művészetekhez való viszony. Szinte minden esetben eléggé távol került egymástól a három hagyományos keresztény felekezet, valamint elsősorban a pütkösi keresztények és Jehova-tanúk (és olykor még rajtuk kívül az adventisták és a Krisna-hívők). Végül is megállapíthatom, hogy a vallásosság és az életstílus, a vallásosság és az értékrend, a vallásosság és a művészetekhez való viszony között – ha nem is túl erős – összefüggés további kutatása további érdekes eredménnyel kecsegtet.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- BERGER, Peter (1997): *Redeeming Laughter*. Berlin– New York, Walter de Gruyter
- BOURDIEU, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás*. Budapest, Napvilág.
- BOYER, Régis 2003. A szent megtapasztalása. In: *A szent antropológiája*. Szerk. Julien Ries. Budapest, Tipotex.
- DELAHOUTRE, Michel (2003): A szent és esztétikai kifejeződése: szent tér, szent művészet, vallási műemlékek In: *A szent antropológiája* Szerk.: Julien Ries. Budapest, Tipotex.
- GREELEY, Andrew (2000): *The Catholic Imagination*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press
- HAUSER, Arnold (1982): *Művészetszociológia*. Budapest, Gondolat
- KAMARÁS István (1998): *Krisnások Magyarországon*. Budapest, Iskolakultúra.
- KAMARÁS István (1999): Devotees of Krishna in Hungary. = *ISKCON Communications Journal*. 2. sz. 13-22. p.
- KAMARÁS István (2000): The Value System of Hungarian Krsna Devotees. = *ISKCON Communications Journal*, vol. 8 no. 2. 49-64. p.
- KAMARÁS István (2002): *Olvasó a határon*. Budapest – Szombathely,. Pont K. – Savaria University Press
- KAMARÁS István (2003): *A Trilla szólamai: Egy Örökény-egyperces olvasatai*. Budapest. Holnap.

- NYÍRI Tamás (1972): *Antropológiai vázlatok*. Budapest, Szent István Társulat
- SCHAEFFLER, Richard (2003): *A vallásfilozófia kézikönyve* Budapest, Osiris.
- SCHWARTZ, Shalom H. (1992). Universals in the structure and contest of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In: Zanna M. (ed.) *Advances in Experimental Social Psychology* vol. 25 1-65.p.
- WEBER, Max (1992): Vallásszociológia. In: U.ő.: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, KJK. 109-323. p.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

SZERZŐK

BABOS JÁNOS: történelem tanár, szociológus; Magyar Államkincstár, Humánpolitikai Osztály.

BÓNÉ VERONIKA: szociológus, angol tanár.

BÖGRE ZSUZSANNA, PHD: egyetemi docens; Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Szociológiai Intézet.

ÉHMANN GÁBORNÉ HAVAS MÁRIA: magyar tanár, szociológus, PhD-hallgató.

FÖLDVÁRI MÓNIKA, PHD: szociológus, hittantanár, egyetemi adjunktus; Semmelweis Egyetem Mentálhigiénié Intézet.

GEREBEN FERENC, CSC: egyetemi docens; Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK. (A FIVÉSZ vezetője.)

GÖRGŐY RITA: szociológus, történelem tanár, PhD-hallgató.

KAMARÁS ISTVÁN, az MTA doktora: Pannon Egyetem Antropológia és Etika Tanszék hab. docense.

KARCZAGI ALEXANDRA: szociológus, személyzeti tanácsadó; Iventa Magyarország Személyzeti Kft.

KERN ISTVÁN: szociológus, történelem tanár, egyéni vállalkozó.

KLAUSZ BORISKA: szociológus, alapítványi munkatárs.

NAGY ATTILA, PHD: tudományos főmunkatárs; OSzK.

RÉBAY MAGDOLNA, PHD: neveléstörténész, egyetemi tanársegéd; Debreceni Egyetem BTK Neveléstudományok Intézete.

RÉVAY EDIT, PHD: szociológus, főiskolai docens; Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola.

ROSTA GERGELY, PHD: egyetemi docens; Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Szociológiai Intézet. (A FIVÉSZ titkára.)

SZIKLAI ISTVÁN: történelem tanár, szociológus, PhD-hallgató, tudományos segédmunkatárs; MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport.

VÉPY-SCHLEMMER ÉVA: szociológus, PhD-hallgató; tudományos segédmunkatárs; Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Tanszék.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JTMR Faludi Ferenc Akadémia
1447 Budapest, Pf. 462
E-mail: iroda@faludiakademia.hu
Felelős kiadó / Benkő Ágota
Készítette / ROBINCO Kft., Budapest
ISBN 978-963-06-7334-1
ISSN 1589-4584

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ISBN 978 963 06 7334 1

9 789630 673341